

UNIWERSYTET ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
WYDZIAŁ ANTROPOLOGII I KULTUROZNAWSTWA
INSTYTUT ANTROPOLOGII I ETNOLOGII

PAWEŁ CHYC

**INDIANIE MORÉ Z AMAZONII BOLIWIJSKIEJ
W ŚWIECIE WŁASNYCH WARTOŚCI I OBCYCH
ODDZIAŁYWAŃ**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
Prof. dr hab. Aleksandra Posern-Zielińskiego

Poznań 2024

OŚWIADCZENIE

Ja, niżej podpisany/a

Paweł Chyc

przedkładam rozprawę doktorską

pt.

**Indianie Moré z Amazonii boliwijskiej w
świecie własnych wartości i obcych
oddziaływań**

na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

i oświadczam,

że napisałem/am ją samodzielnie.

Oznacza to, że przy pisaniu pracy, poza niezbędnymi konsultacjami, nie korzystałem/am z pomocy innych osób, a w szczególności nie zlecałem/am opracowania rozprawy lub jej istotnych części innym osobom, ani nie odpisywałem/am tej rozprawy lub jej istotnych części od innych osób.

Jednocześnie przyjmuję do wiadomości, że gdyby powyższe oświadczenie okazało się nieprawdziwe, decyzja o wydaniu mi dyplomu zostanie cofnięta.

(miejsowość, data)

(czytelny podpis)

Niniejsza praca została w dużej części przygotowana na podstawie badań przeprowadzonych w ramach realizacji grantu Narodowego Centrum Nauki zatytułowanego „Tradycja z tubylczego punktu widzenia. Współczesność a przeszłość w dyskursie i praktykach Indian Moré z Amazonii boliwijskiej” (2015/17/N/HS3/00078). Autor uzyskał środki finansowe w ramach finansowania stypendium doktorskiego z Narodowego Centrum Nauki (2020/36/T/HS3/00110).

Niniejszą pracę dedykuję Zbigniewowi Chyc
(1952-1987)

Podziękowania

Powstanie tej pracy, jak również badania, które leżą u jej podstaw, były możliwe dzięki pomocy wielu osób, którym chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować.

Dziękuję mojemu promotorowi i opiekunowi projektu badawczego: prof. dr hab. Aleksandrowi Posern-Zielińskiemu, za wsparcie i zaufanie, jakim mnie obdarzył od początku moich zmagania z tym przedsięwzięciem. Bez tego wsparcia ta praca nie zostałaby ukończona. Równie ważną rolę odegrali dr hab. Tarczyński, prof. UG i dr Mariusz Kairski, którzy rozbudzili moje zainteresowanie do studiowania ludów z obszaru Amazonii. Ich pasja i doświadczenie, którymi dzielili się ze mną podczas moich studiów w Poznaniu sprawiły, że zdecydowałem się na własne badania w Amazonii. Dr Filip Rogalski przekonał mnie, że lud Moré jest wyjątkowo interesujący w kontekście moich zainteresowań animizmem, a dr hab. Magdalena Ziółkowska, prof. UAM udzieliła mi cennych wskazówek odnośnie specyfiki północnej Boliwii w oparciu o jej własne badania etnograficzne w tym regionie. Jestem im za to niezmiernie wdzięczny.

Doświadczenie etnograficznych badań terenowych zmienia postrzeganie świata. Przez wiele miesięcy mojego życia społeczność ludu Moré zamieszkująca wioski Monte Azul i Vuelta Grande w Boliwii była dla mnie całym światem. Jestem im wszystkim niezmiernie wdzięczny, że pozwolili mi być częścią tego świata. W szczególności kieruje moją wdzięczność ku Pastorowi Leigue Pwika i Elzie Sae Ikit, którzy przyjęli mnie pod swój dach i otoczyli opieką. Dziękuję ich dzieciom, w szczególności Juanowi Carlo Leigue Sae oraz Juanicie Bianca Leigue Sae za wszystkie spędzone razem chwile, również te trudne. Szczególnie dziękuję przedstawicielom starszego pokolenia Moré, którzy wielokrotnie poświęcili wiele godzin na rozmowy ze mną: Rosendo Tokon Viri, Bernardo Utip, Hernan Chichon, Manoel Sae Ikit, Oskar Chichon, Maria Sae Ikit, Edgar Leigue Ikit, śp. Carmen Atoiche, śp. Purita Kina Upwon, śp. Angel Pwi Choro; wszyscy nauczyliście mnie więcej, niż jestem w stanie to przekazać w tekście.

Dotarcie do Moré w Boliwii nie byłoby możliwe bez życzliwej pomocy dr Gill de Catheu, który zainicjował moje pierwsze spotkanie z nimi w 2008 roku, jak również pomagał mi wiele razy nie tylko merytorycznie, ale i logistycznie. Również nieocenione wsparcie logistyczne, ale przede wszystkim emocjonalne zawdzięczam moim zmarłym już polskim przyjaciółom z Boliwii śp. Henrykowi Nowakowi oraz śp. Andrzejowi Szwaagrakowi.

Szczególne podziękowania kieruję również wobec dwóch wyjątkowych rodzin, których losy nierozzerwalnie splotły się z historią ludu Moré. Miałem szczęście ich poznać i doświadczyć od nich życzliwości i pomocy. Dziękuję całej rodzinie Leigue Castedo z Boliwii, w szczególności Beatriz Leigue, Jaime Parada i Yoli Leigue za całe okazane mi serce, ale przede wszystkim wsparcie emocjonalne. Pojawiliście się w momencie prawdziwego kryzysu i dzięki Wam odnalazłem siłę, żeby kontynuować pracę. Dziękuję Wam za to. Dziękuję również całej rodzinie Snethlage, w szczególności dr Rotgerowi Snethlage, który udzielił mi dostępu do archiwum prac swojego ojca. Mam nadzieję, że pewnego dnia będę w stanie wyraźniej oddać znaczenie dorobku, jaki Wasze rodziny wniosły w dokumentowanie historii ludu Moré.

Osobne podziękowania kieruję wobec dr Joshua Birchall, z którym miałem przyjemność współpracować w terenie i od którego wiele się nauczyłem. Jestem mu niezmiernie wdzięczny za propozycję współpracy w projekcie językoznawczym i dzielenie się wiedzą z zakresu lingwistyki, oraz jego własnych doświadczeń badawczych pośród Oro Win i Wari’.

Już po powrocie z badań terenowych doświadczyłem ogromnego wsparcia od dwójki wyjątkowych antropologów, którzy zaopiekowali się mną podczas mojego pobytu na University of Kent w Canterbury w ramach programu Erasmus. Dr Daniela Peluso i dr Miguel Alexiades: dziękuję Wam za wsparcie merytoryczne, ale przede wszystkim za Wasze wsparcie emocjonalne. Bardzo dziękuję za Wasze odwiedziny u mnie w Polsce. W tym miejscu dziękuję również prof. dr hab. Ewie Domańskiej, która od lat podziela wspólnie ze mną zainteresowania badaniem animizmu i wspierała mnie merytorycznie oraz wyrażała nieustającą wiarę w moje wysiłki. Dziękuję, że nie przestaliście we mnie wierzyć.

Wreszcie dziękuję moim koleżankom i kolegom, z którymi przez lata miałem okazję rozmawiać na tematy antropologiczne: dr Mariusz Filip, dr Filip Rogalski, dr Marta Krokoszyńska, dr Kacper Świerk, śp. Marek Wołodźko, dr Anna Przytomska, dr Agata Konczal, dr hab. Zbigniew Szmyt, dr Ivan Peshkov, dr hab. Monika Kujawska – rozmowy z Wami na różnych etapach mojej ścieżki antropologicznej były dla mnie bardzo inspirujące. Jestem za to naprawdę wdzięczny.

Last but not least... dziękuję moim dwóm serdecznym przyjaciółkom: Sylwii Pietrowiak oraz Beacie Woźniak. Poznaliśmy się na pierwszym roku studiów etnologii, nasza przyjaźń trwa do dziś. Przez te wszystkie lata jesteście dla mnie źródłem intelektualnej inspiracji i ogromnego emocjonalnego wsparcia. Dziękuję!

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie

1. Tematyka i specyfika pracy.....	09
2. Moja trajektoria zainteresowań w antropologii oraz intelektualna droga do Moré.....	14
3. Charakterystyka badań terenowych pośród Moré.....	16
4. Tło historyczne oraz stan badań na temat Moré.....	20
5. Cel oraz przegląd problemów poruszanych w pracy.....	24
6. Struktura pracy wraz z uzasadnieniem i wskazaniem głównych rezultatów...	46
7. Lista publikacji wyselekcjonowanych do złożenia w pracy doktorskiej.....	53
8. Literatura.....	54

Część I: Świat Moré

Artykuł nr 1:	61
----------------------------	-----------

Chyc, P. (2021). Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (7), 363-382.

Artykuł nr 2:	82
----------------------------	-----------

Chyc, P. (2015). Wyobrażenia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych. *Sensus Historiae*©, 21(4), 53-72.

Artykuł nr 3:	103
----------------------------	------------

Chyc, P. (2020). Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6), 99-126.

Część II: Obce oddziaływania

Artykuł nr 4:	133
----------------------------	------------

Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe pośród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 191-210.

Artykuł nr 5:	154
----------------------------	------------

Chyc, P. (2015). Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré. *LUD*, 99(1), 357-364.

Artykuł nr 6:	163
----------------------------	------------

Chyc, P. (2013). Wokół etnografii ubóstwa. Kilka uwag na temat przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré. *Ameryka Łacińska*, suplement, 43-56.

Aneks:

Załącznik nr 1. Słownik 179

BIRCHALL, Joshua; CHYC, Paweł; LEIGUE SAE, Juanita Bianca; CUJUBIM, Marques;
COSTA, Carla Nascimento da. 2023. *Dicionário Multimídia Moré- Kuyubim*. Versão 2.1. Rio
de Janeiro: Museu do Índio. Dostęp online:

<http://japiim.museudoindio.gov.br/dic/Morékuyubim/>.

Załącznik nr 2. Aneks fotograficzny..... 348

Załącznik nr 3. Streszczenie..... 356

Wprowadzenie

1. Tematyka i specyfika pracy

Niniejsza praca, na którą składa się cykl sześciu recenzowanych i opublikowanych artykułów, dotyczy etnograficznego opisu oraz antropologicznej analizy wybranych aspektów kultury Moré. Jest to lud zamieszkujący współcześnie głównie na terenie Boliwii w regionie zbiegu rzek Guaporé i Mamoré w Zachodniej Amazonii. Tematem pracy jest kultura i historia Moré analizowana pod kątem dwóch aspektów. Z jednej strony staram się zrekonstruować wybrane przejawy światopoglądu Moré, które na potrzeby analizy teoretycznej (antropologicznej) nazywam animistycznymi. Z drugiej strony przedstawiam wybrane aspekty zewnętrznych (obcych) oddziaływań względem ich kultury, z jakimi Moré zetknęli się na przestrzeni dekad, oraz analizuję konsekwencję tych oddziaływań. Zatem, jak wskazuje tytuł pracy, dotyczy ona świata wartości Moré oraz zewnętrznych oddziaływań, jakim ten świat podlega na przestrzeni dekad. Głównym problemem badawczym, który analizuję w pracy jest to, w jaki sposób animistyczny światopogląd wpływa na postawy Moré wobec tych wybranych zewnętrznych oddziaływań kulturowych.

Praca mieści się w nurcie tzw. antropologii amazonistycznej¹, która posiada charakterystyczną perspektywę teoretyczną. Z tego względu poniżej chciałbym krótko zarysować jej specyfikę.

Jedną z cech charakterystycznych antropologii amazonistycznej jest to, że w jej ramach badania etnograficzne są prowadzone długotrwale w jednym miejscu, zazwyczaj wśród wyodrębnionej etnicznie grupy. Lud taki posiada najczęściej wyróżniające go cechy kulturowe w stosunku do otaczających go społeczności, a jednocześnie podlega różnym kulturowym oddziaływaniom z nimi. Takie swoiste napięcia między elementami wewnętrznymi a

¹ Antropologia amazonistyczna (określana również jako etnologia amazonistyczna) to subdyscyplina antropologii kulturowej zajmująca się badaniem kultur ludów zamieszkujących Amazonię (a w szerszym ujęciu zalicza się do niej również pozaandyjskie obszary nizinne, por. Viveiros de Castro 1996). Oprócz zakresu terytorialnego subdyscyplina ta charakteryzuje się również specyficznymi perspektywami badawczymi, które opisuje w dalszej części tekstu. Jej historię na gruncie polskim można odnaleźć w publikacji Tarzycjusza Bulińskiego i Mariusza Kairskiego (2017, por. 2020). W kontekście mojej pracy warto zwrócić uwagę, że nizina Boliwii jest bardzo mało eksplorowanym obszarem w polskich badaniach antropologii amazonistycznej. Wyjątek stanowi jedyna polska monografia o tradycyjnej i współczesnej sytuacji kobiet w tubylczych społecznościach Boliwii na obszarze pozaandyjskim (Ziółkowska-Kuflńska 2009).

zewnętrznymi w badanej kulturze, są jednym z głównych przedmiotów analizy w antropologii amazonistycznej. Na jej gruncie przyjmuje się założenie, że kultury tubylcze Amazonii wyróżniają między innymi specyficzne cechy światopoglądu, które często określa się jako cechy animistyczne (Descola 2013, Londono Sulkin 2017, Viveiros de Castro 1998, 2012). Przyjmuje się, że animizm jest jednym z głównych aspektów kulturowych, który najbardziej odróżnia na poziomie przekonań i praktyk rdzenne ludy amazońskie od reszty otaczającego je społeczeństwa narodowego, z którym często żyją one we wzajemnych relacjach społecznych. Jednocześnie to otaczające ich społeczeństwo stanowi źródło zewnętrznych wpływów kulturowych, które przenikają do ludów rdzennych. Kluczowa dla zrozumienia tej dynamiki opartej o dychotomię wewnątrz/zewnątrz jest kwestia wspomnianego animizmu, dlatego chciałbym już w tym miejscu zarysować krótko, jak jest on rozumiany w tej pracy.

Według najnowszych ujęć na gruncie antropologii amazonistycznej animizm nie jest rozpatrywany w kategoriach wierzeń religijnych (tak jak w klasycznym religioznawstwie), lecz w kategoriach bardziej fundamentalnych — przede wszystkim jako ontologia (Descola 2013). Oznacza to, że animizm jest zjawiskiem subtelnym i trudno poddającym się badaniom, w tym również badaniu metodą etnograficzną. Dyskretnie przenika on bowiem praktyki oraz sposób myślenia o świecie, a przede wszystkim, nie musi być wcale poddawany świadomej refleksji przez animistów i wyrażany jawnie w procesie komunikacji werbalnej. Innymi słowy, jest ontologią w tym sensie, że charakteryzujące go założenia ontologiczne animista przyjmuje jako swoje aksjomaty, czyli bazowy punkt wyjścia do postrzegania otaczającej go rzeczywistości (Descola 2013: 110). Wynika z tego, że bezpośrednio w wywiadach bardzo trudno jest uzyskać *explicite* deklaracje, które wskazywałyby, że sami Moré dostrzegają animistyczność własnych przekonań czy zachowań. Badacz musi je sam wywnioskować z różnych elementów, jakimi są specyficzne wypowiedzi oraz poszczególne praktyki. W tym sensie, animizm jest nie tylko fenomenem możliwym do wyodrębnienia w terenie jako zjawisko złożone i posiadające swoją własną specyfikę, ale również (a być może przede wszystkim) jest pojęciem użytecznym heurystycznie (narzędziem teoretycznym) służącym do mówienia o różnych aspektach danej kultury i społeczeństwa, które bez tego spajającego je pojęcia mogłyby się wydawać zupełnie niepowiązane ze sobą (a czasem wręcz nieracjonalne).

Gdybyśmy mieli opisać, co dokładnie wskazuje, że mamy do czynienia “w terenie” ze zjawiskiem animizmu, wówczas trzeba podkreślić kilka powiązanych ze sobą kwestii. Cechą charakterystyczną dla ontologii animistycznej jest przede wszystkim interpretowanie

większości zjawisk, procesów czy wydarzeń tak, jak gdyby były one powodowane przez *nie tylko ludzkie* podmioty (osoby), które mają określone intencje i zamiary oraz oczekują określonych skutków własnych działań (np. proces choroby będzie interpretowany jako wynik intencjonalnego działania jakiegoś podmiotu). Inaczej mówiąc, w animizmie szablonem do interpretacji łańcucha przyczynowo-skutkowego większości wydarzeń jest pojęcie Osoby. Przy czym pojęcie to nie jest zarezerwowane jedynie dla człowieka, a jest przypisywane różnym innym bytom natury, takim jak: zwierzęta, rośliny, duchy, zmarli, itp. Większość wydarzeń, zjawisk i procesów jest spowodowana w wyniku intencjonalnego działania określonych osób (zwierząt, roślin, duchów, ludzi). Oznacza to, że kategoria osoby w animizmie jest znacznie szersza niż w innym schemacie ontologicznym, jakim jest np. naturalizm (Descola 2013). Tak rozumiany animizm może przejawiać się w dość zróżnicowany sposób na lokalnym poziomie etnograficznym (codziennego doświadczenia). Bardziej rozbudowana analiza tego zjawiska znajduje się w dalszej części wprowadzenia poświęconej szczegółowym problemom badawczym poruszonym w pracy.

Wracając do charakterystyki antropologii amazonistycznej: jeśli zarysowany powyżej animizm przyjmiemy za pewną bazę przekonań, wartości i powiązanych z nimi praktyk, specyficzną dla kultury danego ludu w Amazonii, to kluczowym przedmiotem analizy w antropologii amazonistycznej będzie dynamika, jaka wyłania się z interakcji takiego światopoglądu ze wszystkimi tymi elementami, które przychodzą z zewnątrz (są obce) względem badanej grupy. Tego rodzaju dynamika bardzo często konceptualizowana jest teoretycznie na gruncie dyscypliny jako proces zmiany kulturowej.

Jeśli chodzi o analizę procesu, który antropolodzy nazywają zmianą kulturową (często przedstawianą jako efekt procesu globalizacji), to antropologia amazonistyczna również oferuje specyficzną perspektywę analityczną w tej materii. Wychodzi ona z założenia, że ludy rdzenne nie są biernymi przedmiotami zmian zachodzących w procesach globalizacji, ale w dużym stopniu odgrywają w nim aktywną rolę, przetwarzając napływające z zewnątrz elementy według swojej własnej ontologii (w domyśle animistycznej), oraz własnego kontekstu kulturowego. Należy to rozumieć w następujący sposób: nawet jeżeli w wyniku kontaktu danego ludu z odmienną kulturą zachodzą zmiany np. w kulturze materialnej, to te zmiany są przetwarzane i realizowane w obrębie światopoglądu animistycznego. Na przykład: jeśli podczas łowów, zamiast broni tradycyjnej (łuku) Moré używają dziś strzelb, to wciąż wiele aspektów polowania i interpretowania wydarzeń w trakcie wypraw łowieckich jest

osadzona w światopoglądzie animistycznym. Wymowną tego ilustracją może być sytuacja, w której mechaniczne zacięcie się broni palnej jest interpretowane jako intencjonalne działanie bytu (osoby), na którego zwierzęcą formę (zewnętrzną manifestację) zamierzał polować myśliwy Moré (przykład analizowany w tekście „*Otro Lado...*”). Ujmując to zagadnienie najprościej, nawet jeśli Moré używają kulturowo “nowych” rzeczy, to używają ich w kontekście “starego” animistycznego światopoglądu. Jednym z celów głównych mojej pracy jest przyjrzenie się, w jaki sposób Indianie Moré reagują na nowe dla nich wpływy i zjawiska kulturowe. Szczegółowe cele i związana z nimi struktura pracy są przedstawione w dalszej części tekstu, jak również bardziej szczegółowe wyjaśnienie kluczowych pojęć dla tej pracy takich jak: animizm, ontologia, kultura i zmiana kulturowa.

W tym miejscu chciałbym natomiast uzasadnić, dlaczego zdecydowałem się na złożenie dysertacji w formie cyklu artykułów. Z perspektywy czasu rozumiem dziś, że projekt badawczy, którego podjąłem się jako początkujący, niedoświadczony doktorant, był zbyt ambitny wobec rzetelnego zrealizowania go w ciągu czterech czy nawet sześciu lat pracy jednej osoby. Już na samym starcie wymagał on ode mnie nauczania się minimum dwóch języków obcych (hiszpańskiego i języka moré) oraz prowadzenia długotrwałych badań etnograficznych w skrajnie odmiennym kulturowo środowisku. Do tego dochodzą dalsze kwestie badawcze związane z analizą zebranego materiału. Dodatkowo zważywszy na szereg czynników, które rozważam poniżej, napisanie od podstaw monografii, okazało się nierealne do zrealizowania w czasie, jaki pozostał mi od momentu zakończenia badań terenowych w 2020 roku do złożenia i obrony doktoratu. Jednocześnie, ponieważ w okresie moich badań oraz studiów doktoranckich regularnie publikowałem teksty na temat badań pośród Moré uznałem, że stanowią one rzeczywisty obraz mojej intelektualnej pracy i zmagania z tym tematem.

Ze wszystkich moich publikacji wybrałem do tej pracy te, które bezpośrednio dotyczą Moré i są oparte na etnograficznych badaniach pośród nich. Ze względu na spójność pomiędzy publikacje opisujące nieantropologiczne (kognitywne) ujęcia różnych problemów, nawet jeśli realizowane były one na podstawie badań terenowych wśród Moré oraz inne moje artykuły teoretyczne niezwiązane tematycznie z samymi Moré czy z zagadnieniami poruszonymi w tej pracy. Mam nadzieję, że wyselekcjonowane tutaj artykuły wnoszą nie tylko spójną wartość merytoryczną (wszystkie dotyczą Moré i poruszanych w tej pracy problemów badawczych), ale również swoistą wartość historyczną, w tym dokumentującą proces mojego reinterpretowania etnografii. Przedstawiają w sensie hermeneutycznym swoiste cykle

interpretowania materiału etnograficznego na przestrzeni dekady. Wszystkie zostały napisane po obronie pracy magisterskiej i stanowią, moim zdaniem, tematycznie harmonijną całość, jednocześnie ukazując, że obszar moich zainteresowań był zasadniczo spójny i powiązany ze sobą na przestrzeni lat. Jako suplement do przedstawionego cyklu artykułów załączam w aneksie słownik języka moré, który powstał w ramach mojej współpracy z lingwistą Joshua Birchall'em w trakcie moich badań terenowych. Materiał ten stanowi swoiste lingwistyczne zaplecze dla moich rozważań konceptualizujących różne pojęcia Moré w prezentowanych tu publikacjach.

Poniżej chciałbym krótko przedstawić najważniejsze kwestie, które uniemożliwiły mi przygotowanie dysertacji doktorskiej w formie monografii.

Na początku moich studiów doktoranckich problemy z uzyskaniem finansowania badań w Boliwii istotnie przyczyniły się do tego, że etnograficzne prace badawcze w terenie zostały podjęte później, niż zakładałem to w harmonogramie studiów doktoranckich. W rezultacie, czas na napisanie od podstaw monografii został mocno ograniczony przez przesunięcie się realizacji badań terenowych, które zakończyłem na początku 2020 roku. Pierwotnie planowałem zakończyć badania na początku 2019 roku, ale w międzyczasie pojawiła się dla mnie wspomniana już możliwość współpracy z Joshua Birchall'em, która znacząco wpłynęła na moją znajomość rdzennego języka Moré, a co za tym idzie, również wielu aspektów tzw. kultury tradycyjnej tego ludu. Zdecydowałem się więc podjąć z nim współpracę, ryzykując, że mogę nie zdążyć przygotować rozprawy w formie monografii.

Niniejsza praca oparta jest na materiale etnograficznym zebrany w trakcie badań terenowych, które łącznie trwały 21 miesięcy. Rozpoczęły się one od sfinansowanych przeze mnie samodzielnie badań pilotażowych w 2008 i 2014 roku, poprzez główną fazę badań finansowaną dzięki grantowi NCN w latach 2016-2018. Kontynuowane były w latach 2019-2020 w ramach współpracy z lingwistą Joshua Birchall'em. W trakcie tych badań zebrałem tak dużą ilość materiału etnograficznego i lingwistycznego, iż stało się dla mnie oczywiste, że ich transkrypcja, uporządkowanie oraz analiza zajmie pojedynczemu badaczowi wiele lat pracy. W wymiarze ilościowym przez cały okres badań terenowych nagrałem 415 godzin nagrań audio i ponad 36 godzin dokumentacji video różnorodnych praktyk kulturowych, z czego ponad 49 godzin nagrań (audio/video) dokumentuje język moré, uznawany dziś za zagrożony wyginięciem. Sama dokumentacja języka moré pochłonęła znacznie moje zasoby czasowe, ale zakończyła się opracowaniem i publikacją słownika, jak również aplikacji multimedialnej.

Moja praca nad słownikiem dotyczyła zarówno zbierania materiału audio i fotograficznego w terenie oraz jego opracowania jak i opracowania części semantycznej (żywność, kultura materialna, zjawiska naturalne, przyroda, rośliny, toponimy) dla ostatecznej wersji do publikacji. Słownik opublikowany został w dwóch wersjach językowych: hiszpańskiej i portugalskiej, które nie zawierają zdjęć (Birchall i inni 2023, załączony w ankiecie). Multimedialna aplikacja dodatkowo zawiera nagrania audio oraz znaczną ilość zdjęć wykonanych przeze mnie, dokumentujących kulturę materialną Moré oraz faunę i florę otaczającego ich środowiska. Wersja multimedialna dostępna jest pod adresem: <https://japiim.museudoindio.gov.br/dic/Morékuyubim/index.php²>. Zważywszy na fakt wymierania języka Moré, badania nad nim były naglące pod względem czasu i wymagały dokumentacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego Moré bez zbędnej zwłoki.

Do wspomnianych już kwestii merytorycznych nakładają się jeszcze przyczyny o charakterze zdrowotnym, których nie chciałbym tutaj upubliczniać. W rezultacie przedkładana praca jest kompromisem w kwestii wydajności pracy jednej osoby przy opracowaniu wspomnianej wyżej ilości materiału etnograficznego oraz wymogów formalnych związanych z dotrzymaniem terminu obrony pracy doktorskiej, które jednocześnie pozwalają na złożenie dysertacji w formie cyklu powiązanych ze sobą publikacji.

2. Moja trajektoria zainteresowań w antropologii oraz intelektualna droga do Moré

Zjawiskiem animizmu interesowałem się jeszcze przed rozpoczęciem studiów etnologicznych, ale z problematyką antropologicznej analizy animizmu spotkałem się dopiero na studiach etnologii w Poznaniu. Bezpośrednio z tym zagadnieniem związane jest moje zainteresowanie antropologią amazonistyczną. W czasie studiów miałem możliwość uczestniczyć w zajęciach prowadzonych przez amazonistów: dr hab. Tarczycjusza Bulińskiego i dr Mariusza Kairskiego. Relacjonowali oni wyniki swoich własnych badań, z których wynikało, że przyjmując różne kryteria, wiele rdzennych społeczności amazońskich można określić jako animistyczne. Przełomowy dla moich zainteresowań intelektualnych był tekst, z którym zetknąłem się na zajęciach doktora Kairskiego, napisany przez brazylijską antropolog Aparicidę Vilaça, który dotyczył antropologicznej analizy form kanibalizmu wśród Indian Wari' (Vilaça 2000). Zaintrygowany tą pracą i tym, jak ta analiza wzbogacała moje rozumienie

² Dostęp online 25.03.2024

animizmu, zapragnąłem pojechać do Wari' i samemu sprawdzić, czy jakieś elementy tego animistycznego światopoglądu jeszcze w ich kulturze pozostały. Wówczas podczas rozmowy z amazonistą doktorem Filipem Rogalskim, usłyszałem od niego sugestię, bym, zamiast jechać do Wari', pojechał do sąsiedniej grupy Moré, pochodzącej z tej samej rodziny językowej, a zatem dzielącej wiele podobieństw kulturowych i językowych. Argumentem za badaniami wśród Moré był fakt, że nie było wówczas żadnych nowoczesnych badań etnograficznych dotyczących tego ludu.

Po uzyskaniu licencjatu podjąłem decyzję, że pojedę do Ameryki Południowej przeprowadzić badania terenowe pośród Moré. W oparciu o własne środki finansowe oraz dofinansowanie, które uzyskałem w ramach konkursu im. Szolc-Rogosińskiego (organizowanego przez IEiAK UAM) na najlepszy studencki projekt badań pozaeuropejskich, pojechałem w 2008 roku na moje pierwsze pilotażowe badania do Boliwii. Spędziłem tam trzy miesiące i udało mi się dotrzeć do Moré. Podczas przygotowań do tych pierwszych badań korzystałem z pomocy wielu osób: dr Mariusza Kairskiego, dr hab. Tarzycjusza Bulińskiego, prof. dr hab. Aleksandra Posern-Zielińskiego oraz dr hab. Magdaleny Ziółkowskiej-Kuflńskiej. Udzielili mi oni cennych wskazówek i porad, za które jestem im szczerze wdzięczny. Wówczas wciąż jednak brakowało mi bezpośrednich kontaktów do osób w terenie, które mogłyby mi pomóc dostać się do Moré. Za namową kolegów amazonistów napisałem list do wspomnianej już dr Aparecidy Vilacy, która z kolei poleciła mi skontaktować się z francuskim misjonarzem i lekarzem dr Gillem de Catheu, mieszkającym na pograniczu boliwijsko - brazylijskim, który miał bezpośredni kontakt z rodzinami Moré. Dzięki jego pomocy i wsparciu mogłem nawiązać kontakt z jedną z rodzin Moré, zamieszkującą boliwijską miejscowość Guayaramerín, z którą potem udałem się w podróż do wioski Moré nad rzekami Mamoré i Guaporé. Były to moje pierwsze badania pilotażowe, podczas których dokonałem analizy struktury społecznej, oraz pierwszych wywiadów dotyczących historii i przeszłości tego ludu. Podczas tych badań zebrałem unikalne materiały etnograficzne dotyczące pomocy żywnościowej realizowanej przez ONZ dla Moré (o tym traktuje tekst *Wokół etnografii ubóstwa...*, Chyc 2013).

Po powrocie z pilotażowych badań terenowych u Moré, jeszcze w tym samym roku (2008) miałem okazję uczestniczyć w badaniach koordynowanych przez doktora Kairskiego we współpracy z peruwiańską pozarządową organizacją AIDSESEP (*Asociación Interétnica de Desarrollo de la Selva Peruana*). Dotyczyły one zupełnie odrębnego zagadnienia, jakim było

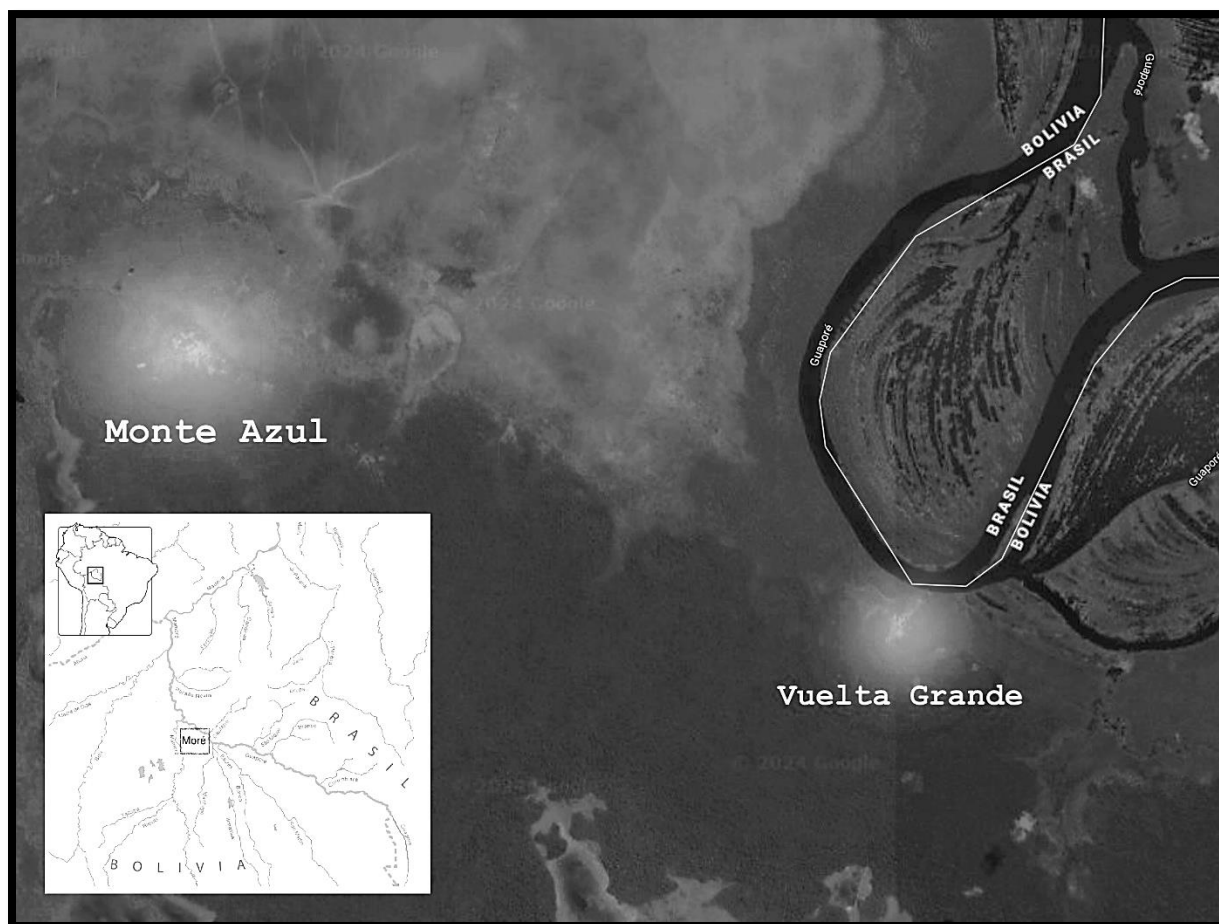
lokalizowanie nieskontaktowanych (izolowanych) populacji indiańskich na terytorium Peru w celu utworzenia dla nich rezerwatów ochronnych. Trwały one trzy miesiące i zakończyły się sporządzeniem raportu na początku 2009 roku (Chyc i inni 2009).

Po tym okresie intensywnych badań w terenie nastąpił u mnie kryzys zdrowotny, w wyniku którego stopniowo zaniechałem dalszych studiów oraz na kilka lat ograniczyłem moje zaangażowanie w etnologię. Dopiero w 2012 roku wróciłem na studia, aby obronić pracę magisterską i rozpocząć starania o studia doktoranckie. Po ich rozpoczęciu, w 2014 dokonałem ponownych badań pilotażowych pośród Moré. Ówczesny trzymiesięczny wyjazd był w całości sfinansowany z moich własnych środków. Po tych badaniach „przypominających” rozpocząłem starania o grant w Narodowym Centrum Nauki. Po kilku nieudanych próbach, udało mi się wreszcie to finansowanie uzyskać, i w okresie 2016 - 2018 mogłem pojechać na główną część badań, gdzie łącznie w tym czasie w terenie spędziłem 12 miesięcy. W latach 2016-2018 moje badania terenowe finansowane były w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki zatytułowanego „Tradycja z tubylczego punktu widzenia. Współczesność a przeszłość w dyskursie i praktykach Indian Moré z Amazonii boliwijskiej” (2015/17/N/HS3/00078).

Następnie, tuż po powrocie z terenu, od końca 2018 roku zostałem zaangażowany we wspomniany międzynarodowy projekt badań antropologiczno-lingwistycznych, realizowany pod kierownictwem amerykańskiego lingwisty dr Joshua Birchall, koordynowanym przez Museu do Índio w Rio de Janeiro przy współpracy z FUNAI. Badania dotyczyły dokumentacji kultury, historii i przede wszystkim języka Moré, a ich etap terenowy trwał do końca 2019 roku. Badania finansowane były przez UNESCO w ramach grantu: *Salvuarda do Patrimônio Linguístico e Cultural de Povos Indígenas Transfronteiriços e de Recente Contato na Região Amazônica* (PRODOC 914BRZ4019) [Ochrona dziedzictwa językowego i kulturowego transgranicznej ludności rdzennej, a także pozostającej we wczesnej fazie kontaktu w regionie Amazonii].

3. Charakterystyka badań terenowych pośród Moré

Empiryczną bazą przedstawianej pracy są autorskie wielomiesięczne badania etnograficzne pośród ludu Moré zamieszkującego obecnie boliwijską część dolnego biegu rzeki Guaporé (Itenez) w Amazonii. Przede wszystkim dwie osady: Monte Azul i Vuelta Grande (ich lokalizacja znajduje się na mapie poniżej).

Mapa współczesna. Lokalizacja dwóch głównych osad Moré: Monte Azul i Vuelta Grande. Opracowanie własne.

Prowadzone przeze mnie badania etnograficzne od strony metodologicznej oparte były o długotrwałe (minimum trzy miesięczne) cykliczne pobyty w terenie i obserwację uczestniczącą (*participant observation*). Łączny okres badań terenowych wyniósł 21 miesięcy. W tym czasie zamieszkiwałem wspólnie z rodzinami Moré, z którymi spożywałem posiłki i dzieliłem obowiązki dnia codziennego. Jako mężczyzna uczestniczyłem również w połowie ryb i, ze względu na brak doświadczenia, dużo rzadziej w polowaniach na zwierzynę lądową oraz przy karczowaniu i uprawianiu poletka. W każdej wolnej od codziennych obowiązków chwili starałem się uczestniczyć w życiu społeczności i przeprowadzać obserwacje oraz okazjonalne swobodne wywiady nieustrukturyzowane związane z określoną spontaniczną sytuacją, a także wywiady ustrukturyzowane zorientowane na dokumentację przeszłości (historii) lub zaplanowanych wcześniej przeze mnie tematów dyskusji. Badania prowadziłem w języku hiszpańskim oraz na późniejszym etapie byłem w stanie zadawać pytania i rozumieć znaczną część odpowiedzi w języku moré. Niemniej językiem codziennej komunikacji Indian Moré pozostaje język hiszpański.

Moim ogólnym i nadrzędnym celem badań terenowych była nieklasyczna etnohistoria (Whitehead 2003, Gow 2001), rozumiana jako zrekonstruowanie historii ludu Moré przedstawionej przede wszystkim z ich punktu widzenia. Uzasadnieniem dla takiego celu badań terenowych był dla mnie fakt, że do momentu rozpoczęcia przeze mnie prac etnograficznych istniały tylko dwa zwarte opracowania na temat Moré (Leigue Castedo 1957, Rydén 1958), oba napisane w latach 50 XX wieku. Jedno dotyczyło historii i etnografii tego ludu przedstawione z perspektywy boliwijskiego pedagoga Luisa Leigue Castedo, który dokonał pokojowej pacyfikacji³ i centralizacji osadnictwa Moré. Jako przedstawiciel rządu boliwijskiego nawiązał stały i pokojowy kontakt z tym ludem w latach 1938-1941. Drugie opracowanie było skupione na etnograficznym opisie kultury Moré z okresu pierwszych lat pacyfikacji około 1940 roku (Rydén 1942, 1958). Innymi słowy, historia Moré była słabo poznana i przedstawiona głównie z punktu widzenia Leigue Castedo, który pisząc książkę, kierował się politycznymi motywacjami i poglądami indygenistycznymi. Taki stan rzeczy był dla mnie ważną motywacją do podjęcia badań ukierunkowanych na rekonstrukcję historii Moré, tym razem opowiedzianej z punktu widzenia tego ludu. Z tego powodu znaczna część wspomnianej dokumentacji audio to nagrania wywiadów nastawionych na tematykę historii i dawnego sposobu życia Moré.

Oprócz tego ogólnego celu moje badania terenowe ukierunkowałem na szereg mniejszych celów szczegółowych. Jednym z nich było uzyskanie jak najszerszego kontekstu dla zrozumienia lokalnej wiedzy i praktyk z codziennego życia Moré, jak również jak najbardziej możliwe gęste doświadczenie⁴ różnych sytuacji, jakie na co dzień spotykają mieszkańców Monte Azul i Vuelta Grande. Takie etnograficzne doświadczenie pozwoliło mi na lepsze przyswojenie specyficznej wiedzy kulturowej, która z kolei była konieczna do zrozumienia wielu sytuacji z codziennego życia Moré. Na przykład, wiele elementów wiedzy kulturowej Moré (korpus: mitów, pieśni, praktyk leczniczych) opowiada o lokalnej faunie i

³ Chociaż proces pacyfikacji zazwyczaj jest kojarzony z użyciem siły przeciwko ludności pacyfikowanej, w niektórych przypadkach w Amazonii przebiegał on w sposób pokojowy. Było tak również w przypadku pacyfikacji Moré. Proces ten polegał na pokojowym nawiązywaniu kontaktów przez Leigue Castedo z rodzinami Moré. Najczęściej pozostawiał on w wyznaczonych miejscach w lesie narzędzia, jedzenie i próbował nawiązać pokojowy kontakt z tymi rodzinami. W konsekwencji zachęcał ich do osiedlenia się na stałe w wybudowanych wcześniej dla nich domach w zarządzanej przez niego wiosce (Leigue Castedo 1957). Pomimo pokojowego charakteru wciąż używa się względem tego procesu pojęcia „pacyfikacja” gdyż w jego rezultacie niegdyś pozostający we wrogich relacjach z Boliwijczykami lud Moré został włączony w struktury państwa narodowego.

⁴ Koncepcję „gęstego doświadczenia” przyjmuje za propozycją metodologiczną przedstawioną przez Tarzycjusza Bulińskiego i Mariusza Kairskiego (2011: 313-318). Zakładają oni, że „gęstość” doświadczenia można określić przez pryzmat interakcji w wyniku których to doświadczenie powstało. Przede wszystkim da się ją wyznaczyć analizując trzy główne wymiary interakcji badawczej: a) jej czas, b) ilość partnerów interakcji, c) jej intensywność (por. Buliński, Kairski 2011:315).

florze, której zachowania lub cechy morfologiczne są specyficzne i stają się zrozumiałe dopiero po zebraniu pewnego osobistego doświadczenia obcowania z nimi (Buliński & Kairski 2011). Ponadto wiele aspektów wiedzy leczniczej (szamanistycznej) stało się dla mnie dostępne, dopiero kiedy sam potrzebowałem pomocy medycznej, czyli kiedy sam znalazłem się w pozycji chorego. Z perspektywy czasu uważam, że metoda etnograficzna wniosła wiele do moich studiów etnohistorycznych i pozwoliła mi znacznie lepiej rozumieć korpus wiedzy o dawnych praktykach kulturowych Moré z początku XX wieku.

Poza badaniami etnograficznymi rekonstrukcję etnohistoryczną uzupełniłem o badania archiwalne. Od 2016 roku zaangażowałem sporo wysiłku w nawiązanie kontaktu i współpracę z dwiema rodzinami, których przodkowie mieli istotny wpływ na historię Moré. Pierwszą z nich jest rodzina Snethlage z Niemiec, która jest spadkobiercą dziennika terenowego i niepublikowanego archiwum z dokumentacją etnograficzną z badań dr Emila Heinricha Snethlage⁵. Druga rodzina mieszka w Boliwii i jest w posiadaniu niepublikowanych materiałów pochodzących od wspomnianego już dr Luisa Leigue Castedo. Wspomniane archiwa zawierają rękopisy, korespondencje, niepublikowane fotografie, mapy, nagrania audio oraz video, które w przypadku rodziny Snethlage, przetrwały II wojnę światową. W przypadku obu archiwów rodzinnych podjąłem się również zadania cyfrowej archiwizacji materiałów, które zastałem w postaci często ręcznie lub na maszynie pisanych dokumentów bez sporządzonych kopii. Obecnie dla większości archiwum dotyczącego ludu Moré sporządziłem już cyfrową kopię, którą również posiadam w swoich zbiorach. Szczegółowa analiza tych materiałów zajmie pojedynczemu badaczowi co najmniej kilka lat, ale dysponuję zgodą właścicieli na wykorzystanie tych dokumentów do moich własnych badań w przyszłości.

Prócz technik jakościowych (etnograficznych) używałem również niektórych ilościowych technik zbierania danych związanych z moimi innymi szczegółowymi celami badawczymi tj.: spis ludności, określenie struktury pokrewieństwa, określenie stopnia znajomości języka rdzennego, dokumentacja medycyny naturalnej, dokumentacja języka moré. Ponadto, we współpracy z lokalną społecznością, przygotowałem mapę 57 historycznych miejsc (malok⁶) zamieszkiwanych przez Moré przed pacyfikacją w 1938 roku

⁵ Emil Henrich Snethlage był niemieckim etnologiem, który w trakcie swojej ekspedycji wzdłuż rzeki Guaporé w latach 1933-1935 dokonał pokojowego kontaktu z lokalnymi grupami ludu Moré i udokumentował ich tradycyjną kulturę zanim ten lud nawiązał pokojowe relacje ze społeczeństwem boliwijskim (Snethlage 1937, 2016). Więcej na ten temat wspominam w dalszej części tekstu poświęconej stanowi badań nad ludem Moré.

⁶ Maloki to w kontekście tradycyjnej kultury Indian Moré drewniane chaty zbudowane na planie prostokąta. Najprostsza forma maloki miała kilka pali drewnianych podtrzymujących sam skośny dach (z liści palmowych

wraz ze spisem ich mieszkańców. Ponadto 7 z tych malok przy współpracy z Moré zlokalizowałem osobiście w terenie oraz zebrałem ich koordynaty GPS.

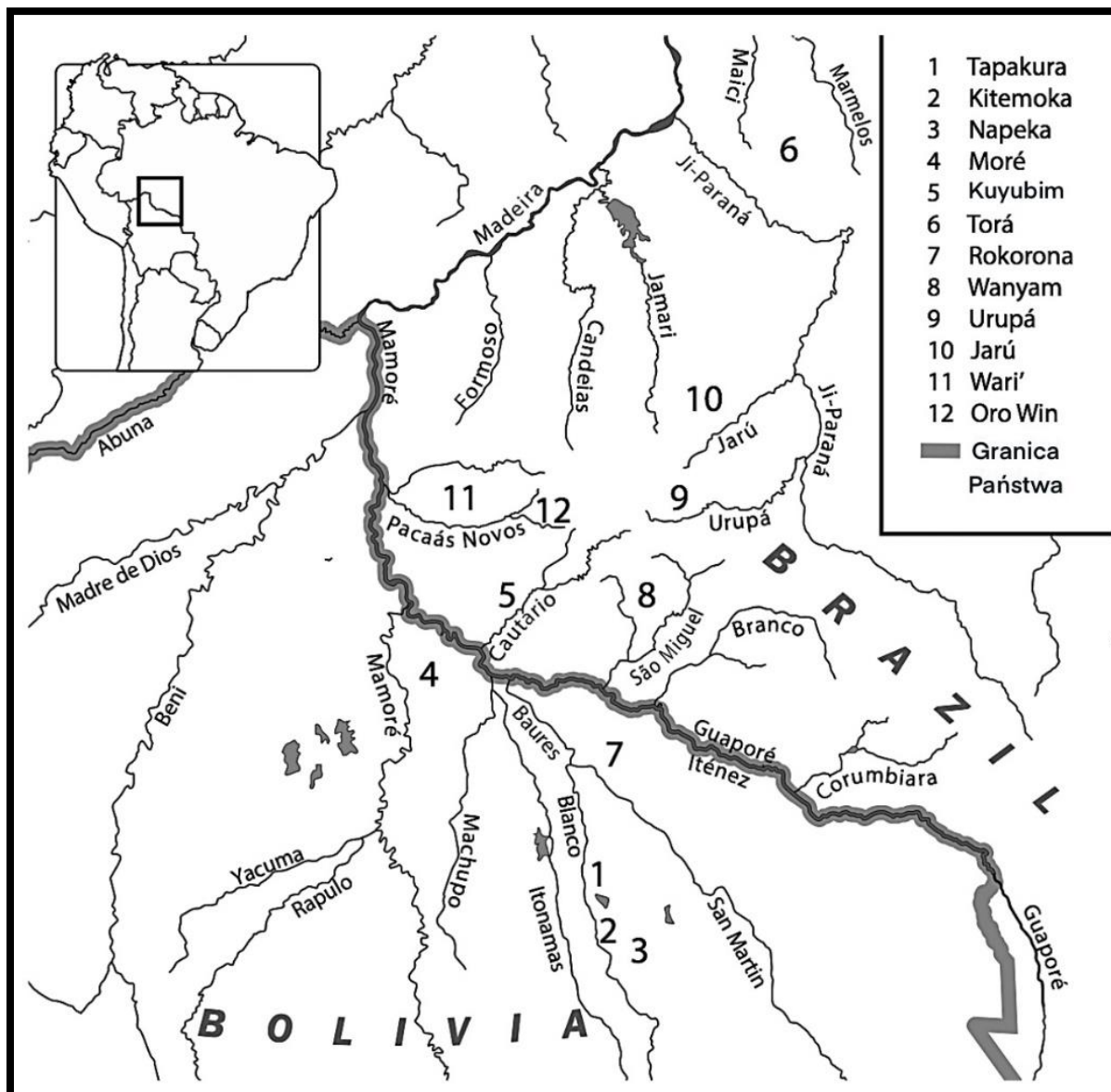
4. Tło historyczne oraz stan badań na temat Moré

Badacz zainteresowany rekonstrukcją historii jakiegokolwiek ludu w Amazonii, z dużym prawdopodobieństwem odkryje, że jest bardzo mało źródeł pisanych na jego temat oraz bardzo skąpa baza materiałów archeologicznych. Zatem etnohistorię na gruncie antropologii amazonistycznej trudno jest opierać wyłącznie o źródła historiograficzne (źródła pisane, dokumenty, archiwa), czy też o źródła archeologiczne. Powody są prozaiczne: większość ludów Amazonii jest niepiśmienna i nigdy nie pozostawiła po sobie trwałych materiałów historycznych, w tym materiałów pisanych, jedyne źródła to opisy z drugiej, trzeciej ręki - odkrywców, misjonarzy, administracji kolonialnej, które zawsze są w jakiś sposób stronnicze. Z kolei materiały archeologiczne są bardzo często ubogie, ponieważ warunki geograficzne, środowiskowe i klimatyczne utrudniały przetrwanie artefaktów. W związku z tym wiele społeczeństw amazońskich nie tworzyło swojej kultury materialnej opartej na długotrwałych strukturach zbudowanych z materiałów solidnej konstrukcji. Co prawda, najnowsze badania archeologiczne w Amazonii wskazują, że istniały wyjątki od tej generalnej prawidłowości w postaci kultur, które tworzyły większe struktury na poziomie społecznym i kultury materialnej (irygacja pól, wyroby garncarskie z gliny, duże umocnione zabudowania osadnicze mieszczące kilka tysięcy osób) (Balee 1994; Heckenberger 2004;). Zasadniczo jednak są to sytuacje szczególne w Amazonii, a nawet pozostałości po tych kulturach są trudne do zachowania w środowisku lasów deszczowych. Jednakże, należy mieć świadomość, że rozwój technologii badawczych w przyszłości oraz przyszłe związane z tym badania archeologiczne Amazonii mogą zmienić obraz tej sytuacji (Heckenberger et al. 2008; Hornborg & Hil 2011;).

Niemniej, w czasie trwania mojej pracy badawczej bazą, na której opierało się rozważania etnohistoryczne w antropologii amazonistycznej, były i wciąż są najczęściej ustalenia lingwistyczne dotyczące pokrewieństwa języków, którymi dane ludy mówią. Między innymi z tego powodu zdecydowałem się na współpracę z lingwistą Joshua Birchall'em, mającą na celu dokumentację języka (oraz kultury) Moré. Szczegółowe ustalenia co do liczebności tego języka oraz podziału na ewentualne dialekty, a także jego geograficzne rozmieszczenie są wciąż w fazie badań. Między innymi, słownik języka Moré, który jest

patoju). Zostały one opisane przede wszystkim przez wspomnianego już niemieckiego etnografa Emila Snethlage (2016).

owocem naszej współpracy, stanowi podstawowy korpus danych lingwistycznych i przyczynił się do istotnych ustaleń w tej materii (Birchall et al. 2023). Lud Moré jest dziś ostatnią rdzenną populacją należącą do boliwijskiego kompleksu rodziny językowej chapacura liczącą niegdyś pięć dużych ludów zamieszkujących północną Boliwię (Tapakura, Kitemoka, Napeka, Rokorona, Itenes).

Mapa historyczna. Na podstawie: Birchall, J., Dunn, M., & Greenhill, S. J. (2016). A combined comparative and phylogenetic analysis of the Chapacuran language family. *International Journal of American Linguistics*, 82(3), 255-284.

W całej rodzinie językowej chapacura do dziś zidentyfikowanych zostało 11 języków (Wari, Oro win, Moré, Rokorona, Tapakura, Tora, Huanyam, Kitemoka, Napeka, Urupa, Jaru)

(Birchall et al. 2016). W latach 2018-2020 populacja Moré liczyła około 120 osób⁷ i w większości zamieszkiwały one dwie osady: Monte Azul i Vuelta Grande znajdujące się u styku dwóch rzek: Mamoré i Guaporé, z których ta ostatnia stanowi granicę państwową z Brazylią na terenie zamieszkiwanym przez Moré. Są oni potomkami dawniej o wiele liczniejszej grupy ludów (mówiących wariantami języka Moré) określanymi w literaturze historycznej terminem *Itenes*, wobec których jezuicy misjonarze z boliwijskich *Llanos de Mojos* podejmowali próby katechizacyjne w XVIII wieku (Cardus 1886, Meireles 1989). Jeszcze do roku 1933 populacja samych grup Moré żyjących po boliwijskiej stronie rzeki Guaporé szacowana była na około 1000 osób (Snethlage 2016). W wyniku epidemii chorób (grypa, żółtaczka) rozprzestrzeniających się w trakcie kontaktów Indian Moré ze społeczeństwem boliwijskim i brazylijskim na przestrzeni lat 1933-1938, ich populacja została zdziesiątkowana do 98 osób w 1938 roku, które będąc niezdolne już dłużej do autonomicznego utrzymywania swojej społeczności, zdecydowały się osiedlić w osadzie założonej przez boliwijskiego pedagoga i indianistę Luisa Leigue Castedo (1957).

Historia kontaktów Moré ze społeczeństwem boliwijskim jest złożona. Wystarczy wskazać, że proces pacyfikacji Moré przyjął nietypowy jak na standardy amazońskie charakter, ponieważ nie była to ani pacyfikacja brutalna dokonana przez baronów kauczukowych czysto w celu eksploatacji ekonomicznej, ani nie przyjęła innego, charakterystycznego dla Amazonii modelu religijnego administrowanego przez misjonarzy. Z historycznego punktu widzenia pacyfikacja Indian Moré była świecka i silnie osadzona w kontekście politycznym i ideologicznym panującym w Boliwii na początku XX wieku. Miała ona charakter pewnej wizji pokojowego włączania społeczeństw indiańskich w obręb społeczeństwa narodowego za pomocą centrów edukacyjnych (*escuela Ayllu de Warisata*), a jej analiza wymaga dalszych pogłębionych studiów (por. Mombiola 2019, 2021).

Dla przykładu można wskazać, że wspomnienia samych Moré o czasach życia z Leigue Castedo (przeszło 25 lat) są bardzo złożone i niejednoznaczne. Czytając książkę „*El Itenez salvaje*”, poza specyficznym językiem opisu charakterystycznym dla tamtych czasów, można dostrzec w niej żywe zainteresowanie samego Leigue Castedo kulturą i historią Moré (1957). Chociaż w perspektywie czasu można patrzeć na okres ich życia w *Nucleo Indigena Moré* jako na czas przekształcania kultury Moré w społeczeństwo metyskie (dominacja języka

⁷ Różnice w liczebności zależą od przyjętych kryteriów. Jeśli przyjąć liczbę wszystkich osób, które autoidentyfikują się jako Moré nawet jeśli wiadomo o nich, że etnicznie pochodzą z innych grup, to liczba ta może wzrosnąć do około 150 osób.

hiszpańskiego, katolicyzmu, edukacji formalnej i pracy), to jednak sami Moré nie interpretują tych doświadczeń w ten sposób, o czym piszę w dwóch tekstach w niniejszej dysertacji (Chyc 2015a, 2017). W 1963 roku rodzina Leigue Castedo opuściła *Nucleo Indigena Moré* pozostawiając Moré i innych metyskich osadników z pewnym zabezpieczeniem prawnym. Luis Leigue Castedo zadbał, aby rodziny Moré otrzymały prawo własności do gospodarstw na terenie administrowanym przez *Nucleo Indigena Moré*. Monte Azul (główna osada) miało stanowić własność komunalną, a poszczególne rodziny otrzymały tereny z poletkami (najczęściej dawne *puestos*, gdzie pozyskiwano kauczuk, tzw. *shiringa*).

W regionie administrowanym przez rodzinę Leigue Castedo po ich wyjeździe, oprócz Moré pozostało sporo rodzin metyskich (krewnych dawnych nauczycieli, tzw. *maestros*), którzy pracowali wcześniej w *Nucleo*. Z czasem zaczęły nasilać się napięcia między Moré a pozostałymi rodzinami metyskimi, które głównie trudniły się uprawą bydła i eksploatacja terenów, na których żyli Moré. Od lat 70' XX wieku narastały różne konflikty na tym tle między z jednej strony Moré, a z drugiej strony dawnymi *maestros* i okolicznymi rodzinami hodowców bydła, tzw. *ganaderos*, którzy coraz intensywniej zaczęli zasiedlać tereny Moré po odejściu Leigue Castedo.

Jednocześnie, w tym samym czasie coraz mniej rodzin Moré na stałe mieszkało w Monte Azul, które de facto po odejściu rodziny Leigue Castedo pozostało bez centralnego zarządzania. Sezonowe migracje (w celu zbiorów migdałów) stały się typowe dla poszczególnych rodzin, które przenosiły się i osiedlały w rozproszeniu (w miejscach dawnych malok i poletek). Również wielu mężczyzn z młodszego pokolenia udało się do okolicznych miast: np. Guayaramerín i Costa Marquéz, między innymi w celu odbycia służby wojskowej. Te i inne czynniki sprawiły, że w okolicach lat 80-90' Monte Azul było mocno wyludnione i według moich rozmówców, na stałe mieszkały tam już tylko „dwie -trzy” rodziny.

Nasilona migracja i depopulacja z jednej strony oraz wzrastająca obecność hodowców bydła (*ganaderos*) na terenach Moré z drugiej, doprowadziła do niebezpiecznej sytuacji, w której podczas demarkacji terenów przez odpowiednik ministerstwa rolnictwa — *Instituto Nacional de Reforma Agraria* (INRA) w 1986 roku wiele obszarów historycznie zamieszkiwanych przez Moré zostało przydzielonych dla *ganaderos*. To wywołało kontrreakcję ze strony Moré, którzy rozpoczęli starania w kierunku odzyskania utraconych ziem. Rozproszone rodziny ponownie zaczęły osiedlać się w Monte Azul. Następnie w 1992 roku Moré utworzyli stowarzyszenie *Gran Consejo Indigena Moré* oraz rozpoczęli starania o

nową demarkację terenów pod utworzenie ziem chronionych dla swojego ludu: *Tierras Comunitarias de Origen Moré* (TCO Moré). Kolejnym ważnym krokiem na drodze do samoorganizacji Moré było powołanie w 2014 roku Instytutu języka i kultury Moré - *Instituto de Lengua i Cultura Moré* (ILC Moré), którego celem stała się rewitalizacja języka i kultury Moré - kwestie te analizuję w tekście załączonym do tej dysertacji (Chyc 2015a).

5. Cele oraz przegląd problemów poruszanych w pracy

Dokumentacja historii, kultury i języka ludu Moré stała się nagłym zadaniem ocalenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego Amazonii, którego podjąłem się w trakcie badań terenowych. Dzięki tak ukierunkowanym badaniom zebrałem materiał, który w niniejszej dysertacji pozwala mi realizować **dwa zasadnicze cele tej pracy**. Po pierwsze, zinterpretować animistyczne aspekty kultury i światopoglądu Moré w oparciu o badania etnohistoryczne i etnografię. Po drugie, opisać i zinterpretować, w jaki sposób Indianie Moré reagują na nowe dla nich oddziaływania i zjawiska kulturowe. Każdy z tych celów skupia się na specyficznym dla niego problemie badawczym.

Pierwszy główny problem badawczy, jaki podejmuję w pracy to opisanie i interpretacja wybranych aspektów kultury Moré, które zdają się trwać w czasie. W wyniku analizy historycznych i etnograficznych materiałów doszedłem do wniosku, że rozpowszechnione animistyczne przekonania są tym, co charakteryzuje światopogląd i kulturę zarówno historycznych, jak i współczesnych Moré. Analiza tego problemu wymaga odpowiedzi na pytanie, czym w ogóle jest animizm, a to prowadzi nas do fundamentalnych zagadnień teoretycznych antropologii kulturowej. Jak już zasygnalizowałem wcześniej animizm jest dziś w antropologii kulturowej rozumiany nie w sposób klasyczny jako religia, a przede wszystkim jako ontologia (Descola 2013). Badanie animizmu, między innymi na gruncie antropologii amazonistycznej, przyczyniło się do rozwoju nowych teoretycznych ram rozumienia różnic kulturowych w antropologii kulturowej w ogóle, określanych czasem zbiorczo jako zwrot ontologiczny (*ontological turn*). Główne dyskusje w obrębie antropologicznych badań nad animizmem wywodzą się w dużej mierze z etnografii Amazonii. Problematyką animizmu w kontekście kultury Moré zajmuje się w trzech publikacjach stanowiących pierwszą część zbioru zatytułowaną "Świat Moré". W tekstach tych jako głównych pojęć analitycznych używam przede wszystkim pojęć animizmu, perspektywizmu, ontologii i kultury, dlatego w dalszej części tego podrozdziału precyzuję, jak rozumiem te pojęcia i ich wzajemne zależności.

Animizm

Koncepcja animizmu autorstwa Philippe Descoli stanowi dla mnie kluczowe ramy teoretyczne. Została sformułowana w ramach jego szeroko zakrojonych rozważań, skupionych na poszukiwaniu nowego sposobu konceptualizowania różnic kulturowych w ogóle. O tych kwestiach bardziej szczegółowo wspominam w dalszej części tekstu, analizując różnice między jego podejściem teoretycznym a tzw. zwrotem ontologicznym. Tutaj chcę się skupić na tym, jak Descola rozumie animizm, ponieważ jest to rozumienie, które zasadniczo przyjmuję w moich tekstach.

Przede wszystkim descolowskie rozumienie animizmu różni się od klasycznego (antropologicznego i religioznawczego) ujęcia animizmu jako (proto)religii. Dla Descoli animizm jest szerszym pojęciem niż religia, ponieważ obejmuje nie tylko relacje ludzi ze światem duchowym, ale przede wszystkim dotyczyć może codziennych spraw ludzkich tj. zdobywania pożywienia, leczenia chorób, konceptualizacji środowiska, w którym żyją ludzie — zasadniczo kwestii światopoglądowych, w szczególności koncepcji osoby i relacji społecznych. Ponadto Descola nie uznaje animizmu za etap w ewolucji religii (jak przyjmuje się w klasycznych ujęciach), gdyż uznaje go w ramach swojego podejścia teoretycznego za jeden z czterech równorzędnych schematów ontologicznych, obok totemizmu, analogizmu i naturalizmu, które nie stanowią etapów ewolucji, lecz odrębne schematy porządkowania pewnych podstawowych założeń wobec świata.

Owe cztery schematy ontologiczne Descola wyróżnia przede wszystkim na podstawie tego, w jaki sposób porządkowana jest w nich fundamentalna zależność między fizykalnymi (widzialnymi) a нефизыkalnymi (niewidzialnymi) aspektami rzeczywistości. Zdaniem Descoli zależność ta jest najbardziej widoczna w kontekście wyobrażeń na temat istot żywych, które u ludzi oparte są na fundamentalnej dychotomii zakładającej, że każdy żywy organizm charakteryzuje się wewnętrżnością (*interiority*) i fizykalnością (*physicality*). Pod pojęciem wewnętrżności Descola grupuje cechy zazwyczaj kojarzone w różnych kulturach z pojęciami duszy, umysłu czy świadomości. Z kolei każda wewnętrżność jest zamknięta w jakiejś formie zewnętrzności, rozumianej jako ciało lub fizykalność danego bytu (Descola 2010; 2013).

Poniższy cytat zwięźle ilustruje jego stanowisko.

“Korzystając z tej uniwersalnej siatki, ludzie są w stanie podkreślić lub zminimalizować ciągłość i różnicę między ludźmi a nie-ludźmi. Tak więc na

osi fizykalności można albo postrzegać wszystkie ciała fizyczne jako zasadniczo rządzone przez identyczne naturalne zasady, albo być świadomym ich różnic i wnioskować, że tym, co wyróżnia różne rodzaje bytów, są właśnie ciała, które zamieszkują. Podobnie na osi wewnętrzności można dostrzec ciągłość (wszystkie byty mogą manifestować jakąś formę intencjonalności) lub wręcz przeciwnie, być wrażliwym na nieciągłości (ludzie tworzą odrębną klasę ze względu na swoją charakterystyczną wewnętrzność)” (Descola 2010: 337)⁸.

Animizm, jako schemat ontologiczny, charakteryzuje się w tym ujęciu dwoma aspektami. Pierwszy polega na tym, że w animizmie ludzie przypisują wszystkim bytom wewnętrzność identyczną do ludzkiej. Można to rozumieć w taki sposób, że w animizmie wszystkie byty (niezależnie od tego, jakie mają ciała) wewnętrznie są potencjalnie osobami (podmiotami). W przypadku Amazonii i Indian Moré animizm szczególnie przejawia się rozpowszechnionym przekonaniem, że ludzie i inne nie-ludzkie⁹ byty posiadają potencjalnie wspólną wewnętrzność, jaką jest podmiotowość rozumiana jako bycie Osobą (*person*). Z tego powodu w animizmie Moré możliwe jest komunikowanie się z nieludzkimi bytami jak z osobami. Animizm jest również rozumiany jako taki schemat ontologiczny, który przyjmuje, że wszystkie te byty, które są obdarzone ludzką wewnętrznością, są zdolne do nawiązywania relacji społecznych i posiadania kultury. Innymi słowy, jak zauważa Descola, klasyczna antropologiczna opozycja natura-kultura załamuje się tutaj i w amazońskim animizmie natura jest skonceptualizowana na sposób społeczny i kulturowy.

Drugi aspekt ontologii animistycznej polega na tym, że ta podzielana przez wszystkich wewnętrzność (ludzka) jest zamknięta czy też ukryta w różnorodnej zewnętrzności, czyli fizykalności organizmów, jakie istnieją w świecie. Ta fizykalność, to przede wszystkim forma cielesna, jaką przyjmują różne byty. Przy czym w Amazonii ta cielesność jest rozumiana

⁸ Tłumaczenie własne. Oryginał: „By using this universal grid, humans are in a position to emphasize or minimize continuity and difference between humans and non-humans. Thus, on the physicality axis, one can either perceive all physical bodies as fundamentally ruled by identical .natural. principles, or be aware of their differences and infer that what marks out different kinds of entities is, precisely, the bodies they inhabit. Similarly, on the interiority axis, one may perceive a continuity (all beings can manifest a form of intentionality) or, on the contrary, be sensitive to discontinuities (humans form a class apart because of their distinctive interiority) (Descola, 2010:337)

⁹ Zatem chodzi tutaj o specyficzne rozumienie pojęcia nie-ludzie (jako osoby inne niż ludzkie), dla odróżnienia od przymiotnika “nie-ludzkie”. Zapisu “nie-ludzie”, “nie-ludzkie” używam zgodnie z ustaloną już w piśmiennictwie polskim tradycją — zob. np. (Mica, Łuczeczko 2011).

bardzo szeroko, jako nie tylko forma ciała, ale również zdolności, nawyki czy typowe dla danego organizmu zachowania (por. Seeger et al. 2019). Podsumowując, animizm na poziomie ontologicznych założeń charakteryzuje się zatem tym, że pomimo zewnętrznej, fizycznej różnorodności, wszystkie byty dzielą ze sobą taką samą - ludzką, wewnętrzną. Innymi słowy, pomimo pozornie różnych form cielesnych rozmaitych bytów, potencjalnie w rzeczywistości wchodzimy w interakcje z Osobami innymi niż ludzkie (*other than human persons*¹⁰). Dzięki temu możliwe jest wchodzenie z nimi w relacje społeczne. Animizm w Amazonii implikuje jednocześnie pewną fundamentalną niepewność poznawczą. Czasem w sytuacji, gdy Indianin Moré widzi przed sobą zwierzę czy roślinę, nigdy nie jest do końca pewien, czy w rzeczywistości nie jest to tylko zewnętrzna forma, pod jaką zmaterializował się jakiś osobowy niebezpieczny byt o złych intencjach. Dylemat ten analizuję szczegółowo w tekście *Otro lado...* (Chyc 2020).

Perspektywizm indiański

Kluczowa w animizmie idea, która zakłada, że podobieństwo między organizmami wynika z ich wewnętrznej tożsamości (podmiotowość/dusza), a różnice wynikają z ich zewnętrznej cielesności (fizykalności) niesie za sobą istotne konsekwencje. Przede wszystkim cielesność jawi się jako kluczowy aspekt kosmologii amazońskich, a samo ciało jest źródłem punktu widzenia na świat, czy też perspektywy, z której rzeczywistość jest postrzegana. Brazylijski antropolog Eduardo Viveiros de Castro na podstawie analizy różnorodnych etnografii ludów amazońskich zaproponował ogólne teoretyczne ramy dla tego właśnie zjawiska i określił je mianem perspektywizmu indiańskiego (*amerindian perspectivism*)¹¹ (Viveiros de Castro 1998).

Perspektywizm indiański podkreśla konsekwencje dość powszechnego w kulturach indiańskich Amazonii przekonania, że cielesność wpływa na postrzeganie rzeczywistości w sposób fundamentalny (Viveiros de Castro 1998). Na przykład, to, co jeden gatunek (rodzaj ciało) widzi jako jezioro, inny gatunek (ciało) może postrzegać jako wioskę. To, co ludzie widzą jako krew, dla jaguara może być piwem z manioku (odwołując się do słynnego przykładu zaproponowanego przez Viveirosa de Castro, 1998: 470). Przy czym, zgodnie z założeniami obowiązującego także animizmu, potencjalnie wiele stworzeń jest wewnątrznie osobą, więc

¹⁰ Pojęcie wprowadzone po raz pierwszy przez Alfreda I. Hallowela, który zastosował je do zrozumienia animizmu ludu Ojibwa (por. Żerkowski 2020).

¹¹ Koncepcja ta była już opracowywana na gruncie polskiej literatury antropologii amazonistycznej (Chudziak 2006, Buliński 2011, Świerk 2013, Rogalski 2015).

przeżywa swój punkt widzenia tak, jakby siebie samego widziało jako istotę ludzką obdarzoną kulturą (jaguar widzi siebie jako wojownika, który pije piwo z manioku). To prowadzi do najważniejszego aspektu perspektywizmu, czyli do założenia, że podobieństwo ciał, daje podobieństwo punktów widzenia na świat. W tym właśnie aspekcie najczęściej odnoszę się do perspektywizmu indiańskiego w moich tekstach. Najbardziej szczegółowo rozwijam te założenia w tekście „Otro lado...” (Chyc 2020), ale również ten aspekt perspektywizmu stanowi ważną część konceptualizacji zmiany kulturowej, którą rozważam w całej drugiej części tego zbioru (obce oddziaływania). Ponadto, perspektywizm indiański wiąże się z inną dość powszechną w Amazonii koncepcją tzw. „otwartości na odmienność”, którą omówię w dalszej części tekstu. Tutaj chciałbym wrócić do wzajemnych zależności między animizmem i perspektywizmem oraz tego, jak prowadzą one nas do tzw. zwrotu ontologicznego.

Wzajemnie zależności animizmu i perspektywizmu są złożone i nie są bezpośrednio przedmiotem mojej pracy. Warto jednak podkreślić, że animizm i perspektywizm w połączeniu, zdają się prowadzić do zakwestionowania istnienia jednej, wspólnej dla wszystkich istot rzeczywistości. Skoro każdy byt jest potencjalnie osobą z ludzką kulturą (animizm) i jednocześnie byty różnią się cielesnością (animizm, perspektywizm), która sprawia, że widzą świat z różnych perspektyw (perspektywizm), to rodzi kluczowe pytania o to, co i w jaki sposób istnieje (ontologia). Jeśli Moré i jaguar patrzą na to samo, ale widzą różne rzeczy (odpowiednio: krew i piwo z manioku), to znaczy, że sama rzeczywistość wydaje się być zakwestionowana. Jest to podstawowy problem tak zwanego zwrotu ontologicznego w antropologii. W następnej części postaram się krytycznie scharakteryzować ten nurt teoretyczny jednocześnie podkreślając, że chociaż Descola opisuje animizm jako schemat ontologiczny, to ściśle rzecz biorąc, nie przyjmuje tych samych założeń co zwolennicy tzw. zwrotu ontologicznego.

Zwrot ontologiczny i jego krytyka

Przede wszystkim, jest co najmniej kilka form szeroko rozumianego zwrotu ontologicznego w naukach społecznych. Poniżej skupiam się na tej tradycji, która wywodzi się w dużej mierze z badań etnograficznych w społecznościach pozaeuropejskich i została zsyntetyzowana jako stanowisko teoretyczne w książce autorstwa Martina Holbraada i Mortena Axela Pedersena pod tytułem „The Ontological Turn. An Anthropological Exposition” (2017). Trzeba podkreślić, że od samego początku, podstawowym i wyjściowym założeniem zwrotu ontologicznego w antropologii kulturowej była teza, że różnice kulturowe

(określane przez jego zwolenników jako radykalna odmienność — *radical alterity*) sięgają głębiej niż po prostu poziom różnic w percepcji obiektywnej rzeczywistości (Viveiros de Castro 1998: 92; 2012: 152; 2015, 2016, Henare, Holbraad, Wastel 2007: 8; por. Heywood 2012: 143)¹². Innymi słowy: u podstaw tego stanowiska znajdziemy (nie zawsze explicite sformułowane) założenie, że nie istnieje jedna obiektywna rzeczywistość, którą jedynie różnie interpretujemy w procesie jej doświadczania. Zwrot ontologiczny w antropologii jest znacznie bardziej radykalny niż klasyczny relatywizm kulturowy, głosząc tezę, że same podstawy rzeczywistości, doświadczane przez członków różnych społeczeństw, muszą być fundamentalnie odmienne. W rezultacie różnice te istnieją na poziomie ontologicznym, a nie tylko epistemologicznym, jak ma to miejsce w relatywizmie kulturowym. Innymi słowy, kładzie się nacisk na to, jakie istoty i jakie aspekty rzeczywistości w ogóle istnieją, a nie tylko na sposób, w jaki świat jest postrzegany (Pedersen 2011: 38, Candea 2011; por. Heywood 2012, Laidlaw 2012, Laidlaw & Heywood 2013 i Graeber 2015).

W takim ujęciu, biorąc za przykład etnografię Moré, oznaczałoby to, że jeśli mówią oni o spotkaniach z duchami (hiszp. *espíritu* - co, w animizmie można rozumieć jako, osobami innymi niż ludzkie) w trakcie polowania, to wychodząc z punktu widzenia założeń zwrotu ontologicznego, należałoby takie byty interpretować jako nie tylko rzeczywiście przez nich doświadczane, ale również obiektywnie istniejące (w sensie ontologicznym, zakładając klasyczne filozoficzne rozumienie pojęcia ontologia)¹³. Zatem to, co Moré mówią o swoim doświadczeniu, powinniśmy traktować nie jako ich przekonania (interpretacje, koncepcje, itp.), ale raczej *traktować je serio* (jak głosi maksyma zwrotu ontologicznego, por. Candea 2011) i wyobrazić sobie (tutaj zwrot ontologiczny jest przedstawiany jako strategia metodologiczna), jak musiałaby wyglądać rzeczywistość Moré, w której żyją, aby była ona dosłownie zgodna z tym, co mówią (por. Viveiros de Castro 2011:133). Dodatkowo, najbardziej radykalne stanowiska twierdzą, że nie mamy prawa odmawiać realności istnienia tych wszystkich alternatywnych rzeczywistości (światów) tylko dlatego, że sami ich nie doświadczamy (Viveiros de Castro 2011, 2015). Ta ostatnia teza jest już silnym zobowiązaniem ontologicznym, a zatem opowiedzeniem się za taką, a nie inną metafizyką (Heywood 2012).

¹² Niektórzy adwokaci zwrotu ontologicznego sugerują właściwie, że należałoby porzucić w ogóle pojęcie kultury jako nieadekwatne, a skupić się na pojęciu ontologii jako właściwym poziomie tych różnic, które dawniej interpretowaliśmy jako różnice kulturowe (Carriters i inni 2010, Holbraad & Pedersen 2017: 11).

¹³ Jak argumentuje w tekście *Otro lado...* (Chyc 2020) rozróżnienie na doświadczaną oraz "obiektywnie" istniejącą rzeczywistość jest kluczowe z punktu widzenia podejść kognitywnych i wnosi nowe rozumienie tego, jak ważne są relacje między epistemologią i ontologią. Rozróżnienie to jest ważne również dla zrozumienia podstawowych założeń zwrotu ontologicznego.

Wydaje się, że przynajmniej w początkach formułowania się amazonistycznej wersji zwrotu ontologicznego takie klasyczne rozumienie ontologii (jako metafizyki, a nie jedynie strategii metodologicznych) jego teoretycy mieli na myśli od samego początku (Viveiros de Castro 1998, 2004, 2007, 2011, 2012; Descola 2002, 2013;)

Na przykład, jeden z głównych przedstawicieli amazonistycznej wersji zwrotu ontologicznego – wspomniany już Edardo Viveiros de Castro, postuluje otwarcie, że de facto mamy do czynienia z multinaturalizmem, czyli istnieniem wielu alternatywnych rzeczywistości (natur), różniących się w zależności od punktu widzenia (Viveiros de Castro 1998, 2012)¹⁴. Jest to z filozoficznego punktu widzenia dość jednoznaczna deklaracja określonych zobowiązań ontologicznych (*ontological comittment*). Wydaje się, że tak radykalne założenie metafizyczne jak idea multinaturalizmu, jest konsekwencją odrzucenia przez głównych teoretyków zwrotu ontologicznego epistemologicznego wymiaru poznania oraz przyjęcia założeń tzw. bezpośredniego realizmu¹⁵ na gruncie antropologii. Odrzucają oni w praktyce poziom epistemologiczny (założenie, że dostęp do rzeczywistości jest zapośredniczony przez jakiś proces poznania, w szczególności odrzucają założenie reprezentacjonizmu¹⁶) na rzecz ontologicznego, a stanowisko to jest w ramach zwrotu ontologicznego formułowane jako postulat, by traktować dosłownie (*take seriously*), to co ludzie mówią i robią (Henare, Holbraad, Wastell 2007; Holbraad 2012; Pedersen 2011: 36). W konsekwencji jak wskazują jego krytycy, zwolennicy ontologicznego zwrotu logicznie muszą przyjąć silne metafizyczne zobowiązanie i postulować, że różni ludzie, których spotykamy w terenie, zamieszkują dosłownie różne rzeczywistości od naszej (Heywood 2012, porównaj też z Graeber 2015, który formułuje dodatkowo krytyczną ocenę filozoficznych podstaw tego stanowiska).

Wreszcie należy dodać, że w najnowszej wykładni (Holbraad & Pedersen 2017) główni teoretycy zwrotu ontologicznego explicite znacznie łagodzą swoje filozoficzne stanowisko,

¹⁴ Multinaturalizm jest w ujęciu Viveirosa de Castro filozoficzną konsekwencją omawianego wcześniej perspektywizmu indiańskiego (Viveiros de Castro 2005, 2011).

¹⁵ Bezpośredni realizm (również jako naiwny realizm, realizm percepcyjny) jest teorią na gruncie filozofii, zakładającą że zmysły zapewniają nam bezpośredni dostęp do świata takim, jakim on naprawdę jest (Crane & Craig 2021). Na gruncie antropologii kulturowej stanowisko to jest najbardziej explicite przedstawione w pracach teoretycznych Tima Ingolda, którego rozważania z kolei opierają się na psychologicznej teorii postrzegania bezpośredniego Jamesa Gibsona (Ingold 2001).

¹⁶ Reprezentacjonizm to teoria na gruncie filozofii i nauk poznawczych (*cognitive science*), która zajmuje się rolą reprezentacji w procesie poznania rzeczywistości. W kontekście epistemologii i nauk poznawczych reprezentacjonizm dotyczy sposobu, w jaki umysł reprezentuje rzeczywistość, pojęcia, przedmioty, fakty, etc. (por. Gładziejewski 2015).

podkreślając, że cały program ma przede wszystkim cele metodologiczne i nie rości sobie pretensji do żadnych postulatów odnośnie metafizyki rzeczywistości¹⁷. Oznacza to, że ontologia jest od teraz rozumiana tutaj w wyjątkowy (odmienny wobec filozoficznego sensu tego pojęcia) sposób, nie jako rozważania o tym co istnieje, ale jako zalecenie metodologiczne, aby analizując materiał etnograficzny, jedynie wyobrazić sobie, jak musiałyby wyglądać rzeczywistość, aby to co ludzie o niej mówią, mogło być rozumiane dosłownie (Holbraad & Pedersen 2017: 4). Jednak większość prac powstających w nurcie zwrotu ontologicznego na gruncie antropologii amazonistycznej, oprócz strategii metodologicznej w praktyce badawczej wydaje się postulować radykalne metafizyczne założenia zarysowane powyżej.

Założenia te generują szereg problemów, które rozważam przede wszystkim w tekście *Otro lado...* (Chyc 2020). Jednym z kluczowych zagadnień jest kwestia egzotyzacji społeczności rdzennej Amazonii. Poprzez twierdzenie, że funkcjonują one w ontologicznie odmiennych rzeczywistościach niż my, zwolennicy zwrotu ontologicznego stawiają radykalną granicę między nami a światami tych ludów. Konsekwencją tego rozgraniczenia powinna być istotna trudność w porozumiewaniu się i zrozumieniu siebie nawzajem, co jednak nie wydaje się być powszechne w doświadczeniach etnograficznych – jeśli występuje, często jest podatne na wyjaśnienie jako problem epistemologiczno-komunikacyjny, a nie wynikający z ontologicznych różnic. Dodatkowo nie jest jasne, czy te zakładane różnice ontologiczne istnieją tylko na poziomie zbiorowości, czy też już na poziomie jednostek, a jeśli tak, to w jaki sposób są przekazywane i rozpowszechniane w społeczności w sposób, który tworzy z nich jedną ontologię dla całej grupy społecznej.

W kontekście postulatów zwrotu ontologicznego w Amazonii pojawił się dodatkowo zarzut nadmiernego idealizowania różnic i ich esencjonalizowania, co umacnia wyobrażoną "radykalną niezgodność między światami nowoczesnym a nienowoczesnym" (Bessire & Bond 2014: 450). Takie podejście sztucznie upraszcza różnorodność kulturową, pomijając "obszar namacalnych konfliktów i nieciągłości", które są częścią codziennego życia współczesnych mieszkańców Amazonii (Bessire & Bond 2014: 450).

¹⁷ W przedkładanej tu pracy sam przyjmuję założenia zwrotu ontologicznego jedynie co do wymiaru metodologicznego, czyli analizuję materiał etnograficzny zastanawiając się jak Moré muszą doświadczać świata, żeby mówić i robić to co udokumentowałem etnograficznie. Nie wysuwam jednak żadnych tez co do metafizycznej odrębności tego świata, gdyż w tej materii przyjmuję założenia teoretyczne oparte na tezach Philippe Descoli, co wyjaśniam w dalszej części tego rozdziału.

Również ważnym problemem jest pomijanie czy nadmierne spłaszczenie psychologicznego wymiaru doświadczania rzeczywistości w szczególności aspektów poznawczych tego procesu. W tekście „*Otro Lado...*” (Chyc 2020) proponuję, iż rozwiązaniem wielu z tych problemów może być przyjęcie szczególnej perspektywy teoretycznej wypracowanej na gruncie nauk kognitywnych, która pozwala ukazać, jak ontologia i kultura łączą się bez konieczności zakładania, że każda kultura żyje w swoim odrębnym ontologicznie świecie.

Ponadto, jak krótko zasygnalizuje to poniżej wspomniane podejście kognitywne zasadniczo współgra z propozycjami Philippe'a Descoli, które stanowią główny fundament teoretyczny moich badań nad animizmem Moré. Wszędzie gdzie w publikacjach odwołuję się do ontologicznego wymiaru animizmu używam go w descolowskim rozumieniu tego pojęcia, które scharakteryzowałem już wcześniej. Poniżej chciałbym podkreślić te fragmenty rozważań Descoli, które szczególnie różnią się względem tez wysuwanych przez przedstawicieli omówionego właśnie zwrotu ontologicznego.

Ontologia a kultura

Pozostaje doprecyzować, w jaki sposób descolowskie rozumienie ontologii łączy się z bardziej klasycznymi pojęciami analitycznymi w antropologii, takimi jak kultura czy kosmowizja (*worldviews*). Descola, podobnie jak zwolennicy zwrotu ontologicznego, poddaje w wątpliwość, czy pojęcie kultury, a nawet kosmowizji (*worldviews*) jest odpowiednim poziomem analizy dla antropologów, jeśli chodzi o zrozumienie, skąd biorą się różnice w postrzeganiu (i przeżywaniu) świata między ludźmi. Warto w tym miejscu zacytować jego własne słowa:

„Moje przekonanie jest takie, że systemy różnic w sposobach, w jakie ludzie zamieszkują świat, nie powinny być rozumiane jako produkty uboczne instytucji, systemów ekonomicznych, zestawów wartości, wzorców kulturowych, kosmowizji itp.; przeciwnie, to one są wynikiem bardziej podstawowych założeń co do tego, co świat zawiera i jak elementy tego wyposażenia są połączone. Słowo "ontologia" wydaje się odpowiednie do określenia tego antepredykatywnego poziomu analitycznego, i dlatego zacząłem używać go oszczędnie dwie dekady temu. Moje jedyne twierdzenie w tzw. "zwrocie ontologicznym" — wyrażeniu, którego nigdy sam nie użyłem — jest zatem kwestią higieny konceptualnej: powinniśmy szukać

korzeni ludzkiej różnorodności na głębszym poziomie, gdzie dokonuje się podstawowych wnioskowań na temat rodzajów bytów, z których składa się świat, i ich wzajemnych relacji.” (Descola 2014a: 273)¹⁸

Zatem w przeciwieństwie do zwolenników zwrotu ontologicznego, Descola nie odrzuca zupełnie pojęć kultury, przekonań (*concepts, beliefs*), czy kosmowizji (*worldviews, cosmologies*). Znajduje dla nich miejsce jako dla heurystyk wyższego rzędu, powstających na bazie założeń ontologicznych. W ten sposób jego podejście jest wyjątkowo zgodne z niektórymi ustaleniami nauk kognitywnych w kwestii tego, jak przebiegają procesy poznawcze u ludzi. W niektórych miejscach swoich prac Descola wprost stwierdza, że nie wyklucza iż jego teoria znajdzie kiedyś umocowanie od strony nauk kognitywnych (por. 2014c: 295 i 2016: 5).

Według Descoli ontologia stanowi fundament percepcji rzeczywistości. Od predykatów ontologicznych zaczyna się cały proces percepcji i doświadczenia świata przez człowieka. Proces ten nazywa on w swoich tekstach „światotworzeniem” (*worlding*), czy też komponowaniem świata (por. Descola 2014b). Warto również podkreślić, że dla Descoli percepcja świata jest równoznaczna z jego przeżywaniem (podobnie jak we współczesnej kognitywistyce, por. Seth 2021). Dwa poniższe cytaty najlepiej oddają wagę, jaką pojęcie to pełni w teorii zaproponowanej przez Descolę:

„Nazwijmy „światotworzeniem” ten proces składania w całość tego, co postrzegamy w naszym otoczeniu. (...) Postrzegam światotworzenie raczej jako proces stabilizacji pewnych cech tego, co nam się przydarza. (...) Przypuszczam teraz, że ten proces światotworzenia nie odbywa się przypadkowo, ale opiera się głównie na predykcji ontologicznej. (...) Materialne i niematerialne obiekty naszego otoczenia nie znajdują się w niebiosach wiecznych idei, gotowych do uchwycenia przez nasze zdolności poznawcze, ani nie są jedynie konstrukcjami społecznymi nadającymi kształt i

¹⁸ Tłumaczenie własne. Oryginał: „My conviction is that systems of differences in the ways humans inhabit the world are not to be understood as byproducts of institutions, economic systems, sets of values, cultural patterns, worldviews, or the like; on the contrary, the latter are the outcome of more basic assumptions as to what the world contains and how the elements of this furniture are connected. The word “ontology” seems appropriate to qualify this antepredicative analytical level, and this is why I started using it parsimoniously two decades ago. My only claim in the so-called “ontological turn”—an expression I have never used myself—is thus one of conceptual hygiene: we should look for the roots of human diversity at a deeper level, where basic inferences are made about the kinds of beings the world is made of and how they relate to each other.” (Descola 2014a: 273).

znaczenie surowemu materiałowi; są po prostu skupiskami cech, z których niektóre wykrywamy, a inne ignorujemy. Różnorodność form światotworzenia wynika z faktu, że ta zróżnicowana aktualizacja cech nie jest przypadkowa; podąża za podstawowymi wnioskowaniami dotyczącymi tego, jak cechy są przypisywane obiektom, które postrzegamy, i jak te cechy są ze sobą powiązane” (Descola 2014a: 272-273).

„Ale gdy proces światotworzenia zostanie zakończony, gdy niektóre z tych cech i relacji zostaną wykryte i usystematyzowane, rezultatem nie jest światopogląd, czyli jedna z wielu wersji tej samej transcendentalnej rzeczywistości; rezultatem jest świat jako taki, system niekompletnie zrealizowanych właściwości, nasycony znaczeniem i pełen sprawczości, ale częściowo nakładający się na inne podobne konfiguracje, które zostały inaczej zrealizowane i ustanowione przez różnych aktorów” (Descola 2014a: 278)¹⁹.

Takie stanowisko francuskiego badacza względem dynamicznego sprzężenia, założeń ontologicznych oraz postrzegania i przeżywania świata jest koncepcyjnie zbliżone do paradygmatu kognitywnego określanego jako wnioskowanie predykcyjne (*predictive processing*²⁰), do czego nawiązuję w tekście „*Otro Lado...*” (Chyc 2020). Podejścia te są ze

¹⁹ Tłumaczenie własne. Oryginał: Let us call “worlding” this process of piecing together what is perceived in our environment (...). I see worlding rather as the process of stabilization of certain features of what happens to us, (...). Now, I surmise that this worlding process is not done at random, but is mainly based upon ontological predication. (...) The material and immaterial objects of our environment do not stand in the heavens of eternal ideas ready to be captured by our faculties, nor are they mere social constructs giving shape and meaning to a raw material; they are just clusters of qualities some of which we detect, some of which we ignore. The variety in the forms of worlding comes from the fact that this differential actualization of qualities is not haphazard; it follows the line of basic inferences as to how qualities come to be attached to the objects we apprehend and as to how these qualities are related. (Descola 2014a: 272-273).

But once the worlding proces has been achieved, once some of these qualities and relations have been detected and systematized, the result is not a worldview, that is, one version among others of the same transcendental reality; the result is a world in its own right, a system of incompletely actualized properties, saturated with meaning and replete with agency, but partially overlapping with other similar configurations that have been differently actualized and instituted by different actants. (Descola 2014a: 278)

²⁰ *Predictive procesing* (przetwarzanie, wnioskowanie predykcyjne) to teoria na gruncie nauk kognitywnych, neurologii i filozofii, według której to, co doświadczamy jako rzeczywistość, nie jest efektem bezpośredniego postrzegania tej rzeczywistości, ale jest efektem końcowym złożonego procesu wnioskowania-przetwarzania napływających bodźców przez pryzmat złożonego (dynamicznego, wielopoziomowego i zhierarchizowanego) modelu rzeczywistości, który w czasie rzeczywistym generuje sam mózg (Clark 2015, 2017, 2023 por. Howhy 2015). W ujęciu tej teorii to, co przeżywamy (i uznajemy za istniejące) w ostatecznym rozrachunku, jest w przeważającej większości określone naszym mentalnym modelem świata, a nie tylko tym, co rzeczywiście obiektywnie istnieje i jest źródłem napływających bodźców sensorycznych (Barett 2020, Seth 2021). W mojej opinii, w przyszłości może się okazać, że teoria wnioskowania predykcyjnego stanowić będzie psychologiczne umocowanie dla teorii czterech podstawowych ontologii Descoli, jako głównych modeli (schematów ontologicznych) percepcji.

sobą kompatybilne, szczególnie jeśli descolowskie „światotworzenie” (*worlding*) może być rozumiane jako dynamiczne tworzenie mentalnego modelu świata, który jest przeżywany jako rzeczywistość²¹. Szczególnie ostatni cytat zdaje się sugerować to wprost, gdzie rezultatem „światotworzenia” jest świat jako taki (rzeczywistość taka, jak ją przeżywa podmiot) (Descola 2014a: 278). Wówczas teoria wnioskowania predykcyjnego jest co do zasady zupełnie zgodna z taką konceptualizacją (Barett 2020, Seth 2021).

Wracając bezpośrednio do zagadnienia, w jaki sposób ontologia łączy się z kulturą: z prac Descoli można wywnioskować, że jego zdaniem to, co antropolodzy rozumieją jako kulturę i przyjmując ogólnie, że obejmuje ona między innymi: wzorce kulturowe, kosmowizje, wartości, instytucje oraz normy społeczne - wszystko to jest nadbudowane na ontologicznych założeniach (Descola 2014a: 273). Na przykład: w animistycznej ontologii podstawowym założeniem ontologicznym jest uznanie, że wszystkie żywe istoty mają podmiotowość i mogą być potencjalnie osobami i wówczas wartości, normy społeczne i wzorce kulturowe grupy, w której ten schemat ontologiczny jest dominujący, będą uwzględniać ten predykat ontologiczny jako wyjściowy dla wielu procesów wnioskowania o świecie. Jednocześnie Descola podkreśla, że to, jaka ontologia wykształci się u dziecka jako dominująca, zależy od tego w jakim środowisku kulturowym przyjdzie mu się wychowywać.

Proponuje on zatem ścisłą zależność między ontologią i kulturą, w której ważną rolę odgrywa proces socjalizacji. Warto na początek znów przytoczyć jego własne słowa:

„Dodałem hipotezę, że sposoby identyfikacji [ontologicznej] mogą również działać jako wyzwalacze do schematyzowania doświadczeń oraz integrowania praktyk i wypowiedzi w spójne wzorce w grupach ludzi żyjących razem. Tendencja do wyciągania ontologicznych wniosków określonego rodzaju stawałaby się wówczas stopniowo dominująca podczas ontogenezy w środowisku społecznym. Wielokrotnie wyjaśniałem, że każdy człowiek, w zależności od okoliczności, może wyciągać wnioski zgodnie z reżimem naturalistycznym, animistycznym, analogistycznym lub totemistycznym. Najprawdopodobniej socjalizacja hamuje produkcję niestandardowych wniosków i **sprzyja systematyzacji przez każdą**

²¹ W kilku miejscach swoich prac Descola sugeruje, że rozumie opisane przez siebie cztery ontologie (animizm, naturalizm, totemizm i analogizm) również jako mentalne modele (Descola 2013: 101-107, Descola 2014a: 277, szczególnie 2016: 5)

jednostkę osobistej ontologii, która w dużej mierze będzie pokrywać się z ontologią jej współtowarzyszy.” (Descola 2016: 5)²²

Mamy więc tutaj do czynienia ze swoistym sprzężeniem zwrotnym. Ontologiczne założenia decydują o tym, jak świat jest postrzegany i przeżywany (*worlding*), ale owe ontologiczne założenia są nieświadome i same są w dużej mierze wynikiem socjalizacji (czyli kulturowych i społecznych oddziaływań) w konkretnym kontekście (Descola 2014a: 274, 277 por. 2010). Warto w tym miejscu podkreślić, że Descola unika w swoich pracach jednoznacznego definiowania, jak rozumie on kulturę²³, gdyż, jak wskazałem na początku tego podrozdziału uznaje on, że ontologia jest właściwszym pojęciem analitycznym do rozważań o różnicach w sposobach życia grup ludzkich. Między innymi z tego powodu robocza definicja kultury, jaką sam przyjmuję w moich pracach, to definicja zaproponowana przez innego francuskiego antropologa Dana Sperbera. Według niego z kulturą mamy do czynienia wtedy, gdy dana idea czy praktyka jest rozpowszechniona w populacji za pomocą transmisji społecznej (komunikacji i uczenia się) i kiedy jest dostatecznie długotrwała, czyli przekazywana z pokolenia na pokolenie (Sperber 1996). Moim zdaniem jest ona spójna z przywołanymi tutaj powyżej w cytacie zależnościami między ontologią i socjalizacją.

Powracając do samego cytatu z pracy Descoli, chciałbym zwrócić uwagę, że dostrzega on, iż dzielenie wspólnej w danej grupie ontologii polega na częściowym nakładaniu się indywidualnych ontologii każdej osoby z tej grupy. Tym samym dostrzega on istotny fakt, że indywidualne ontologie ludzi, mogą być do pewnego stopnia zróżnicowane ze względu na specyficzne biografie i doświadczenia. Na przykład, pośród Moré pewne ogólne animistyczne wyobrażenia na temat zwierząt lub bytów, które można spotkać w lesie, uznać możemy za przekonania kulturowe, ponieważ są szeroko rozpowszechnione w całej populacji Moré. Jednak przekonania te są rozpowszechnione na bardzo ogólnym poziomie: wszyscy w różnym stopniu wiedzą, że niektóre byty spotkane w lesie mogą być w rzeczywistości osobami, jednak

²² Tłumaczenie własne Podkreślenie moje. Oryginał: „I have added a hypothetical proposition: that the modes of identification might also function as triggering devices for schematising experience and integrating practices and statements into coherent patterns among groups of people living together. The tendency to make ontological inferences of a certain kind would then become progressively dominant during the ontogeny in a social milieu. For I have made clear a number of times that any human, according to circumstances, can make inferences along the lines of a naturalist, an animist, an analogist or a totemist regime. What socialisation most likely does is to inhibit the production of non-standard inferences and foster the systematisation by each individual of a personal ontology which will grosso modo coincide with that of her consociates.”

²³ Znamienny jest fakt, że w swoim *opus magnum* „Beyond Nature and Culture”, Descola poświęcił cały rozdział na rozważania na temat formowania się pojęcia kultury, ale w żadnym miejscu tej książki, nie precyzuje jak sam rozumie kulturę (2013).

szczegółowość tego poglądu (*ang. beliefs*) będzie uzależniona od osobistym doświadczeniu każdej osoby (szaman, myśliwy, matka czy dziecko) i w tym sensie będzie znacząco różnić się co do detalu.

Z rozważań tych wynika, że ontologia i kultura są fundamentalnie ze sobą powiązane. Wynika to z prostego faktu, że spora część naszej wiedzy o rzeczywistości pochodzi nie tylko z doświadczenia, ale również z komunikacji i uczenia się od innych ludzi, a zatem ze źródeł wiedzy rozpowszechnionej w populacji, która, jak wspomniałem, w ujęciu sperberowskim jest wiedzą kulturową. Takie podejście pozwala mi mówić o animizmie jako o zjawisku kulturowym, jednocześnie nie lekceważąc jego osobistego (ontologicznego) wymiaru dla Moré. Bardzo często szczegółowość przekonań animistycznych, a także stopień ich uznania jest mocno uzależniony od osobistych doświadczeń osób, które z kolei różnią się pod względem stopnia interakcji tych ludzi ze światem przyrody. Na przykład, dużo większą szczegółowość przekonań animistycznych względem zwierzyny łownej podzielają myśliwi ze względu na intensywność relacji, w jakie wchodzi z tymi istotami. Z kolei osoba, która częściej łowi ryby będzie charakteryzowała się większą wrażliwością w dostrzeganiu podmiotowości tych stworzeń.

Na koniec chciałbym uwypuklić jeszcze jedną zasadniczą różnicę, między podejściem Descoli a omawianym wcześniej podejściem przedstawicieli tzw. zwrotu ontologicznego. Kwestia dotyczy statusu ontologicznego świata, który ludzie doświadczają. Przede wszystkim, Descola uważa, że w różnych kulturach ludzie zwracają uwagę na różne zależności między własnościami (cechami) i relacjami, które odkrywają w świecie i jego zdaniem dzieje się tak dlatego, że przyjmują oni (nieświadomie) różne założenia ontologiczne, co do tego, które z tych dostrzeganych własności i relacji są kluczowe (Descola 2010, por. 2014a: 274)). Ponownie chciałbym najpierw zacytować jego oryginalną myśl:

“Opozycja między światem jako całością rzeczy a wielorakimi światami doświadczanej rzeczywistości jest myląca, choć stała się podstawową zasadą modernistycznej epistemologii. To, co istnieje, niezależnie od nas, nie jest kompletnym i samowystarczalnym światem czekającym na reprezentację lub wyjaśnienie według różnych punktów widzenia, ale najprawdopodobniej jest ogromną ilością cech i relacji, które mogą być aktualizowane lub nie przez ludzi, między nimi i na zewnątrz od nich, w zależności od tego, jak reagują oni na niektóre podstawowe wybory ontologiczne. Materialne i niematerialne

obiekty naszego otoczenia nie stoją w niebiosach wiecznych idei, gotowe do uchwycenia, jakkolwiek niedoskonałego, przez nasze zdolności, ani też nie są zwykłymi konstrukcjami społecznymi nadającymi kształt i znaczenie surowcowi; są to po prostu skupiska właściwości, z których część wykrywamy, a część ignorujemy”. (Descola 2010: 336)²⁴

Z tego fragmentu jasno wynika, że jego stanowisko zasadniczo różni się od głównego nurtu zwrotu ontologicznego omawianego wcześniej. Descola nie postuluje, że każda ontologia tworzy osobny świat (multinaturalizm) lub, że różnice ontologiczne są konsekwencją istnienia wielu światów (por. Descola 2014a: 277). Wręcz przeciwnie, jego stanowisko można określić jako metafizyczny monizm, gdyż twierdzi on, że istnieje tylko jedna obiektywna rzeczywistość, ale nie istnieje ona pod postacią *a priori* uformowanego już świata, który miałby ustalone właściwości przed interakcją z nim. Zatem warto zauważyć, że jego stanowisko nie jest również formą relatywizmu kulturowego (Descola 2014a: 277-278). Raczej sugeruje on, że ta jedna obiektywna (niezależna od podmiotu poznającego) rzeczywistość istnieje nie jako już coś uformowanego, ale raczej jako pole niezliczonej ilości cech, własności i relacji, które są jedynie potencjalnie możliwe do wykrycia (doświadczenia) przez każdy podmiot, który wchodzi w interakcje z tą rzeczywistością. Jednak to jakie konkretnie cechy, własności i relacje zostaną zidentyfikowane (i uznane za istniejące), zależy od ontologicznych założeń jakie ten podmiot przyjmuje w momencie swoich interakcji z tą rzeczywistością (Descola 2010). Innymi słowy, w pewnym sensie jesteśmy w stanie dostrzec tylko to, co (ontologicznie) spodziewamy się uznać za istniejące w wyniku socjalizacji, której zostaliśmy poddani.

Podsumuję zatem kwestie dotyczące pierwszego problemu badawczego mojej pracy. Animizm u Moré jest zatem zjawiskiem, który przejawia się na wszystkich poziomach analitycznych, które tu scharakteryzowałem. Ma on wymiar ontologiczny w sensie descolowskich schematów ontologicznych, które są najczęściej nieuświadomionymi założeniami na temat tego, co i w jaki sposób istnieje w świecie. Ma on wymiar

²⁴ Tłumaczenie własne. Oryginał: „The opposition between the world as the totality of things and the multiple worlds of experienced reality is misleading, although it has become a basic tenet of modernist epistemology. What there is, independently from us, is not a complete and self-contained world waiting to be represented or accounted for according to different viewpoints, but, most probably, a vast amount of qualities and relations that can be actualized or not by humans, within themselves and outside of them, according to how they respond to some basic ontological choices. The material and immaterial objects of our environment do not stand in the heavens of eternal ideas ready to be captured, however imperfectly, by our faculties, nor are they mere social constructs giving shape and meaning to a raw material; they are just clusters of properties some of which we detect, some of which we ignore” (Descola 2010: 336).

indywidualnego doświadczenia świata gdzie idee animistyczne różnią się zarówno co do szczególowości (złożoności), jak również co do uświadomienia sobie ich treści przez poszczególne osoby. Wreszcie przekonania animistyczne mają w swojej uogólnionej formie charakter kulturowy u Moré, to znaczy są szeroko rozpowszechnione i przekazywane w procesie komunikacji (opowieści) i nauki różnych aspektów związanych z traktowaniem istot żywych.

Aby zrekonstruować tak rozumiany animizm Moré, przeanalizowałem jak najwięcej danych historycznych dotyczących tego ludu. Dzięki tym badaniom mogłem dostrzec elementy myślenia animistycznego, nie tylko na podstawie klasycznych antropologicznie przykładów takich jak polowanie, ale również analizując współczesne konteksty w tym przede wszystkim takie jak: relacje interetniczne, stosunek do obcych (nie-Moré), a także stosunek do nowych wpływów kulturowych. Badając historię Moré zauważyłem, że ich kultura uległa znaczącym zmianom na przestrzeni pokoleń. Obserwacja ta doprowadziła mnie do wyłonienia się **drugiego zasadniczego problemu badawczego w mojej pracy**, czyli kwestii tzw. zmiany kulturowej. W mojej pracy jest on sformułowany w postaci pytania badawczego: w jaki sposób Moré reagują na nowe dla nich wpływy i zjawiska kulturowe? Problem ten jest w większości przedmiotem analizy tekstów znajdujących się w drugiej części pracy zatytułowanej “obce oddziaływanie”.

Aby rzetelnie zbadać problem zmiany kulturowej musiałem najpierw na bazie etnohistorii zrekonstruować tak zwany tradycyjny sposób życia Moré. W tym celu nie tylko analizowałem wspomniane już źródła archiwalne (archiwa prywatne rodzin Snethlage i Leigue Castedo), ale również przeprowadziłem dziesiątki wywiadów z najstarszymi mieszkańcami Monte Azul i Vuelta Grande, z których część pamiętała wydarzenia sprzed okresu pacyfikacji (czyli nawiązania stałych, pokojowych relacji ze społeczeństwem boliwijskim). Rekonstruując dawny sposób życia Moré, szybko zdałem sobie sprawę, że nigdy nie było momentu, w którym żyli oni w totalnej izolacji kulturowej, ale w pewnym sensie zawsze byli wystawieni na większą lub mniejszą intensywność obcych wpływów kulturowych (zmiany kulturowe). Zatem stan, w którym byli oni pod wpływem różnych zewnętrznych oddziaływań, nie był czymś wyjątkowym (jak wydawało mi się to na początku badań), lecz w perspektywie historycznej, był raczej stanem nieustannie obecnym w ich kulturze. Zasadnicza różnica w przypadku tych zmian kulturowych polegała na tym, jak bardzo okoliczności historyczne pozwalały im na podmiotową reakcję na te zmiany lub jak bardzo ograniczały tę podmiotowość. Wszystkie trzy

teksty z drugiej części skupiają się na pokazaniu stopnia tej podmiotowości z ich strony. Zasadniczy wniosek, jaki płynie z tej część pracy, jest taki, że wszelkie nowe wpływy kulturowe, z którymi Moré się stykali, były zazwyczaj reinterpretowane przez nich w ramach charakterystycznego dla ich kultury animizmu.

Badając problematykę zmiany kulturowej u Moré, zasadniczo przyjmuję założenia teoretyczne zaproponowane w pracach Marshalla Sahlinsa oraz badaczy zmiany kulturowej w Amazonii, w tym w szczególności w pracach brazylijskiej antropolog Aparecidy Vilaça.

Nowoczesne badania nad akulturacją i zmianą kulturową

Marshall Sahlins w latach '80 XX wieku zaproponował nowatorskie podejście do badań zmiany kulturowej na gruncie antropologii kulturowej. Jego podejście w ciekawy sposób krytykowało klasyczne założenia antropologiczne dotyczące procesu akulturacji. Klasyczna teoria akulturacji w ogólnym rozumieniu zakłada, że w momencie zetknięcia się dwóch kultur, z których zazwyczaj jedna jest dominująca, a druga podporządkowana, kultura słabsza przejmuje przekonania kulturowe i światopogląd kultury dominującej (hierarchie wartości) - proces przejmowania kultury jest stopniowy od akulturacji do pełnej asymilacji i był rozumiany jako nieuchronny i zasadniczo jednostronny (kultura podporządkowana utrzymywała pozycję bierną i tylko przyjmowała aspekty kulturowe kultury dominującej). Sahlins badając społeczności wysp Pacyfiku, głównie Fidżi i Hawajów podkreślał z kolei, że kultury podporządkowane nigdy nie przyjmują tylko postawy biernej, nawet jeśli wpływ dominującej kultury jest przeważający, tylko zawsze przetwarzają zaczerpnięte elementy kultury przez swój własny system kulturowy i światopogląd. Innymi słowy, wszystkie nowe wydarzenia, które dzieją się w wyniku kontaktu z inną kulturą, są interpretowane przez pryzmat tradycyjnego światopoglądu i przekonań kulturowych. Etnograficznym przykładem tego zjawiska jest w pracy Sahlinsa jego słynna analiza wizyty kapitana Cooka na wyspach Marshalla (Sahlins 2007).

W swoim podejściu Sahlins kładzie duży nacisk na perspektywę historyczną i stało się to inspiracją również dla moich badań pośród Moré. Sahlins skupia się zarówno na tym, jak kultura organizuje wydarzenia historyczne, jak również na tym, jak sama jest przekształcana przez te wydarzenia. Podstawowym celem jego podejścia jest dążenie do wyeliminowania tradycyjnych i metodologicznie wątpliwych dychotomii, takich jak system i zdarzenie, stan i proces, statyczne i dynamiczne, struktura i praktyka, podstawa i nadbudowa. Według Sahlinsa samo używanie tych dychotomii jako podstawowych pojęć analitycznych w naukach

społecznych jest uwarunkowane kulturowo i jego zdaniem uniemożliwia dostrzeganie innych czynników sprawczych w procesach zmian kulturowych, szczególnie w kontekstach pozaeuropejskich (Sahlins 1999a, 1999b).

Według Sahlinsa tym, na czym należało się skoncentrować, była tymczasem „wzajemna gra struktury i działania”. Zatem postulował on, aby spojrzeć na sytuacje spotkania kultur jako na dynamiczny proces. Ponadto owa “gra” postrzegana jest u Sahlinsa jako proces symboliczny, gdyż przyjął on już w swoim podejściu postulatory interpretatywnego zwrotu w antropologii. Gra struktury i działania polegała w przykładach Sahlinsa na tym, że z tubylczego punktu widzenia każde wydarzenie było w taki czy inny sposób związane z mitopraktką, czyli obecną w ludzkich działaniach konkretyzacją struktury symbolicznej. Właściwie tylko w ten sposób nowe zdarzenie nabierało znaczenia w danej kulturze zdaniem Sahlinsa. Mitopraktką dostarczała modelu dla rozumienia wszelkich nowych kulturowo sytuacji. Nie był to jednak proces statyczny, gdyż sama mitopraktka mogła również ulec przeformułowaniu na zasadzie sprzężenia zwrotnego. Istniały bowiem według Sahlinsa wydarzenia prowadzące uczestników danej kultury do przewartościowania własnego porządku symbolicznego (Sahlins 2006, 2007).

W moich pracach postuluję, że podobna zależność zachodzi między animizmem (jako porządkiem symbolicznym charakterystycznym dla kultury Moré) a zmianami kulturowymi, jakie spotkały lud Moré. Zainspirowany podejściem Sahlinsa doprecyzowuje jednak, że animistyczny porządek symboliczny jest dla mnie przede wszystkim porządkiem mentalnym, czyli w rozumieniu sperberowskim jest dzielaniem przez Moré pewnych przekonań światopoglądowych i kulturowych, które możemy określić jako animistyczne. Argumentuje, że przekonania te dotyczą rozumienia przez Moré nie tylko ich relacji ze światem przyrody, ale szerzej wszelkich relacji ze światem zewnętrznym, w tym tych ze społeczeństwem boliwijskim. Przedstawiam to na konkretnych przykładach, szczególnie w drugiej części pracy zatytułowanej *Obce oddziaływanie*, ale również ilustruje to wielokrotnie na przykładach etnograficznych w tekście z pierwszej części zatytułowanym „Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu pośród Moré” (Chyc 2021).

Warto podkreślić, że według Sahlinsa, cały proces wykorzystywania własnych zasobów kulturowych do nadawania znaczeń nowym wydarzeniom ma charakter historyczny, dlatego kluczowe jest przyjęcie perspektywy historycznej, gdyż znaczenia kulturowe są konstruowane poprzez działanie, zawsze osadzone w konkretnym kontekście historycznym. Podsumowując najważniejsze kwestie, jakie przyjąłem z podejścia Sahlinsa, to perspektywa

historyczna oraz założenie, że kultura istnieje przede wszystkim poprzez działania, a działania istnieją tylko poprzez porządek symboliczny (mentalny). Dlatego tych poziomów nie można rozdzielać ani postrzegać jako niezależnych jednostek analizy. Przyjąłem od niego również założenie, że nie istnieje jedna racjonalność. Istnieją zróżnicowane kulturowo i - co najważniejsze - równoważne poznawczo racjonalności (Sahlins 1978, 2006, 2007). Najwyraźniej poglądy te przedstawiam w tekście „*Tworzenie wspólnego ciała...*” (Chyc 2021).

Zmiana kulturowa w Amazonii

Z kolei prace brazylijskiej antropolog Aparecidy Vilacy były dla mnie dalszym źródłem inspiracji również dlatego, że prowadziła ona swoje badania etnograficzne pośród ludu Wari', który jest językowo i kulturowo spokrewniony z ludem Moré. Vilaça przyjęła ramy teoretyczne zaproponowane przez Sahlinsa oraz, jak wskazuję poniżej, twórczo rozwinęła pewne idee zaproponowane już wcześniej na gruncie antropologii amazonistycznej i za ich pomocą dokonała szczegółowej analizy materiału etnograficznego ludu Wari' z Amazonii. Udało jej się ukazać, że takie obce kulturowo praktyki, jak szkoła czy misje chrześcijańskie, czy nawet rozpowszechnienie się produktów przemysłowych, jak ubrania i narzędzia, mogą być rozumiane nie jako proces akulturacji, lecz jako proces przetwarzania obcych kulturowo zewnętrznych elementów w ramach tradycyjnych przekonań kulturowych i światopoglądów. Jej badania mocno zainspirowały moje rozumienie zmian kulturowych u Moré, co analizuję metodą porównawczą między innymi w tekście „*Język i Małżeństwo...*” (Chyc 2017).

W swoich pracach Vilaça wychodzi od obserwacji, że regionalna literatura amazonistyczna na przestrzeni ostatnich kilku dziesięcioleci przyczyniła się do ukazania, w jaki sposób logika tubylczych kosmologii oferuje nowe spojrzenie na sam proces transformacji społecznej i kulturowej (Vilaça 2010, 2016). Zauważa, iż podobnie jak w przypadku podejścia Sahlinsa część prac badających zmianę kulturową na gruncie amazonistyki powstała w odpowiedzi na wcześniejsze teorie asymilacji ludów rdzennych do społeczeństw narodowych panujące w antropologii od lat 70' XX wieku. Nowe podejście do badania zmiany kulturowej w Amazonii sugeruje, że należy w ogóle na nowo skonceptualizować, czym jest trwanie kultury, czyli na czym opiera się tubylcze rozumienie tego co antropologowie rozróżniają jako tradycję, czy też etniczną tożsamość. Przede wszystkim, badacze amazońskich kosmologii wskazują na konkretne ciągłości określane przez nich jako “socjo-kosmologiczne” w Amazonii, które wydają się trwać pomimo transformacji kultury materialnej i zaniku języków tubylczych w przypadku większości ludów, a zatem klasycznych wyznaczników tożsamości

etnicznej (Viveiros de Castro 1996). Według tego podejścia, jedną z kluczowych ciągłości, które nie ulegają łatwo zmianom w Amazonii, jest specyficzny sposób, w jaki ludy amazońskie konceptualizują odmienność (*alterity*)²⁵.

Antropolodzy argumentują, że łatwość, z jaką na niektórych poziomach zachodzą wyraźne zmiany kulturowe w Amazonii, świadczy o tym, że pojęcie odmienności (*alterity*) jest co najmniej tak samo ważna dla ludów tego regionu jak idea tożsamości (*identity*). To zorientowanie na odmienność jest paradoksalnie wyjątkowo trwałym w czasie aspektem kultur amazońskich. Ich zdaniem, zamiast podkreślać podobieństwa, te społeczności skupiają się na docenianiu i rozumieniu różnic. To odmienność jest stanem naturalnym, danym na starcie (w rozumieniu wagnerowskim – por. Wagner 1975), natomiast podobieństwo musi być wytworzone kulturowo i społecznie (min. poprzez relacje pokrewieństwa, jak również wspólne zamieszkiwanie i pracę – *conviviality*, czy dziele nie się posiłkami – *commensality*). W tym sensie, dążenie do podobieństwa jest ciągłym wysiłkiem, który może być tylko częściowo osiągnięty poprzez działania zachodzące w ramach zawsze elastycznych granic wyznaczanych przez otaczającą wszędzie odmienność (por. Londoño Sulkin 2012, 2017; Tola 2012; Vilaça 2002; Viveiros de Castro 2014).

W antropologii amazonistycznej powszechnie przyjmuje się, że logika tworzenia grup ludzkich (w sensie fizycznym i symbolicznym) opiera się na opozycji wewnątrz (tożsame, swojskie) i zewnątrz (obce, odmienne, wrogie). Innymi słowy, tzw. zewnątrzność (*outside*) względem własnej społeczności jest niezbędna do tworzenia tej społeczności (Viveiros de Castro 1996; Overing 1986). W tym kontekście, w sensie fizycznym jest konieczne zdobywanie np. pożywienia i surowców z zewnątrz, w sensie symbolicznym natomiast np. imion czy szerzej – wiedzy. Reasumując, istnienie odmienności pod postacią zwierząt czy wrogów jest istotne dla tworzenia własnej społeczności. Na przykład, Vilaça, wyjaśniając niechęć Indian Wari' do małżeństw z Białymi (*whites*), opiera swoją argumentację na tym klasycznym amazońskim modelu wewnątrz– zewnątrz (2010: 309–311). Jej zdaniem, Wari' unikają małżeństw z Białymi, aby nie dopuścić do utraty obcości/odmienności, która charakteryzuje Białych. Zgodnie z logiką Indian Wari' poślubieni Biali ulegliby „wari’-zacji”

²⁵ Jak podkreśla Viveiros de Castro, pojęcie „odmienności” (*alterity*) i przeciwstawne mu pojęcie „tożsamości/podobieństwa” (*identity*) są tutaj rozumiane jako pojęcia deiktyczne, czyli zawsze wyrażające opinię z punktu widzenia podmiotu (mówiące o odmienności względem podmiotu). Odmienność lub podobieństwo dotyczyć może różnych aspektów świata na które podmiot akurat zwraca uwagę: aparycja, język, praktyki kulinarne, wiedza etc. (Viveiros de Castro 1998, por. Viveiros de Castro 1996: 190-191)

i utraciliby swoje odmienne cechy, które obecnie wciąż stanowią dla Wari' wartość. Zdaniem Vilaça nawet sam fakt różnicy jest dla Wari' wartością.

Gdy spojrzeć na takie zachowanie pod kątem stosunku Wari' do odmienności, wówczas jest widoczne charakterystyczne dla wielu kultur amazońskich zainteresowanie tym, co odmienne, i pożądanie tego. Jednak w przeciwieństwie do Indian Moré, Wari' wkładają wysiłek w to, by utrzymać różnice między Białymi a Wari'. Analizuje te kwestie szerzej w tekście „*Język i małżeństwo...*” (Chyc 2017). Według Vilaça Wari' chcą doświadczać świata w taki sposób, jak Biali, ale interesuje ich możliwość powrotu do punktu widzenia Wari'. Ponieważ ich zdaniem pozycja człowieka (*wari'*) i wroga (*wijam*) jest ontologicznie identyczna (obie są osobami), zatem przemiana jednych w drugich jest możliwa i odwracalna (Vilaça 2010: 304). Logika tego myślenia jest związana z opisanym wcześniej perspektywizmem indiańskim zsyntetyzowanym w tekście Viveirosa de Castro (1998), gdyż podkreśla znaczenie cielesności i punktu widzenia ontologicznie równorzędnych podmiotów.

W konsekwencji tożsamość w amazońskich kosmologiach jest rozumiana jako stan tymczasowy i wymagający ciągłej pracy społecznej. Wysiłek ten polega na dostarczaniu fizycznego pokarmu z lasu (zewnątrznego świata), ale również na odpowiednim socjalizowaniu dziecka (wewnątrz społeczności), aby jadło właściwie pożywienie i zachowywało się właściwie, jak na przedstawiciela danej grupy przystało. Jeśli zaś wysiłek ten zostanie zaniechany i osoba nie dba o zachowanie podobieństwa, wówczas tożsamość tej osoby ulegnie procesowi odmienności (*alterity*) i znajdzie się ona poza pozycją, w której będzie identyfikowana jako swój, pomimo tego, że z biologicznego punktu widzenia jest spokrewniona ze swoją wspólnotą (por. Fausto i Heckenberger 2007: 4).

Owa swoista dominacja różnicy (odmienności) nad tożsamością w światach Indian Amazonii jest głęboko osadzona w ich kosmologii, a wywodzi się już z samej mitologii. Jak zauważył Lévi-Strauss, mity amerykańskich rdzennych mieszkańców często koncentrują się na procesie, przez który wszystkie istoty, początkowo dzielące ludzką kondycję, stają się odrębne (1966). Tożsamość bytów jest zatem nieodłącznie związana z ideą transformacji w coś odmiennego. Według Levi-Strauss'a zależność od odmienności nie oznacza jedynie potrzeby obecności Innego, aby móc definiować siebie poprzez odmiennność. Zamiast tego, wskazuje on na skłonność ludów Amazonii do akceptacji samego procesu transformacji. Szczególnie akceptacji różnic i odmienności, aby móc kontynuować transformację w coś nowego, co jest specyficzne dla danej osoby czy społeczności osób. Owo fundamentalne włączenie

odmienności w proces tworzenia tożsamości, zachodzi poprzez wzajemne relacje z Innym, które katalizują zdolność do generowania zmiany i transformacji. Koncepcja ta została początkowo zaproponowana przez Lévi-Straussa (1995: 65) jako idea „otwarcia się na drugiego”, która miała jego zdaniem charakteryzować myśl Indian amazońskich.

Myśl ta została następnie rozwinięta przez Viveiros de Castro (2011) w ramach jego analizy tubylczych koncepcji "stawania się innym" (*Other becoming*) jako fundamentalnego aspektu rdzennej ontologii Amazonii kształtującego relacje z odmiennością/obcością (*alterity*). W przeciwieństwie do zachodnich koncepcji kultury, tożsamości i tradycji jako trwania przy tym, co stałe i niezmienne, Viveiros de Castro argumentuje, że to amazońskie "otwarcie na innego" ujawnia fundamentalny charakter społeczeństw Amazonii, który sprawia, że od wieków wydają się one nieustannie zmieniać w oczach obcych przybyszów. Zgodnie z tą perspektywą procesy, takie jak pojawienie się białych ludzi czy nawrócenie na chrześcijaństwo, nie są postrzegane jako przerwy czy nieciągłości, lecz raczej jako przemiany, które są już dawno przewidziane i oczekiwane w rdzennych kosmologiach Amazonii (Vilaça 2009; Vilaça and Wright 2009; Viveiros de Castro 2011). Między innymi na bazie tych idei Aparecida Vilaça przeprowadziła własną szczegółową analizę tego, jak obce kulturowo chrześcijańskie koncepcje jednostki i duszy zostały przetworzone przez Indian Wari w ramach ich własnego światopoglądu i założeń ontologicznych (Vilaça 2016; Robbins, Schieffelin, Vilaça 2014).

Na koniec warto zwrócić uwagę na szczególny związek zmiany kulturowej w Amazonii z koncepcją animizmu. Antropologiczne analizy kosmologii amazońskich zwróciły uwagę na trzy wzajemnie powiązane aspekty, które mają zasadniczy związek z postrzeganiem zmiany i tożsamości przez ludy Amazonii. Pierwszy z nich mówi, że człowieczeństwo nie jest stabilnym stanem przypisanym do odrębnej kategorii bytu (np. Lima 1999; Viveiros de Castro 1998). Innymi słowy, możemy mieć osoby ludzkie i nie-ludzkie, a człowieczeństwo rozumiane jako status osoby jest czymś, co trzeba nieustannie wytwarzać społecznie. Drugi aspekt zakłada, że ludzie dzielą podstawową osobową podmiotowość (*wewnętrzność* w nomenklaturze Descoli) z różnymi bytami nie-ludzkimi (np. Kopenawa i Albert 2013; Lévi-Strauss [1964] 1970). Trzeci aspekt mówi, że ludzkie praktyki reprodukcji (fizycznej i społecznej) z konieczności koncentrują się na włączaniu inności i jednocześnie różnicowaniu się cieleśnie (zewnątrznie) od wewnętrznie "tożsamych" nie-ludzkich osób (np. Ewart 2013; Londoño Sulkin 2012). Jednym z kontekstów, w których te trzy zasady są najbardziej

zauważalne, są relacje ze zwierzętami postrzeganymi jako społeczności odmiennych nie-ludzkich osób (*non-human person*) i kultur (Descola 2013: 9).

Jak już wspomniałem opisując animizm, w Amazonii wielu zwierzętom przypisuje się cechy charakterystyczne dla ludzi (ludzką podmiotowość i kulturę). Zatem z tubylczego punktu widzenia, Moré nawet żyjąc w izolacji od świata społeczeństwa boliwijskiego, nigdy nie żyli w izolacji od świata społecznego. Nawet jeśli w czasach przed kontaktem ze społeczeństwem boliwijskim ludy Moré żyły w odosobnieniu od innych ludzkich społeczności, to ich miejsce (jako źródła znaczącego Innego) zajmowały relacje ze światem przyrody konceptualizowanym w animistycznym światopoglądzie jako świat społeczny. Wraz z nawiązaniem pokojowych relacji ze społeczeństwem boliwijskim, Moré zaczęli przesuwać istotność relacji z odmiennym Innym z relacji ze zwierzętami (i duchami) na relacje z odmiennymi od nich Boliwijczykami i Brazylijczykami. Logika tych relacji wciąż jednak opiera się na animistycznym myśleniu i postrzeganiu istotnej roli odmienności w budowaniu tożsamości. Aspekty te analizuje w tekstach z II części tego zbioru tekstów, zatytułowanym “*Obce oddziaływania*”.

Opisane powyżej kluczowe znaczenie pozytywnego waloryzowania różnicy i procesu transformacji w kulturach amazońskich jest bezpośrednio umocowane w animizmie. W ten sposób, drugi problem badawczy mojej pracy (analizowanie zmian kulturowych) bezpośrednio wiąże się z pierwszym, jakim jest rekonstrukcja animistycznych podstaw ontologii, światopoglądu i kultury Moré.

6. Struktura pracy wraz z uzasadnieniem i wskazaniem głównych rezultatów

Jak przedstawiono powyżej, niniejsza praca ma dwa zasadnicze cele: Po pierwsze, zrekonstruować animistyczne aspekty kultury i światopoglądu Moré. Po drugie, przeanalizować jak Indianie Moré konceptualizowali i reagowali na różne odmienne kulturowo wpływy, wobec których musieli się ustosunkować na przestrzeni dekad. Celom tym podporządkowana została struktura pracy. Całość dzieli się na dwie części zatytułowane odpowiednio: Część I — Świat Moré, oraz część II — Obce oddziaływania.

W części pierwszej na wybranych przykładach etnograficznych rekonstruję świat kluczowych wartości Indian Moré. Analizuję wybrane aspekty kultury Moré identyfikując w nich przejawy animizmu, który, jak argumentuję, wydaje się być kluczowy do zrozumienia kultury Moré w ogóle. Rozpaczynam od tekstu *Tworzenie wspólnego ciała, czyli o*

przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré wprowadzającego w specyfikę badań terenowych pośród Moré, przedstawiam w nim okoliczności rozpoczęcia badań, ich przebieg, a także główne problemy intelektualne, które interesowały mnie na początku oraz w dalszych etapach badań. Celem tekstu jest ukazanie, że pozornie odmienne zjawiska (polowanie, przyjmowanie pomocy żywnościowej, czy stosunek do obcych) mogą opierać się na tym samym światopoglądzie animistycznym. Tekst ten jest zatem zasadniczą argumentacją dla wyboru animizmu jako głównej kategorii analitycznej w mojej pracy, w której kontekście analizują kulturę i świat wartości ludu Moré. Ponadto ukazuje w nim również, że rozpoznanie specyfiki animizmu w kontekście kultury Moré znacząco wpływa na zrozumienie ważnych dla nich wydarzeń historycznych. Z kolei zrekonstruowanie historii wpływa na zrozumienie różnych aspektów samego animizmu oraz różnorodnych form, w jakich przejawiał się on w kulturze i światopoglądzie Moré na przestrzeni dekad.

Wybierając animizm jako kluczowe narzędzie teoretyczne do analizy materiału etnograficznego, siłą rzeczy musiałem również włączyć się w ogólną teoretyczną debatę w antropologii na temat animizmu. Z tego powodu, kolejny tekst *Wyobraźnia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych* ma charakter bardziej teoretyczny i analizuje w nim ogólne zagadnienia związane z tematem animizmu w kontekście Amazonii. Przynajmniej przede wszystkim skupiam się na uzasadnieniu tezy, że animistyczne ramy interpretowania świata nie są wynikiem nieracjonalnych procesów wnioskowania (fantazmatów) czy też błędów poznawczych. Opierając się na założeniach teoretycznych wypracowanych przez Philippe Descolę argumentuje na rzecz tezy, że animizm stanowi spójną, koherentną i równie racjonalną ontologię jak naturalizm, stanowiącą praktyczne ramy pojęciowe do interpretowania wydarzeń w świecie.

W kolejnym tekście *Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia* przechodzę do analizy wybranych przykładów animizmu pośród Moré. Jest to główny tekst, w którym rekonstruję animistyczny światopogląd Moré na wybranych przykładach etnograficznych. Jednocześnie, tekst ten ilustruje podstawowy w etnografii problem, w którym informatorzy rzadko kiedy werbalnie i precyzyjnie formułują założenia swego własnego światopoglądu, najczęściej są one ukryte za specyfiką określonych praktyk lub wieloznacznych wypowiedzi, które muszą dopiero zostać zrekonstruowane i zinterpretowane przez antropologa (Bloch 1992). W tym tekście taką

ilustracją są opowieści łowieckie oraz lokalne legendy i historie opowiadane przez ludzi, które poddane analizie ujawniają pewne przekonania animistyczne, rzadko wypowiedziane wprost w innych okolicznościach. Skupiam się na polowaniu, ponieważ jest to ten element kultury Moré, który wydaje się obecnym na przestrzeni długiej perspektywy czasowej. O ile techniki polowania pod względem technologicznym (łuk, strzelba) uległy zmianie, o tyle pewne praktyki oraz przekonania ludzi dotyczące polowania pozostały niezmiennie. W tekście „*Otro lado...*” pokazuję, że przekonania animistyczne, które dotyczą polowania, są obecne również w innych aspektach kultury Moré, począwszy od sposobu mówienia o przeszłości, opowieści, poprzez interpretowanie przestrzeni oraz relacji społecznych, krótko mówiąc przenikają ze sobą różne, pozornie niepowiązane ze sobą aspekty kultury Moré. Ponadto tekst ten uwypukla specyficzny dla Moré aspekt ich animizmu, który w tej pracy określam topologiczną cechą animizmu Moré. Jednocześnie wskazuję, że ten topologiczny aspekt może być bardziej powszechny w Amazonii i niekoniecznie ogranicza się jedynie do etnografii Moré.

Cykl tych trzech tekstów stanowi pierwszą część pracy, która skupia się na rekonstruowaniu etnograficznego i symbolicznego świata Moré oraz wybranych wartości, wokół których ich kultura przetrwała przed i niedługo po nawiązaniu kontaktu ze społeczeństwem boliwijskim.

Druga część pracy zatytułowana — „*Obce oddziaływania*” poświęcona jest analizie wybranych przykładów zewnętrznych oddziaływań na tradycyjną kulturę Moré (w rozumieniu, w jakim zrekonstruowano ją w poprzedniej części). Jak wspomniałem już wcześniej w części przedstawiającej szczegółowe problemy badawcze, w całej pracy kultura Moré rozumiana jest przede wszystkim jako przekonania i praktyki rozpowszechnione w swojej uogólnionej formie w populacji Moré. Tym samym przykłady zewnętrznych wpływów kulturowych dotyczą również tych aspektów, które były wystarczająco rozpowszechnione wśród ludu Moré, aby stanowić wyraźny wzorzec, normę czy etos podzielany przez większość jednostek. W tym kontekście analizuję zjawiska takie jak: preferencje małżeńskie, stosunek do rodzimego języka, dawnych praktyk, stosunek do przodków, a także szeroko rozumiany stosunek do obcych w ogóle. Zjawiska te zostały udokumentowane zarówno w moich własnych badaniach terenowych jak i wcześniejszych pracach etnograficznych i obejmują okres kilku dekad po nawiązaniu stałego pokojowego kontaktu ludu Moré ze społeczeństwem boliwijskim.

Pierwszy tekst w tej części *Język i małżeństwo. Różnice kulturowe pośród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej* analizuje okres czasu najbardziej

oddalony historycznie i skupiam się w nim na prześledzeniu dwóch kluczowych zmian, które zaszły w kulturze Moré na przestrzeni dekad poprzedzających nawiązanie przez nich kontaktu ze społeczeństwem boliwijskim. Są to przede wszystkim zmiany w języku oraz w sposobie zawierania małżeństw. W tekście argumentuję, że zrozumienie różnic w kwestii podejścia do rdzennego języka oraz preferencji małżeńskich, jakie znajdziemy porównując ze sobą ludy Moré i Wari można wyjaśnić przede wszystkim, jeśli weźmie się pod uwagę animistyczny światopogląd tych ludzi. Jednocześnie argumentuję, że również w obrębie animizmu Wari i Moré istnieją subtelne różnice, które ostatecznie powodują, że stosunek tych ludów do rozważanych tu kwestii języka i preferencji małżeńskich był odmienny. Analizując dane historyczne i etnograficzne ukazuję, że podstawowa różnica leży w różnych strategiach działania względem obcych.

Zagadnieniem, które analizuję w kolejnym tekście *Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré* są wydarzenia etnograficznie bliżej współczesności, pochodzące z 2014 roku. Dotyczą one zjawiska, które osobiście obserwowałem i udokumentowałem w trakcie moich badań terenowych, które określić można jako proces instytucjonalizacji języka i kultury Moré. Jest to sytuacja związana z aktywizacją struktur państwowych na terenach indiańskich, przejawiających się w ogólnym administracyjnym zakładaniu tzw. Instytutów języka i kultury. Proces ten rozpoczął się w 2014 roku i trwa do dziś (co pozwoliło mi również dalsze dokumentowanie tego procesu). W tekście analizuję okoliczności powstania takiego instytutu pośród Moré oraz zwracam uwagę na szerszy kontekst kulturowy tych wydarzeń. Analizując stosunek Moré do polityki Państwa boliwijskiego wobec ich kultury i języka ukazuję, że odgrywają oni aktywną rolę w procesie instytucjonalizacji, który może być interpretowany jako proces globalizacji, ale tylko z zewnętrznej perspektywy. Argumentuję, że z perspektywy samych Moré jest to proces transformacji w Innego (*other becoming*), którego oni sami oczekują zgodnie z ich kulturowymi i światopoglądowymi założeniami.

Ostatnim tekstem, który zamyka drugą część pracy, jest tekst *Wokół etnografii ubóstwa. Kilka uwag na temat przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré* poświęcony analizie wydarzeń, które również obserwowałem w trakcie moich badań terenowych w 2008 roku. Jest to analiza jednego z najbardziej globalnych przejawów oddziaływań na kulturę Moré, jakim było objęcie ich programem pomocy żywnościowej realizowanym przez ONZ (World Food Program). W tekście tym ukazuję, jak wiele aspektów analizowanego tutaj

zjawiska może być niezrozumiałych, a nawet niedostrzegalnych, jeśli nie weźmie się pod uwagę animistycznego światopoglądu Moré, jak również kontekstu historycznego analizowanych wydarzeń.

Merytorycznym uzasadnieniem dla przedstawionej tutaj struktury pracy jest fakt, że została ona podporządkowana dwóm wskazanym powyżej celom, oraz powiązaniem z nimi problemom badawczym. Przypomnę, że są nimi: rekonstrukcja tradycyjnej kultury Moré na przykładzie animizmu jako kluczowego aspektu ich kultury oraz przeanalizowanie wybranych sytuacji zmian kulturowych będących wynikiem zetknięcia się kultury Moré z otaczającą ją boliwijską rzeczywistością społeczno-kulturową. Dwie części pracy odpowiadają realizacji każdego z tych celów. Na koniec chciałbym uwypuklić najważniejsze rezultaty i wnioski płynące z realizacji tych celów.

Poniżej streszczam cztery najważniejsze rezultaty moich badań. Po pierwsze: staram się pokazać, że animizm Indian Moré najlepiej rozpatrywać w ramach teoretycznych zaproponowanych przez Philippe Descolę jako ontologię i wynikający z niej specyficznie rozumiany proces doświadczania świata (*worlding*) (Descola 2015). Zasadnicze argumenty na rzecz tej tezy przedstawiam w tekście „*Wyobraźnia fantazmatyczna...*”. Krytykuję w nim również inne klasyczne interpretacje animizmu, między innymi jako złudzeń, fantazmatów czy też religijnych wierzeń. Dodatkowo podkreślam trzy specyficzne rodzaje przeżyć, które stanowić mogą fenomenologiczną bazę dla animizmu, a jakimi są: 1) doświadczenie szamańskie, 2) doświadczenie ze snu, 3) doświadczenie z samotności, oraz ich rolę dla analizowania animizmu w Amazonii w ogóle (Chyc 2015: 64-68).

Po drugie: w tekście „*Otro lado...*” staram się pokazać na etnograficznych przykładach specyficzne dla Moré aspekty animizmu. Na potrzeby analizy materiału etnograficznego nazywam je topologicznymi własnościami animizmu Moré. Pod pojęciem tym kryje się wyraźna moim zdaniem tendencja Moré do konceptualizowania oraz werbalizowania (jak staram się pokazać na przykładzie analizowanych opowieści) relacji społecznych w animizmie jako osadzonych w przestrzennych wymiarach czy też światach, oddzielonych od siebie przenikalną granicą. Przestrzenie te można roboczo nazwać jako druga strona (*otro lado* – termin, którego w języku hiszpańskim używają sami Moré), czyli świat w którym duchy same siebie widzą jako ludzi. Oraz „ta strona” (topologiczne przeciwieństwo, drugiej strony), czyli ten świat w którym Moré widzą siebie samych jako ludzkie istoty (osoby). Argumentuję w tekście, że granica je oddzielająca jest granicą w sensie topologicznym oraz że ma własności

przepuszczające. Argumenty na rzecz tej tezy opieram na materiale etnograficznym, z którego analizy wnioskuję, że Moré konceptualizują te granice najczęściej jako powierzchnię (na przykład wody), która w różnych wyjątkowych okolicznościach stanowi przejście z jednej strony na drugą (Chyc 2020).

Po trzecie: w tekstach z drugiej części (*obce oddziaływania*) oraz w tekście z pierwszej części pt: „*Tworzenie wspólnego ciała...*” pokazuję, że animistyczna ontologia przenika logikę wielu praktyk Moré względem Obcych (nie-Moré). Analizuje różne zjawiska, które można postrzegać jako obce oddziaływania świata nie Moré, takie jak wpływ administracji państwowej (szkolnictwo, służba zdrowia), zanik rdzennego języka, zmiany form zawierania małżeństw, czy nawet sposób wchodzenia w interakcje ze mną jako obcym. Analizuje wszystkie te przykłady obcych oddziaływań na kulturę Moré w kontekście logiki myślenia animistycznego. Argumentuje, że animizm czyli postrzeganie relacji przez pryzmat relacji społecznych z osobami, jak również otwartość na odmienność (*other becoming*) są kluczowe dla zrozumienia procesu zmian kulturowych pośród Moré (Chyc 2013, 2015a, 2017).

Po czwarte: prezentowane tu teksty ukazują ciągłość mentalnej kultury Moré w wymiarze leżącej u jej podstaw ontologii i światopoglądu animistycznego. Cała część pierwsza i zebrane w jej ramach teksty starają się ukazać, że ta ciągłość przejawia się w kluczowej roli jaką wciąż animizm odgrywa we współczesnej kulturze Moré. Ponadto całość ukazuje, że pozornie niepowiązane ze sobą aspekty kultury Moré (polowanie, przyjmowanie pomocy żywnościowej, stosunek do dawnych zwyczajów przodków i rdzennego języka, czy też stosunek do obcych) mogą mieć wspólny mianownik w postaci animistycznego światopoglądu. Jednocześnie, szczególnie teksty z drugiej części ukazują nieuchronne zmiany, jakim podlega kultura Moré na przestrzeni dekad. Zmiany te dotyczą przede wszystkim kultury materialnej oraz niektórych praktyk i norm społecznych. W tym miejscu być może warto podkreślić, że rozpiętość czasowa moich badań etnograficznych, która obejmowała cykliczne wyjazdy między latami 2008 – 2019 pozwalała mi na pierwszoosobową obserwację niektórych z tych zmian na przestrzeni dekady, co przede wszystkim poddaje refleksji w tekście „*Tworzenie wspólnego ciała...*”. Ponadto poza osobistym doświadczeniem zmian kulturowych swoje interpretacje oparłem również o analizę źródeł etnohistorycznych oraz lingwistycznych. W szczególności analizę niepublikowanych materiałów archiwalnych należących do rodzin Snethlage i Leigue Castedo oraz badania nad językiem moré dokonane we współpracy z lingwistą Joshuą Birchall'em.

O ile materiały etnohistoryczne ze wspomnianych prywatnych archiwów wciąż czekają na szczegółowe opracowanie przeze mnie, o tyle materiały lingwistyczne zostały już w większości opracowane i dlatego uznałem, że efekt końcowy mojej współpracy z Joshuą Birchall'em wart jest załączenia w aneksie. W tym miejscu chciałbym jeszcze raz uszczegółwić, jaki nakład pracy obejmował mój udział w realizacji słownika. W projekcie uczestniczyłem od początku zbierając w terenie materiał audio i fotograficzny, a także dokumentację video nagrań słów i przykładów ich użycia. Następnie opracowywałem te materiały. Odpowiedzialny byłem również za opracowanie części haseł w słowniku (żywność, kultura materialna, zjawiska naturalne, przyroda, rośliny, toponimy), jak również za tłumaczenie wersji hiszpańskiej.

Sama dokumentacja języka Moré przyczyniła się do pogłębienia mojego zrozumienia zmian kulturowych zachodzących u Moré co najmniej w dwóch aspektach, które warto tu podkreślić. Po pierwsze: praca nad językiem i historią Moré wywołała swoiste sprzężenia zwrotne, które również ze względu na specyficzny kontekst polityczny doprowadziło do rewitalizacji w ostatnim czasie zainteresowania tradycyjnym językiem i kulturą pośród samych Moré. Zjawisko to analizuję szczegółowiej w tekście „Kłopoty z tradycją...”. Po drugie rewitalizacja języka Moré przyczyniła się również do pojawienia się wielu neologizmów w tym języku w wyniku tendencji młodego pokolenia Moré do rozszerzania semantyki ich języka o nowe obiekty i pojęcia nieistniejące w czasach ich przodków. Niektóre z tych neologizmów dokumentujemy w słowniku.

Ostatecznie, sam słownik stanowi również oryginalny wkład merytoryczny w studia amazońskie z co najmniej z dwóch względów. Po pierwsze: dokumentuje język zagrożony wyginięciem w stopniu, który pozwala na odtworzenie jego gramatyki (Birchall et al. 2023). Po drugie: stanowi pośredni dowód (obok analiz etnohistorycznych, Chyc w przygotowaniu), że lud Moré historycznie dzielił się co najmniej na dwie grupy regionalne Moré i Kuyubim. Materiał ten może stanowić w przyszłości oryginalne źródło danych do pogłębienia naszej wiedzy na temat wewnętrznego zróżnicowania ludów mówiących językiem Moré w obrębie rodziny językowej Chapacura (Birchall et al. 2016).

7. Lista publikacji wyselekcjonowanych do przedłożenia w pracy doktorskiej

Część I. Świat Moré

1. Chyc, P. (2021). Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (7), 363-382.
2. Chyc, P. (2015). Wyobraźnia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych. *Sensus Historiae*©, 21(4).
3. Chyc, P. (2020). Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6), 99-126.

Część II. Obce oddziaływania

4. Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe pośród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 191-210.
5. Chyc, P. (2015). Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré. *LUD*, 99 (1), 357-364.
6. Chyc, P. (2013). Wokół etnografii ubóstwa. Kilka uwag na temat przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré. *Ameryka Łacińska*, suplement, 43-56.

Literatura cytowana

- Balée, W. (1992). Indigenous history and Amazonian biodiversity. *Changing tropical forests: Historical perspectives on today's challenges in central & south america*, 233-251.
- Barrett, L. F. (2020). *Seven and a half lessons about the brain*. Houghton Mifflin.
- Bessire, L., & Bond, D. (2014). Ontological anthropology and the deferral of critique. *American ethnologist*, 41(3), 440-456.
- Birchall, J.; Chyc, P.; Leigue Sae, J.B.; Cujubim, M.; Costa, C.. 2023. Dicionário Multimídia Moré-Kuyubim. Versão 1.2. Rio de Janeiro: Museu do Índio. Dostępny online: <http://japiim.museudoindio.gov.br/dic/Morékuyubim/>
- Bloch M. (1992). What goes without saying: the conceptualization of Zafimaniry society. In *Conceptualizing society* (ed.) A. Kuper. London, New York: Routledge
- Buliński, T. (2011). Ludzie, zwierzęta i inne byty w świecie Indian Amazonii. Wstęp do perspektywizmu, w: A. Mica, P. Łuczeczko (red.). *Ludzie i nie-ludzie. Perspektywa socjologiczno-antropologiczna*, Pszczółki: Orbis Exterior, 89-114.
- Buliński, T., & Kairski, M. (2011). Wiedza terenowa w antropologii. *W poszukiwaniu nowego wymiaru badań terenowych. W: T. Buliński, M. Kairski (red.), Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej*, 291-333.
- Buliński, T., & Kairski, M. (2017). Polskie badania antropologiczne w Amazonii. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, 3: 7–17.
- Buliński, T., & Kairski, M. (2020). A brief history of Amazonian research in Polish anthropology. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6), 205–216.
- Candea, M. (2011). Endo/exo. *Common Knowledge*, 17(1), 146-150.
- Cardus, J. (1886) *Las misiones Franciscanas entre los Infieles de Bolivia. Descripción del estado de ellas en 1883- 1884, con una noticia sobre los caminos y tribus salvajes. Una muestra de varias lenguas. Curiosidades de Historia Natural y un mapa para servir de ilustración*. Barcelona: Librería de la Inmaculada Concepción, Calle del Buensuceso, num. 13
- Carrithers, M., Candea, M., Sykes, K., Holbraad, M., & Venkatesan, S. (2010). Ontology is just another word for culture: Motion tabled at the 2008 meeting of the group for debates in anthropological theory, University of Manchester. *Critique of anthropology*, 30(2), 152-200.
- Chudziak, M. (2006). *Podróże do obcych światów. Perspektywizm jako orientacja antropologiczna oraz jej zastosowanie w rekonstrukcji światopoglądu Indian Amazonii*, praca magisterska, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, Poznań.
- Chyc, P., Kairski, M., Krokoszyński, Ł., & Stoińska-Kairska, I. (2009). *Estudio antropológico para crear la propuesta de la reserva territorial Yavari-Mirim* (Loreto).

- Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe pośród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 191-210.
- Chyc, P. (2015a). Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré. *LUD*, 99(1), 357-364.
- Chyc, P. (2015b). Wyobrażenia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych. *Sensus Historiae*©, 21(4).
- Chyc, P. (2020). Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6).
- Chyc, P. (2021). Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (7), 363-382.
- Chyc, P (w przygotowaniu). *Notes on Snethage's 'Itoreauhip' of the lower Guaporé River*
- Clark, A. (2015). *Surfing uncertainty: Prediction, action, and the embodied mind*. Oxford University Press.
- Clark, A. (2017). Where brain, body, and world collide. In *The brain* (pp. 256-280). Routledge.
- Clark, A. (2023). *The experience machine: How our minds predict and shape reality*. Pantheon.
- Crane, Tim and Craig French, "The Problem of Perception", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/perception-problem/>.
- Descola, P. (2002). Societies of nature and the nature of society. In *Conceptualizing society* (pp. 117-136). Routledge.
- Descola, P. (2010). Cognition, perception and worlding. *Interdisciplinary science reviews*, 35 (3-4), 334-340.
- Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture*. University of Chicago Press.
- Descola, P. (2014a). Modes of being and forms of predication. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 4(1), 271-280.
- Descola, P. (2014b). The difficult art of composing worlds (and of replying to objections). *Hau: Journal of ethnographic theory*, 4(3), 431-443.
- Descola, P. (2014c). The grid and the tree: Reply to Marshall Sahlins' comment. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 4(1), 295-300.
- Descola, P. (2016). Biolatry: a surrender of understanding (response to Ingold's 'A naturalist abroad in the museum of ontology'). In *Anthropological Forum* (Vol. 26, No. 3, pp. 321-328). Routledge.
- Descola, P. (2017). Varieties of Ontological pluralism. *Comparative Metaphysics: Ontology after Anthropology*, 27-40.

- Ewart, E. (2013). *Space and society in central Brazil: a Panará ethnography*. A&C Black.
- Gładziejewski, P. (2015). *Wyjaśnianie za pomocą reprezentacji mentalnych. Perspektywa mechanistyczna*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Graeber, D. (2015). Radical alterity is just another way of saying “reality” a reply to Eduardo Viveiros de Castro. *HAU: journal of ethnographic theory*, 5(2), 1-41.
- Gow, P. (2001). *An Amazonian myth and its history*. Oxford University Press, USA.
- Heckenberger, M. J. (2004). *The ecology of power: culture, place and personhood in the southern Amazon, AD 1000–2000*. Routledge.
- Heckenberger, M. J., Russell, J. C., Fausto, C., Toney, J. R., Schmidt, M. J., Pereira, E., ... & Kuikuro, A. (2008). Pre-Columbian urbanism, anthropogenic landscapes, and the future of the Amazon. *Science*, 321(5893), 1214-1217.
- Henare, A., Holbraad, M., & Wastell, S. (Eds.). (2007). *Thinking through things: theorising artefacts ethnographically*. Routledge.
- Heywood, P. (2012). Anthropology and what there is: reflections on 'ontology'. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 30(1), 143-151.
- Hohwy, J. (2013). *The predictive mind*. OUP Oxford.
- Holbraad, M., & Pedersen, M. A. (2017). *The ontological turn: an anthropological exposition*. Cambridge University Press.
- Hornborg, A., & Hill, J. D. (Eds.). (2011). *Ethnicity in ancient Amazonia: reconstructing past identities from archaeology, linguistics, and ethnohistory*. University Press of Colorado.
- Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. Routledge.
- Kopenawa, D., & Albert, B. (2013). *The falling sky: Words of a Yanomami shaman*. Harvard University Press.
- Laidlaw, J. (2012). ‘Ontologically Challenged’. *Anthropology of this Century* 4
- Laidlaw, J., & Heywood, P. (2013). One Moré turn and you’re there. *Anthropology of this Century*, 7.
- Leigue Castedo, L. (1957). *El iténez salvaje* (Vol. 3). Ministerio de Educación, Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore.
- Levi-Strauss, C. (1969). *Mysł nieoswojona*. Tłum. Andrzej Zajęczkowski. Warszawa: PWN.
- Lévi-Strauss, Claude. 1995. *The Story of Lynx*. Trans. Catherine Tihanyi. Chicago: University of Chicago Press.
- Lima, T. S. (1999). The two and its many: reflections on perspectivism in a Tupi cosmology. *Ethnos*, 64(1), 107-131.

- Londoño Sulkin, C. D. (2012). *People of substance: an ethnography of morality in the Colombian Amazon* (Vol. 40). University of Toronto Press.
- Londoño Sulkin, C. D. (2017). Moral sources and the reproduction of the Amazonian package. *Current Anthropology*, 58(4), 477-501.
- Meireles, D.M. (1989). *Guardiães da fronteira: Rio Guaporé, século XVIII*. Petrópolis: Vozes.
- Mica, Adriana, and Paweł Łuczeczek, eds. 2011. *Ludzie i nie-ludzie. Perspektywa socjologiczno-antropologiczna*. Pszczółki: Orbis Exterior.
- Mombiola, A. G. (2019). Reflejos de una «labor indigenista». Estrategias civilizatorias del núcleo escolar selvícola Moré en los confines de la Amazonía boliviana (1937-1963). In *Relatos del proyecto civilizatorio en América: prácticas y representaciones de las sociedades americanas, siglos XIX-XX* (p. 201). Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Mombiola, A. G. (2019) School Centres for ‘Savages’. In *Pursuit of a Convivial Sociability in the Bolivian Amazon*. FU Berlin / IAI.
- Overing, J. (1986). Images of cannibalism, death and domination in a "non violent" society. *Journal de la Société des Américanistes*, 133-156.
- Robbins, J., Schieffelin, B. B., & Vilaça, A. (2014). Evangelical conversion and the transformation of the self in Amazonia and Melanesia: Christianity and the revival of anthropological comparison. *Comparative studies in society and history*, 56(3), 559-590.
- Rydén, S. (1942). Notes on the Moré Indians, Rio Guaporé, Bolivia: To the memory of Dr. Heinrich Sneathlidge. *Ethnos*, 7(2-3), 84-124.
- Rydén, S. (1958). *Los indios moré*. Ministerio de Educación, Depto. de Arqueología, Etnografía y Folklore.
- Seth, A. (2021). *Being you: A new science of consciousness*. Penguin.
- Sahlins, M (1978) *Culture and Practical Reason*, Chicago University Press, Chicago 1978
- Sahlins, M. (1999a) Two and Three Things That I Know about Culture, „The Journal of The Royal Anthropological Institute" 1999 nr 3, s. 399-421.
- Sahlins, M. (1999b) What Is Anthropological Enlightenment? Some Lessons of The Twentieth Century, „Annual Review of Anthropology" 1999 t. 28, s. IX-X.
- Sahlins, M. (2006) *Wyspy historii*, przeł. Izabela Kołbon, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, seria „Cultura", Kraków 2006, 196 s.
- Sahlins, M (2007) *Jak myśla „tubylcy". O kapitanie Cooku, na przykład*, przeł. W. Usakiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 267.
- Seeger, A., Da Matta, R., & Viveiros de Castro, E. B. (2019). The construction of the person in indigenous Brazilian societies. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 9(3), 694-703.

Snethlage, E. H. (1937). „Atiko y.". *Meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé.* Verlag Klinkhardt & Biermann, Berlin.

Snethlage, E. H. (2016). *Die Guaporé-Expedition (1933–1935): Ein Forschungstagebuch. Aus dem Nachlass herausgegeben von Rotger M. Snethlage, Alhard-Mauritz Snethlage und Gleice Mere.* Böhlau Verlag Köln Weimar.

Sperber, D. (1996). *Explaining culture: A naturalistic approach*, Blackwell: Oxford.

Świerk, K. (2013). Perspektywizm, miłość i cykady. Uczucia, transformacje i etos w opowieści Jerinti z folkloru Indian Matsigenka, *Indigena. Przeszłość i współczesność tubylczych kultur amerykańskich*, 3, 26-51.

Tola, F. (2012). *Yo no estoy solo en mi cuerpo: cuerpos-personas múltiples entre los tobas del Chaco argentino.* Editorial Biblos.

Vilaça, A. (2000). Relations between funerary cannibalism and warfare cannibalism: the question of predation. *Ethnos*, 65(1), 83-106.

Vilaça, A. (2010). *Strange enemies: indigenous agency and scenes of encounters in Amazonia.* Duke University Press.

Vilaça, A. (2016). *Praying and preying: Christianity in indigenous Amazonia* (Vol. 19). Univ of California Press.

Vilaça, A., & Wright, R. (2009). *Native christians. Modes and Effects of Christianity among Indigenous Peoples of the Americas.* Farnham, UK: Ashgate.

Viveiros de Castro, E. (1996). Images of nature and society in Amazonian ethnology. *Annual review of Anthropology*, 25(1), 179-200.

Viveiros de Castro, E. (1998). Cosmological deixis and Amerindian perspectivism. *Journal of the Royal anthropological Institute*, 469-488.

Viveiros de Castro, E. (2005). Perspectivism and multinaturalism in indigenous America. *The land within*, 36-72.

Viveiros de Castro, E. (2011). ZENO AND THE ART OF ANTHROPOLOGY Of Lies, Beliefs, Paradoxes, and Other Truths. *Common Knowledge*, 17(1), 128-145.

Viveiros de Castro, E. (2012). *Cosmological perspectivism in Amazonia and elsewhere* (Vol. 1). Manchester: HAU Journal of Ethnographic Theory.

Viveiros de Castro, E. (2015). Who is afraid of the ontological wolf?: Some comments on an ongoing anthropological debate. *The Cambridge journal of anthropology*, 33(1), 2-17.

Viveiros de Castro, E. (2016). Metaphysics as mythophysics. Or, why I have always been an anthropologist. *Comparative metaphysics: Ontology after anthropology*, 249-274.

Wagner R.. (1975). *The invention of culture.* The University of Chicago Press.

Whitehead, N. L. (Ed.). (2003). *Histories and historicities in Amazonia.* U of Nebraska Press.

Ziółkowska-Kuflińska M. (2009), *Tradycyjna i współczesna sytuacja kobiety w tubylczych społecznościach Boliwii na obszarze pozaandyjskim*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Żerkowski, M. (2020). A. Irving Hallowell's research on the Ojibwe animism. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6), 21-48.

Część I
Świat Moré

Artykuł nr 1

Chyc, P. (2021). Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (7), 363-382.

PAWEŁ CHYC

Uniwersytet w Białymstoku

Tworzenie wspólnego ciała, czyli o przetwarzaniu terenu wśród boliwijskich Moré

„Albowiem takie zadanie przed sobą postawiłem: słowem pisany sprawić, byś usłyszał, byś poczuł, a nade wszystko – zobaczył. Tyle i nic więcej, tyle – gdyż w tym jest wszystko”.

Joseph Conrad
w grudniu 1897 roku¹

Pierwszy raz w życiu znalazłem się w Ameryce Południowej². To czyste szaleństwo, pomyślałem. Miałem spędzić w amazońskiej puszczy najbliższe trzy miesiące, a jeszcze trzy tygodnie wcześniej nie znałem w Boliwii nikogo. Siedziałem w fotelu w domu i patrzyłem na bilet lotniczy do La Paz. Teraz, dzięki mojemu uporowi i życzliwej pomocy tak wielu ludzi, znajdowałem się w samym sercu Amazonii na drewnianej barce płynącej w górę rzeki Mamoré. Rzeki stanowiącej granicę pomiędzy Boliwią i Brazylią. Zmierzałem na swoje pierwsze pozaeuropejskie badania terenowe, żyć wspólnie z potomkami Indian Moré, ostatnim już dziś w Boliwii rdzennym ludem mówiącym językiem z niegdys licznej rodziny językowej chapacura (Birchall, i in. 2016).

¹ Conrad, J. (2015). *Serce ciemności*. Przekł. J. Dukaj. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

² Tekst powstał na podstawie materiałów zebranych w trakcie realizacji grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki – „Tradycja z tubylczego punktu widzenia. Współczesność a przeszłość w dyskursie i praktykach Indian Moré z Amazonii boliwijskiej” (2015/17/N/HS3/00078).

Leżałem w hamaku rozciągniętym w poprzek barki i topiłem się w upale. Temperatura była tak wysoka, że niemal umożliwiało zobaczenie powietrza. Podobne doświadczenie może nas spotkać w saunie, pomyślałem. Z tą różnicą, że z tej „amazońskiej sauny” nie ma jak szybko się wydostać. Jediną nadzieję na przetrwanie dawał lekki powiew wiatru wywoływany powolnym ruchem barki w górę rzeki. Mogłem wyczuć, jak ogromne masy brunatnej wody stawiają opór sunącej pod prąd konstrukcji. Czulem ten opór wyraźnie, tak jakby barka była przedłużeniem mojego ciała i moich zmysłów. Dookoła mnie rozpościerały się granice mojego poznania – strzeliste gęste ściany zielonej puszczy. Wiecznie żywy, deszczowy las Amazonii, ten sam, o którym tak wiele czytałem i słyszałem. Teraz on patrzył na mnie.

Na barce razem ze mną podróżowała Indianka Moré o wdzięcznym imieniu Maria wraz ze swoim kilkuletnim synkiem. Maria jest żoną Pastora. Tutaj pierwsza lekcja. O tym, jak słowa potrafią zmylić. Pastor to nie funkcja, to imię. Pastor miał nas odebrać z barki małą łodzią w pobliżu osady Sorpresa, u ujścia rzeki Guaporé. Z miejsca, gdzie mieliśmy dotrzeć po 48 godzinach drogi tą właśnie barką. Wtedy jeszcze tego nie wiedziałem, ale Pastor i Maria mieli stać się w przyszłości moimi przybranymi rodzicami. To oni podczas wielokrotnych potem moich pobytów pośród Moré dbali o moje bezpieczeństwo. Byli moją rodziną, z którą dzieliłem codziennie przestrzeń i posiłki. Ich synowie uczyli mnie łowić piranie i chodzić po lesie. Ich historie poznałem jako pierwsze. Jednak tego dnia na barce Pastor wciąż pozostawał dla mnie zupełnie obcy, a Marię poznałem dosłownie kilka dni wcześniej dzięki niesamowitej pomocy doktora Gilla de Catheu z brazylijskiego Guajará-Mirim.

Kiedy napisałem do znanej brazylijskiej antropolożki Aparecidy Vilaçy, specjalistki od etnografii ludu Wari’ (mówiącego również językiem z rodziny chapacura), że chciałbym prowadzić badania terenowe pośród Moré, od razu poleciła, abym skontaktowałem się z doktorem Gillem. Okazało się, że zna go każdy badacz, który „zapuszczał” się w rejony rzeki Guaporé. Człowiek legenda, francuski misjonarz, lekarz i antropolog. Znałca języków i kultur indiańskich dorzecza Guaporé. Bez jego pomocy nie dotarłbym tak szybko do Moré. To on przedstawił mnie rodzinie Pastora, która przez kilka miesięcy w roku mieszka w boliwijskim Guayaramerín, najbliższym mieście, od którego wioski Moré oddalone są mniej więcej o 54 godziny łodzią w górę rzek³.

Podróż na barce przebiegała bez przeszkód, leniwie i bez większych wygód⁴. Łazienkę i toaletę zarazem stanowiła mała łódeczka ciągnięta w tyle barki. Załoga składała się z kapitana, mechanika i kilku pomocników oraz żony kapitana z dziećmi. Kobieta zajmowała się gotowaniem posiłków dla wszystkich. Maria

³ Łodzią z silnikiem o napędzie od 8-12 KM (tzw. *peke peke*, powszechny środek transportu wśród lokalnej ludności) potrzeba około 54 godzin, aby pokonać trasę z Guayaramerín do wioski Indian Moré, poruszając się w górę rzek Mamoré i Guaporé, a potem, w zależności od pory roku, albo w górę rzeki Azul, albo poprzez zalaną pampę. Droga powrotna łodzią z silnikiem o tej samej mocy zajmuje już tylko ok. 28 godzin, ponieważ podróż przebiega w dół rzek.

⁴ Barki te służą do transportowania rzeką drewna, paliwa i produktów spożywczych. W Amazonii rzeki to drogi.

i żona kapitana spędzały czas razem. Przez całą podróż. Ja zostałem ulokowany na przodzie barki w towarzystwie jeszcze jednego pasażera, którym okazał się Luis. Student Akademii Sztuk Pięknych z Madrytu, który stracił węgę twórczą i postanowił ją odzyskać, podróżując po Amazonii.

Siedząc na dziobie barki, oddaleni od reszty załogi kontemplowaliśmy naszą wspólną podróż, aż nagle zaskoczyło nas pewne wydarzenie. Wszystko zaczęło się od tego, że Luis zauważył coś w rzece przed nami. Przyglądałem się z uwagą miejscu, które wskazywał i widziałem wyraźnie. W rzece znajdowało się duże zwierzę. Wciąż nie potrafiłem rozpoznać, co to jest. „To chyba tapir!” – powiedziałem wreszcie. Patrzyliśmy obaj zdumieni, jak z jednego brzegu rzeki na drugi przepływał okazały ssak (*Tapirus terrestris*).

Podczas gdy my delectowaliśmy się tym pięknym widokiem amazońskiego świata, na pokładzie barki poniósł się straszny raban. „*Anta! Anta!*”. Padła lokalna nazwa tapira w języku hiszpańskim, której jeszcze wtedy nie znałem. „Nie ma bronii! Nie ma bronii!” – krzyčeli załoganci. Podczas gdy tapir zbliżał się do naszej burty, my *gringos* z coraz większym zdumieniem wpatrywaliśmy się w to, co działo się na pokładzie barki. Naszym oczom ukazało się ogromne poruszenie wszystkich poza nami. Niemal każdy wskazywał na tapira i krzyčał: „nie ma bronii!” (*no hay arma!*). Dzieci próbowały rzucać w zwierzaka jakimiś luźnymi elementami znalezionymi na pokładzie. Przez chwilę mieliśmy wrażenie, że kapitan będzie zawracał, ponieważ wykonał dość dziwny manewr, jakby chciał uderzyć w tapira barką. Z całego tego wrzasku wyłapywałem jedynie pojedyncze zdania: „No zabijcie go! Wiosłem! Wiosłem!” – krzyčał z mostku kapitan.

W czasie tego zamieszania barka zdążyła już minąć tapira i wszyscy pobiegliśmy na jej tył. Tam zobaczyłem, że mechanik razem z dwoma pomocnikami wsiadają do małej łodzi (uczepionej w tyle barki niedaleko „łazienki”) i uzbrojeni we wiosła pędzą z nurtem rzeki za biednym tapirem, który wciąż jeszcze miał do pokonania kilkanaście metrów do brzegu. Luis spojrzał na mnie i pyta: „Oni naprawdę mają zamiar zabić go wiosłem?”. „Na to wygląda” – odpowiedziałem również zaskoczony. Kapitan zmniejszył obroty silnika, a my w zdumieniu patrzyliśmy, jak w oddali dwóch mężczyzn próbuje wiosłami dosięgnąć tapira, który już był prawie na drugim brzegu.

Ku mojej i Luisa radości, a rozpaczy pozostałych członków tej podróży, tapir zdołał uciec. Ta scena już na zawsze zapisała się w mojej pamięci. Oto przed moimi oczami rozegrało się coś, czego byłem współuczestnikiem, a czego nie rozumiałem. Z jednej strony wszyscy widzieliśmy to samo. Tapira przekraczającego rzekę. Jednak każdy z nas widział coś innego. Czuję, że to jest właśnie to, co w antropologii nazywają terenem.

Przodkowie współczesnych Moré mieszkali w rejonie ujścia rzeki Guaporé do rzeki Mamoré na długo zanim powstało państwo boliwijskie i jego granice. Z kronik i opracowań historycznych wiemy, że w misjach jezuickich zakładanych

nad obiema rzekami podejmowano wiele (zasadniczo nieudanych) prób ich nawrócenia (Meireles 1989). W drugiej połowie XVIII wieku, po opuszczeniu boliwijskiego Mojosa⁵ przez Jezuitów, te grupy Indian, które doświadczyły życia w misjach, powróciły do dawnego osadnictwa i swych krewnych na obszarach *varzea*. Tak w Amazonii nazywa się obszar leśny (a miejscami także sawann) w pobliżu dużych systemów rzecznych zalewany w znacznym stopniu w porze deszczowej przez wody tych rzek. Właśnie po raz pierwszy zmierzałem takim zalanym lasem do największej wioski, w której mieszkają dziś rodziny Moré. W pobliżu miejsca, gdzie pod koniec lat 30. XX wieku miał miejsce pierwszy pokojowy kontakt boliwijskiego społeczeństwa z tym ludem.

Zawsze byłem pełen podziwu dla niesamowitej orientacji Moré w terenie i ich znajomości lokalnej przyrody. Z mojego punktu widzenia cała ta podróż wyglądała, jakbyśmy od wielu godzin błądzili po zalanym wodą lesie, jednak nagle, wyłaniamy się z gęstwiny tuż przed samą wioską. Wreszcie widzę ją po raz pierwszy. Wówczas osiągam fizyczny cel mojej podróży. Wioska nosi nazwę Monte Azul (Niebieski Las). Wtedy nie wiedziałem jeszcze, jak wiele razy później będę przemierzał różne drogi do tej osady. Nie wiedziałem o tych wszystkich miejscach, które były w pobliżu. O których Moré tyle mnie potem nauczyli. Pamiętam tamten pierwszy obraz pomimo wielu lat, które minęły. Na nabrzeżu wioski stała tylko jedna osoba: białosiwa staruszka, o imieniu Carmencita. Potem okazało się, że jest jedną z *ancianos*, czyli najstarszych osób, które pamiętały życie w malokach⁶ w lesie, zanim Moré zostali „oswojeni” (*amansados* – ujmując to słowem, którego sami najczęściej używają w tym kontekście). Potem okazało się, że była jedną z tych, które najczęściej uciekały ponownie do lasu. Ilekroć umykała, przyprowadzano ją z powrotem. Nie lubiła tego nowego życia, nie lubiła jedzenia z solą, nie lubiła ryżu, nie lubiła mówić po hiszpańsku. Pamiętam jej twarz wtedy na nabrzeżu. Mrużyła oczy i wydawała mi się lekko uśmiechnięta. Przywitałem ją po hiszpańsku. Odpowiedziała po hiszpańsku. Przez wiele lat nie chciała ze mną rozmawiać w swoim rdzennym języku. Twierdziła, że go nie zna, że nigdy nie mówiła, że nie jest „dzikuską” (*yo no soy india*), jest cywilizowana (*soy civilisada*). Minęło wiele czasu zanim udało mi się z nią porozmawiać w języku moré. Tego dnia była jedyną osobą, która przyszła na brzeg mnie powitać.

Potem zrozumiałem, że to było bardzo nietypowe. Zazwyczaj wszystkie przyjazdy obcych są znane społeczności z wyprzedzeniem. Ludzie tłumnie wychodzą, kiedy tylko ma przyjechać ktoś „obcy”. Zazwyczaj jest to „swój obcy”,

⁵ Niziny Mojosa (*Llanos de Mojos*) są regionem w Boliwii wyodrębnionym według kryteriów historycznych, kulturowych i geograficznych. Jezuickie redukcje misyjne na obszarze Mojosa formalnie istniały w latach 1682–1767. Do dziś, moim zdaniem, najlepszym krytycznym opracowaniem tego zagadnienia w literaturze przedmiotu pozostaje praca amerykańskiego historyka Davida Blocka zatytułowana *Mission Culture on the Upper Amazon* (1994).

⁶ Maloka jest tradycyjną konstrukcją chaty wśród tubylczych ludów Amazonii. Istnieją różne rodzaje malok. Dwie najpopularniejsze to konstrukcje budowane na planie okręgu lub prostokąta. W przypadku Indian Moré tradycyjna chata budowana była na planie prostokąta (tzw. *longhouse*) i została udokumentowana w: Snethlage (1937: 32; 2016: 979) oraz Rydén (1958: 30–31).

bo najczęściej to mniej lub bardziej znani obwoźni handlarze, różnej maści interesanci lub przedstawiciele samorządu ze stolicy prowincji. Ja również kilka dni, a nawet tygodni wcześniej zapowiedziałem swój przyjazd w kontakcie radiowym z liderami społeczności. Ludzie wiedzieli, że przyjadę. Wiedzieli, kiedy przyjadę. Nie wiedzieli tylko, kim jestem. Pytanie o status ontologiczny tego, kogo widzę przed sobą, to podstawowe egzystencjalne pytanie w Amazonii.

„Czy ty aby na pewno nie jesteś misjonarzem?” To było niemal pierwsze zdanie, jakie wypowiedział do mnie Wilmar, jeden z liderów w Monte Azul, kiedy przyszedłem się z nim przywitać pierwszego dnia mojego pobytu w wiosce. Jak się potem okazało, był potomkiem Indianki Moré i jednego z Boliwijczyków, który pomagał „cywilizować” Moré w XX w. „Nie chcemy tutaj żadnych misjonarzy” – dodał.

Właściwie przez cały mój pierwszy pobyt w Monte Azul tym, co najbardziej interesowało ludzi odnośnie do mojej osoby, był powód mojej wizyty. Nigdy nie ukrywałem przed nimi celu mojego przyjazdu, badań oraz zainteresowania ich kulturą i historią, jednak nie chcieli uwierzyć, że mogłem zostawić swoich bliskich i jechać na drugi koniec świata, tylko po to, żeby zobaczyć, jak tam ludzie żyją! Kim trzeba być, żeby coś takiego zrobić! Jak można zostawić tak daleko i na tak długo ukochane bliskie osoby? W końcu po kilku tygodniach dociekań wszyscy zgodnie ustalili, że musiałem przyjechać do nich w poszukiwaniu żony. Był to jedyny powód, który wydawał im się wiarygodny, a zarazem rozsądny. Dopiero wówczas stałem się bardziej obiektem żartów niż podejrzliwości z powodu oczywistej gafy, jaką popełniłem. W Monte Azul nie było kobiet niezamężnych ani nawet nastolatek w odpowiednim wieku. Zatem wszyscy śmiali się, że będę musiał porwać komuś żonę (tak jak kiedyś robili to dawni Moré). Wtedy chyba po raz pierwszy dotarło do mnie, że aby rzeczywiście zrozumieć zagadnienia, które chciałem badać pośród Moré, przede wszystkim muszę poznać ich historię.

Jechałem tam z myślą, że chcę badać animizm (Chyc 2008). Właściwie, od kiedy pamiętam, zawsze nurtowało mnie jedno podstawowe pytanie: jak świat wygląda z punktu widzenia kogoś innego niż ja? Chyba to właśnie pytanie ostatecznie przywiodło mnie na studia etnologii. Na najprostszym poziomie to pytanie dotyczy relacji z innymi ludźmi, jednak na bardziej egzystencjalnym, zamienia się w filozoficzny problem. Jak świat widzą stworzenia inne niż ja? Wiele lat pracy etnologów w Amazonii ukazało, że cały animizm w tym regionie jest właściwie wyrafinowaną refleksją wokół tego właśnie pytania (Viveiros de Castro 1992, 1998; Descola 1994; Fausto 2012). Jak wygląda świat chociażby z perspektywy dzikiej świni pekari (*Tayassuidae*)? Wbrew pozorom nie jest to pytanie czysto filozoficzne. Ma bardzo praktyczny wymiar dla kogoś, kto chciałby świnię pekari upolować (najwyżej ceniona dziczyzna pośród Moré). Całkiem możliwe, że na najbardziej podstawowym poziomie animistyczny światopogląd

jest rozbudowanym systemem wniosków powstałym w odpowiedzi na ten jeden praktyczny problem.

W przypadku animizmu w Amazonii udzielona na to pytanie odpowiedź brzmi zaskakująco. Dzikie świnie pekari siebie widzą jako ludzi (Viveiros de Castro 1998; Stolze Lima 1999, 2000). Z naszego punktu widzenia wyglądają jak zwierzęta, a zarazem nasz potencjalny pokarm. Jednak one siebie same widzą jako ludzi z własną kulturą: domami, systemem pokrewieństwa, kulturą materialną i sposobem życia przypominającym nasz ludzki. Zatem wszędzie mamy potencjalnie do czynienia ze społecznościami ludzi. Zaiste paradoksalna sytuacja. W Amazonii, gdzie (z naszego punktu widzenia) zageszczenie ludzi jest jednym z najmniejszych na kilometr kwadratowy na świecie, rdzenni mieszkańcy wszędzie dokoła „widzą” społeczności osób „poprzebierane” w ciała zwierząt. Tak więc w Amazonii zawsze istnieje podstawowy egzystencjalny niepokój, że skoro my siebie widzimy jako ludzi, być może z punktu widzenia innych stworzeń jesteśmy widziani jako zwierzęta, jako ich potencjalny pokarm (Viveiros de Castro 2015). Kto naprawdę jest człowiekiem?

Animizm klasycznie był definiowany jako pierwotna forma wierzeń religijnych przypisująca duszę niemal wszystkiemu, co istnieje (Tylor 1896; por. Descola 2013). Na początku naiwnie pytałem wprost: czy zwierzęta mają duszę? W odpowiedzi najczęściej otrzymywałem wzruszenie ramion i filozoficzne „*quien sabe...*” (któż to wie). Potem zazwyczaj po prostu przysłuchiwałem się temu, co ludzie spontanicznie mówią. Czasami dopytywałem o szczegóły, wtedy otrzymywałem konkretniejsze odpowiedzi, w rodzaju: niektóre zwierzęta mogą sprawić, że zachorujesz: niektóre mogą porwać małe dzieci albo samotne kobiety. Słuchałem wielu współczesnych opowieści łowieckich o spotkaniach ze zwierzętami (najczęściej jaguarem, dziką swinia pekari lub jeleniowatymi), które spośród innych osobników swego gatunku wyróżniały się wielkością i charakteryzowały się nietypowym zachowaniem (na przykład nie uciekały na widok człowieka).

Wszyscy zgodnie stwierdzali, że był to *Imwikuti*. Terminem tym Moré nazywali dawniej cielesne byty, i zazwyczaj niewidzialne, które mogą objawiać się w zwierzęcej lub ludzkiej formie, ale są potężniejsze od ludzi. Czasem nazywane są władcami (*dueños*) lub ojcem/matką (*padre/madre*) określonych gatunków zwierząt (których postać przyjmują), z którymi są w relacji interpretowanej jako rodzicielska. Byty te opisywane są również jako właściciele wielu dóbr, których Moré nie mieli, a których pożąдали. Właściwie wszystkie rośliny uprawne (maniok⁷, kukurydza, płatany⁸) pochodzą od tych stworzeń. Zwierzęta i ryby, które Moré jedzą, a nawet wiedza o tym, jak leczyć choroby, również pochodzi od nich. Byty te potrafią niemal natychmiast transformować rzeczywistość lub może jedynie czyjś punkt widzenia i sprawiać, że zaczyna się widzieć świat tak, jak jedno z ich dzieci (na przykład dzika świnia pekari), a więc swoich dotychczasowych (ludzkich) krewnych zaczyna się widzieć jako nieludzi. Dlatego spotkanie *Imwikuti*

⁷ Maniok (*Manihot Mill.*) to rodzaj krzewów i bylin z rodziny wilczomleczowatych.

⁸ Gatunek rośliny jednoliściennej należącej do rodziny bananowatych (*Musaceae*).

i wchodzenie w relacje z nimi jest niebezpieczne, ale jest też konieczne, aby zdobyć dobra, które są potrzebne do budowania ciała i społeczności Moré.

Dziś Moré zgodnie przyznają, że dawniej (kiedy żyli w lesie) było pod tym względem dużo gorzej. *Imwikuti* były niemal wszędzie i dużo częściej dochodziło do nietypowych spotkań i transformacji. Rzeczywiście, mity i historie, które opowiadają starszycy Moré, są pełne takich przemian rzeczywistości lub punktów widzenia, w których nie wiadomo, kto jest człowiekiem i z kim ma do czynienia (Ferrarezi Junior 1997). To wszystko jednak bardzo się zmieniło. Powie-dzieliby dziś niektórzy Moré: „Od kiedy poznaliśmy Jezusa Chrystusa zwierzęta, są już tylko zwierzętami. Jedynie dzięki diabelskim mocom (*cosas diabólicas*) mogą czasem czynić coś złego lub pokazywać się w ludzkiej formie⁹. Wtedy wiadomo, że mamy do czynienia z «rzeczami pochodzącymi z drugiej strony» (*cosas del otro lado*)”. Słyszając takie wypowiedzi, znów wiedziałem, że jeśli naprawdę chcę badać animizm u Moré, najpierw muszę dobrze poznać ich historię.

Okazało się, że historia Moré jest fascynująca i dość wyjątkowa, jak na warunki amazońskie. Większość tubylczych ludów zamieszkujących na nizinnych tropikalnych obszarach Ameryki Południowej doświadczyła procesu włączania w struktury obywatelskie państw, na których terenach żyli dwoma zasadniczymi sposobami: albo w wyniku działalności prozelitycznej misji chrześcijańskich, albo w wyniku często brutalnych w skutkach kontaktów z baronami kauczukowymi, hodowcami bydła i innymi „przedsiębiorcami”, szukającymi zarobku w ostępach puszczy amazońskiej¹⁰. W przypadku Moré historia była jednak inna, ponieważ zostali oni scentralizowani nie przez misjonarzy czy patronów, ale przez świeckiego pedagoga, który kierował się ideałami wywodzącymi się z filozofii indygenistycznej¹¹. Chciał on uczynić z Moré pełnoprawnych obywateli państwa boliwijskiego, z zachowaniem tych elementów ich rdzennej kultury, które uznawał za warte utrzymania. Zanim jednak ten człowiek przybył, w końcu lat 30. XX w., i na stałe scentralizował rozproszone grupy mówiące językiem moré, miało miejsce jeszcze jedno ważne dla Moré wydarzenie, o którym również często wspominają.

⁹ Por. Vilaça 2016.

¹⁰ Owi „przedsiębiorcy” działali często poza prawem, wykorzystując ludność rdenną do przymusowej pracy przy poszukiwaniu kauczuku, gospodarce rolnej, w późniejszych czasach przy poszukiwaniu złota i ropy naftowej. W tym tekście zbiorczo określam ich mianem „patronów”. W ostatnich latach powstały cenne prace krytycznie i kompleksowo analizujące źródła historyczne, dotyczące relacji ludności rdzennej z patronami na terenie nizinnej Boliwii (Villar, Combès 2012; Guiteras Mombiola 2012; Córdoba, Bossert, Richard 2015).

¹¹ Indygenizm to ruch filozoficzno-polityczny, który pojawił się w końcu XIX w. w Ameryce Łacińskiej i między innymi dążył do nadania obywatelom indiańskiego pochodzenia równego statusu w społeczeństwie (por. Posern-Zieliński 2005). Indygenizm implikował jednak asymilację kulturową, ponieważ równy status zakładał dostosowanie się ludności tubylczej do standardów kultury dominującej (kreolskiej). Dziękuję dr. Radosławowi Powęska za zwrócenie mojej uwagi na ten aspekt oraz za pozostałe cenne komentarze do roboczej wersji tekstu.

Warto w tym miejscu nakreślić nieco szerszy historyczny i kulturowy kontekst. Od końca XVIII w., kiedy misje jezuickie nad rzekami Guaporé i Mamoré rozpadły się, ludy mówiące wariantami języka moré powróciły do życia w lesie. Okres ten trwał aż do początku XX w. (w przypadku boliwijskich Moré do końca lat 30. XX w.). W tym czasie lokalne grupy Moré najprawdopodobniej żyły w sposób, który możemy określić jako historycznie typowy dla ludów z rodziny językowej chapacura w ogóle, a być może nawet szerzej, charakterystyczny dla areалу kulturowego doliny rzeki Guaporé (por. Meireles 1991). Rekonstruując historię i tradycyjny sposób życia dawnych Moré, zacząłem dostrzegać zaskakujące analogie związane z animizmem, mitami i opowieściami zasłyszczanymi od współczesnych Moré, o których już wspominałem.

Trzy cechy najbardziej wyróżniały kulturę rodziny językowej chapacura. Po pierwsze, podstawową jednostką społeczną stanowiła u nich tzw. rodzina rozszerzona. Jej modelem jest mała grupa ludzi (ojciec, matka, ich niezamężne dzieci i najbliżsi samotni krewni) zamieszkująca tę samą przestrzeń, wspólnie spożywająca posiłki i znajdująca się pod opieką lidera, którym najczęściej jest głowa rodziny¹² (odnajduję tu analogię do wyobrażenia *Imwikuti* jako ojca i opiekuna swoich dzieci). Po drugie, w większej skali ludy te dzieliły się na wyodrębnione przestrzennie i posiadające egzonomiczne grupy lokalne i terytorialne (dostrzegam tutaj analogię do wyobrażenia świata jako zamieszkanego przez odrębne grupy ludzi w różnych „przebraniach”). Po trzecie, ważnym aspektem budowania relacji między tymi osobnymi grupami było organizowanie naprzemiennych ceremonii, na których jedna z grup pełniła rolę właściciela ceremonii (dostrzegam tutaj ponownie analogię do postaci *Imwikuti* właścicieli dóbr, zwierząt, ryb, roślin etc.). Na tych ceremoniach częstowano przybyłych gości alkoholem z manioku¹³, często doprowadzając ich do utraty przytomności (zmiany punktu widzenia, rzeczywistości). Ceremoniom towarzyszyły szeroko rozumiane relacje wymiany, ale były one potencjalnie niebezpieczne, ponieważ mogły wywołać wzajemną przemoc (Von Graeve 1989; Conklin 2001; Vilaça 2010; por. Meireles 1991).

Świat tych odwiedzających się podczas naprzemiennych ceremonii różnych grup Moré stanowił rodzaj cyklicznie oswajanego wewnętrznego kręgu społecznego mniej lub bardziej obcych sobie ludzi, z którymi komunikacja była jednak możliwa, ponieważ wszyscy oni mówili w języku moré, mieli podobne ciała i zwyczaje (moglibyśmy powiedzieć, że wszyscy oni widzieli siebie nawzajem jako posiadających ludzkie ciała).

Opierając się na lokalnym animistycznym światopoglądzie, możemy założyć, że Moré wyobrażali sobie świat na zewnątrz tego kręgu podobnie – jako różne skupiska grup potencjalnych ludzi, którzy jednak coraz bardziej różnili się od

¹² Rozproszone osadnictwo w malokach zamieszkiwanych przez tzw. rodzinę rozszerzoną (określaną również jako *hearth family* w nomenklaturze zaproponowanej dla realiów Amazonii; w: Jackson 1983), rzadko większą niż 20 osób z preferencją do rezydencji patrylokalnej (por. Kairski 1999: 19–22).

¹³ Rodzaj napoju alkoholowego wyrabianego z bulw korzenia manioku (*Manihot*) znany pod lokalną nazwą jako *chicha* (w języku moré: *kopa*).

Moré. Mówili innymi językami, jedli inne pokarmy, posiadali inne rzeczy i zwyczaje, wreszcie mieli inne formy cielesne (na przykład wyglądające jak zwierzęce ciała), chociaż Moré wiedzieli, że te inne byty same siebie mogły widzieć jako posiadające ludzkie ciała. W tym kontekście wiele kosmologicznych mitów i opowieści *ancianos* nabiera głębokiego socjologicznego sensu.

Rekonstruuąc historie Moré, zauważyłem, że o ile między swoimi grupami lokalnymi starali się unikać przemocy i zdobywać pożądane dobra na drodze wymiany¹⁴, o tyle z grupami potencjalnie ludzkimi, z którymi nie uczestniczyli w naprzemiennych ceremoniach (nazwijmy je grupami „na zewnątrz”), utrzymywali drapieżne relacje i starali się pozyskać wszelkie dobra bez zachowania wzajemności. Wymownym tego przykładem były wyprawy wojenne (*warfare*)¹⁵, które Moré organizowali (do końca lat 30. XX w.), napadając na barki spływające rzekami Mamoré i Guaporé, a także napadając lub po kryjomu „okradając” osiedlających się w pobliżu ich terenów hodowców bydła (por. Leigue Castedo 1957). Te wrogie stosunki ze społeczeństwem boliwijskim były jedną z bezpośrednich przyczyn projektu „pacyfikacji Moré”, podjętego przez rząd boliwijski w 1938 r., pod kierownictwem wspomnianego już świeckiego nauczyciela i patrioty Luisa Leigue Castedo (1957). Zanim jednak do tego doszło, wcześniej miało miejsce interesujące wydarzenie.

W latach 1933–1935 niemiecki etnograf i przyrodnik, Emil Heinrich Snethlage, podczas swojej wyprawy nad rzekę Guaporé był w stanie nawiązać wielomiesięczny pokojowy kontakt z dwiema grupami terytorialnymi Moré, kiedy żyły one jeszcze w lesie, zasadniczo praktykując opisane wyżej wrogie relacje wobec obcych. Kiedy w 2012 r. natrafiłem na jedyną jego publikację, która w postaci popularnonaukowej powieści przybliżała to spotkanie (Snethlage 1937), intuicyjnie czułem, że muszę nawiązać kontakt z jego rodziną. Chciałem poznać lepiej tę historię, chciałem wiedzieć, jak Snethlage to zrobił, że był w stanie nawiązać pokojowy kontakt z Moré w czasach, kiedy nie praktykowali oni jeszcze takich relacji z potencjalnymi ludźmi „z zewnątrz”. Moje wysiłki zostały nagrodzone i pod koniec 2013 r., w Poczdamie pod Berlinem, udało mi się spotkać z Rotgerem Snethlage, synem niemieckiego etnografa. Dziś postrzegam tę wizytę jako przełomową dla moich badań. Okazało się, że Rotger Snethlage pracował nad redakcją dziennika terenowego swojego ojca¹⁶. Dziennika opisującego tę właśnie wyprawę nad rzekę Guaporé, w trakcie której między innymi spotkał się on z grupami

¹⁴ Na poziomie grup lokalnych dominowała relacja wzajemności. Jednak już na poziomie grup terytorialnych (o rząd wyżej w kategoriach „obcości”) nie zawsze się to udawało i – jak pokazują moje badania etnohistoryczne (w opracowaniu) – różne formy przemocy potencjalnie mogły pojawiać się pomiędzy grupami terytorialnymi Moré. Chodzi tutaj zarówno o przemoc z naszego punktu widzenia fizyczną (bezpośrednie zabijanie), jak również symboliczną (szamanistyczne działania mające na celu uśmiercenie osoby).

¹⁵ Wyprawę wojenną należy rozumieć tutaj nie w sensie klasycznym, charakterystycznym dla historii europejskiej, lecz jako techniczny termin *warfare*. Jest to wyprawa mająca na celu n i e zabicie jak największej liczby wrogów, lecz zdobycie fizycznych lub symbolicznych obiektów służących do reprodukcji fizycznej i społecznej własnej grupy (zob. Kairski, Buliński 2006).

¹⁶ Owa „redakcja” obejmowała przepisanie na komputerze notatek terenowych wypełnionych ręcznym pismem, a także sporządzenie obszernych aneksów i przypisów aktualizujących te

Moré i udokumentował ich tradycyjną kulturę (Snethlage 2016). Zanim jeszcze dziennik został opublikowany, Rotger Snethlage życzliwie udostępnił mi w większości do dziś nieopublikowane zdjęcia z lat 1933–1934, abym ich kopie mógł wykorzystać do własnych poszukiwań etnohistorycznych.

Wreszcie, zamiast pytać o abstrakcyjne wydarzenia z przeszłości, mogłem pytać o konkretne osoby, z którymi spotkał się Snethlage, a w wielu przypadkach dysponowałem zdjęciami tych osób. To zupełnie zmieniło charakter moich badań, jak również przyniosło nieoczekiwane rezultaty, ale także nowe dylematy, z których każdy wymagałby niemal osobnego wprowadzenia w tym tekście. Dość powiedzieć, że – ze względów światopoglądowych – oglądanie zdjęć zmarłych było dla Moré doświadczeniem niecodziennym. W trakcie takich sesji niektórzy twierdzili na przykład, że ludzie obecni na tych zdjęciach to nie są ich ojcowie czy dziadkowie, lecz są to inni Moré mieszkający teraz w *Namatuke*¹⁷. Kiedy zadawałem więcej szczegółowych pytań, dowiedziałem się, że *Namatuke* jest miejscem, do którego po śmierci udają się zmarli Moré. Najczęściej opisywane jest ono jako wioska pod powierzchnią wody (ale również jako wioska ukryta za ścianą lasu), która w normalnych warunkach¹⁸ jest niedostępna (nie można jej zobaczyć ani dostać się do niej). Jednak zdaniem wielu moich rozmówców, *Namatuke* i jej mieszkańcy istnieją również teraz. Zanim pokazałem im te zdjęcia, Moré nigdy wcześniej nie mówili mi o tym miejscu. Jak widać, jedno pozornie nieszczegółne (z naszego punktu widzenia) wydarzenie może wywołać w terenie nowe treści i nowe problemy badawcze.

W tym tekście chciałbym skupić się jednak na innym aspekcie tej historii, który nieustannie pojawiał się, kiedy rozmawiałem z Moré o Snethlage. Dwoje moich rozmówców było małymi dziećmi, kiedy Snethlage próbował nawiązać pokojowy kontakt, a potem odwiedzał chaty Moré, i dzieliło się własnymi wspomnieniami z tych czasów. Inni przywoływali wspomnienia rozmów ich rodziców, którzy opisywali spotkania z etnografem. We wszystkich tych relacjach spontanicznie ze strony Moré pojawiał się zawsze jeden główny motyw. Snethlage był przedstawiany jako *dueño* (właściciel), który posiadał wiele dóbr, których Moré pożąдали i który szczerze dzielił się z nimi tymi dobrami. Kiedy tylko przestawałem zadawać pytania i słuchałem tego, co Moré sami mówią o tych spotkaniach, nie było rozmówcy, który nie wyliczałby, ile to rzeczy Snethlage posiadał (maczety, noże, guziki, wisioriki etc.) i jak obdarowywał nimi. W opowieściach tych podkreślano również, że *Toto*¹⁹ potrafił wymawiać niektóre słowa w języku moré, oraz że spożywał napój *kopa'*, kiedy odwiedzał maloki Moré. Niektórzy sugerowali również, że leczył ich rodziców. Przy czym owo leczenie polegało na odmuchiwaniu tytoniem ciała chorych (na polecenie innych Moré, czyli krewnych tych

notatki ze współczesną wiedzą etnologiczną i lingwistyczną na temat regionu. Ostatecznie dziennik na temat całej wyprawy liczy ponad 1200 stron (Snethlage 2016).

¹⁷ W języku moré nazwa *Namatuke* dosłownie oznacza miejsce, gdzie są (lub „rodzą się”) brazylijskie orzechy (*Bertholletia excelsa*).

¹⁸ Przez normalne warunki Moré rozumieją nieprzebywanie samotnie i nieznajdowanie się w trakcie snu.

¹⁹ Tym terminem Indianie określali Snethlage w języku moré.

chorych). To fakt, który Snethlage sam odnotował w swoim dzienniku terenowym (Snethlage 2016: 271–272, 276).

Po jakimś czasie zacząłem postrzegać te opisy jako uderzająco podobne do wizerunku *Imwikuti*, bytów posiadających dobra, których Moré pożąдали oraz z którymi starali się wchodzić w pokojowe relacje, żeby te dobra otrzymać. W opowieściach o *Imwikuti* również pojawiały się relacje o tym, że niektóre z nich leczyły Moré lub przekazywały im wiedzę, jak leczyć albo też Moré zdrowieli w wyniku samego spotkania z nimi. Jednak ten sam *Imwikuti*, zamiast leczyć, może spowodować chorobę i przyczynić się do śmierci²⁰. Leczenie, ale także potencjalne powodowanie śmierci, to powszechna ambiwalentna cecha charakterystyczna dla szamanów w Amazonii (Fausto 2012). Bardzo często *Imwikuti* opisywane są również jako szamani (dla swoich grup). Jednocześnie to szamani Moré mogli z *Imwikuti* utrzymywać regularne i owocne relacje bez ryzyka zachorowania czy trwałej zmiany punktu widzenia na swoją codzienną rzeczywistość.

Zacząłem od zgłębiania historii Moré, żeby lepiej zrozumieć animizm. Tymczasem okazało się, że nie tylko dzięki poznaniu historii Moré ich animistyczny światopogląd staje się dla mnie bardziej czytelny, ale również działa tutaj interesujące sprzężenie zwrotne. Animizm zdaje się również przenikać sposób, w jaki Moré opowiadają historię i to, na co sami zwracają uwagę, gdy mówią o przeszłości.

Z czasem podobne analogie odnalazłem w opowieściach na temat wspólnego życia z Luisem Leigue Castedo, który razem z małżonką Yolandą Suarez Castedo żył pośród Moré od roku 1939 niemal nieprzerwanie do roku 1962. Znów, kiedy tylko przestałem skupiać się na moich pytaniach i przysłuchiwałem się temu, jak Moré mówią o czasach Leigue (*el tiempo de los Leigue*), na pierwszy plan wysuwały się elementy, które z naszego punktu widzenia mogą się wydawać mało istotne. Większość moich rozmówców przede wszystkim podkreślała ilość jedzenia i rzeczy, których była obfitość (*harto*) w czasach Leigue. Podkreślali oni, jak uczyli się spożywać posiłki z solą, jak trudno było im przyzwyczaić się do jedzenia, którego wcześniej nie znali (ryż, cukier, kawa, herbata, etc), jak trudno było przyzwyczaić się do nowego sposobu spożywania posiłków (jedzenia z dala od krewnych, rozsadzonych w jadłodajni z podziałem na płeć i wiek). Niemal zawsze następowało wyliczanie, jakiego typu jedzenie było dostępne i jak wiele go było. Jak wiele rzeczy Leigue rozdawał (narzędzia, odzież, nasiona, owoce itp.). Ponownie nasuwająca się tutaj analogia do postaci ojca (lidera), dbającego o swoje dzieci, w tym przypadku jest dodatkowo wzmocniona faktem, że Moré rzeczywiście zwracali się do małżeństwa Leigue terminami pokrewieństwa, oznaczającymi ojciec (*ite'*) i matka (*ina'*); (por. Leigue 1957).

Oczywiście spotkać można było różne opinie na temat czasów Leigue, zależne od osobistych doświadczeń. Niektórzy podkreślali pozytywne aspekty, jak wspomniana już obfitość, ale również poczucie bezpieczeństwa, opieka nad

²⁰ W tym kontekście również znamienny jest fakt, że grupy Moré, w latach 1933–1938, kiedy intensywność ich pokojowych kontaktów z obcymi była najwyższa, doświadczały również najsilniejszych fal chorób zakaźnych (grypa, żółtaczka, odra).

chorymi. Inni byli wdzięczni za to, że poznali Jezusa Chrystusa, nauczyli się hiszpańskiego, a nawet, że nauczyli się pracować (*aprendimos trabajar*). Jeszcze inni mieli za złe, że byli dyscyplinowani (również poprzez kary cielesne), rozłączeni od swoich dzieci oraz od bliskich krewnych. Wypominali, że musieli pracować i przebywać długo w otoczeniu obcych (*karafó*)²¹.

Historia Moré w czasach Leigue jest złożona i niejednoznaczna, a niemal każdy z tych wątków wymaga osobnego wprowadzenia w kontekst wydarzeń. Jednak chcę zwrócić tutaj szczególną uwagę na to, co w pewnym momencie dla mnie również stało się najważniejsze, mianowicie na sposób, w jaki Moré mówią o tej przeszłości oraz na co oni sami zwracają uwagę lub kładą nacisk, kiedy opowiadają o czasach Leigue. Mógłbym skupić się na wątkach, które nam antropologom wydają się ważne, takich jak kolonialny wręcz charakter relacji między Leigue (czy szerzej Boliwijczykami) a Moré, czy też rozważać etyczne problemy związane z ich przeszłością, wykazywać asymetryczność tych relacji lub opisać reżim władzy, jaki się z nich wyłania (por. Guiteras Mombiola 2019). Jednak są to narzędzia teoretyczne i są to problemy, które pochodzą z naszego akademickiego świata. W pewnym momencie bardziej zaczęło mnie interesować, jakich pojęć sami Moré używają do myślenia o tej przeszłości. Chciałem zrozumieć, dlaczego, kiedy stawiam otwarte pytania o przeszłość lub słucham spontanicznych wypowiedzi tych ludzi, otrzymuję od nich historie, które skupione są na zaskakujących dla mnie kwestiach, na które ja sam nie zwróciłbym większej uwagi.

Dlaczego na pierwszy plan tych opowieści wyłaniają się wątki związane z pożywieniem? Dlaczego najtrudniejsze wspomnienia dotyczyły rozłąki z bliskimi, zakazu mówienia w języku moré, kar cielesnych, trudności z akceptacją dyscypliny w szkole czy w pracy, trudności z zaakceptowaniem soli i innych produktów nieznanymi wcześniej dla Moré? Dlaczego zasadniczo większość z tych narracji dotyczy trudności wspólnego życia w jednej wiosce z obcymi? Im więcej słuchałem tych opowieści, tym bardziej miałem wrażenie, że te początkowo niezrozumiałe dla mnie kwestie mają mi coś bardzo ważnego do powiedzenia na temat historii Moré, ale również na temat ich współczesności. Kiedy zacząłem przyglądać się im w poszukiwaniu spajających te opowieści elementów, zdałem sobie sprawę, że wszystkie one orbitują wokół pojęcia *ciata*. Tyle że rozumianego w specyficzny dla Moré sposób.

W języku moré termin, który można przetłumaczyć jako (ludzkie) ciało to słowo *it*. Co ciekawe, jest to źródłosłów pojęć *ite'* oraz *iten*. Pierwsze można przetłumaczyć jako „ojciec”, natomiast drugie jako „człowiek” (ktoś, kto z punktu widzenia Moré ma w pełni ludzkie ciało). *Iten* oznacza również po prostu „ludzie”

²¹ Właściwie przez cały okres czasów Leigue Moré żyli w otoczeniu wielu nieindiańskich Boliwijczyków (*karafó*). Na początku byli to przydzieleni przez boliwijski rząd żołnierze i robotnicy, którzy pomagali budować tzw. *Nucleo Indigenal Moré* (ośrodek tubylczy Moré). Leigue zatrudniał potem również wielu nauczycieli i pomocników przy hodowli bydła oraz poszukiwaniu kauczuku, z którymi Moré pracowali. Więcej tych historycznych kontekstów przybliżyłam w odrębnym tekście (Chyc 2017).

i prawdopodobnie był to etnonim o najszerszym generycznym znaczeniu dla wszystkich ludów mówiących wariantami języka moré²². Innymi słowy, zbiorczym terminem „ludzie” (*iten*) różne grupy Moré określały wszystkie pozostałe, z którymi (z ich punktu widzenia) komunikacja była możliwa w języku moré i które miały takie same lub bardzo podobne zwyczaje żywieniowe oraz podobną kulturę materialną (rodzaj strzał, narzędzi, strojów, malunków na ciele i innych form „ozdabiania” ciała), czyli wszystko to, co składało się na zewnętrzną wizualną postać („przebranie”), pod jaką dana osoba jest widoczna dla innych.

Dopiero wychodząc od kategorii pojęciowych „zapropionowanych” przez samych Moré, można spostrzec, że nagle wszystko zaczyna się układać w zaskakująco spójną całość. Kiedy wrócimy do wspomnianych przeze mnie wcześniej trzech głównych wyznaczników tradycyjnej kultury ludów z rodziny językowej chapacura, zobaczymy, że na pierwszym miejscu znajduje się właśnie pojęcie ciała. *It* (ciało) stanowi źródłosłów pojęciowy terminu ojciec (*ite'*), a zarazem podstawową kategorię społeczną dla ludów z rodziny językowej chapacura, jaką jest rodzina rozszerzona, znajdująca się pod opieką lidera. Ujmując rzecz najprościej, współdzielenie przestrzeni i czasu oraz wspólne spożywanie posiłków (konsumowanie tych samych substancji, często z tego samego naczynia) dosłownie jest procesem budowania wspólnego ciała (lub jeśli ktoś woli, wspólnoty bardzo podobnych ciał). Chodzi tutaj o to, żeby bliscy krewni mieli ciała (rozumiane szeroko, również jako zwyczaje i sposób życia, który te ciała umożliwiają) jak najbardziej podobne do siebie, po to żeby widzieli siebie nawzajem jako ludzi (*iten*). Innymi słowy ciało jest źródłem punktu patrzenia na świat (por. Viveiros de Castro 1998). Dlatego jest tym, co trzeba wspólnie budować, i o co trzeba dbać, aby pozostawało podobne. To gwarantuje podobne postrzeganie świata.

Kiedy przyjmie się takie specyficzne rozumienie pojęcia ciała (które występuje w Amazonii nie tylko u ludów z rodziny językowej chapacura, por. Seeger i in. 2019[1979], Viveiros de Castro 1998, 2012), wówczas wiele elementów z historii Moré, i ze sposobu, w jaki mówią oni o przeszłości, okazuje się znacznie bardziej zrozumiałych. Nagle staje się czytelne, dlaczego tak bardzo zwracają oni uwagę na rodzaj spożywanego posiłku (ten sam posiłek czyni ciała podobne do siebie) i nowe nieznanne im wcześniej produkty, jak sól, ryż, cukier (nowe substancje zmieniają ciało). Otwierają się nowe możliwości interpretacji rodzajów ich relacji z obcymi oraz wyjaśnienia, dlaczego względem relacji wzajemności akcentują oni podobieństwa. Jak w przypadku spotkań ze Snethlage, kiedy podkreślali, że etnograf spożywał *kopa'* (współdzielił substancje), i że znał słowa w moré (możliwość komunikacji oznacza potencjalnie ludzką osobę), a także leczył zgodnie z oczekiwaniami. Leczenie polegało na odmuchiwaniu tytoniem ciała, zatem

²² Najsilniejszą przesłanką ku temu jest fakt, że pod nazwą *Itene* ludy mówiące w moré znane są z kronik historycznych z czasów misji jezuickich. W etnologii kultur amazońskich znany jest również fakt, że bardzo często nazwy własne oznaczały po prostu termin „ludzie”. Innymi słowy na pytanie: „kim wy jesteście?”, odpowiadają „jesteśmy *iten*” („jesteśmy ludźmi” – dokładnie: tymi, którzy widzą siebie jako ludzi). Warto dodać, że termin *iten* oznacza „ludzi” w obu znanych dziś dialektach języka moré (moré właściwy i *kuyubim*).

było dokładnie tym rodzajem leczenia, które praktykowali szamani Moré (podobieństwo praktyk).

Jeśli dostrzeże się wagę, jaką dla Moré ma tworzenie wspólnego ciała poprzez przebywanie razem w gronie bliskich sobie osób, wspólne spożywanie z nimi posiłków, sposób opowiadania o czasach Leigue również nabiera głębokiego sensu. Staje się czytelne, dlaczego ingerencja w kwestie związane z tak rozumianą cielesnością była najtrudniejszym doświadczeniem dla Moré. Z drugiej strony widać również, dlaczego inne aspekty, w których Leigue spełniał swoją (wyznaczoną przez kulturę Moré) rolę jako ojca (*ite'*), zapamiętane zostały jako dobre wspomnienia. Jednym słowem, Moré cały czas mówili mi głównie rzeczy, które rzeczywiście dla nich są ważne. Tyle że na początku dla mnie wydawały się one mało istotne i poboczne.

Dokładnie pamiętam ten moment, kiedy uświadomiłem sobie, że dla współczesnych Moré pojęcie ciała wciąż jest pojęciem centralnym i chyba nie do końca rozumieją je oni tak jak ja, chociaż dziś wszyscy w naszych rozmowach używamy hiszpańskiego terminu *cuerpo* (ciało). Przypomina to trochę scenę z tapirem w wodzie, od której rozpoczęliśmy tę podróż. Niby wszyscy widzą (mówią) to samo, ale tak naprawdę każdy widzi (i mówi) coś nieco innego.

Tego wieczoru, jak zawsze, jedliśmy wspólnie przy jednym stole kolację w domu Alberto²³ w Monte Azul. Był to jeden z tych trudnych okresów, kiedy nie było dużo jedzenia (czyli ryb lub mięsa, które Moré uważają za właściwe jedzenie), więc na kolację spożywaliliśmy smażone „racuchy” (*fritos*), jak je nazywałem po polsku na własny użytek. Główny myśliwy w naszym domu, Felipe, był chory już od niemal dwóch tygodni i dzięki temu, że wszystko działo się w rodzinie, z którą wtedy mieszkałem, miałem wreszcie okazję posłuchać, bez zadawania (abstrakcyjnych) pytań, co spontanicznie Moré mówią na ten temat. Po raz kolejny opowiadano przy stole, jak trzy tygodnie wcześniej, kiedy Felipe był u swojej teściowej w odwiedzinach z żoną, jej krewni próbowali go zabić. Chodzi tutaj o próbę zabicia za pomocą szamańskich praktyk (*hechizo*), a dokładnie, z użyciem „rzeczy pochodzących z drugiej strony” (*cosas del otro lado*). Siostra teściowej Felipe twierdząc, że ktoś inny próbuje rzucić na niego urok, sama chciała to właśnie jemu uczynić. Felipe wielokrotnie podkreślał, jak dotykała jego ciała, jak masowała mu klatkę i stukwała w nią pięścią, by po chwili pokazać jemu i wszystkim zebranym, że wyciągnęła z jego ciała kolec płaszczki²⁴. Trzymała go w otwartej dłoni, żeby wszyscy mogli zobaczyć. W tej samej dłoni, którą przed

²³ Ze względu na wrażliwość informacji zawartych w tym akapicie imiona bohaterów zostały zmienione.

²⁴ Płaszczka słodkowodna (*Potamotrygonidae*) występująca w rzekach Amazonii. W lokalnym hiszpańskim nazywana *raya*. Posiada ogon z charakterystycznym kolcem jadowym, który w przypadku ukłucia może stanowić dla człowieka śmiertelne zagrożenie.

chwilą masowała mu klatkę piersiową. Wniosek był prosty, kolec musiał być wcześniej w jego ciele.

Tego wieczoru, kiedy siadaliśmy do kolacji, znów mogłem usłyszeć kolejną zbliżoną wersję tej historii. Felipe był leczony w wiosce, ale jego stan się nie polepszał, więc wszyscy twierdzili, że powinien jechać do miasta, ponieważ tam są potężniejsi szamani (*brujos*). On sam jednak wydawał się nie do końca przekonany, czy jego choroba to urok (*hechizo*) i twierdził, że powinien iść po prostu do zwykłego lekarza. Od tygodnia debatowano na ten temat. To, co nastąpiło w trakcie kolacji, rozwiało wszelkie wątpliwości.

Pamiętam, że byłem naprawdę głodny i czekałem jak nigdy na te racuchy. Od dłuższego czasu nie mieliśmy już benzyny (do generatora prądu), więc po zapadnięciu zmroku jedliśmy przy świecach. Lubilem to nawet, ponieważ brak intensywnego światła elektrycznego sprawiał, że człowiek skupiał się bardziej na smaku i zapachu, które stawały się lepiej wyczuwalne. Poza tym było dużo mniej insektów, które zwykle zlatywały się, zwabione intensywnym światłem. Jedyną wadą tej sytuacji pozostawał fakt, że nie było dokładnie widać, co człowiek wkłada do ust. Jedliśmy ze wspólnej miski z racuchami, więc złapałem dwa dla siebie i pierwszego zjadłem niemal na raz. Kiedy ugryzłem drugiego, poczułem jakby metaliczny smak na języku i z zaskoczeniem wyczułem, że moje zęby przegrzają coś bardzo twardego. Na szczęście nie przełknąłem niczego.

Kiedy zbliżyłem zawartość do światła świeczki, ze zdumieniem stwierdziłem, że w moim racuchu znajdowała się ponad czterocentymetrowa igła do szycia, którą przegryzłem na pół! Na szczęście wyplułem obie połowy. Zdiagnozowałem język, nie czułem żadnej rany. Jakimś dziwnym trafem zupełnie nie zostałem nawet zadraśnięty. Nigdy nie zapomnę tego wieczoru i tej kolacji. Dość powiedzieć, że do najbliższego miasta (i szpitala) podróż zajmowała 28 godzin drogi łodzią. W pierwszym momencie wszyscy byli w szoku (przy czym ja zdecydowanie najdłużej). Jak to możliwe, że w racuchach znalazła się igła do szycia²⁵? Kiedy chwilę później matka Felipe znalazła drugą igłę w swoim racuchu, wszyscy przyznali zgodnie, że to już nie może być przypadek. Ewidentnie to była robota (*trabajo*) jakiegoś *brujo* (szamana)²⁶. Było oczywiste, że Felipe musi jechać do miasta, żeby udać się do potężnych szamanów nie-Moré, dopiero oni będą mogli go uleczyć. Mnie natomiast polecono udać się do sąsiada, o którym nie wiedziałem nawet, że jest szamanem. Tak oto, dopiero kiedy sam przez chwilę znalazłem się

²⁵ Warto dodać, że mieliśmy odmienne „teorie” na temat pojawienia się tej igły w racuchach. Ja przypuszczałem, że dzieci mogły włożyć igłę do mąki i jakoś się ona „uchowała” podczas przygotowywania posiłku. Większość zebranych jednak niechętnie ferowała wyroki, a nieliczni skromnie zauważyli, że to mogło być czyjeś intencjonalne działanie, przy czym używali terminu „*hechizo*”, który oznacza szkodliwe intencjonalne działanie szamańskie.

²⁶ *Brujo* jest terminem w lokalnym hiszpańskim oznaczającym szamana (w moré *ikat*). Przy czym osoba szamana w Amazonii jest inna niż w klasycznie rozumianym szamanizmie syberyjskim. Szaman amazoński jest postacią ambiwalentną (por. Fausto 2012). Równie dobrze może leczyć, jak i rzucać uroki (*hechizo*). Bardzo często Moré, aby opisać to, co robi szaman, używają hiszpańskiego terminu „pracować” (*trabajar*), co jest kolejnym przykładem tego, że choć dziś używają słów hiszpańskich, rozumieją je specyficznie.

w pozycji potencjalnie wystawionego na działanie szamańskie (*hechizo*), nieoczekiwanie dowiedziałem się, że jednak Moré mają kogoś, kto wie (*sabe*)²⁷. Szamana, który jednak zapytany wprost, sam niechętnie by przyznał, że jest szamanem.

Pouczające jest to, że kiedy wcześniej wielokrotnie pytałem w wywiadach, czy są jeszcze szamani pośród Moré, wszyscy zgodnie odpowiadali, że nie. „Szamanów już dawno tutaj nie ma”. Uzasadniając, jedni twierdzili, że są już nowocześni (*ya somos moderno*), inni, że są wierzący (*somos creyentes*) i odkąd poznali Jezusa Chrystusa w żadnych szamanów nie wierzą, bo to są rzeczy diabelskie (*cosas diabólicas*). Wszyscy oni jednak odsyłali mnie do tego samego człowieka, kiedy dowiedzieli się o tym, co mi się przytrafiło. Staruszek spojrział na mój język, dotykał trochę mojej głowy i twarzy, po czym powiedział: „Twoje ciało jest dobrze zamknięte, to nie było (przeznaczone) dla ciebie” (*tu cuerpo está bien cerrado, no era para ti*). Na wszelki wypadek jednak odmuchał mnie jeszcze dymem z tytoniu, tak jak robili to dawni szamani.

Chciałbym zakończyć ten esej kilkoma spostrzeżeniami, które wydają mi się istotne. Przede wszystkim największego przełomu w moich badaniach dokonałem, kiedy przestałem się upierać na pytaniach i wyobrażeniach, z którymi przyjechałem w teren. Nie chodzi tutaj o zrezygnowanie z badania interesującego mnie problemu w ogóle (choć czasem teren weryfikuje również samą sensowność problemu badawczego), ale przede wszystkim o sposób jego konceptualizacji i realizacji. Zadawanie przygotowanych wcześniej abstrakcyjnych pytań o animizm przynosiło w efekcie kiepskiej jakości materiał deklaratywny, z którego najczęściej wynikało, że Moré w ogóle niechętnie mówią „o tych sprawach”, a już szczególnie w sytuacji, kiedy jest ona wywołana sztucznie. Dużo bardziej owocne okazało się uczestniczenie w sytuacjach, które spontanicznie wywoływały komentarze, takich jak: łowienie i (dużo rzadziej w moim przypadku) polowanie, chodzenie po lesie, oporzędzanie upolowanej zwierzyny, praca na poletku. Chodzi o doświadczenie tych sytuacji, obserwowanie i zapamiętywanie, chociażby tych działań Innych, które wydają się nam „dziwne”. Także o podążanie za swobodną rozmową, jeśli taka towarzyszy tym sytuacjom. Raczej o uważne słuchanie tego, co Inni mówią, niż zadawanie im własnych pytań. Innymi słowy, moja wiedza terenowa (i zdolność nadawania jej sensu) wzrastała proporcjonalnie do ilości różnorodnych doświadczeń, w jakich uczestniczyłem w relacjach z Moré (por. Buliński, Kairski 2011: 291-333).

²⁷ Wiele praktyk i charakterystyk szamanów u Moré (i szerzej w Amazonii) określanych jest potocznymi słowami, które na pierwszy rzut oka w żaden sposób nie implikują praktyk szamańskich. *Brujos* określane są na przykład jako ci, którzy: wiedzą (*saber*), widzą (*ver/mirar*), komunikują się (*hablar*), pracują (*trabajar*), dotykają/stykają się (*tocar*), dmuchają (*soplar*). Rozpoznanie tych pojęć, jako odnoszących się do szamanizmu, w drodze wywiadu kwestionariuszowego jest dość trudne.

Jednak oprócz tak rozumianego zbierania przeżyć w terenie, równie cennym źródłem poszukiwania sensu okazała się wiedza zawarta w narracjach na temat przeszłości, a także w opowieściach starców (tzw. *cuentos*). Na tym etapie przełomem w moich badaniach był moment, w którym znów, zamiast zadawać abstrakcyjne pytania o przeszłość, dzięki wcześniejszej pracy archiwalnej mogłem zdobyć historyczny kontekst oraz przede wszystkim szczegółowe materiały historyczne dotyczące konkretnych osób i sytuacji, wywołujące konkretne wspomnienia. Wspomnienia określonych rozmówców dotyczące ich życia, ale również życia innych osób i sytuacji, których owi rozmówcy nie doświadczyli osobiście. Moment, w którym usłyszałem te wspomnienia²⁸, staje się dla mnie kolejnym doświadczeniem kontaktu z Innym. Z mojego punktu widzenia jest to kontakt z sensem (zakodowanym w formie narracji), jaki ta osoba (często nieświadomie) nadaje swoim przeżyciom, jak również opowiadanym historiom. Sens ten nie jest łatwo dostępny, ale jest częściowo możliwy do zrekonstruowania. Poprzez analizę sposobu mówienia, jak również (często nieświadomego) doboru kategorii pojęciowych i związków przyczynowo-skutkowych, za pomocą których ta opowieść jest konstruowana (Quinn 2005). Zatem nie tylko praktyka, która niesie wiedzę, ale również narracje, które także są źródłem wiedzy, stają się częścią mojego doświadczenia, zapisanego z kolei w moich wspomnieniach. Jest to również jeden z wymiarów tego, w jaki sposób teren zaczyna być przetwarzany w moim ciele.

Kolejnym przełomowym dla mnie momentem było potraktowanie tych opowieści (a zatem również osób, które je mówiły) symetrycznie jako równouprawnionych (wobec mojej wiedzy i mojego punktu widzenia) sposobów nadawania sensu światu (Buliński 2019, por. Viveiros de Castro 2004, 2011). W praktyce badawczej polega to na poszukiwaniu kluczowych kategorii pojęciowych, na bazie których narracje Moré o przeszłości są zbudowane i na próbach wyobrażenia sobie sensownego świata opisanego wokół tych pojęć. W przypadku Moré tymi kluczowymi kategoriami, w obecnym stanie mojego rozumienia ich narracji na temat przeszłości, były i są pojęcia, takie jak chociażby: ciało/granica (*it*), ojciec/opiekun (*ite'*), człowiek/ludzie (*iten*), wróg/obcy (*yimuwán/karafa*) transformacja/choroba/śmierć (*imwi*), druga strona (*nipakasi*) przekraczanie/penetrowanie (*korom*). Już z tej zwężonej listy wynika, że są to pojęcia inne niż te, wokół których początkowo budowałem swoje rozumienie świata Moré i ich przeszłości, i które oparte były na uprzednich lekturach tekstów i moich pierwszych doświadczeniach w terenie. Po zidentyfikowaniu kluczowych kategorii pojęciowych dla narracji Moré o przeszłości mogę zacząć budować sieć lokalnych znaczeń i sensów nadawanych przez nich tym pojęciom. Poddając je takiej obróbce, czynię z nich teoretyczne narzędzia, za pomocą których sam mogę patrzeć na wybrane

²⁸ Moment usłyszenia staje się również momentem zapisania tego przeżycia w naszych wspomnieniach. Z mojego osobistego doświadczenia wynika, że warto jednak w miarę możliwości dokumentować takie opowieści w postaci nagrań. Nie chodzi tutaj o wywiady, lecz swobodne rozmowy, w których podążamy za tokiem wypowiedzi naszego rozmówcy. Każde ponowne odsłuchanie takiej rozmowy pozwala na nowo odczytywać sensy z tego samego materiału źródłowego, jakim jest nagranie (por. Buliński 2018: 272–281, 2019).

zagadnienie, które badam (w tym wypadku narracje o przeszłości). Innymi słowy, staram się zbudować sens narracji Moré o przeszłości wyrażony za pomocą pojęć dostarczonych przez nich samych. Zatem na poziomie refleksji metodologicznej i teoretycznej moje wysiłki można umieścić w obrębie tzw. zwrotu ontologicznego (Holbraad, Pedersen 2017).

Warto zauważyć, że postulowana przez zwrot ontologiczny symetryczność wiedzy i sposobu konceptualizowania świata przez antropologa i jego Innego nie jest motywowana zadośćuczynieniem. Bardziej niż kwestiami politycznymi jest ona motywowana uznaniem wspólnego dla wszystkich podmiotów podstawowego problemu poznania (Viveiros de Castro 2004). Zarówno antropolog, jak i jego Inny, są równymi sobie ludźmi, którzy stają przed tym samym dylematem poznania oraz zrozumienia świata i siebie nawzajem. Ich wysiłek w kierunku nadawania sensu działaniom drugiego jest symetryczny (por. Buliński 2019). Dziś widzę jasno, że moje rozumienie procesu nadawania sensu światu Moré, który postrzegam jako intelektualny proces przetwarzania terenu, jest równoprawny z ideą tworzenia wspólnego ciała, wynikającą z konceptualizacji świata za pomocą kategorii pojęciowych bliższych Moré. O ile z mojego punktu widzenia proces poznawania ich świata przebiegał za pomocą głównie intelektualnego przetwarzania informacji (w postaci, tekstu, narracji, przeżyć i ich wspomnień), o tyle z ich punktu widzenia, ten sam proces poznawania świata (widzenia go właściwie) może być rezultatem jedzenia tych samych posiłków, fizycznego dzielenia czasoprzestrzeni oraz napięcia i powtarzalności tych relacji. Innymi słowy, porozumienie, które dla mnie jest efektem głównie budowania wspólnoty myśli, dla nich może być efektem budowania wspólnego ciała. Każda z tych dróg ostatecznie umożliwia podobny punkt widzenia. Żadna z tych wizji nie jest gorsza. Obie są racjonalne i obie są prawdziwe.

Literatura

- Birchall, J., Dunn, M., Greenhill, S.J. (2016). A combined comparative and phylogenetic analysis of the Chapacuran language family. *International Journal of American Linguistics*, 82(3), 255–284.
- Block, D. (1994). *Mission Culture on the Upper Amazon: Native Tradition, Jesuit Enterprise and Secular Policy in Moxos, 1660–1880*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Buliński, T., Kairski, M. (2006). *Sny, trofea, geny i zmarli: „wojna” w społecznościach przedpaństwowych na przykładzie Amazonii: przegląd koncepcji antropologicznych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Buliński, T., Kairski, M. (2011). Wiedza terenowa w antropologii. W poszukiwaniu nowego wymiaru badań terenowych. W: T. Buliński, M. Kairski (red.), *Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej* (s. 291–333). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Buliński, T. (2019). Informator, rozmówca, współnik. Obrazy relacji Antropologa z Innym. *Prace Etnograficzne*, 47(1), 1–16.

- Chyc, P. (2008). Początek religii? Koncepcja animizmu w perspektywie antropologicznej. W: Stawiarski B. (red.), *Człowiek, Społeczeństwo, Wiara. Studia interdyscyplinarne* (s. 115–128). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe wśród Indian Warí i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia* (3), 191–210.
- Córdoba, L., Bossert, F., Richard, N. (2015). *Capitalismo en las selvas. Enclaves industriales en el Chaco y Amazonía indígena (1850–1950)*. San Pedro de Atacama: Ediciones del Desierto.
- Conklin, B.A. (2001). *Consuming grief: compassionate cannibalism in an Amazonian society*. Austin: University of Texas Press.
- Descola, P. (1996). *In the Society of Nature: A Native Ecology in Amazonia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Descola, P. (2013). *Beyond Nature and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fausto, C. (2012). *Warfare and shamanism in Amazonia*. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Ferrarezi Junior, C.F. (1997). Nas águas dos Itenes: um estudo semântico com a língua moré (Dissertação de Mestrado).
 źródło: <http://www.bibliotecadigital.unicamp.br/document/?code=vtls000115456>;
 [dostęp: 20.05.2014,]
- Graeve, B. von. (1989). *The Pacaa Nova: clash of cultures on the Brazilian frontier*. Toronto: University of Toronto Press.
- Guiteras Mombiola, A. (2012). De los llanos de mojos a las cachuelas del beni 1842–1938. conflictos locales, recursos naturales y participación indígena en la amazonia boliviana. *Fuentes, Revista de la Biblioteca y Archivo Histórico de la Asamblea Legislativa Plurinacional*, 77.
- Guiteras Mombiola, A. (2019). School Centres for ‘Savages’: In Pursuit of a Convivial Sociability in the Bolivian Amazon, *Mecila Working Paper Series*, 16, São Paulo: The Maria Sibylla Merian International Centre for Advanced Studies in the Humanities and Social Sciences Conviviality-Inequality in Latin America.
- Holbraad, M., Pedersen, M.A. (2017). *The ontological turn: an anthropological exposition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, J.E. (1983). *The fish people: Linguistic exogamy and Tukanoan identity in Northwest Amazonia* (No. 39). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kairski, M. (1999). *Indianie Ameryki Środkowej i Południowej: demografia, rozmieszczenie, sytuacja etno-kulturowa. Analiza etnologiczna*, t. 1. Poznań-Warszawa. CESLA-UAM.
- Leigue Castedo, L. (1957). *El Iténez Salvaje*. La Paz: Ministerio de Educación. Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore.
- Lima, T.S. (1999). The two and its many: Reflections on perspectivism in a Tupi cosmology. *Ethnos*, 64(1), 107–131.
- Lima, T.S. (2000). Towards an ethnographic theory of the nature/culture distinction in Juruna cosmology. *Revista Brasileira de Ciências Sociais*, (SPE1), 43–52.
- Meireles, D.M. (1989). *Guardiães da fronteira: Rio Guaporé, século XVIII*. Petrópolis: Vozes.
- Meireles, D.M. (1991). O complexo cultural do Marico: sociedades indígenas dos rios Branco, Colorado e Mequens, afluentes do Médio Guaporé. *Boletim Do Museu Paraense Emílio Goeldi*, 7(2), 209–269.
- Posern-Zieliński, A. (2005). *Między indygenizmem a indianizmem: andyjscy Indianie na drodze do etnorozwoju*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Rydén, S. (1958). *Los indios Moré. Notas etnográficas*. La Paz: Ministerio de Educación. Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore.

- Seeger, A., Da Matta, R., Viveiros de Castro, E.B. (2019 [1979]). The construction of the person in indigenous Brazilian societies. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 9(3), 694–703.
- Snethlage, E.H. (1937). *Atiko Y: meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé*. Berlin: Klinckschardt & Biermann.
- Snethlage, E.H. (2016). *Die Guaporé-Expedition (1933–1935): Ein Forschungstagebuch. Aus dem Nachlass herausgegeben von Rotger M. Snethlage, Alhard-Mauritz Snethlage und Gleice Mere*. Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Tylor, E.B. (1896). *Cywilizacja pierwotna: badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów: (z portretem autora)*. Przeł. Z.A. Kowerska. Warszawa: Wydawnictwo „Głosu”.
- Quinn, N. (2005). *Finding culture in talk: a collection of methods*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vilaça, A. (2010). *Strange Enemies: Indigenous Agency and Scenes of Encounters in Amazonia*. Durham: Duke University Press.
- Vilaça, A. (2016). *Praying and preying: Christianity in indigenous Amazonia*, t. 19. Berkeley: University of California Press.
- Villar, D., Combès, I. (ed.) (2012). *Las tierras bajas de Bolivia: miradas históricas y antropológicas*. Madrid: Editorial El País.
- Viveiros de Castro, E.B. (1992). *From the Enemy's Point of View: Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Viveiros de Castro, E.B. (1998). Cosmological deixis and Amerindian perspectivism. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4, 3, 469–488.
- Viveiros de Castro, E.B. (2004). Perspectival Anthropology and the Method of Controlled Equivocation, *Tipiti*, 2(1), 3–22.
- Viveiros de Castro, E.B. (2011). Zeno and the Art of Anthropology of Lies, Beliefs, Paradoxes, and Other Truths. *Common Knowledge*, 17(1), 128–145.
- Viveiros de Castro, E.B. (2012). Cosmological perspectivism in Amazonia and elsewhere. *HAU: Masterclass Series*, vol. 1.
- Viveiros de Castro, E.B. (2015). *The relative native: Essays on Indigenous conceptual worlds*. Chicago: Hau Books.

SUMMARY

Making a collective body: processing fieldwork experience among the Bolivian Moré

The aim of this anthropological essay is to present the emotional and intellectual processes accompanying me over the years of field research among the Bolivian Moré, who belong to the Chapacura language family. The narrative structure is twofold: addressing both topics and issues that motivated me intellectually to do the research, and the attitudes of Moré themselves, as well as conceptual categories around which their narratives seem to focus. Some passages of this essay take a more analytical form, as I focus on the importance of unpredictable events, the context, and the transformation of field experience over time during the research process. I conclude that both sides of the fieldwork encounter face the task of getting to know the Other. Each gets to know the Other in a particular way through conceptual categories and ways of acting that result from their current way of being in the world.

Keywords: Amazonia, animism, fieldwork, ethnohistory, perspectivism

Artykuł nr 2

Chyc, P. (2015). Wyobraźnia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych. *Sensus Historiae*©, 21(4), 53-72.

Paweł Chyc
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wyobraźnia fantazmatyczna a animizm w Amazonii. O ograniczeniach w stosowaniu pojęcia fantazmat w badaniach antropologicznych

It goes without saying, but I will say it anyway, that when I speak of Ese Eja "animism" I do not mean it as a concept to be evaluated but as a phenomenon for us to understand. In other words. I am not interested in whether they are right or wrong in talking about the eshahua of animals or plants, but what it means to them.

Isabella Lepri

Wprowadzenie¹

Współczesne antropologiczne teorie animizmu rozumieją go przede wszystkim jako ontologię, która zakłada, że pewne cechy ludzkie (ciało, dusza, język, kultura) są również własnością innych bytów, takich jak niektóre zwierzęta, rośliny, obiekty i zjawiska przyrodnicze. W przekonaniu amazońskich animistów świat zamieszkiwany jest przez Osoby, których stopień podmiotowości zazwyczaj zależy od możliwości, jakie dają im ich cielesne formy. Najpotężniejsze z bytów zamieszkujących ten świat (*powerful beings*²) mogą zmieniać swoją zewnętrzną formę cielesną, w jakiej manifestują się innym. Jest to świat, w którym podmiot nigdy nie ma pewności z kim

¹ Chciałbym podziękować dwóm anonimowym recenzentom oraz uczestnikom „Forum doktorantów”, organizowanego przy IEiAK UAM, w ramach którego prezentowana była robocza wersja tekstu, za wnikliwe uwagi krytyczne. Mam nadzieję, że ich uwzględnienie uczyniło tekst bardziej klarownym.

² W klasycznych etnografiach opisywane jako „duchy”. Jednak ze względu na historyczno-kulturowe konotacje tego pojęcia na potrzeby niniejszego tekstu przyjmuję nowszą, bardziej neutralną nomenklaturę — sprawcze byty (*powerful beings*), por.: I. Lepri, *Bodies, Souls and Powerful Beings: Animism as Socio-Cosmological Principle in an Amazonian Society*, [w:] *The Handbook of Contemporary Animism*, ed. G. Harvey, Durham, Acumen 2013, s. 294-306.

ma do czynienia. Ponieważ zewnątrzra postać, pod jaką byty widzą siebie nawzajem (ich cielesna forma) zawsze kryje w sobie jakiś stopień podmiotowości³. Na przykład, zdaniem południowoamerykańskich Indian Ese Ejja⁴, pozornie zwyczajne zwierzę napotkane w lesie może posiadać *eshahua* (termin tłumaczony zazwyczaj jako „dusza”)⁵ lub w ogóle okazać się *edosiquiiana* (sprawczym bytem), jedynie manifestującym się pod postacią zwierzęcia. Co istotne, tak rozumiany animizm to nie tylko przekonania, ale również wynikające z nich praktyki. Francuski antropolog Philippe Descola pisze wprost, że animiści nawiązują z naturą relacje społeczne. Animizm jawi się zatem jako zespół poglądów i zachowań radykalnie odmiennych względem panującego w kulturze Zachodu naturalizmu⁶.

Celem tekstu jest refleksja nad pytaniem: czy pojęcie fantazmatu może być przydatne jako narzędzie interpretacyjne w antropologicznych badaniach nad animizmem? Jak staram się pokazać, pomysły interpretowania animizmu w kategoriach fantazmatu były obecne już od samych początków naukowej refleksji nad tym fenomenem. Argumentuję, że pojęcie fantazmatu może być potencjalnie użyteczne do interpretacji animizmu jedynie przy odrzuceniu jego potocznego rozumienia i radykalnym przedefiniowaniu jego ujęcia psychoanalitycznego. Jednak nawet wówczas pozostaje narzędziem problematycznym.

W potocznym odbiorze fantazmat jest zazwyczaj rozumiany jako złudzenie, wytwór wyobraźni, bardzo luźno lub wcale związane z doświadczeniem. Mówiąc o fantazmatach, mamy na myśli urojenia, iluzje, fantazje. Potoczne rozumienie fantazmatu niesie ryzyko upatrywania w nim przyczyn tych wypowiedzi bądź zachowań, które z różnych względów uznamy za irracjonalne. Jako przykład rozważmy narracje amazońskich animistów na temat jaguarów i dzikich świni pekari. Według Indian zwierzęta te postrzegają siebie samych jako posiadających ludzkie ciała, ludzkie domy, relacje społeczne i ludzką kulturę⁷. Takie narracje, ze względu na ich pozornie irracjonalną treść, łatwo mogą być uznane za przykład fantazmatów niemających wiele wspólnego z doświadczeniem. Argumentuję, że interpretowanie takich wypowiedzi w ka-

³ E. Viveiros de Castro, *Cosmological Perspectivism in Amazonia and Elsewhere*, HAU Master Class Series, Manchester 2012; P. Descola, *Beyond Nature and Culture*, transl. J. Lloyd, The University of Chicago Press, London - Chicago 2013.

⁴ Grupa indiańska z rodziny językowej takana zamieszkująca wzdłuż rzeki Beni na terenach Boliwii i Peru. Znani również pod nazwą Chama w Boliwii i Huarayos w Peru.

⁵ Na temat dylematów związanych z tłumaczeniem tego terminu zobacz: I. Lepri, *op. cit.*

⁶ P. Descola, *In the Society of Nature: A Native Ecology in Amazonia*, transl. N. Scott, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

⁷ E. Viveiros de Castro, *Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism*, “The Journal of the Royal Anthropological Institute” 4, no. 3, 1998.

tegoriach fantazji jest zagrożone błędem etnocentryzmu. Z tubylczego punktu widzenia treść tych narracji ma swoje źródło w doświadczeniu. Zatem antropologiczna interpretacja animizmu musi uwzględniać ten aspekt animistycznego punktu widzenia.

W literaturze naukowej rozpatrywanie animizmu w kategoriach fantazmatów, czy szerzej tworów wyobraźni, jest obecne już od samych początków XIX-wiecznych rozważań nad genezą religii. W niniejszym tekście skupiam się na dwóch przedstawicielach klasycznej psychologicznej interpretacji animizmu. Na podstawie prac Wundta i Freuda staram się pokazać, jak animizm zaczął być rozumiany w kategoriach psychologicznych mechanizmów. Następnie przechodzę do wskazania ograniczeń i ukrytych założeń związanych z psychoanalitycznym rozumieniem fantazmatu. Jednak głębsza krytyka tego narzędzia jest, moim zdaniem, możliwa dopiero w świetle rozstrzygnięć metodologicznych charakterystycznych dla badań antropologicznych. Zgodnie z antropologicznym *credo* przyjmuję, że poznawczo uprzywilejowany jest tubylczy punkt widzenia zjawisk określanych przez nas jako animizm. Opierając się na pracach antropologicznych wskazuję istotną rolę, jaką odgrywa w światopoglądzie animistycznym wiedza pochodząca z doświadczenia. Ta procedura pozwala mi przeprowadzić ten rodzaj krytyki fantazmatu, który stawia nowe problemy badawcze.

Wundt, Freud i animizm

Wprawdzie Wundt nie poświęcił żadnego odrębnego tekstu dla stworzenia teorii animizmu, jednak włączył się w XIX-wieczną debatę nad genezą religii, odnosząc się również do tego zjawiska. Z jednej strony, można przedstawić zastrzeżenie, że koncepcja Wundta zdecydowanie opiera się na pomysłach zaproponowanych przez klasyka religioznawczych studiów nad animizmem, Edwarda Burnetta Tylora. Rzeczywiście, niemiecki psycholog zaakceptował Tylorowskie spekulacje na temat tego, że idea duszy (ożywiającej byty natury) musiała pojawić się w umyśle człowieka pierwotnego przede wszystkim w wyniku błędnych interpretacji takich zjawisk, jak: sen, omdlenia czy śmierć⁸. Z drugiej jednak strony, Wundt dzięki swoim pionierskim badaniom z zakresu psychologii eksperymentalnej, mógł wyraźniej sprecyzować wspomniane sugestie Tylora.

Przede wszystkim Wundt w przeciwieństwie do Tylora nie interpretował animizmu jako religii, przy czym jego argumentacja nie opierała się na

⁸ E. B. Tylor, *Cywilizacja pierwotna: badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, przeł. Z. A. Kawerska, „Wydawnictwo Głosu”, Warszawa, 1896.

modnym wówczas stwierdzeniu (przeciwko któremu Tylor występował), że społeczeństwa pierwotne po prostu nie są zdolne do uczuć wyższych i zachowań tak wzniosłych jak religia. Propozycja Wundta opierała się na innego typu argumentach. Wundt uważał, że o religii możemy mówić dopiero wtedy, kiedy mamy do czynienia z wyobrażeniem idei transcendencji. Natomiast zdawał się dostrzegać, że w animizmie wszelkie idee na temat duszy i bytów duchowych zakładają możliwość doświadczenia ich obecności⁹. W tym sensie animizm nie był religią, a bardziej światopoglądem¹⁰. Traktował nie o tym, co transcendentne, ale o tym, co istnieje jako dostępne doświadczeniu.

Z pozytywistycznego punktu widzenia XIX-wiecznych badaczy nie ulegało wątpliwości, że owe pojawiające się w narracjach animistów byty duchowe nie istnieją obiektywnie w sensie empirycznym. Przez psychologów postrzegane były one jako umysłowe idee, będące efektem zachodzących procesów psychicznych związanych z apercepcją, funkcjonowaniem pamięci czy fantazjowaniem¹¹. Jednocześnie nie odmawiali oni animistom prawa do subiektywnego odczuwania obecności tych bytów. Nie zakładali również, że skoro bytów duchowych nie ma, to jedynym uzasadnieniem dla narracji na ich temat jest umieszczenie ich w obrębie systemu wierzeniowego. Alternatywnym sposobem było przyjęcie założenia, że istnieją one w subiektywnym świecie animisty jako projekcje lub fantazmaty, na mocy praw psychologicznych.

Nie jest moim celem wikłać się w szczegóły psychologicznych teorii Wundta. Na potrzeby niniejszego tekstu chciałbym jedynie zasygnalizować te fragmenty jego koncepcji, które leżały u podstaw animizmu w rozumieniu omawianego tu nurtu psychologicznego. W kontekście prac Wundta takim podstawowym pojęciem będzie jego koncepcja apercepcji.

Najogólniej rzecz ujmując, Wundt poprzez apercepcję rozumiał taki proces poznawczy, który angażuje uwagę podmiotu i koncentruje ją na określonym zjawisku, jednocześnie determinując jego interpretację. Uwagę należy

⁹ Jak zauważa znawca dorobku Tylora — Martin Stringer — pojęcia takie, jak „duch” czy „dusza” (mające swoje konotacje historyczno-kulturowe), użyte zostały przez twórcę klasycznej teorii animizmu do opisu bytów, których status ontologiczny z punktu widzenia społeczeństw pierwotnych mógł być inny niż ten, który my przypisujemy duchom. M. D. Stringer, *Rethinking Animism: Thoughts from the Infancy of Our Discipline*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute” 5, no. 4, 1999, s. 546.

¹⁰ Warto podkreślić, że również Freud uważał animizm za system myślenia, a nie religię. Porównaj S. Freud, *Totem i tabu: kilka zgodności w życiu psychicznym dzikich i neurotyków*, przeł. M. Poręba, R. Reszke, Warszawa, Wydawnictwo KR, 1997., s. 104. Powrócimy do tego rozróżnienia w dalszej części tekstu.

¹¹ Porównaj w szczególności rozróżnienie jakie czyni Wundt między umysłem a duchem (*spirit*), w: W. M. Wundt, *Principles of Physiological Psychology*, transl. E. B. Titchener, London, S. Sonnenschein & Co., The Macmillan Co., New York 1904, s. 18.

rozumieć tutaj jako stopień zawężania świadomości podmiotu w kierunku zjawiska, którego ten doświadcza. Skupianie uwagi na danym zjawisku oznacza eliminowanie z pola świadomości innych bodźców i wyczulenie na bodźce związane z tym konkretnym zjawiskiem. Co istotne, są to zarówno bodźce pochodzące z zewnątrz, jak i wewnątrz ciała (np. emocje). Tak rozumiana apercepcja jest w psychologii Wundta prawidłowym procesem poznawczym¹².

Najkrócej rzecz ujmując, animizm był zdaniem Wundta wynikiem działania apercepcji zogniskowanej na personifikację. Dostrzegając istotne znaczenie tego procesu dla kształtowania się animizmu (i szerzej myślenia magicznego), Wundt ukuł dla niego osobną nazwę apercepcji personifikującej (*personifying apperception*¹³ / *personificierende apperception*¹⁴). Należy podkreślić, że nie mamy tutaj do czynienia z tezą o odmiennym charakterze umysłowości człowieka pierwotnego (L. Lévy-Bruhl). Wundt podkreślał, że personifikująca apercepcja nie jest jakimś odrębnym typem apercepcji. Raczej musimy ją rozumieć jako prawidłowo działający mechanizm psychiczny wyczulony na bodźce związane z personifikacją¹⁵.

Owo wyczulenie ma swoje źródło w samym mechanizmie apercepcji, który jak podkreśliliśmy wcześniej, koncentruje uwagę na bodźcach zewnętrznych i wewnętrznych. Zdaniem Wundta, bodźce wewnętrzne (emocje, odczucia i poczucie woli) u animisty są wzmacniane poprzez mechanizm apercepcji i projektowane na świat zewnętrzny. Podmiot nie tylko widzi swoje własne stany emocjonalne i wolicjonalne jako obecne również w obiektach zewnętrznych, ale jednocześnie jego stan pobudzenia wpływa na to, jak interpretuje bodźce zewnętrzne i jak wtórnie utożsamia je ze swoim stanem. Tym samym jego własne cechy osobowe są przypisywane światu zewnętrznemu. Tak, w najprostszy sposób rzecz ujmując, działa mechanizm apercepcji personifikującej. Jednocześnie Wundt podkreśla, że stopień tej personifikacji może być różny. O ile stany emocjonalne mogły być przypisywane kamieniom, roślinom czy obiektom materialnym, o tyle intencjonalność i zdolność do działania przypisywana była jedynie w przypadku obiektów rzeczywiście postrzeganych jako poruszające się¹⁶.

¹² W. M. Wundt, *Outlines of psychology*, transl. Ch. H. Judd, W. Engelmann, Stechert, Leipzig, New York 1976; W. M. Wundt, *Principles of Physiological Psychology*.

¹³ W. M. Wundt, *Outlines of psychology*, s. 303-304.

¹⁴ W. M. Wundt, *Grundriss der Psychologie*, W. Engelmann, Leipzig 1897, s. 356.

¹⁵ Wundt wykazał się tutaj niesamowitą intuicją. Wiele lat później Stewart Guthrie postawił dużo bardziej precyzyjnie podobną hipotezę odnośnie do specyficznych mechanizmów poznawczych leżących u podłoża zjawisk określanych mianem animizmu. S. Guthrie, *Faces in the Clouds*, Oxford University Press, New York 1995.

¹⁶ W. M. Wundt, *Outlines of psychology*.

Innymi słowy bodźce, które obiektywnie niekoniecznie musiałyby być interpretowane jako oznaczające intencjonalny ruch (np. upadek drzewa), w wyniku wyczulenia na personifikację, będą interpretowane świadomie jako zjawiska upodmiotowione. Zatem w koncepcji Wundta mechanizm apercepcji zogniskowanej na personifikację byłby podłożem dla animizmu od strony fizjologiczno-psychologicznej. Badacz ten, podobnie jak później Freud, zwracał uwagę na to, że intensywność działania tego mechanizmu jest wzmocniona nie tylko u społeczeństw pierwotnych, lecz również u dzieci w normalnej fazie rozwojowej.

Stawiał również tezę, że w przypadku dzieci — jak to określał, w społeczeństwach cywilizowanych — proces personifikacji jest wyciszony poprzez edukację i środowisko społeczne (w domyśle nieanimistyczne). Z kolei w przypadku społeczeństw pierwotnych mechanizm ten byłby dodatkowo wzmacniany przez socjalizację w środowisku, w którym dominuje myślenie animistyczne. Formułując taką konstatację, niemiecki psycholog zgodnie z duchem swojej *Volkerpsychologie*, wskazuje na drugie, tym razem psychologiczno-społeczne podłoże animizmu. Tym drugim źródłem miałyby być, tak jak w teorii Tylora, doświadczanie przez animistę własnych marzeń sennych oraz sytuacji omdleń i śmierci u innych osób.

Interpretowanie tych zjawisk jako świadczących o konieczności istnienia duszy, w rozumieniu pierwiastka ożywiającego byty, było dodatkowo wzmacniane przez opisany już mechanizm apercepcji personifikującej. Według Wundta idee te mogły się narodzić jako myśli jednostkowe, jednak z czasem w wyniku komunikacji były przekazywane i powielane z pokolenia na pokolenie, przyjmując dość spójną postać światopoglądu animistycznego. Główne założenia tego światopoglądu, nie tylko były podzielane przez społeczności pierwotne na drodze społecznej socjalizacji, ale również znajdowały swoje potwierdzenie w indywidualnych doświadczeniach każdego kto miał marzenia sennie, widział omdlenia czy śmierć¹⁷. Należy jednak pamiętać, że treści doświadczane w marzeniach sennych, zgodnie z podejściem psychologizującym, miały swoje źródło w pamięci i wyobraźni. Innymi słowy, niezależnie od społecznego konsensusu co do istnienia bytów duchowych, ich bezpośrednie doświadczenie zawsze pozostawało dla animisty wynikiem procesów subiektywnych. Z pozytywistycznego punktu widzenia wszelkie opowieści na temat duchów przywoływać mogły jedynie indywidualne obrazy z pamięci i wyobraźni jednostki¹⁸.

¹⁷ Warto podkreślić, że Wundt wykazał się w tym miejscu wrażliwością na kontekst kulturowy. Zgodnie z antropologicznym założeniem dostrzega, że animizm jest nie tylko zjawiskiem wspieranym przez mechanizmy psychologiczne, ale dla swojego ugruntowania i trwania wymaga socjalizacji w społeczeństwie już podzielałym animistyczne przekonania.

¹⁸ W. M. Wundt, *Outlines of psychology*.

Nie wchodząc głębiej w niuanse mechanizmów poznawczych w psychologii Wundta, chciałbym jedynie podkreślić, że zgodnie z jej założeniami mechanizm apercepcji był powiązany z pamięcią i wyobraźnią, w których przechowywane były wyobrażeniowe reprezentacje (*Einbildungsvorstellung*, także *Erinnerungsbild*) doświadczanych zjawisk. W sytuacji silnego pobudzenia emocjonalnego (np. polowanie) wyobraźnia wzmacniała proces personalizacji świata¹⁹. Wundt nie definiuje w ramach swojej psychologii pojęcia fantazmatu, ale jeśli go używa, to nie w rozumieniu mechanizmu obronnego, ale raczej jako mechanizm obrazowego myślenia powiązanego z przywoływaniem owych wyobrażeniowych reprezentacji²⁰. To, co należy podkreślić w Wundtowskim ujęciu animizmu, jako wyobraźni fantazmatycznej, to uznanie doświadczenia (zarówno w postaci bodźców zewnętrznych jak i wewnętrznych) za jeden z niezbywalnych składników tej wyobraźni.

Ostatecznie formułując cały problem w bardziej ogólny sposób, w pracach Wundta, animizm jest głównie efektem działania mechanizmów funkcjonujących w obrębie psychiki człowieka, a zatem jego geneza jest fundamentalnie psychologicznej natury.

Z tego samego założenia wychodzi Zygmunta Freud. W pracach Freuda również niewiele jest bezpośrednich odniesień do animizmu. Najbardziej *explicitie* wypowiada się on na temat tego zagadnienia w dziele *Totem i tabu*. Austriacki psychoanalityk, zasadniczo opiera się na ustaleniach Tylora i Wundta, co do genezy powstania w umyśle człowieka pierwotnego idei duszy. Powołując się na ustalenia Wundta, podziela również jego opinię, że animizm nie tyle jest religią, co systemem myślenia o świecie. W dodatku dodaje „ten pierwszy światopogląd ludzkości jest teorią psychologiczną”²¹

Zygmunt Freud, powołując się na poglądy Marcela Maussa i Henri Huberta²² uważa, że animizm nie tylko jest światopoglądem, ale również składa się z komponentu praktycznego, jakim jest magia. Opowiada się tym samym po stronie krytyków Tylora, którzy zarzucali mu, że jego teoria animizmu czyni z ludzi pierwotnych mało praktycznych teoretyków. Magia jest zarówno nieodłącznym elementem, a zarazem techniką animizmu, pozwalającą skutecznie działać i osiągać cele w świecie zamieszkanym przez duchy. Freud, powołując się na ustalenia Frazera odnośnie do dwóch typów magii

¹⁹ W. M. Wundt, *Principles of Physiological Psychology*; W. M. Wundt, *Outlines of psychology*.

²⁰ W. M. Wundt, *The Principles of Morality and the Departments of the Moral Life*, transl. M. F. Washburn, London, Sonnenschein 1901, s. 50.

²¹ S. Freud, *Totem i tabu*, s. 104.

²² H. Hubert, M. Mauss, *Esquisse d'une théorie générale de la magie*, Presses Universitaires de France, Paris 1903.

— przenośnej i naśladowczej — dokonuje interesującego przejścia do tez leżących u podstaw psychologicznego nurtu badań nad animizmem.

Austriacki psychoanalityk zauważa, że zasady styczności i podobieństwa, leżące u podstaw rozróżnienia dwóch typów magii, są w gruncie rzeczy zasadami leżącymi u podłoża psychologicznego mechanizmu asocjacji. Innymi słowy, proponuje wyjaśnienie praktyk magicznych (jak i światopoglądu animistycznego) przez odwołanie się do psychologicznych mechanizmów skojarzeń między ideami. Jego zdaniem, człowiek pierwotny żyje w świecie swoich wyobrażeń, a wiele pragnień zaspokaja poprzez imitację. Na przykład naśladuje zwierzę, co do którego pragnie, by stało się jego łupem. Jak zauważa dalej „rzeczy ustępują miejsca ich wyobrażeniom: wszystko, co czyni się z wyobrażeniami musi też dziać się z rzeczami”²³. Freud stwierdza, że tym, co rządzi magią i animizmem jest zasada, którą określa mianem wszechmocy myśli, czyli przekonaniem o mocy sprawczej swoich myśli²⁴. W przypadku człowieka pierwotnego owo przekonanie miało się opierać na błędnej interpretacji związków między przyczynami i skutkami rzeczy. Tutaj Freud powiela ustalenia Tylora i Frazera. Jednak, o ile u człowieka pierwotnego Freud rozumiał wszechmoc myśli jako naturalny etap rozwoju światopoglądu animistycznego, o tyle u swoich pacjentów zasadę tą rozpoznawał jako oznakę choroby psychicznej.

Rozważając fantazmat

Idea wszechmocy myśli, czyli przekonania, że myśl może realizować pragnienia, prowadzi nas ku koncepcji fantazmatu, którą Freud wprowadza jako istotny element swojego podejścia psychoterapeutycznego. W swoich pracach austriacki psychoanalityk nigdzie nie podaje jasnej definicji fantazmatu, a w dodatku zdaje się stosować go zamiennie z pojęciem fantazji. W ujęciu psychoanalizy fantazja spełnia życzenia i pragnienia, których źródła tkwią w nieświadomości. Przyjmuje zatem, że w klasycznym ujęciu psychoanalitycznym fantazmat rozumiany jest jako powstały w procesie fantazjowania wytwór wyobraźni (najczęściej w postaci obrazowej), mocno powiązany z popędami, a jego rolą jest kompensowanie pragnień niemożliwych do zrealizowania²⁵.

²³ S. Freud, *Totem i tabu*, s. 113.

²⁴ S. Freud, *Totem i tabu*.

²⁵ S. Freud, *Objaśnianie marzeń sennych*, przeł. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1996. Należy dodać, że w polskich przekładach prac Freuda niezmiernie rzadko można się spotkać z terminem „fantazmat”. Zazwyczaj stosuje się szersze pojęcie fantazji.

Nie wchodząc w niuanse związane z psychoanalitycznym rozumieniem fantazmatu, chciałbym jedynie wskazać na założenia leżące u jego podstaw, istotne dla dalszego wywodu. Po pierwsze, w klasycznym ujęciu psychoanalitycznym fantazmat jest mocno kojarzony z patologicznym stanem chorobliwego uciekania od problemów rzeczywistości w świat fantazji. Po drugie, krytycy Freuda zarzucają mu, że jego rozumienie fantazmatu jest tak niejednoznaczne, iż trudno jest ustalić czy dotyczy on wydarzeń zupełnie wyimaginowanych, czy też związanych z doświadczeniem. Po trzecie, pojęcie fantazmatu zbudowane jest na przyjęciu założenia o istnieniu „naturalnego” podziału świata na rzeczywistość psychiczną i materialną.

Pierwszy problem możemy uznać za rozwiązany na mocy rozstrzygnięć historii. Jak zauważa Maria Janion, współczesne rozumienie fantazmatu w nauce i sztuce skutecznie wyzwoliło go od skojarzeń chorobotwórczych. Pozbawiony konotacji diagnostycznych fantazmat oznacza swobodne przedstawienie wyobrażeniowe świadczące o twórczej sile wyobraźni²⁶. Także sam Freud w swoich późniejszych pracach odszedł od rozumienia fantazmatu w kategoriach patologicznych na rzecz dostrzegania w nim twórczej siły wyobraźni, stanowiącej lekarstwo na źródło cierpienia dnia codziennego²⁷. Również względem drugiego problemu Freud dokonał w swych późniejszych pracach pewnych korekt.

W odpowiedzi na zarzut, że nie jest jasne, czy fantazmat reprezentuje wydarzenie, które rzeczywiście miało miejsce, czy jest zupełnie wyimaginowane, ojciec psychoanalizy precyzuje, że byłoby błędem rozumieć fantazmat jako twór zupełnie fikcyjny. Z jednej strony wydawać by się mogło, że Freud w ten sposób opowiada się za uznaniem doświadczenia jako decydującego aspektu w tworzeniu się fantazmatów. Z drugiej jednak strony, uzasadniając swoje stanowisko, wprowadza innego typu argument. Zdaniem Freuda, fantazmaty mają realność psychiczną w przeciwieństwie do realności materialnej²⁸. W ten sposób pojęcie fantazmatu zostaje w sposób jednoznaczny uwikłane w stary filozoficzny problem ducha i materii, który Freud formułuje w postaci podziału rzeczywistości na psychiczną i materialną.

Jednak czym innym jest założenie o dualnej naturze bytu, znane jako stary filozoficzny problem dualizmu ciało/dusza. Postrzeganie bytów naturalnych jako posiadających swoiste „wnętrze” i „zewnątrze” wydaje się ideą

²⁶ M. Janion, *Projekt krytyki fantazmatycznej: szkice o egzystencjach ludzi i duchów*, PEN, Warszawa 1991.

²⁷ S. Freud, *Kultura jako źródło cierpienia*, przeł. J. Prokopiuk, Wydawnictwo KR, Warszawa 1992; S. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, przeł. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, Wydawnictwo DeAgostini, Altaya, Warszawa 2001.

²⁸ S. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, s. 319.

międzykulturową²⁹. Z kolei czym innym jest postulat dualizmu rzeczywistości psychicznej/fizycznej. Problem z podziałem zaproponowanym przez Freuda polega na tym, że wymaga on przyjęcia założenia, że istnieje coś takiego jak psychika i że pewne stany, które przeżywamy, dzieją się tylko w naszym umyśle. Takie założenie jest już z kolei bardzo specyficznym poglądem uwarunkowanym historycznie i kulturowo, oraz co najmniej — w przypadku społeczeństw animistycznych — jest założeniem problematycznym³⁰. Powróćmy do tej kwestii w zakończeniu. W tym miejscu chciałbym jedynie wskazać na związek tych zastrzeżeń z definicją fantazmatu, którą przyjmujemy jako punkt wyjścia w niniejszym tomie.

Rozumiemy fantazmat jako wytwór wyobraźni zawierający w sobie pewne elementy rzeczywistości i stanowiący pochodną doświadczeń międzyludzkich, a także praktyk wynikających z relacji ludzi ze zwierzętami, roślinami i rzeczami. Dokonujemy tym samym pewnych rozstrzygnięć względem psychoanalitycznego i potocznego rozumienia fantazmatu. Po pierwsze uznajemy, że relacje ze światem wpływają na treść fantazmatu. Jednym z celów tego tekstu jest zwrócenie uwagi na to, że animizm jest efektem wiedzy pochodzącej z doświadczenia. W tym sensie uznanie doświadczenia za istotny element fantazmatu pełni rozstrzygającą rolę w wykorzystaniu go jako narzędzia konceptualizacji animizmu. Problematyczny pozostaje jednak fakt, że przyjęta przez nas definicja fantazmatu zasadniczo utrzymuje dychotomię podziału rzeczywistości na psychiczną i materialną. To założenie stanowi największą trudność w zastosowaniu fantazmatu jako narzędzia konceptualizacji animizmu w świetle materiału etnograficznego. Zanim przejdziemy do przedstawienia antropologicznych interpretacji animizmu na przykładzie społeczności indiańskich obszaru Amazonii, konieczne jest uczynienie kilku uwag natury metodologicznej.

Z tubylczego punktu widzenia

Przed wszystkim należy wskazać na odrębność celów. Podejścia klasyczne (psychologiczne czy religioznawcze) realizowały program studiów pozytywistycznych. Zainteresowane były wyjaśnieniem animizmu z punktu widzenia niezależnego obserwatora. W takim podejściu przedmiotem badań nie jest to, jak animista rozumie, przeżywa i konceptualizuje animizm (czyli animistycznie doświadcza świat), ale to, czy na podstawie przyjętych przez bada-

²⁹ P. Descola, *Beyond Nature and Culture*, s. 116.

³⁰ A. Lillard, *Ethnopsychologies: Cultural Variations in Theories of Mind*, "Psychological Bulletin" 123, no. 1, 1998, s. 3-32.

cza kryteriów mamy możliwość określić dane zjawisko jako w swej istocie religijne lub psychologiczne. Podejście takie do osiągnięcia swojego celu nie wymaga wikłania się w filozoficzną refleksję, dotyczącą tego, jaki status ontologiczny mają dla animisty takie zjawiska, jak sny, duchy i inne aspekty jego doświadczenia rzeczywistości.

Z kolei podejście antropologiczne, z którego czerpię argumenty w dalszej części tekstu, realizuje program studiów w ramach założeń konstruktywizmu epistemologicznego. Jest nastawione na rekonstrukcje tubylczego punktu widzenia, zgodnie z ideą, że z wielu interpretacji animizmu najbardziej wartościowa poznawczo jest ta, którą można zrekonstruować, opierając się na tubylczym rozumieniu zjawisk. Precyzując, w dalszej części tekstu opierać się będę na argumentach bardziej radykalnej wersji konstruktywizmu, którą reprezentuje tzw. zwrot ontologiczny w naukach humanistycznych. Zwolennicy zwrotu ontologicznego w antropologii postulują konieczność potraktowania wypowiedzi i zachowań animistów jako ontologicznie uprawnionych (potraktowania ich serio)³¹. Celem tego przedsięwzięcia nie jest jednak rozstrzygnięcie, czy animistyczne założenia są ontologicznie możliwe w naszym świecie³². Celem jest raczej wyobrażenie sobie takiej ontologii, względem której animizm jest racjonalnym i praktycznym sposobem życia³³. Program ten należy zatem rozumieć jako odmianę konstruktywizmu ontologicznego³⁴.

Wspomniane ujęcia paradygmatu pozytywistycznego nie mogą potraktować założeń ontologicznych animizmu jako mających swoje źródło w doświadczeniach rzeczywistości empirycznej. Oznacza to, że każde z nich będzie redukować animizm do takich sfer rzeczywistości, które pozwolą nie traktować dosłownie narracji i zachowań animistycznych. Religioznawcze podejście do animizmu przyjmuje, że postulowane przez animistów byty są treścią wierzeń religijnych. Z kolei omówione psychologiczne podejście do animizmu redukuje je do efektów działania procesów psychicznych. W ujęciu tym postulowane byty mogą być częścią subiektywnego doświadczenia jedynie jako halucynacje lub fantazmaty.

³¹ E. Viveiros de Castro, *Zeno And The Art Of Anthropology Of Lies, Beliefs, Paradoxes, And Other Truths*, „Common Knowledge” 17, no. 1, 2011, s. 128-145; E. Viveiros de Castro, *The Relative Native*, „Hau: Journal of Ethnographic Theory” 3, no. 3, 2013, s. 473-502.

³² I. Lepri, *op. cit.*, s. 294.

³³ E. Viveiros de Castro, *The Relative Native*.

³⁴ Nawet skrótkowe przedstawienie założeń antropologicznej wersji konstruktywizmu ontologicznego wymaga osobnego tekstu. W dalszej części przybliżyć będę jedynie zagadnienia bezpośrednio związane z animizmem. Syntezę założeń antropologicznej wersji tzw. zwrotu ontologicznego czytelnik odnajdzie w: E. Kohn, *Anthropology of Ontologies*, „Annual Review of Anthropology”, vol. 44, 2015, s. 311-327.

Tymczasem z trwającej od przeszło dwóch dekad antropologicznej debaty na temat animizmu w Amazonii wyłania się propozycja potraktowania go jako ontologii symetrycznej względem naszego naturalizmu³⁵. Propozycja ta zakłada, że animizm (podobnie jak naturalizm) jest przede wszystkim ontologią opartą na wiedzy wynikającej z doświadczenia. Wiedza ta nie jest wiedzą teoretyczną, rozumianą jako spójny światopogląd ani tym bardziej ideologią religijną. Jest to wiedza praktyczna, wynikająca z doświadczania świata, która rzadko jest poddawana refleksji, ale leży u podstaw zachowań i narracji, które stanowią przedmiot badań dla badaczy zainteresowanych, animizmem, jako fenomenem³⁶. W ostatniej części tego tekstu, odwołując się już bezpośrednio do rozważań etnograficznych, postaram się wskazać trzy typy doświadczenia, z których pochodzi wiedza leżąca u podstaw animizmu w Amazonii, w rozumieniu zwrotu ontologicznego.

Doświadczenie animistyczne w Amazonii

Najprościej rzecz ujmując, poprzez doświadczanie rozumiem tutaj sposób zdobywania wiedzy przez podmiot o otaczającym go świecie. Spośród różnych tradycji konceptualizacji doświadczenia, na potrzeby tego tekstu ograniczam się do dwóch ujęć, określanych przez Józefa Króla jako empirystyczne i fenomenologiczne jego rozumienie³⁷. Najkrócej rzecz ujmując, doświadczenie w ujęciu empirystycznym i fenomenologicznym oznacza to wszystko, co jest bezpośrednio dane podmiotowi w procesie postrzegania rzeczywistości zarówno zmysłami, jak i uwarunkowane specyfiką jego ciała.

Na podstawie źródeł etnograficznych wyróżnić możemy trzy główne rodzaje doświadczenia, z których pochodzi wiedza leżąca u podstaw animizmu w Amazonii:

- (1) doświadczenie szamańskie,

³⁵ E. Viveiros de Castro, *Cosmological Deixis...*; E. Viveiros De Castro, *Cannibal Metaphysics*, transl. P. Skaifish, University of Minnesota Press, Minneapolis 2014; P. Descola, *Beyond Nature and Culture*, trans. by J. Lloyd, foreword by M. Sahlins, University of Chicago Press, Chicago 2013; B. Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*, przeł. M. Gdula, Oficyna Naukowa, Warszawa, 2011.

³⁶ Odnosnie do tej tezy porównaj dyskusję Kohn & Fausto w: C. Fausto, *Feasting on People: Eating Animals and Humans in Amazonia*, "Current Anthropology", 48, no. 4, 2007, s. 516; L. Costa & C. Fausto, *The Return of the Animists: Recent Studies of Amazonian Ontologies*, "Religion and Society: Advances in Research" 1, no. 1, 2010, s. 89-109.

³⁷ Czytelnika zainteresowanego bardziej szczegółową charakterystyką różnych rodzajów rozumienia doświadczenia odsyłam do tekstu: J. Król, *Psychologiczne koncepcje doświadczenia religijnego*, „Roczniki Psychologiczne”, nr 2, vol. 7 (2004), s. 5-21.

- (2) doświadczenie ze snu,
 (3) doświadczenie w samotności.

Ze względu na ograniczoną ilość miejsca charakterystyka tych typów doświadczenia będzie bardzo syntetyczna. Zanim jednak do niej przejdę, konieczne jest zarysowanie pewnych ogólnych założeń ontologii animistycznej i powiązanej z nią koncepcji perspektywizmu indiańskiego w Amazonii³⁸. Założenia te są referowane na podstawie rekonstrukcji etnograficznych³⁹.

Po pierwsze, z tubylczego punktu widzenia rzeczywistość można podzielić na widzialną i niewidzialną. Podział ten nie jest stały. To znaczy: niektóre niewidzialne aspekty mogą stać się widzialne w określonych sytuacjach — wątek ten zostanie poruszony dalej. Ponadto niewidzialne nie oznacza niematerialne czy duchowe. W rzeczywistości tubylcze pojęcia, które dawniej etnografowie tłumaczyli jako „dusza” czy „duch”, nie oznaczały bytów nieposiadających ciała. Na przykład u Indian Ese Ejja termin *eshahua* oznacza byt który ma specyficzne ciało, chociaż jest niewidzialny⁴⁰. Ponadto niewidzialna część rzeczywistości nie jest postrzegana jako transcendentna. Oznacza to, że w pewnych okolicznościach istnieje możliwość komunikacji pomiędzy tymi dwoma aspektami rzeczywistości⁴¹, co w istocie jest kwintesencją szamanizmu w Amazonii.

Po drugie, osoba składa się z dwóch aspektów. Swojego wnętrza — które jest niewidzialne i najczęściej jest konceptualizowane w formie ludzkiej postaci — oraz swojego zewnątrz, czyli specyficznego ciała, takiego, jakie jest wystawione na widok innych, na normalnym — widzialnym — poziomie rze-

³⁸ Czytelnika zainteresowanego polskimi tekstami na temat perspektywizmu indiańskiego zachęcam do przeczytania: M. Chudziak, *Ciało — kontekst amazoński. Nowe możliwości interpretacji zjawisk kulturowych na przykładzie kanibalizmu pogrzebowego*, [w:] Człowiek, Społeczeństwo, Wiara. Studia Interdyscyplinarne, red. B. Stawiarski, [b. w.], Wrocław 2008, s. 129-38; T. Buliński, *Ludzie, zwierzęta i inne byty w świecie Indian Amazonii. Wstęp do perspektywizmu*, [w:] Ludzie i Nie-Ludzie. Perspektywa socjologiczno-antropologiczna, red. A. Mica & P. Łuczczeko, Orbis Exterior, Pszczółki 2011 s. 89-113; M. Kairski, *Osoby wieloraki. O sposobach bycia w wieloświecie Indian E'nepa (Amazonia Wenezuelska)*, [w:] W kręgu problemów ekologii kultury, red. H. Chałacińska & K. Kropaczewski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2011, s. 27-41; K. Świerk, *Perspektywizm, miłość i cykady. Uczucia, transformacje i etos w opowieści Jerinti z folkloru Indian Matsigenka*, „Indigena” 3, nr 1, 2013, s. 26-51.

³⁹ Rozumiem przez to, że nie są one antropologicznymi abstrakcjami w tym sensie, że mają swoje oparcie w empirii doświadczenia etnograficznego. Nie są również „czystym” tubylczym punktem widzenia, gdyż są rekonstrukcją dokonywaną przez etnografa na podstawie analizy codziennych praktyk i narracji nigdy nieformułowanych przez Indian w postaci spójnego, ustandaryzowanego światopoglądu. C. Geertz, *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005; porównaj T. Buliński, *op. cit.*; E. Viveiros de Castro, *The Relative Native*.

⁴⁰ I. Lepri, *op. cit.* Porównaj również T. Buliński, *op. cit.*

⁴¹ P. Descola, *Beyond Nature and Culture*, s. 248-249.

czywistości. Na przykład jaguar z punktu widzenia Indianina będzie składał się z ciała jaguara, które jest jego zewnątrzem, oraz aspektu wewnętrznego w formie ludzkiej postaci, która w normalnych warunkach jest niewidoczna⁴².

Po trzecie, sen (a dokładnie śnienie) jest rodzajem doświadczenia, które traktuje się jako część biografii śniącego. Niekoniecznie sen musi być postrzegany jako „ta sama rzeczywistość”, nieodróżnialna od stanu czuwania, lecz dużą pewnością nie jest on traktowany jako coś, co „tylko odgrywa się w głowie”. Dlatego wydarzenia, które przytrafiają się podczas snu, są częścią biografii śniącego (wspomina się je jako wydarzenia przeżyte) lub wpływają na podejmowane przez niego decyzje poza snem — do czego również wrócimy w dalszej części tekstu. Tak specyficzne rozumienie snu powiązane jest z podziałem osoby na „wnętrze” i „zewnątrze”, ponieważ tym, co poznaje i doświadcza świata podczas snu, jest właśnie wewnątrz osoby⁴³.

Możemy zatem zauważyć, że animizm w istocie dokonuje pewnych rozstrzygnięć ontologicznych nie tylko względem tego, co istnieje, ale również względem tego, jaki świat jest. Najkrócej rzecz ujmując, świat jest podzielony na aspekty widzialne i niewidzialne, pomiędzy którymi komunikacja jest możliwa. Stają się one dla siebie dostępne w zależności od tego, co dzieje się w danym momencie z podmiotem (jego wnętrzem i zewnątrzem) poznającym ten świat poprzez swoje zaangażowanie w nim. Tak najprościej chciałbym opisać ogólne założenia ontologii animistycznej. Stanowią one niezbędny kontekst, w ramach którego przyjrzymy się trzem rodzajom doświadczenia leżącego u podstaw animizmu.

W społecznościach indiańskich Amazonii szamanizm bardzo rzadko jest wyspecjalizowaną rolą czy instytucją społeczną. Częściej powszechne jest przekonanie, że każda osoba posiada w mniejszym lub większym stopniu zdolności szamańskie⁴⁴. Wyrazem tych zdolności jest umiejętność komunikowania się ze sprawczymi bytami (*powerful beings*), umiejętność leczenia jest jedynie efektem tej komunikacji (tak samo, jak umiejętność zapewnienia łownej zwierzyny). Oczywiście umiejętności komunikacji z bytami nie są jednakowe u wszystkich. O ile potencjalnie każdy może być szamanem, o tyle w praktyce jedni mają większe predyspozycje do komunikowania się z bytami, inni mniejsze. Doświadczenia, o których mowa poniżej, dotyczą osób mających duże zdolności szamańskie.

⁴²T. S. Lima, *The Two and Its Many: Reflections on Perspectivism in a Tupi Cosmology*, „Ethnos” 64, no. 1, 1999, s. 107-131; T. S. Lima, *Um peixe olhou para mim: o povo Yudjá e a perspectiva*, Editora UNESP: Instituto Socioambiental, NuTI, São Paulo, Rio de Janeiro 2005.

⁴³E. Kohn, *How Dogs Dream: Amazonian Natures and the Politics of Transspecies Engagement*, „American Ethnologist” 34, no. 1, 2007, s. 3-24.”

⁴⁴C. Fausto, *Warfare and Shamanism in Amazonia*, transl. D. Rodgers, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2012, s. 182.

Doświadczenie, które staje się udziałem szamana, jest najbardziej bezpośrednim sposobem komunikacji z niewidzialnymi bytami i głównym źródłem wiedzy o ich istnieniu. Wiele etnografii amazońskich podkreśla wyjątkowość i ambiwalencje postaci szamana jako tego, kto potrafi kontrolować swoją zmianę punktu widzenia na tyle, że jest w stanie w miarę bezpiecznie widzieć to, co zazwyczaj jest niewidzialne. W kontekście amazońskim oznacza to widzieć byty w ich ludzkiej postaci, tak jak one same siebie widzą⁴⁵. Do spotkań tych najczęściej dochodzi podczas snienia lub transu, nie zmienia to jednak faktu, że są one traktowane jako przeżyte doświadczenia szamana ze względu na ów specyficzny status snienia.

Prócz osobistych narracji szamana o jego spotkaniach z niewidzialnymi bytami, równie konkretnym świadectwem realności tego doświadczenia są pieśni, imiona oraz szeroko rozumiana wiedza, którą szaman nabywa w wyniku takich spotkań. Równie przekonujące jest to, że szaman dzięki dobrym relacjom społecznym ze sprawczymi bytami jest w stanie pomóc chorym (którzy leczeni są przez te byty lub w niektórych wariantach przez szamana z pomocą tych bytów), jak również zaszkodzić wrogom. Także dzięki swoim relacjom z bytami szaman jest w stanie zapewnić swojej społeczności ich przychyłność, szczególnie tych, które są władcami zwierząt, a to od nich zależy pomyślność w polowaniu. Skuteczność w tych wszystkich praktycznych sytuacjach (leczenie, polowanie, zabijanie) może skłaniać Indian do potraktowania doświadczenia szamana jako wiarygodnego źródła wiedzy o sprawczych bytach zamieszkujących świat w ontologii animistycznej⁴⁶.

Poza doświadczeniem szamana ludzie mają również swoje własne doświadczenia ze snieniem. W tych snach wewnątrz osoby⁴⁷ wędruje i doświadcza swoich przeżyć, które, jak już wspomnieliśmy, są traktowane jako część biografii śniącego. Szczegóły tego doświadczenia są różnie przedstawiane w etnografiach, jednak da się wyprowadzić ogólny wniosek, że we śnie możliwy jest kontakt wewnątrz osoby śniącej z niewidzialnymi bytami doświadczanymi albo w formie ich wewnętrznej ludzkiej postaci, albo w ich zewnętrznej for-

⁴⁵ E. Viveiros de Castro, *Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism*; T. S. Lima, *The Two and Its Many*; T. S. Lima, *Towards an Ethnographic Theory of the Nature/Culture Distinction in Juruna Cosmology*, "Revista Brasileira de Ciências Sociais", 2000.

⁴⁶ C. Fausto, *Warfare and Shamanism in Amazonia*; B. A. Conklin, *Images of Health, Illness and Death Among the Wari (Pakaas Novos)*, University of California, San Francisco 1989; A. Vilaça, *Strange Enemies: Indigenous Agency and Scenes of Encounters in Amazonia*, transl. D. Rodgers, Duke University Press, Durham, NC 2010.

⁴⁷ Część osoby mająca zawsze swoją tubylczą nazwę. W przypadku wspomnianych wcześniej Indian Ese Eja jest to słowo *eshahua*. W klasycznej antropologii tłumaczony jako „du-sza”, jednak ze względu na jego historyczno-kulturowe konotacje zastępuję je tutaj bardziej neutralnym terminem „wnętrze” (por.: P. Descola, *Beyond Nature and Culture*).

mie, najczęściej zwierzęcej. Takie spotkania również są dla każdego śniącego źródłem wiedzy nie tylko o istnieniu tych bytów, ale przede wszystkim wiedzy, która przydaje się w życiu codziennym. Często są to pieśni lub inne formuły, które ułatwiają wchodzenie w relacje z bytami poza stanem śnienia. Ułatwiają one także polowanie lub uprawę roślin. Wydarzenia we śnie decydują również o tym, czy w danym dniu myśliwy w ogóle zdecyduje się podjąć polowanie, czy zostanie w domu⁴⁸.

Ostatnim rodzajem doświadczenia, będące źródłem wiedzy o tych bytach, które w klasycznym animizmie określano mianem duchów, jest specyficzny typ doświadczenia, który na potrzeby tego tekstu określiłem mianem — doświadczenia w samotności. Zgodnie z licznymi narracjami w etnografiach amazońskich, przytrafia się ono ludziom (najczęściej dzieciom i kobietom), którzy z różnych przyczyn znajdują się samotnie w lesie lub generalnie z dala od swoich bliskich i swojej osady. W sytuacji takiego osamotnienia możliwe jest doświadczenie bezpośredniego spotkania z niewidzialnym sprawczym bytem. Jest to jedna z nielicznych sytuacji w których niewidzialne staje się widzialne, nawet dla kogoś, kto ma małe zdolności szamanistyczne. Byt taki najczęściej manifestuje się w swojej ludzkiej lub podobnej do ludzkiej postaci. Komunikacja z nim jest możliwa w sposób bezpośredni, poprzez rozmowę, a nawet nawiązanie relacji społecznych (np. wspólne jedzenie). Należy podkreślić, że osoba, która doświadcza takiego spotkania, nie jest w stanie snu czy transu. Jednak z tubylczego punktu widzenia sam fakt, że nagle widzi się to, co normalnie jest niewidzialne, świadczy o tym, iż punkt widzenia świata ulega drastycznej zmianie. W świetle perspektywizmu indiańskiego jest to sytuacja niebezpieczna szczególnie, kiedy w pobliżu nie ma nikogo bliskiego, kto mógłby zapewnić o tym, który punkt widzenia jest tym właściwym⁴⁹.

Zakończenie

Chciałbym powrócić do podstawowego problemu zasygnalizowanego na początku tego tekstu. Do pytania, czy fantazmat może być pojęciem przydatnym do interpretacji animizmu? Oczywiście wszystko zależy od przyjętego celu. Jeśli naszym celem jest konceptualizacja animizmu jako zjawiska występującego pośród ludności indiańskiej Amazonii, wówczas pojęcie to może być problematyczne. Szczególnie jeśli zdecydujemy się przyjąć konstruktywistyczną perspektywę i konceptualizować animizm z tubylczego punktu widzenia. Trudność występuje niejako na dwóch poziomach.

⁴⁸ P. Descola, *In the Society of Nature*; E. Kohn, *How Dogs Dream*.

⁴⁹ E. Viveiros de Castro, *Cosmological Deixis...*

Pierwszy poziom jest dość łatwy do scharakteryzowania. Jak starałem się ukazać, animizm jest z tubylczego punktu widzenia wiedzą wynikającą z doświadczania świata. Tymczasem w potocznym rozumieniu fantazmat kojarzy się z czymś zmyślnym, co jest tak fantazyjne, że nie może być rzeczywiste. Potoczne rozumienie fantazmatu nie tylko wydaje się nieprzydatne, ale również może prowadzić do uproszczonej wizji animizmu — jako rodzaju fantazjowania na temat przyrody. Taka wizja przywołuje XIX-wieczne teorie uczonych, którzy w animizmie dostrzegali jedynie irracjonalne wierzenia lub zupełnie błędne wnioski na temat funkcjonowania świata. Zważywszy na to, że Wundt i Freud w wielu miejscach opierali się na poglądach Tylora (Freud dodatkowo na poglądach Frazera), echa takiej uproszczonej wizji możemy odnaleźć również u podstaw psychologicznego nurtu badań nad animizmem.

Jak starałem się ukazać, istota tego podejścia polegała na zredukowaniu animizmu do poziomu zjawisk psychologicznych. Zarówno Wundt w swojej koncepcji apercpcji personifikującej, która projektuje wewnętrzne stany podmiotu na otaczającą go rzeczywistość, jak i Freud, ze swoją ideą rzeczywistości psychicznej (królestwa dla fantazji i fantazmatu) jako alternatywy dla rzeczywistości materialnej, redukują doświadczenie animistów do poziomu subiektywnych światów, dziejących się jedynie w ich umysłach.

Tutaj pojawia się najważniejszy problem związany z aplikowaniem koncepcji fantazmatu. Wykorzystanie go do interpretacji animizmu w Amazonii jest problematyczne ze względu na jego uwikłanie w siatkę pojęciową naszej zachodniej epistemologii. Wyrażając problem inaczej, nawet jeśli zdefiniujemy, że fantazmat zawiera w sobie pewne elementy rzeczywistości i stanowi pochodną doświadczeń relacji z ludźmi, zwierzętami czy rzeczami, musimy go traktować przede wszystkim jako wytwór wyobraźni. Wykorzystując go jako narzędzie interpretacji, utrzymujemy tym samym założenia naszej epistemologii, w której doświadczenie jest zapośredniczone przez umysł. Problem w tym, że wiedza o pośredniczącej roli umysłu nie jest wiedzą uniwersalną kulturowo.

Animizm, jak ukazują to zwolennicy zwrotu ontologicznego, wydaje się alternatywą dla naszej modernistycznej epistemologii i ontologii⁵⁰. Zatem próba jego konceptualizacji oparta na tubylczym punkcie widzenia wymaga od nas nowego aparatu pojęciowego. Na chwilę powrócimy do wskazanych przeze mnie trzech typów doświadczenia, w celu ukazania przykładowych problemów epistemologicznych, które trzeba brać pod uwagę przy konceptualizacji animizmu. Jak starałem się ukazać, animizm jest z tubylczego punktu widzenia oparty na wiedzy pochodzącej z doświadczenia. Nie jest to wiara w transcen-

⁵⁰ E. Viveiros de Castro, *Cannibal Metaphysics*; Por. E. Domańska, *Retroactive Ancestral Constitution, New Animism and Alter-Native Modernities*, "Storia Della Storiografia" 65, no. 1, 2014, s. 61-75.

dentne bóstwa, z którymi nie można mieć kontaktu innego niż poprzez kult. Jest to wiedza pochodząca z doświadczenia, dosłownie z wchodzenia w relacje ze światem. Sprawcze byty, które pojawiają się w narracjach animistów, są przez nich doświadczane we śnie, transie lub w sytuacjach osamotnienia w lesie.

Jednak z punktu widzenia naszej epistemologii przywołane przeze mnie trzy rodzaje doświadczenia, będące źródłem wiedzy leżącej u podstaw animizmu, łatwo dają się zredukować do poziomu subiektywnych doznań. Jeśli przyjrzeć się im bliżej, wszystkie trzy są doświadczeniem subiektywnym w tym sensie, że przeżywający je podmiot zawsze doświadcza ich sam. Szczególnie wymowny jest trzeci rodzaj doświadczenia, którego warunkiem wstępnym jest samotność (podkreślana w narracjach tubylczych). Jednak również sen i trans są zjawiskiem subiektywnym, z naszego naturalistycznego punktu widzenia, dziejącym się w umyśle.

Niemniej to właśnie założenie o umyśle, w którym dzieją się te wszystkie doświadczenia, wydaje się obce ontologii animistycznej. Wciąż mało wiemy (w sensie etnograficznym) o tym z jakiego powodu i w jakim sensie w animizmie sen i trans są uznawane za nie mniej realne niż codzienna aktywność. Przychodzi mi na myśl hipoteza, że jeśli nie mamy idei umysłu/wyobraźni, jako czegoś „w czym dzieją się” nasze sny, wówczas całkiem racjonalne jest założenie, że są one formą realnego doświadczenia, które przecież przeżywamy bardzo intensywnie. Nawet nam, naturalistom przekonanym o istnieniu umysłu, sny wydają się tak realne, że niejednokrotnie po przebudzeniu musimy powtarzać sobie, że „to był tylko sen”, w domyśle — to działa się tylko w umyśle.

Dla jasności, nie sugeruję tutaj, że Indianie amazońscy nie przeżywają wewnętrznych stanów emocjonalnych, intencjonalnych lub że nie przypisują ich innym. Pragnę jedynie zaznaczyć, że przypisywanie stanów wewnętrznych nie musi być równoznaczne z zakładaniem idei umysłu. O ile przypisywanie ludziom pewnych stanów wewnętrznych wydaje się uniwersalną skłonnością, o tyle nie są one powszechnie rozumiane jako stany mentalne⁵¹. Bardzo często miejsce umysłu zajmuje koncepcja duszy lub innej siły sprawczej, ale nawet wówczas jej sens i znaczenie nie pokrywa się z zachodnią ideą umysłu⁵².

Wydaje się, że etnografia amazonistyczna dotychczas dość mało uwagi poświęca problemowi „braku idei umysłu” lub inaczej rzecz ujmując — nie-

⁵¹ P. G. Vinden, *Junin Quechua Children's Understanding of Mind*, „Child Development” 67, no. 4, 1996, s. 1707-1716; A. Lillard, *op. cit.*

⁵² A. Wierzbicka, *Soul and Mind: Linguistic Evidence for Ethnopsychology and Cultural History*, „American Anthropologist” 91, no. 1, 1989, s. 41-58.

możliwości poznania stanów wewnętrznych innych. Tymczasem znane są na gruncie amazonistyki prace wskazujące pośrednio, że idea umysłu jako źródła intencjonalności, jak również miejsca, w którym ulokowana jest wiedza, jest zasadniczo obca ludom indiańskim tego regionu⁵³. Tym bardziej wydaje mi się zasadne wskazanie tego problemu jako wartego dalszych pogłębionych studiów etnograficznych, zwłaszcza że zagadnienie to, znane jako problem „niedostępności umysłu innych” (*opacity of others mind*), jest przedmiotem intensywnych badań pośród społeczności animistycznych obszaru Papui Nowej Gwinei⁵⁴. Dotychczasowa wymiana doświadczeń i wiedzy między badaczami Amazonii i Melanezji przynosiła bardzo owocne rezultaty⁵⁵.

Z tubylczego punktu widzenia — w którym brak idei umysłu — idea fantazmatu jest czymś zupełnie obcym. To, co my traktujemy jako wytwory wyobraźni będące pochodną doświadczeń międzyludzkich oraz relacji ze zwierzętami czy roślinami, dla animisty jest po prostu częścią doświadczenia przyjmującego postać relacji społecznych z różnymi podmiotami. W dodatku z jego punktu widzenia są to relacje z bytami, które tylko w swej zewnętrznej formie przyjmują postać zwierząt czy roślin. Dzięki wchodzeniu w relacje z nimi podczas snu czy transu animista wie z własnego doświadczenia, że byty te w swej wewnętrznej postaci są podobne do niego (mają język, kulturę *etc.*). Rozważanie animizmu jako czegoś, co zawiera w sobie lub w jakiś sposób operuje fantazmatami, wydaje się przedsięwzięciem trwale osadzonym w naszej modernistycznej epistemologii. Tymczasem poważne potraktowanie animizmu jako odmiennej ontologii wymaga zmierzenia się również z epistemologicznymi wyzwaniem tego innego świata.

⁵³ K. M. Kensinger, *How Real People Dight to Live: The Cashinahua of Eastern Peru*, Prospect Heights: Waveland 1995; C. McCallum, *The Body That Knows: From Cashinahua Epistemology to a Medical Anthropology of Lowland South America*, „Medical Anthropology Quarterly” 10, no. 3, 1996, s. 347-372.

⁵⁴ J. Robbins, *On Not Knowing Other Minds: Confession, Intention, and Linguistic Exchange in a Papua New Guinea Community*, „Anthropological Quarterly” 81, no. 2, 2008, s. 421-429; J. Wassmann, B. Träuble, J. Funke (eds.), *Theory of Mind in the Pacific: Reasoning across Cultures*, Winter, Heidelberg 2013.

⁵⁵ T. Gregor & D. F. Tuzin, *Gender in Amazonia and Melanesia: An Exploration of the Comparative Method*, University of California Press, 2001.

Paweł Chyc

Phantasmatic Imagination vs. Animism in the Amazon. About the Limitations in the Application of the Concept of a Phantasm in Anthropological Studies

Abstract

From the anthropological point of view, animism is understood as a set of attitudes and behaviors radically different from that based on the Western culture naturalism. The purpose of this text is a reflection on the question: whether the concept of the phantasm may be useful as a tool for interpretation in anthropological studies on animism? As I try to show, the endeavors to interpret animism in terms of the phantasm have been present since the very beginning of the scientific reflection on this phenomenon. In this text, I focus on two representatives of the classical psychological interpretation of animism. Basing on the works by Wundt and Freud, I show how animism began to be understood in terms of psychological mechanisms. Then I move on to indicating the restrictions and hidden assumptions relating to the psychoanalytic understanding of phantasm. However, a deeper critique of this tool is possible in the light of anthropological research only. According to the anthropological credo, the native point of view should be privileged if we want to understand the phenomenon referred to us as animism. Basing on the anthropological work, I point out how important knowledge in the animistic worldview derived from experience is. This procedure allows me to carry out the critique of the phantasm concept that poses new research problems.

Keywords: animism, anthropology, phenomenology, phantasm, Wundt, Freud.

Artykuł nr 3

Chyc, P. (2020). Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (6), 99-126.

PAWEŁ CHYC <https://orcid.org/0000-0002-5896-3868>

University of Białystok

Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia

The *-pajé* [shaman] category may also be compared to the famous Tupinambá *tobajara*, a term meaning ‘the one from the other side’, applied to both enemies and brothers-in-law (Fausto 2012: 201).

This essay is an ethnographic exposition of animism as documented during my fieldwork in Amazonia among the Moré.¹ In its most fundamental formulation animism is an “attribution by humans to non-humans of an interiority identical to their own” (Descola 2013: 129). The classical anthropological notion of animism was restored and conceptualised in a new way by the French anthropologist Philippe Descola based on his ethnographic work among the Achuar (Descola 1992, 1996).² This “new” animism is now well documented in Amazonian ethnography and has been theorized mainly as an ontology (Costa, Fausto 2010; Brightman et al. 2012). It has been explored through different ethnographic examples: shamanism, hunting, warfare, mythological corpus, cannibalism, ritual practice, narratives, as well as songs. My aim in this paper is simply to present

¹ The text is based on the ethnographic material collected during a project financed by a grant awarded by the National Science Centre, Poland – “Tradition from the Native Point of View. The present and the past in the discourse and practices of the Moré Indians of the Bolivian Amazon” (2015/17/N/HS3/00078). I would like to thank Daniela Peluso, Filip Rogalski and Kacper Świerk for valuable comments on the very first draft of this paper.

² To separate this new understanding of animism from the early, 19th c. anthropological speculations about the evolution of religion some scholars prefer to call it “new animism” (Harvey 2006, cf. Domańska 2014), although in Amazonian literature it is labelled simply “animism”.

specific ethnographic material relevant to the renewed debate about animism in Amazonia.

I will focus mainly on stories (*cuentos*) and expressions that the Moré used in ordinary discourse and that suggest an interesting topological³ quality of animism, which in my view may also be interpreted as an aspect of ethnographically recognized Amerindian perspectivism (Århem 1993, 1996; Viveiros de Castro 1998; Lima 1999) although not necessarily within ontological turn framework (Viveiros de Castro 2015).

Some theoretical considerations

I will not develop here the theoretical aspects of my own understanding of animism (and perspectivism), but I should stress some important differences in respect to the ongoing debate about animism and perspectivism in Amazonia.⁴ I intentionally avoid using the concept of ontology when referring to animism, however, not because I think animism cannot be understood as a kind of ontology. In fact, I agree it could be, especially in a way formulated by Philippe Descola (2013, 2014). I prefer not to use it because, in my opinion, focusing on ontology may generate many problems, already explored in the critiques of the ontological turn (Heywood 2012; Rival 2012; Santos-Granero 2012; Laidlaw, Heywood 2013; Graeber 2015; Candea 2017), and may distract scholars from other interesting aspects of animism. More importantly, I have many doubts concerning the basic assumption expressed by some proponents of the ontological turn (the main theoretical view in which the debate about animism/perspectivism has developed within anthropology), i.e. their rejection of epistemology (Holbrad, Pedersen 2017, cf. Viveiros de Castro 2015).⁵

Intellectually sophisticated rejection of epistemology by proponents of the ontological turn can be understood in terms of seeking a solution to the old philosophical and anthropological problem, the great dualism of idea vs. world, concept vs. thing, reframed as culture vs. ontology, etc. (Carrithers et al. 2010; Heywood 2012). In my view, this problem in anthropology (at least) can be better resolved not by rejecting epistemology, but by approaching it from the new theoretical perspectives developed mainly in cognitive science, which are indeed

³ Here, I use an analogy to the mathematical term “topology”, in the context of interchangeable (symmetric) relations of space (inside/outside, this side/other side) according to the given surface/boundary (cf. Giovanni da Col 2013).

⁴ I would like to thank the anonymous reviewer for encouraging me to express more clearly my own stance toward the animism/perspectivism debate.

⁵ It is worthwhile to mention other coherent perspectives on animism which are not rejecting epistemology: Nurit Bird-David’s relational epistemology (1999, 2006), Rane Willerslev work (2004, 2007), Eduardo Kohn’s semiotic inspired approach (2005, 2013) and the cognition and culture approach developed by Bethany Ojalehto Mays and her team (Ojalehto et al 2015, 2017, 2020). Philippe Descola’s approach, even though it explicitly refers to ontology, also takes into account the epistemic mode of existence (2014).

highly relevant for anthropology (Bloch 2012; Boyer 2018). I wish to illustrate my claim with a short example.

Proponents of the ontological turn suggest that, when dealing with radical difference (alterity) during fieldwork, an anthropologist cannot possibly take seriously her interlocutor's statement, such as: "this animal is a person", i.e. take it as real – if she conceives it as a belief (or concept) (Viveiros de Castro 2011; Holbrad, Pedersen 2017). I believe that this problem is mostly resolved by an emerging new paradigm related to cognition, perception, and action (Frith 2007; Hohwy 2013; Clark 2016). Its main arguments state: first, what you perceive/experience is strongly affected by your prior knowledge and beliefs;⁶ secondly, perception is an action and engagement, so what you experience is also affected by your action and your body; thirdly, the whole process of perception is highly transparent for the acting agent. This last point is crucial and indicates that, typically, we perceive the world as if we perceived it directly. Finally, the whole process of perception is an ongoing process based on feedback loops.⁷ From the phenomenological point of view, we feel immersed in the world, and meaning is intrinsic to the very act of perceiving. In other words, at the very moment of engagement with reality, the embodied mind already generates predictions and expects the world to be in a specific way. Those expectations affect the experienced reality and there is no access to other, "more real" world.⁸ Indeed, this may interestingly resemble the ontological framework in anthropology.

Nevertheless, this does not mean that there is no epistemology here. Perception is a process that is fast and transparent but requires prior information. Knowledge, beliefs, concepts (information-bearing structures – whatever we want to call them) are mental representations and must be representations in order for them to be stored in memory. Also, they do not have to be accessible to the agent

⁶ In the Predictive Processing framework,, knowledge and belief are to some extent understood differently than in anthropology, as structures of information operating largely below the level of self-awareness, but in principle this does not exclude the role of reflective beliefs (Sperber 1997; Mercier, Sperber 2009), because they also affect perception and action (Lupyan, Clark 2015; Andersen 2017; Otten et al. 2017; Seth 2019;).

⁷ The brain continuously generates predictions and monitors those predictions for errors by comparing its own dynamic models of the environment (physical, social/cultural, and internal model of the body) with incoming information. Within Predictive Processing framework the embodied brain is not a passive receiver but to a large extent producer of the content of perception. In other words, a significant amount of perceptual information is provided by the brain itself. The loops contain: expectation formation, predictive coding, error monitoring, and back again (see Bar 2007, 2009; cf. Frith 2007; Hohwy 2013; Clark 2016;).

⁸ This is also where I see the place for a notion of ontology understood in this specific way. Ontology will refer here to whatever people experience as real. The fact that the very process of perception is transparent for the agent only strengthens the realness of sensations and sense of the direct access to the world. Nevertheless, what is (ontologically) possible to experience depends on the very process of past experiences. In Descola's terms the 'ontic mode of existence is dependent upon its epistemic mode of existence' (Descola 2014: 433–434). Of course, this is a significantly different way of understanding ontology than its classical philosophical view, but as far as I understand, it is somehow close to the way Philippe Descola is conceptualising animism as an ontology (Descola 2013, 2014). Every time I use the term 'ontological' in this article for the purpose of my own argumentation, I use it in this specific sense.

self-awareness to operate on their basis (Bloch 1998, 2012; Mercier, Sperber 2017; Boyer 2018). Therefore, I would not agree that I do not take the Moré seriously when I refer to their statements as based on structured concepts. This is also why I intentionally use the term “conceptual” about the topological quality of animism, which I wish to illustrate in this paper. I do take these statements to constitute knowledge, since they stem from the experience (mostly shamanic/hunting experience but also other forms of engagement) of the interlocutor or someone s/he knew and which they store (in personal memory) and transmit through public representations (stories, songs, artefacts, etc.). I do believe that the Moré can experience what they say they experience, see, or hear. I do believe that they experience this as part of the real world as they experience it.⁹ Actually, this article is about how they explicitly articulate this experience. I hope, this briefly sketched theoretical framework enables me to take very seriously everything that they do, say, and recall.¹⁰

In this essay I am particularly interested in a spontaneous and explicit articulation by the Moré of topologic markers such as boundaries, surface, sides and layers, as well as spatial characteristic (clear space, closed, open, reversed) or proximity markers (here, there, close, far away, etc.), and sometimes also temporal (night, day) or social and cognitive markers (alone, visible, invisible). During the preliminary analysis of my fieldwork material, I overlooked those topological idioms, but then I realized that they could have something in common with other intriguing ideas explicitly present among the Moré, namely the concept of “the other side” (*otro lado*). Before I introduce how I understand this notion in the context of the Moré ethnography, I would like to point out that inspiration for many of the ideas presented in this article stemmed from the work by Marta Krokoszyńska, focusing on social practices among the (ex)Capanahua (Krokoszyńska 2016, 2017).

Krokoszyńska, who in her PhD dissertation approached the topic from a different theoretical background and focused on slightly different aspects of Amazonian reality, has developed an interesting topology-like framework for the (ex)Capanahua ethnography (Krokoszyńska 2016). She is able to convincingly argue that topological concepts (this side/other side, inside/outside) are crucial to understanding Capanahua sociality and even the whole process of becoming (ex)Capanahua. It is beyond the scope of this paper to analyze in detail the different aspects where Krokoszyńska is making use of this topologic argument, but in my concluding remarks I will indicate more precisely its scope.

Topology is a recurrent theme in anthropology.¹¹ In this essay I propose to use topology as a heuristic device. By this I mean that perhaps many anthropologists

⁹ Nor do I think theirs any different (alter) experience is a kind of maladaptation, cognitive error, or hallucination. One can only call it hallucination in terms of Anil Seth’s claim that we all hallucinate when we experience reality (Seth 2017, cf. Frith 2007: 111–139).

¹⁰ For the purpose of clarity of this argument, I choose not to address the problem of how seriously we can take even our own memories, knowledge, and beliefs in general.

¹¹ The first explicit attempt to introduce topology-based approach into anthropology can probably be traced back to Edmund Leach’s *Rethinking Anthropology* ([1961]1966: 7–8). Elements

working in South American Lowland may find familiar some examples and utterances I present in this text. I believe that ‘otro lado’ characteristics that I recognize are more widespread in Amazonia and are present not only among the Moré. Topology is a heuristic device used to first identify these characteristics in ordinary narrations and to go beyond apparently obvious meaning for many of them – for example proximity markers like ‘here’ or ‘there’. It is also a device to identify the analytical importance of idioms such as surface and boundary in the Amazonian context. Furthermore, I do believe that topology has a huge potential to become a coherent theoretical approach in the study of human culture and sociality (Shields 2013; Hamberger 2018). Following this necessary theoretical clarification, let me now present ethnography.

The Moré

The Moré (Itene) are an indigenous people currently living in two small villages in the north of Bolivia where the Guaporé (Iténez) river enters the Mamoré river very close to the border with the state of Rondônia in Brazil. Before 1938, the Moré speakers on the Bolivian side of the border were monolingual. Nowadays, in a population of around two hundred Bolivian Moré descendants, around ten people from the oldest generation can communicate in their native language with different levels of fluency (Chyc 2017), but in general, a local variation of Spanish remains the only language used in daily communication. Moré language belongs to the Chapacura language family and the Bolivian Moré (Itene) are the last living survivors of the once numerous Chapacuran groups of Bolivia (Rokorona, Napeka, Kitemoka, Tapacura); together with the Brazilian Wari’ and Oro Win they are the only Chapacuran group with living speakers (Birchall et. al 2016). The first detailed linguistic study of the Moré language in the late 1990s identified a Moré dialect on the Brazilian side called *Kaw Tayo*¹² (Kujubim, see Duran 2000). The new linguistic data¹³ and my ongoing ethnohistorical study also strongly suggest that, historically, Moré speaking groups have been living on both sides of the Guaporé river (Snethlage 2016; Chyc 2017). Descendants of the Moré speaking groups on the Brazilian side now live mainly in the Ricardo Franco indigenous community on the Guaporé river and call themselves Kujubim. They now only speak Portuguese (Sanchez 2019).

of topological framework appear in works of major anthropologists, such as Gregory Bateson, Claude Levi-Strauss, Roy Wagner and Marilyn Strathern (cf. Da Col 2013). In the Amazonian context it was explicitly applied by Klaus Hamberger (2012, 2019) in general, and by David Rodgers in his analysis of shamanism among the Ikpeng (2013).

¹² This is the Moré word which means “people who eat tayo-fish”. All Moré words in this paper will be underlined.

¹³ Currently, I collaborate with the linguist Joshua Birchall on documenting the Moré language (*Salvaguarda do Patrimônio Linguístico e Cultural de Povos Indígenas Transfronteiriços e de Recente Contato na Região Amazônica* [PRODOC 914BRZ4019] Subprojeto: Moré-Kujubim).

Before 1938, the Moré had mostly hostile relations with other inhabitants of the area. Hostility was reciprocal – the Moré were being attacked by non-indigenous enemies, or the Moré themselves attacked Bolivians and Brazilian citizens on the Mamoré and Guaporé rivers. Between 1930–1937, there were a few attempts to establish peaceful relations with the Moré (Leigue Castedo 1957; Snethlage 2016). In 1938, as the Bolivian national project of “pacification” was being implemented the Moré had already been decimated by multiple epidemics. This could be one of the reasons why they decided to establish peaceful relations with the pacification team lead by a Bolivian indigenist and pedagogue, Luis Leigue Castedo. From 1938, he established the so-called *Núcleo Indígenal Moré* and settled there around one hundred survivors of the Bolivian Moré (Leigue Castedo 1957). During his stay among them, between 1938–1962, he introduced the Moré, among others, to the Spanish language and the Catholic Church teachings (Guiteras Mombiola 2019). Moreover, during that time, around one hundred Moré were living among dozens of *Mestizo* people (*karafa*) who worked for Luis Leigue Castedo in *Núcleo Indígenal Moré*. Proximity and a great number of those *mestizo* bodies were, according to the Moré, one of the reasons why, nowadays People (*gente*) do not speak Moré and do not live like the Moré once used to live.

I wish to introduce the ‘otro lado’ in the same way it was first made available to me – namely, through “just another hunting story”. It was by analyzing such a story that I realized that the *otro lado* idiom was also explicitly present in other utterances and narratives.

The other side *or* just another hunting story

I will start with a short story that Tuke¹⁴ (one of my Moré friends, then twenty-eight), who was generously hosting me in his family home during my stay, told me in 2016. We were sitting on a bench in front of his house in the small village of Monte Azul, discussing some recent rumors and laughing. A few days before, Tuke heard me asking his cousin a question about what it was like to go hunting. Apart from logistical and technical issues, I was asking some rather naïve questions, such as: “Do you think animals have souls?” or “Do animals have owners?” My Moré interlocutor simply replied, “Who knows?”¹⁵ or “I don’t know, I don’t think so.”¹⁶ At the time when I originally asked such questions, Tuke responded with silence. I felt disappointed.

However, this particular evening, a few days after that interview, I already forgot my frustration with not being able to so easily gain crucial information about animism, and I was simply enjoying Tuke’s company. In such ordinary

¹⁴ I use pseudonyms for my interlocutors. *Tuke* is a Moré word which means “brazil nut” (*la castaña*). For the Moré, it is a very important wild fruit, both symbolically and (especially now) also economically.

¹⁵ ‘¿Quién sabe?’ Original quotations of short sentences in Spanish will appear in footnotes.

¹⁶ ‘no sé...no creo...’

and peaceful moment, Tuke suddenly said: "I will tell you something."¹⁷ He began to tell me a story that was rather typical of hunting stories I had heard before, with one small exception, which I will reveal at the story's conclusion. He told me how, a few weeks earlier, together with his cousin and brother-in-law, they had decided to go hunting. They were hunting by night (a usual practice of the Moré hunters nowadays). Walking through the forest at some distance from each other, they remained within an earshot, even though they could not see each other. Of course, they were smoking tobacco because of the mosquitos (so they claimed).¹⁸ In the horizontal arrangement, Tuke was on the left end of the hunting *trio*, while his cousin was in the middle and his brother-in-law was on the right.

Tuke told me that at a certain point, for a few minutes, he suddenly found himself alone in the forest, unable to hear the presence of his companions.¹⁹ He explained his predicament by saying: "It was because my cousin went closer [to the right] to my brother-in-law to get some tobacco and make his cigarette".²⁰ Then, Tuke realized that something was moving in front of him in the bushes. Using a flashlight, he decided to illuminate the bushes, yet at first glance he could not see anything. Then he suddenly saw it standing before him! It was a white-lipped peccary (*Tayassu pecari*).

Tuke remarked that the peccary was unusually big, alone, and stood in place directly in front of him, looking straight at him.²¹ Then, Tuke explained that he thought: "I will shoot him to see if he is from *this* or *the other side*!"²²

As I was listening to his story, the underlying meaning of his words was not yet apparent to me, because I did not pay particular attention to his phrasing at that moment. Later, Tuke described how he was pointing his gun at the peccary and trying to take a shot, but that his gun would not work. With this, he started calling out to his cousin, but nobody answered him. Meanwhile, the peccary was still there constantly staring at Tuke and slowly moving closer to him and making sounds by exhaling loudly (*fhrrr, fhrrr*). Finally, Tuke could shoot and, according to him, he shot the animal, but the peccary did not die, nor did the bullets make him turn and run. Tuke tried to shoot again but the gun, once more, did not work. Then finally, Tuke was able to hear his cousin calling out for him. For a split second, he quickly turned his head in the direction from where his cousin's voice came, and when he looked back, the peccary had vanished. As an explanation for this unusual occurrence of the peccary, Tuke concluded: "This critter was from

¹⁷ 'Te voy a contar algo...'

¹⁸ Of course, the use of tobacco in Amazonia is embedded in a strong symbolic context. I will not develop it here as I focus on other aspects of the story.

¹⁹ Please note that in this situation 'alone' means that he not only could not see, but also did not hear his companions, even though he knew that they were still there, somewhere close.

²⁰ 'Fue porque mi primo se acercó a mi cuñado pa' pedirle un poco de tabaco y hacer su cigarrillo.'

²¹ I wish to point out another strange characteristic of the peccary, which was not mentioned here, namely its solitary presence. White-lipped peccary live in groups, and it is very strange to see them alone. Tuke did not mention sound or odour of other peccaries, which in normal circumstances should take place. I would like to thank Kacper Świerk for pointing this out to me.

²² 'Le voy a disparar pa' ver si es del éste o del otro lado.'

the other side. I shot him, but he did not die. There was not even any blood over there. But I was not scared. Did not scare me – that’s why I was able to come back home”.²³ That was it. No further explanation.

Apart from the clear absence of explicit statements about spirits or animal soul in Tuke’s hunting story, indeed, many features of this story are familiar for South American lowland anthropologists. These types of strange encounters in the forest are well known ethnographic illustrations of animism in Amazonia (Lima 1999; Viveiros de Castro 2012; Descola 2013). On another occasion, I asked Tuke why, in his opinion, this animal did not run away. He simply replied, “because this critter was from the other side”.²⁴ When I asked what it meant to him, he just responded “it was a demon” (*fue demonio*).

Misunderstandings, doubts, and strange encounters in Amazonia

Let us try to look more closely at the meaning of ‘*otro lado*’ in the context of Tuke’s hunting story. I will start with an observation that the story was spontaneously told by him and he decided how to put his experience and ideas into words. Why, when telling me this story, did he decide to emphasize that there was something amiss with the animal? Did he expect that the peccary should behave as an ordinary (animal) peccary?

Someone could argue that he decided to stress this because of me – because I (a white – *gringo* – foreigner) was present there, listening to this story, Tuke could have been trying to adjust his narrative to fit my expectations (whatever he assumed them to be). Potentially, he could have emphasized that the peccary’s behaviour was not typical because I would not automatically surmise this (due to my lack of knowledge about peccaries). Perhaps, if he were telling the story to someone else, it would have been told differently. In other words, it was simply a coincidence that he used phrase “the other side”? In my opinion, however, it was not the case. In subsequent years, following my preliminary fieldwork, I heard more hunting stories that were similar to Tuke’s and were also told spontaneously and addressed to people other than me, who were familiar with hunting. In those stories, again, the expression *otro lado* appears in the same context and seems to be used as a marker of the strange behaviour of an animal or, in other words, its demonic provenience. Yet, before I will consider other ethnographic examples of the use of the “*otro lado*” idiom, I would like to reflect on another possible scenario.

Could it be that I simply misunderstood or overinterpreted Tuke’s story? Of course, ‘*otro lado*’ literally means ‘the other side’ and is sometimes used by the Moré in this literal sense to address someone or something foreign or distant. In the local context, where the Guaporé river divides Bolivian and Brazilian

²³ ‘*Este bicho fue del otro lado. Le di un tiro, pero él no murió. Ni siquiera había sangre por allí. Pero yo no tenía miedo. No me asustó, por eso pude volver a casa.*’

²⁴ ‘*porque este bicho fue del otro lado.*’

territories, the expression '*otro lado*' sometimes refers literally to the other side of the river. In that context, people from 'the other side' will simply imply Brazilians. Certainly, this expression can sometimes be used more literally and at other times more metaphorically.

For this reason, it can be argued that perhaps Tuke just literally wanted to express that this animal was from far away. However, this too would not be a satisfactory explanation. Peccaries are common to the Amazonian ecosystem and the Moré hunters are profoundly familiar with their 'habitus', and expertly know how to hunt them. Indeed, this is precisely the point – Tuke knows exactly what a peccary's habits are, and for this reason, he can recognize its unusual behaviour. His expertise allows him to identify this particular peccary as being from 'the other side'. Finally, to fully exhaust other possible interpretations of '*otro lado*', it is also worth examining if Tuke's 'the other side' literally refers to the other side of something. In this case, I ask if it may refer to the 'other side' of something real in terms of experience? Indeed, such a question makes sense both anthropologically and ethnographically.

I realized that the '*otro lado*' expression appeared not only in specific hunting stories, but also in a different kind of stories which contemporary Moré interpret as encounters with "diabolic things" (*cosas diabólicas*).²⁵ For example, nowadays, some people tell stories about strange encounters which they (or someone they knew) experienced. Usually, such stories are about walking *alone* in the forest and hearing something or even seeing something which many of my interlocutors describe simply as 'things from the other side' (*cosas del otro lado*). Particularly, this refers to situations when sound is perceived without the visual presence of an object. Such sound could be the sound of a running horse or of a wooden wagon used to transport rubber (*la goma*) and Brazil nuts (*la castaña*) in "times of Leigue",²⁶ or a motorbike (which is a common means of transport among contemporary Moré) in the middle of the forest. Among such explanations, I have also heard a story about a phantom boat traveling along the Guaporé river, which then disappeared in the old *Puerto Moré*.²⁷

Other Moré hunters also tell hunting stories very similar to Tuke's story, where the encountered animals behave strangely or *emerge* as seen in human form by a hidden *solitary* hunter. Quite often, hunting stories about strange encounters also concern the aquatic world and refer to bizarre fish, dolphins, or anaconda (*sicuri*). Less frequently, I heard stories about children kidnaped by forest 'spirits' (*bulto, diablo, demonio*) and one story about a Moré woman, now deceased, who according to many Moré had been kidnaped by a 'spirit' (*bulto, demonio*) and then returned home after a month. These types of 'spirits' are also described as beings

²⁵ Analyzing such a „Christian vocabulary“ is beyond the scope of this paper but I see here interesting similarities between the Moré and the Wari' in respect of experiencing Christianity (see. Vilaça 2015a, 2015b, 2016).

²⁶ Between 1938 and 1963, the Moré were settled in the *Núcleo Indígenal Moré* governed by a Bolivian teacher and indigenist Luis Leigue Castedo (1957), see above.

²⁷ This is the Spanish name of first place where Leigue Castedo started building *Núcleo Indígenal Moré* in 1938.

from the other side (*otro lado*). I have also heard several stories about the deceased Moré who have been seen shortly after their death by the living Moré who were walking *alone*. All these stories are from the present times and concern people alive at the time of the fieldwork.

Considering these examples and the fact that the Moré explicitly mentioned '*otro lado*', one would expect that there is a coherent idea of what this 'other side' is. However, people do not explicitly speak about the characteristic of 'the other side'. They are rather concerned about *effects that seem to occur* on this side (their side, so to speak) *as a result* of encounters with the other side. Those effects are likely to be sickness or death, which take place on this side. It is very common for them to consider this 'other side' as being invisible²⁸ to people in normal circumstances. The Moré understand normal circumstances to be when one is healthy and not solitary.²⁹ Please note that virtually all examples mentioned above occurred when the perceiver was alone.

Beside the fact that there is no coherent theory about 'the other side', we can still find out some of its specific character and characteristics of the boundaries between different sides. Alongside mythological corpus which goes beyond the scope of this article, fragments of this conceptualization of 'the other side' are present in different and sometimes apparently not connected stories which are told by the elderly Moré people.

The elder people's stories

In addition to the already mentioned examples, I would like to introduce several stories told by the elderly Moré (*los sabios*). They usually told the stories (*los cuentos*) in Spanish about shamans (*brujos*) who only a few decades ago were able to cross to the other side and communicate with beings who lived there. Those beings are very often described as presenting themselves in a human form (sometimes with strange, peculiar characteristics) living there like the Moré used to live and speaking the Moré language. For example, from the shamans the Moré know that following death, the deceased go to 'the other side' and there to a place called Namatuke,³⁰ which is located underwater or sometimes described as hidden deep in the forest (not accessible or even visible to the living Moré in normal circumstances). From the point of view of the deceased, they live there like the Moré used to live in the past (on this side). The deceased in Namatuke have longhouses and kinship relations, they fish and hunt, and speak in the Moré language.

²⁸ It seems to me that imperceptibility is very important here. I will return to this aspect in conclusion.

²⁹ "Normal circumstances" can be expressed also by the opposition: joy/sadness (*alegría/estar triste*), peaceful/scared (*tranquilo/asustado*), pleased/complaining (*contento/quejado*), etc.

³⁰ Namatuke literally means "the place of Brazil nuts" or sometimes is translated as "a place where Brazil nuts are born".

Those stories may, in general, appear quite familiar to many Amazonianists, but I would like to focus on the specific aspects of the stories, which in my opinion reveal some of the characteristics of ‘the other side’. The following is one of the shortest examples of such a story:

Example 1 [Otro_lado/ ite_20170503_pch_RTW_namatuke]³¹

[RTW]³² Three of us went by motor [short pause] until there [short pause and gesticulation] where the namatuke stream [short pause] to see if there is more *Morese*³³ [short pause] but they were deceased [*finado*], well [short pause]

[HCh] They were dead [short pause]

[RTW] what I was saying, well [short pause] deceased [*finado*] [short pause] **but it did not give us** [let in]. **The stream, it did not give us** [short pause] **it was closed** [short pause and gesticulation] **it was closed** [*no nos dio el arroyo, no nos dio, se cerró, se cerró*].

[Long pause]

[PCh] Was nobody there?

[RTW] There was nobody, nobody! The river ended, we continued there to a stream, **beyond that** the water ended and we went overland **to see** [short pause] **we only heard the parrots**,³⁴ **which they were raising** [short pause] **but we did not see** the post [short pause] we wanted to get to the post where the Komarek³⁵ arrived. **We could not get in** [short pause and gesticulation] **there was a big bush** [*motacusal*]! Let's say and the small stream, but it goes out to the Iténez river.

[Longer pause]

[PCh] And when was that?

[RTW] That was more or less 39 [1939].

[PCh] 39?

[RTW] Yes, Leigue was there, already [short pause] He sent us to see if there is more *Morese* [short pause] but they were the deceased [*finado*], they were already devils!

[HCh] They were already dead, already [short pause]

[RTW] But they lived **in this area** [*en esta zona*] [short pause] **in this life**, better say [short pause] that is why Leigue sent us to get more *Morese*, but it was not possible, **nor did we find them**, we just went [short pause and gesticulation] **to see** [short pause] **the stream we saw**, ends the stream, ends, **there was a dense thicket**

³¹ In the annex published at the end of this paper, the reader will find original Spanish transcriptions of the interviews. All translations are my own.

³² The initials of my interlocutors are in square brackets.

³³ Nowadays “*Morese*” is an ethnonym which the Moré use when talking about themselves in Spanish.

³⁴ Historically the Moré were using parrots as pets to raise alarm if someone was coming to the long house (*maloca*) (Snethlage 2016).

³⁵ Komarek was a Czech farmer who lived close to the Moré territory between 1920s–1930s. In a longer version of the story, there is another part where the storytellers describe Komarek's earlier travel to the Namatuke. There, he met the deceased Moré, but he did not know that they were already dead.

[*motacusal*]! **But the parrots sounded**, we went further, there was their first long-house [short pause and gesticulation] there were the pillars [*horcones*], pillars no more [short pause] the main pillar was high [short pause and gesticulation] but **beyond** they made more longhouses [short pause] more longhouses, **but we did not get there, it was closed, it was closed, closed** [short pause] **we could not!** HUUUU..., we had to go back [short pause and gesticulation] What we wanted was **to see** the port, the devil's barracks [short pause] but **everything was closed** [long pause] END.

Sometimes, when telling such stories, some of my interlocutors interchangeably used expressions 'the other side' (*otro lado*) and 'the other life' (*otra vida*) but, interestingly, I have not recalled them using the expression 'the other world'. Perhaps, following this observation, we could assume that for the Moré there is no impassable distinction between separated worlds, but rather the 'otro lado' idiom evokes the crack of reality into different layers and a concept of a different life on this and the other side of the boundary? I prefer to think of those sides as experienced realities (each generated by a particular body or point of view), without considering – for now – if we are dealing here with one world or many different worlds in the framework of ontological turn.

The concept of 'the other life' (*otra vida*) requires a separate article and recalls the idea that is common in Amazonia (and elsewhere), namely, that life in some form continues after death. For the purposes of this article, I only wish to emphasize that, in my understanding, the Moré do not consider 'the other life' as something which is exclusively reserved for dead people. Beings from 'the other life' can, for instance, be the 'demons' (*demonios*) mentioned earlier. They can also be aquatic beings living underwater. Deceased Moré from the Namatuke are also sometimes described as beings from 'the other life', but more often they are just described as beings from 'the other side'. I would not claim that they are separate concepts but rather 'uses' of handy vocabulary, as they both are Spanish expressions that describe the existence of somehow divided (cracked³⁶) reality that is possible to experience. Perhaps, the concept of 'the other life' can also be somehow connected to the Christian discourse about reality introduced to the Moré by Luis Leigue Castedo in the 1940s–1950s, which is another interesting topic, certainly worth a separate study.

'The other side' idiom seems to indicate fragmentation of the reality at least in terms of differences in the experience from the perceiver's point of view. In other words, the reality appears to be fragmented or divided into 'sides' where 'the other side' is out of experiential reach of the agent (at least in a particular situation). The level of access to the other side seems to be, in a way, gradual

³⁶ Perhaps it is worth mentioning that the word 'shaman' in Moré is *ikat*. I always wondered what exactly *ikat* means in Moré language. The underlying meaning of this word was always difficult to grasp from conversations with the Moré, because for them *ikat* simply means a shaman (*brujo*). It was interesting to find out that in Wari' language the word [*jicat*] seems to mean divide, crack, break (Kern 1996: 59 cf. Everett, Kern 1997: 378).

depending on the state of the perceiver. For ordinary people in normal circumstances (healthy and accompanied), the other side is usually closed (and invisible). Considering the first story quoted above, we see that the reality is described as separated by the rim of the dense thicket/bush (*motacusal*) or by the surface of the water (river). The water and the forest were “closed”. The dense thicket and the water surface are rims of the reality that were closed, so can be considered as boundaries in this particular place and time, concealing the other side. Indeed, the surface of the water can be perceived by the Moré as the *boundary* between this and the other side. I would like to illustrate this observation with another short example.

Example 2 [Otro_lado/ ite_20140822_pch_RTW_ekuyuri]

[RTW] There was one, the biggest shaman [*brujo*], Ricardo’s father [short pause] he *E’kuyuri*, this one [short pause and gesticulation] that one came here from *komi pikuñ* [name of the stream in Moré] to the “eighteen” [name of the stream in Spanish]. They had their little house like that on the *pampa*, no more. From there the full stream went up [incomprehensible] and it had a little bridge like that [gesticulation], two sticks, no more and because it was not very wide [short pause and gesticulation] to this [short pause] the stream of *pikuñ*, the man crossed, crossed [short pause] halfway across the bridge [short pause and gesticulation] that was where the dolphin jumped. Taaa! eee! He dumped him **into the water and took him away**, that man [short pause] that shaman. **Beyond there**, he already told him that he was a shaman, so!

“Aaaa it’s you! [short pause] we thought it was the other people.”

“No, it’s me,” he says.

“Let’s go to the house.”

They took him to the house, many girls [there], but they were dolphins [short pause] [incomprehensible] [short pause] there he took *chicha* [short pause] ate *chivé*³⁷ [long pause].

[Pch] *E’kuyuri*?

[RTW] *E’kuyuri*, the father of the deceased Ricardo. “**There it goes**. [gesticulation] This is the way...eeeeeu, you will go **out there**, where you took off” [short pause] he said “there is the way” [short pause] **and there the shaman came out** [short pause and gesticulation] **he took the road and went well there where he fell into the water**. He crosses **over there** to home **over there** [short pause] hmm, they thought to take him, but they could not [short pause] **he learned a lot**.

END.

³⁷ *Chivé* is a beverage typical of eastern Bolivia. It is prepared from cassava (*manioc*) flour. The beverage is made by mixing cassava flour (previously dried) with water and sugar. The Moré also use the term *chivé* to designate pure dried cassava flour, which they sprinkle over fish, for example.

In my opinion, *the surface* of the water is presented here as a permeable boundary or the interface between two sides (cf. Conklin 2001: 227–228). Two things are especially interesting in this example. First, the reality below the water surface is very much the same as in the village on the ordinary Moré side. After crossing the surface, E'kuyuri can breathe and talk with dolphins in their human form. They offer him typical human food, namely *chicha* and *chivé*. This can suggest that the other side is almost the same as this side. Crossing the boundary between the sides for an ordinary human can even be imperceptible. Perhaps because of this similarity, the whole transition between sides is possible for this particular body (agent). On the other hand, the similarity (of the other side) itself may be an effect of the agent body's perspective, which transforms or creates a whole experienced reality. Either the reality is transforming, or the agent's body is under the process of metamorphosis – the Moré seem to highlight that the whole process could be, at first glance, imperceptible and that both sides have many things in common (in other words, they are symmetrical in a topological sense).

Second, the lack of specific differences between the sides is highlighted by quite extensive use of proximity markers such as “here/there”. It seems like the distance (or rather the deictic character of proximity markers) itself is a (required) marker of alterity. The dangerous sameness of ‘the other side’ conceals the crucial point that reality is different when the boundary (surface) is crossed. Therefore, there must be some way to highlight this difference between the apparently indistinguishable sides (in terms of experienced realities). *Here*, it is not the same as *there*. It is interesting that the proximity markers are perspective dependent (deictic) and, as we know from the ethnographic examples in Amazonia, the body is the source of perspective (Viveiros de Castro 1998).

Maybe it is the reality that is transforming, or rather – the point of view, but when speaking Spanish, the Moré are likely to conceptualize this transformation in *spatial* and sometimes *temporal* terms. Concerning the temporal aspect, it is worth adding that the Moré elders also tell various versions of the stories about nocturnal people from the other side. These are sometimes presented as stories about a mythical person (*Kanawan*) and sometimes about a local group of Moré (*Wariptok*) who are still living in the forest, but in a reversed temporal space. They sleep during the day (from the Moré perspective) and are active during the night. Quite often, they are considered as the nocturnal Moré people, sometimes also described as the deceased Moré.

Finally, I would like to focus on the boundaries separating different sides. The boundaries for the experienced reality are potentially present not only in the water surface or the wall of the bush/dense thicket located deep in the forest, but the rim between the forest and a cleared space of a village or a garden can also be easily expressed as a possible boundary of this/other side.³⁸ Of course,

³⁸ Also, according to some myths (and stories), the surface of a stone or ground itself can be considered as another boundary for the sides (Angenot de Lima 2002: 737). The crucial importance of the boundary between the village and the forest understood as other sides was also examined in detail by Marta Krokoszzyńska in her work about (ex)Capanahua (Krokoszzyńska 2016).

entering the forest does not mean that one is automatically entering the other side. The crossing of the rim (between the forest and a cleared space of a village or a garden) is *potentially* the boundary of the other side, in part because of the particularities of one's emotional (or bodily) state upon entering the forest. If, for example, someone is entering the forest under normal circumstances (healthy and not alone), it is less probable that she or he will be in danger of entering 'the other side'. Also, the temporal dimension is important here, because the Moré interpret nighttime as more conducive to encounters with beings from 'the other side' (cf. Vilaça 2010: 101). For now, we could just state that the Moré conceptualize different sides of given boundary, which are sometimes possible to transit because of an individual's particular *spatial* or *temporal* orientation and their *emotional* (bodily) state.

Considering the boundary created by open cleared space of a village or a garden and the dense thicket of the forest, it is worth mentioning an interesting observation made by Luis Leigue Suárez, the son of Luis Leigue Castedo. During one of my interviews with him, he recalled memories from his youth among the Moré. In the 1940s–1950s, he used to go hunting with the Moré and observed that, quite often, they stopped before entering the forest on the edge of the cleared space. Then, he recalled that some were singing a song (chant) or sometimes just taking a deep breath before they entered the forest (Chyc, ite_20170804_Leigue-Suarez).

Another observation made in the 1960s by the French anthropologist Jacques Meunier during his stay among the Moré also seems to highlight the Moré's interest in the surfaces and boundaries of space (and their constant jokes they share all the time also nowadays).

How I wish I had their eyes! And this ability to give mythological dimensions to the slightest event... Once, they surprise a webbed lizard running on the surface of the water. It looks like mounted on water skis. At the end of the race, the animal loses its balance and spreads in a dense bush. They comment on the affair in Spanish: the lizard, they call it "Jesus Christ" and the dense thicket, the leaves of which open and retract, they call it among themselves, "close your mouth". This immediately gives: "Jesus Christ fell into the arms of damned close your mouth". The younger giggle and the old one rejoices. Experts in scatology, born rhetoricians, will exploit all the possibilities of the figure ... It is up to the one who will be the grittiest. Nevertheless, after 20 years of catechism, the Moré Indians are funny parishioners!³⁹

(Meunier 1982: 128, translated from French by the author)

It is also quite interesting that many traditional hunting practices (especially involving birds and smaller animals) developed by the Moré are based on the use of hiding platforms (*chapapa*) and hiding shelters. The Moré hunters, hidden behind the surface of a shelter or on the platform, could observe animals without

³⁹ The original French version is available in the annex.

being seen themselves. Many of these practices were documented by Emil Heinrich Snethlage (2016) and Stig Rydén (1958). In my opinion, all these examples show that surfaces are boundaries between different objects/persons in space and play a specific role in the Moré's conceptualization of the experienced reality. It is worth highlighting here that such surfaces are particularly associated with the problem of invisibility for the other side. The surface (of water, forest, ground, etc.) is the only visible part of the other side and at the same time – a boundary. I will go back to those implications in the concluding remarks. The last example shows that the Moré seem to highlight the spatial conceptualization even if they do not explicitly use the term '*otro lado*'.

Example 3 [Otro_lado/ ite_20140816_pch_RTW_alma]

(...)

[PCh] Do shamans need something to talk with a dead person? Do they need to drink something or do something?

[RTW] They ask him, better say, the shaman, they **take him there** ... so he can drink *chicha*. Drink *chicha* and drink this...alcohol, awirante⁴⁰ [*aguardiente*] let's say. [incomprehensible] Tobacco, **the shamans bring from there**, [short pause] well.

[HCh] with this they work [shamans]

[longer pause]

[PCh] But, the ancestors do they knew alcohol before?

[RTW] The devils had it, so...[*chicha/aguardiente* – alcohol, tobacco]. The shamans **from there bring it here**. So that the people can approve [incomprehensible] a bottle brings, and they invite them, to the neighbors to the companions, but they do not bring enough, a bottle no more. But those are from the devils ... [short pause] **not from here** [short pause] the awirante that one.

END.

Of course, the adverbs of place, like “there” or “here” can be used to simply mark the distance, but they can also be interpreted as topological markers of different sides of experienced reality. In the story mentioned above, the distance itself highlights the otherness and, at the same time, the power of products from “there”. It was already reported that the Moré are sensitive to spatial orientation in terms of proximity and distance. For example, according to the work of the Brazilian linguist Celso Ferrarezi Junior, the native classification of animals in the Moré language (as well as hunting practice related to them) is deeply oriented by the criterion of what he calls the “geographical location”. Based on linguistic categorization, he identifies three main spatial spheres of crucial importance for the Moré classification of fauna and hunting practice. They are, respectively: tree canopy, solid ground, and water. These spheres form a kind

⁴⁰ This is a neologism in the Moré language. Derived from Spanish word *aguardiente*, which in local Spanish means: high alcoholic beverage that is obtained by distillation of wine or other substances through fermentation.

of spatial topography (or *ecozonas*) where all animals living in a particular sphere are considered to be relatives, which according to Ferrarezi Junior, linguistically locates them in the same classificatory units. Such association of animals as members of one family is based not on the morphological criteria, but the spatial (or geographical) ones. The animals live at a close distance, so they must be related (Ferrarezi Junior 1997: 94-107).

Similarly, we can look at the properties of the state of 'being alone' in terms of being prone to cross on the 'other side'. In my opinion, the Moré conceptualize 'loneliness' (*la soledad*) also as a form of spatial orientation, in terms of physical distance from their kin (cf. Vilaça 2002), where physical separation also means lack of visual or audible communication. It is noteworthy that virtually all strange encounters with 'the other side' take place when a person is alone. As we know, being alone in the Amazonian rainforest is very commonly presented in ethnographies as something (ontologically) dangerous (Viveiros de Castro 1998; Peluso 2004; Opas 2005; Santos-Granero 2012). It is likely that for the Moré, crossing to (or experiencing) 'the other side' is related to being alone (in the forest or on the water) with the inability to recognize that something is wrong with your body (or perception). Like other Amazonian people, the Moré interpret fear as a change in the bodily state that can cause sickness and even death. If you are scared because of a strange encounter, you may start to see the encountered animal as possessing human characteristics (literally, not as an ordinary animal), which is a sign that you have just started to transform and perceive those strange non-human beings as they see themselves (mainly as humans), as it is presented in the perspectivist framework (Viveiros de Castro 1998).

In the proposed topology framework, you can see them as human beings precisely because you are *there* (*yi ma*) not *here* (*yi ka*). According to the Moré elders, only shamans can control the processes of transformation caused by the distance, separation, loneliness, simply the result of being *there*. This means precise control of the body states (on *this* side of the reality), simply not to get sick *here*. Shamans can see beings *there* in their human form and communicate with them. They can return from *there* because they know how to socially navigate such situations. In contrast, for ordinary people like Tuke, such encounters are very dangerous, because they may never return from the other side and die *here*, on this side. Therefore, it is not a coincidence that Tuke was incidentally alone and at night when the strange peccary presented itself. Because Tuke was, at that moment, alone, no one would assure him that he had not crossed the thin border between the sides. Nevertheless, such 'philosophical' elaborations are not expressed *explicitly* by the Moré, they are rather 'hidden' in statements like the following conclusion, told by Tuke at the end of his hunting story: "*This critter was from the other side. I shot him, but he didn't die. There was not even any blood over there. But I was not scared. He didn't scare me – that's why I was able to come back home*".

Concluding remarks

In his seminal paper “Amerindian perspectivism in Amazonia and elsewhere” Eduardo Viveiros de Castro (2012: 140) observed:

This spiritual world is sometimes tellingly referred to as “the other side” an expression that can be found among cultures as different as the Trio of Surinam, the Piro of Peruvian Amazonia, and the Kwakiutl and Tsimshian of the Northwest Coast (...).

As I was trying to demonstrate, this list could be extended to include the Chapacuran Moré from the Bolivian Amazonia. In this essay, I focus on the spatial aspect of the chronically unstable reality,⁴¹ which appears to be of special interest for the Moré. They seem to devote particular attention to the surfaces and perceptual boundaries between objects/bodies in space. Those surface/boundaries open the possibility that a particular surface divides the experienced reality into this and the other side. Such fragmentation into sides is quite topological because divided parts are symmetrical. The reality on the other side is very much like on this site. The inhabitants of the other side live there in human form and it is possible to communicate with them (at least for the shamans). Ordinary people may not even recognize that they have crossed this invisible boundary between the sides.

In the conclusion, I would like to point out some implications of these topological aspects of animism and its possible connections with other recurrent themes in Amazonian cosmologies. These could set the direction for a further elaboration of the ideas of *‘otro lado’* (and more broadly, the topology frame for the animism-perspectivism ethnographic material), which I only had a chance to briefly discuss here.

The stories presented in this article contain many characteristics of animism and perspectivism already known from other Amazonian examples, but among the Moré, they are verbalized explicitly as topological (spatial) concepts. What is not always explicitly verbalized in the narratives are (among others) the issues of visibility and invisibility. Nevertheless, it is possible to infer that in many situations those aspects are interconnected and crucial. The other side is invisible to the people in normal circumstances. This relative invisibility is, in my opinion, due to at least two reasons.

First, it is a feature of the very nature of our normal perception. In ordinary circumstances, we cannot see through a solid body/object surface. This obvious fact is not without importance also for the Moré. Moreover, for them, this is a crucial feature of our normal (healthy human person) cognition that the solid surface (of a body, object, sphere, etc.) is a boundary for our perception. Because they use this quality for the purposes of hunting (e.g., the shield trap mentioned above), we can infer that also other potential non-human persons (e.g., animals and birds) share this common limit of perception.

⁴¹ To paraphrase the famous and pertinent observation by Aparecida Vilaça (2005), concerning the Amerindian conceptions of “chronically unstable bodies”.

Secondly, the other side must be invisible because it is ontologically indistinguishable from another topological structure – basically, from the inside/outside symmetry. To further explain this, let me once again refer to the notion of the surface.

The other side in the normal circumstances is invisible at first glance. The very concept of ‘the other side’ can be derived from this quality – it is something behind the visible surface that is hidden from direct view. This logic makes the notion of the (visible) surface a crucial idiom in the Moré animism (and I think more generally in Amazonia, as indicated for a different purpose for example in Gow 1989, 1999; Lagrou 1998, 2018). Virtually every surface could be a boundary that, potentially, can divide the sides.⁴² For the Moré, the surface/boundary can be, for example, the rim of water, of a dense thicket, or the surface of a stone. Nevertheless, it can be the visible surface of a tree, the ground, earth surface, or a visible surface of any given body/form (animal, human, bird, or spirit).

We have known for decades now that the body plays a central role in Amazonian socio-cosmologies. In his seminal paper, Viveiros de Castro proposed that the body in Amazonia should be understood more broadly as “bundles of affects and sites of perspectives” (Viveiros de Castro 1998: 481). The body (of every form or shape) always has its *visible surface* that visually *constitutes its form or shape* (notions already familiar in Amazonian cosmologies, reviewed in [Praet 2009]). Thus, what we can perceive is only the visible surface of the body shape through which we cannot see *inside* the body. Therefore, the bundles of affects associated with any particular body are indeed crucial, because only through this feature we can identify a type of subject (the inside) with which we are dealing.

Now becomes possible to think of the other side as “the inside” of any given container for which the archetype will be the Amazonian idiom of the body. The skin will be its surface (a boundary between the sides) and, at the same time, the main visible part of the body. This logic leads us to flag another crucial notion, namely the concept of a container that seems to be a recurrent theme in Amazonian cosmologies, but somehow still remains outside the mainstream of ethnographic theory (cf. Krokoszyńska 2015, 2016, 2017). The inside/outside distinction also can be elaborated further in the context of Descola’s reformulation of animism. This topological aspect of animism is already present in Descola’s observation that the main mechanism of animistic ontology is operating according to the interiorities and the exteriorities of a given body (Descola 2015).

The opacity of the inside (but also of the other side) hints at another important theme in Amazonia – the problem of appearances (Rivière 1994). The typical Amazonian case, a *specific-body* in the forest looks like e.g., a particular animal,

⁴² It is not necessary to look for an explicit verbalization of ‘the other side’ in Amazonian ethnography (although I believe there is much more to it than the short list mentioned at the beginning of this concluding section). The other side conceptualization is closely linked with the notion of invisibility and appearances, which are a very common idioms in many Amazonian ethnographies. As I try to show in this section, the implications of ‘*otro lado*’ topological framework are already present in other typical Amazonian themes.

but it is only the appearance. In fact, specific-body results to be a different *somebody*. The hunting story with which I started draws attention to exactly this point. On the one hand, we could say, that the “true nature” of this body comes from its opaque inside – therefore, from the other side. On the other hand, there is also another, reverse aspect of this topology. *Somebody* who is not yet specific (exactly “visible”) because of being hidden behind the surface, can sometimes appear on this side as a *specific-body*. So, the problem of appearances can be seen (at least in the Moré ethnographic context) also as the problem of nonspecific *somebody* coming from the other side, appearing on this side (as *specific-body*). I will try to illustrate this briefly with one example. Carlo Severi (2004: 816) observed:

in many American Indian shamanistic traditions, a number of central concepts, usually translated as ‘soul’, ‘shadow’, ‘double’, and so on, possess no definite meaning, and are always surrounded by a halo of uncertainty. The semantic content of these concepts is never fully understood, or positively represented by people.

As for many indigenous cosmologies in Amazonia (or elsewhere), also in the Moré ethnographic context, we could find a native notion which somehow resembles an anthropological concept of spirit (Praet 2009). For a very good anthropological reason (Spiro 1966), it is always better for us to use a native term for this notion, which in the Moré case will be *imwikuti*. This is a general term that appears in reference to beings from the other side when stories are told in the Moré language. Interestingly, this term is used mostly in situations when a protagonist or perceiver cannot see a being itself (because of water surface, dense thicket, or night). Therefore, as Severi observed, it is quite difficult to obtain a concrete description of those beings, no matter if the story is told in the native or the Spanish language. When telling a story in Spanish, the Moré will use the term such as *demonio*, *diablo*, *cosas diabólicas* (a demon, devil, devil’s things), which are similarly fuzzy in terms of *specific-body* form. Nevertheless, when such a being emerges on this side (possible to perceive), it always appears in a specific form (human-like or animal); it is only in such instances, that the storyteller can evoke a concrete native name for the being or a concrete general name for the specific species of animal. Therefore, when referring to this visible (on this side) form of being, quite many characteristics can be offered. Especially peculiar characteristics (as big ears, too much hair, or unusual behaviour). Thus, what was already noted for a different purpose (Severi 1993, 2004: 816; Rogalski 2016, 2017), those “spirits” from indigenous narratives are almost always fuzzy (unspecific) beings (or concepts) until they appear (‘on this side’) for a concrete (usually lonely) perceiver as some *specific-body* form (usually human or animal).⁴³

⁴³ For the purpose of my argument, I am focused on visual modality here. Nevertheless, the process of “appearing” in experienced reality can be extended to other modalities, such as hearing, smelling, and so on. Francesca’s Mezzenzana’s (2018) analysis of experiencing *Supai* among the Runa through smelling is an excellent ethnographic example, although it is framed in a different theoretical perspective. In my opinion, her thesis about the importance of the process

What is even more interesting for me, very often the Moré hunters refer to their 'normal' game using terms such as "critter" (*un bicho*), "beast" (*una fiera*), "creature" (*una creatura*) or "something" (*algo*) until this *some-body* appears visible as *specific-body*. For example, until the peccary resurfaces out of the dense thicket or fish emerge through the water surface, they would typically say "there is critter over there" (*hay un bicho allá*), "there is something here" (*hay algo aquí*), or "it is coming this beast" (*ya sale esta fiera*).

I would like to conclude by making the final observation related to the notion of the boundary (surface). The main characteristic of the surface is that it is a boundary but as such is never perfect. In my opinion, it is crucial, that there must be a boundary, but at the same time, it is important, that it is possible to cross it. The problem of thus understood boundaries in Amazonia has not been fully addressed but can be explored through the idiom of the body. Penetrable versus not penetrable (not closed enough⁴⁴/totally closed) bodies appear to be a key concern for the Amazonian socio-cosmologies. Nevertheless, I hope that this sketch of a chronically unstable reality among the Moré can contribute to revisiting the notion of surface/boundaries in Amazonian ethnography, especially in the context of topology framework outlined above.

Bibliography

- Andersen, M. (2017). 'Predictive coding in agency detection'. *Religion, Brain and Behaviour*, 9(1). Doi: 10.1080/2153599X.2017.1387170.
- Angenot-de Lima, G. (2002). *Description phonologique, grammaticale et lexicale du Moré, langue amazonienne de Bolivie et du Brésil*. Ph.D. dissertation, Rijksuniversiteit te Leiden.
- Århem, K. (1993). *Ecosofía makuna. La selva humanizada: ecología alternativa en el trópico húmedo colombiano*. Bogotá: Instituto Colombiano de Antropología, Fondo FEN Colombia, Fondo Editorial CEREC, 109-126.
- Århem, K. (1996). The cosmic food web. Human-nature relatedness in the Northwest Amazon. In: P. Descola, G. Pálsson (eds.), *Nature and Society, anthropological perspectives*, 185-204.
- Bar, M. (2007). The proactive brain: Using analogies and associations to generate predictions. *TRENDS in Cognitive Sciences*, 11, 280-289.
- Bar, M. (2009). Predictions: A universal principle in the operation of the human brain. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 364, 1181-1182.
- Birchall, J., Dunn, M., Greenhill, S.J. (2016). A combined comparative and phylogenetic analysis of the Chapacuran language family. *International Journal of American Linguistics*, 82(3), 255-284.

of learning to experience *Supai* (through smell or dream) is valid also in the context of visual modality discussed here.

⁴⁴ I intentionally avoid here the term "open" because it seems that normal state of body in Amazonia is to maintain its boundaries (stay closed). Exchange of substance should be made intentionally and in adequate conditions (for example Vilaça 2002, 2005). Nevertheless, not closed enough boundaries are a chronic problem of the Amazonian socio-cosmology (Vilaça 2005, cf. Krokoszyńska 2017).

- Bird-David, N. (1999). "Animism" revisited: personhood, environment, and relational epistemology. *Current Anthropology*, 40(S1), S67-S91.
- Bird-David, N. (2006). Animistic epistemology: Why do some hunter-gatherers not depict animals? *Ethnos*, 71(1), 33-50.
- Bloch, M. (1998). *How we think they think: Anthropological approaches to cognition, memory, and literacy*. Westview Press.
- Bloch, M. (2012). *Anthropology and the cognitive challenge*. Cambridge University Press.
- Boyer, P. (2018). *Minds make societies: How cognition explains the world humans create*. Yale University Press.
- Brightman, M., Grotti, V.E., Ulturgasheva, O. (eds.) (2012). *Animism in rainforest and tundra: personhood, animals, plants and things in contemporary Amazonia and Siberia*. Berghahn Books.
- Carrithers, M., Candea, M., Sykes, K., Holbraad, M., Venkatesan, S. (2010). Ontology is just another word for culture: motion tabled at the 2008 meeting of the group for debates in anthropological theory. *Critique of Anthropology* 30, no. 2, 152-200.
- Candea, M. (2017). We have never been pluralist: on lateral and frontal comparisons in the ontological turn. In: P. Charbonnier, G. Salmon, P. Skafish (eds.), *Comparative metaphysics: ontology after anthropology*. London: Rowman & Littlefield.
- Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe wśród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 191-210.
- Clark, A. (2016). *Surfing uncertainty: Prediction, action, and the embodied mind*. Oxford University Press.
- Conklin, B.A. (2001). *Consuming grief: Compassionate cannibalism in an Amazonian society*. University of Texas Press.
- Costa, L., Fausto, C. (2010). The return of the animists: Recent studies of Amazonian ontologies. *Religion and Society*, 1(1), 89-109.
- Da Col, G. (2013). Strathern bottle: On topology, ethnographic theory, and the method of wonder. In: M. Strathern, *Learning to see in Melanesia*. HAU: Masterclass Series, 2.
- Descola, P. (1992). Societies of nature and the nature of society. In: A. Kuper (ed.). *Conceptualizing Society* (pp. 107-126).
- Descola, P. (1996). *In the society of nature: A native ecology in Amazonia*. Cambridge University Press.
- Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture*. University of Chicago Press.
- Descola, P. (2014). The difficult art of composing worlds (and of replying to objections). *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 4(3), 431-443.
- Domańska, E. (2014). Retroactive ancestral constitution, new animism and alter-native modernities. *Storia della Storiografia*, 65(1), 61-75.
- Duran, I.R. (2000). *Descrição fonológica e lexical do dialeto Kaw Tayo (Kujubi) da língua Moré* [Master's dissertation]. Guajará-Mirim: Universidade Federal de Rondônia.
- Everett, D.L., Kern B. (1997). *Wari': The Pacaás Novos Language of Western Brazil*. London, New York: Routledge.
- Fausto, C. (2012). The friend, the enemy, and the anthropologist: hostility and hospitality among the Parakanã (Amazonia, Brazil). *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 18, S196-S209.
- Ferrarezi Junior, C.F. (1997). *Nas águas dos Itenes: um estudo semântico com a língua moré* (Dissertação de Mestrado).
- Frith C. (2007). *Making up the mind: How the brain creates our mental world*. Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.

- Gow, P. (1989). Visual compulsion: design and image in western Amazonia. *Revista Indigenista Latinoamericana*, 2, 19–32.
- Gow, P. (1999). Piro designs as meaningful action in an Amazonian lived world. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 5, No. 2, June, 229–246.
- Graeber, D. (2015). Radical alterity is just another way of saying “reality” a reply to Eduardo Viveiros de Castro. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 5(2), 1–41.
- Guiteras Mombiola, A. (2019). School Centres for ‘Savages’: In Pursuit of a Convivial Sociability in the Bolivian Amazon, *Mecila Working Paper Series*, 16. São Paulo: The Maria Sibylla Merian International Centre for Advanced Studies in the Humanities and Social Sciences Conviviality-Inequality in Latin America.
- Hamberger, K. (2012). Le modèle topologique des sociétés amazoniennes. *Journal de la Société des Américanistes*, 98(98-2), 199–232.
- Hamberger, K. (2018). Kinship as logic of space. *Current Anthropology: A World Journal of the Sciences of Man*, (5), 525–548.
- Hamberger, K. (2019). Engendering houses: The topological conception of gender pioneered by Stephen and Christine Hugh-Jones. *Tipiti: Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America*, 16(2), 57–75.
- Harvey, G. (2006). *Animism: Respecting the living world*. Wakefield Press.
- Heywood, P. (2012). Anthropology and what there is: reflections on ‘ontology’. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 30(1), 143–151.
- Hohwy, J. (2013). *The predictive mind*. Oxford University Press.
- Holbraad, M., Pedersen, M.A. (2017). *The ontological turn: an anthropological exposition*. Cambridge University Press.
- Kern, B. (1996). *Versão preliminar do dicionário da língua Wari’ (Pacaas Novos)*.
- Kohn, E. 2005. Runa realism: Upper Amazonian attitudes to nature knowing. *Ethnos*, 70(2): 171–196.
- Kohn, E. 2013. *How forests think: Toward an anthropology beyond the human*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Krokoszyńska, M. (2015). Drunken speech: A glimpse into the backstage of sociality in Western Amazonia. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (1), 11–33.
- Krokoszyńska, M. (2016). *The infliction of descent: an overview of the Capanahua descendants’ explanations of the generative process*. Doctoral dissertation, University of St Andrews.
- Krokoszyńska, M. (2017). Robak zjada jaguara: procesy tworzenia relacji z perspektywy Amazonii zachodniej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 45–86.
- Lagrou, E. (1998). *Cashinahua cosmovision: a perspectival approach to identity and alterity*. Ph.D. Thesis, University of St Andrews.
- Lagrou, E. (2018). Copernicus in the Amazon: ontological turnings from the perspective of Amerindian ethnologies. *Sociologia & Antropologia*, 8(1), 133–167.
- Laidlaw, J., Heywood, P. (2013). One more turn and you’re there. *Anthropology of this Century*, 7. <http://aotcpres.com/articles/turn/>.
- Leach, E.R. (1961). *Rethinking Anthropology*. London: University of London, the Athlone Press.
- Leigue Castedo, L. (1957). *El Iténez Salvaje*. Ministerio de Educación. Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore. La Paz – Bolivia.
- Lima, T.S. (1999). The two and its many: reflections on perspectivism in a Tupi cosmology. *Ethnos*, 64(1), 107–131.
- Lupyan, G., Clark, A. (2015). Words and the world: Predictive coding and the language-perception-cognition interface. *Current Directions in Psychological Science*, 24(4), 279–284.

- Mercier, H., Sperber, D. (2009). Intuitive and Reflective Inferences. In: J. Evans, K. Frankish (eds.), *In Two Minds: Dual Processes and Beyond* (pp. 149–170). Oxford, England: Oxford University Press.
- Mercier, H., Sperber, D. (2017). *The Enigma of Reason*. Harvard University Press.
- Meunier J. (1982). *Premiers pas en Amazonie. Postface, Alfred Métraux*. Les Indiens de l'Amérique du Sud. Paris: Métaillé.
- Mezzenzana, F. (2018). Encountering Supai: An Ecology of Spiritual Perception in the Ecuadorian Amazon. *Ethos*, 46(2), 275–295.
- Ojalehto, B., Douglas, M., Salino, G. (2015). Agency concepts across cultures: How intuitive is folkpsychology? 37th Annual Meeting of the Cognitive Science Society, Pasadena, CA, 2015a (pp. 1763–1768). Cognitive Science Society.
- Ojalehto, B., Doug, M., Salino, G. (2017). Conceptualizing agency: Folkpsychological and folkcommunicative perspectives on plants. *Cognition*, 162, 103–123.
- Ojalehto Mays, B., Seligman, R., Medin, D.L. (2020). Cognition beyond the human: Cognitive psychology and the new animism. *Ethos*, 48(1), 50–73.
- Opas, M. (2005). Mutually exclusive relationships: corporeality and differentiation of persons in Yine (Piro) social cosmos. *Tipiti: Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America*, 3(2), 2.
- Otten, M., Seth, A.K., Pinto, Y. (2017). A social Bayesian brain: How social knowledge can shape visual perception. *Brain and Cognition*, 112, 69–77.
- Peluso, D. (2004). "That which I dream is true": dream narratives in an Amazonian community. *Dreaming*, 14(2–3), 107–119. Guest editor: Charles Stewart.
- Praet, I. (2009). Shamanism and ritual in South America: an inquiry into Amerindian shape-shifting. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15(4), 737–754.
- Rival, L. (2012). The materiality of life: Revisiting the anthropology of nature in Amazonia. *Indiana*, (29), 127–143.
- Rivière, P. (1994). WYSINWYG in Amazonia. *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, 25(3), 255–262.
- Rodgers, D. (2013). The filter trap: Swarms, anomalies, and the quasi-topology of Ikpeng shamanism. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 3(3), 77–105.
- Rogalski, F. (2016). *Animizm, perspektywizm i sprawczość u ludu Arabela z Amazonii peruwiańskiej*. Doctoral dissertation, University of Adam Mickiewicz.
- Rogalski, F. (2017). Niespecyficzne duchy, przewrotne opowieści – budowanie wyobrażeń na temat osób nie-ludzkich w narracjach ludu Arabela (Amazonia peruwiańska). *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 87–118.
- Rydén, S. (1958). *Los indios Moré. Notas etnográficas*. Ministerio de Educación. Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore. La Paz – Bolivia.
- Sanchez, G. (2019). Plantações de queixadas, peixes-mandioca e corujinhas boiadeiras: as relações entre humanos, animais e maestria na Terra Indígena do Rio Guaporé (Rondônia). *Mediações - Revista de Ciências Sociais*, 24(3), 28.
- Santos-Granero, F. (2012). Beinghood and people-making in native Amazonia: A constructional approach with a perspectival coda. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 2(1), 181–211.
- Severi, C. 1993. Talking about souls: on the pragmatic construction of meaning in Kuna chants. In: P. Boyer (ed.), *Cognitive aspects of religious symbolism*, 165–181. Cambridge: University Press.
- Seth, A. (2017). Anil Seth: Your brain hallucinates your conscious reality. *TED Talk*.
- Seth, A. (2019). From unconscious inference to the beholder's share: Predictive perception and human experience. *European Review*, 27(3), 378–410. Doi: 10.1017/S1062798719000061.

- Shields, R. (2013). *Spatial questions: Cultural topologies and social spatialisation*. Sage Press.
- Snethlage, E.H. (2016). *Die Guaporé-Expedition (1933–1935): Ein Forschungstagebuch. Aus dem Nachlass herausgegeben von Rotger M. Snethlage, Alhard-Mauritz Snethlage und Gleice Mere*. Böhlau Verlag Köln Weimar.
- Sperber, D. (1997). Intuitive and reflective beliefs. *Mind & Language*, 12(1), 67–83.
- Spiro, M.E. (1966). Religion: Problems of definition and explanation. In: M. Banton (ed.), *Anthropological approaches to the study of religion* (pp. 85–96). Psychology Press.
- Vilaça, A. (2002). Making kin out of others in Amazonia. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 8(2), 347–365.
- Vilaça, A. (2005). Chronically unstable bodies: reflections on Amazonian corporalities. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 11(3), 445–464.
- Vilaça, A. (2010). *Strange enemies: indigenous agency and scenes of encounters in Amazonia*. Duke University Press.
- Vilaça, A. (2015a). Dividualism and individualism in indigenous Christianity: A debate seen from Amazonia. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 5(1), 197–225. <https://doi.org/10.14318/hau5.1.010>
- Vilaça, A. (2015b). Do animists become naturalists when converting to Christianity?: Discussing an ontological turn. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 33(2), 3–19. <https://doi.org/10.3167/ca.2015.330202>
- Vilaça, A. (2016). *Praying and preying: Christianity in indigenous Amazonia* (Vol. 19). University of California Press.
- Viveiros de Castro, E.B. (1998). Cosmological deixis and Amerindian perspectivism. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 469–488.
- Viveiros de Castro, E.B. (2011). Zenó and the art of anthropology of lies, beliefs, paradoxes, and other truths. *Common Knowledge*, 17(1), 128–145.
- Viveiros de Castro, E.B. (2012). Cosmological perspectivism in Amazonia and elsewhere. *HAU: Masterclass Series*, 1.
- Viveiros de Castro, E.B. (2015). Who is afraid of the ontological wolf? Some comments on an ongoing anthropological debate. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 33(1), 2–17.
- Willerslev, R. (2004). Spirits as ‘ready to hand’. A phenomenological analysis of Yukaghir spiritual knowledge and dreaming. *Anthropological Theory*, 4(4), 395–418.
- Willerslev, R. (2007). *Soul hunters: hunting, animism, and personhood among the Siberian Yukaghirs*. University of California Press.

The Anex

The original transcription of stories (in Spanish):

Example 1 [Otro_lado/ ite_20170503_pch_RTW_namatuke]

[RTW] Tres fuimos a motor [la pausa corta] hasta allá [la pausa corta y gesticulación] donde emboca el arroyo de *namatuke* [la pausa corta] pa' ver si hay más Morese [la pausa corta] pero eran finao [finado], pues [la pausa corta]

[HCh] Eran muertos [la pausa corta]

[RTW] lo que yo le decía, pues [la pausa corta] finao [finado] [la pausa corta] pero a nosotros **no nos dio el arroyo, no nos dio** [la pausa corta], **se cerró**[la pausa corta y gesticulación], **se cerró** [la pausa larga]

[PCh] no había nadie?

[RTW] No había nadie, nadie! Termino el rio, seguimos allí a un arroyito, más allá termino el agua y nos fuimos por tierra **pa' ver** [la pausa corta] **solamente se oía las parabas, que criaban ellos** [la pausa corta] **pero no vimos** con el puesto [la pausa corta] queríamos llegar al puesto donde llegó el Komarek. **¡No pudimos llegar** [la pausa corta y gesticulación] un **motacusal grande!** Digamo y el arroyito chiquitito, pero emboca al Iténez.

[PCh] Y cuando fue esto?

[RTW] Eso fue, mas o menos 39 [1939]

[PCh] 39?

[RTW] Si, ya estaba Leigue, ya [la pausa corta] Él nos mandó pa' ver si hay mas Morese [la pausa corta] pero eran los finao [finado] ;eran diablos ya!

[HCh] Ya estaban muerto, ya [la pausa corta]

[RTW] **Pero vivían en esta zona** [la pausa corta] **en esta vida**, mejor dicho [la pausa corta] por eso Leigue nos mandó pa' sacar Morese, pero no se podía, ni los hallamos tampoco, nos fuimos no más [la pausa corta y gesticulación] **a ver** [la pausa corta] **la arroyo nos vimos**, termino la arroyo, termino, **¡allí un motacusal!** Pero sonían las parabas, fuimos más allá, allí había su primera casa de ellos [la pausa corta y gesticulación] habían los horcones, horconcito así no más [la pausa corta y gesticulación] lo principal era alto [la pausa corta y gesticulación] pero más allá hicieron más casas [la pausa corta] más casas, pero no llegamos allí, **se cerró, se cerró, se cerró** [la pausa corta] ;no pudimos! HUUU, tuvimos que regresarnos [la pausa corta y gesticulación] Lo que queríamos era ver lo puerto, la barraca de los diablos [la pausa corta] **pero se cerró todo** [la pausa larga]

END

Example 2 [Otro_lado/ ite_20140822_pch_RTW_ekuyuri]

[RTW] Había uno, el más brujo, el padre del Ricardo [la pause corta] él *E'kuyuri* ese [la pausa corta y gesticulación] ese venía acá de *komi pikuñ* [nombre de arroyo en moré] al dieciocho [nombre de arroyo en español]. Tenían su casita así en la pampa no más. De allí subió el arroyo lleno [incomprensible] y tenia un puentecito así, dos palitos no más y cómo no era ancho [la pusa corta] a este [la pausa corta]

al arroyo de pikuñ, cruzó el hombre, cruzó [la pausa corta] a medio puente [la pausa corta y gesticulación] **allí lo brincó un bufeo** ¡Taaa eee! **Lo tumbó al agua y se lo llevó, ese hombre** [la pausa corta] **ese brujo**. Ya **más allá**, ya le conversó que era brujo, no!

“¡Aaaas vos! [la pausa corta] nosotros pensábamos otra gente”

“No, soy yo” le dice

“Ya, vamos a la casa”

Lo llevaron a la casa, puro peladas, muchachas, eran bufeos [la pausa corta] [incomprensible] allá tomó chicha [la pausa corta] comió chive [la pausa larga] [PCh] *E'kuyuri* ?

[RTW] *E'kuyuri*, el padre del finado Ricardo. “Allí se va. [gesticulación] Por este el camino eeeeu, **va salir por allá**, donde te largaste” [la pausa corta] le dijo” allí sale el camino” [la pausa corta] y allí salió el brujo [la pausa corta y gesticulación] tomó el camino y **salió bien a donde cayó al agua**. Cruzo allí a casa allá cerquita [la pausa corta] hmm, pensaron llevarlo, pero no pudieron [la pausa corta] aprendió hartó

END

Example 3 [Otro_lado/ ite_20140816_pch_RTW_alma]

(...)

[PCh] ¿Los brujos necesitan algo para hablar con los muertos? ¿Tienen que tomar algo o hacer algo?

[RTW] Ellos le preguntan, más bien lo brujo, **lo llevan allá** [la pausa corta] pa que tome chicha. Toma chicha y tome este... alcohol, *awirante* [aguardiente] digamos. [incomprensible] Tabaco, **de allá** traen los brujos, pues.

[HCh] con eso ellos trabajan [los brujos]

[la pausa larga]

[PCh] Pero los antiguos conocían alcohol antes?

[RTW] Los diablos lo tenían pues [chicha/aguardiente – alcohol, tabaco]. Los brujos **de allí** traen **pa' acá**. Pa' que aprueben la gente [incomprensible] una botella trae y los invitan, a los vecinos a los compañeros, pero no traen hartó, una botella no más. **Pero son de los diablos** [la pausa corta] **no es de aquí** [la pausa corta] la *awirante* ese

(...)

Jacques Meunier (1982: 128) (the original transcription in French)

Comme j'aimerais avoir leurs yeux! Et cette faculté de donner au moindre événement des dimensions mythologiques... Une fois, ils surprennent un lézard palmé qui court à la surface de l'eau. on le dirait monté sur des skis nautiques. En fin de course, l'animal perd l'équilibre et se répand dans un buisson. Ils commentent l'affaire en espagnol: le lézard, ils le surnomment «Jésus-Christ» et l'arbuste dont les feuilles s'ouvrent et se rétractent, ils l'appellent entre eux, «ferme-toi putain». Ce qui donne aussitôt: «Jésus-Christ est tombé dans les bras de ferme-toi putain.»

Les jeunes gloussent et les vieux jubile. Experts Es scatologie, rhétoriciens nés, ils exploiteront toutes les possibilités de la figure... C'est à celui qui sera le plus graveleux. N'empêche, après 20 ans de catéchisme, les Indiens morés sont de drôles de paroissiens!

SUMMARY

Otro lado. An inquiry into the conceptual topology of animism among the Moré (Itene) of the Bolivian Amazonia

This paper is based on ethnographic fieldwork among the Moré (Itene) who, together with Wari' and Oro Win, are the descendants of the last Chapacura speaking groups in Amazonia. I analyze, hunting story and elderly people stories (*los cuentos*) where the Moré explicitly conceptualize the notion of "the other side" as the realm of reality inhabited by non-human persons (the Dead, Spirits, Mothers of game, etc.). I focus on some topological aspects of Moré animism, such as conception of surface, boundary, space-time, distance markers, inside/outside distinctions. In conclusion I sketch some possible directions for further research in this topological framework for animism. I hope this paper can contribute to the renewed debate about animism in Amazonia and more broadly to the ontological turn in anthropology.

Keywords: animism, perspectivism, ontology, topology, Amazonia

Część II
Obce oddziaływanie

Artykuł nr 4

Chyc, P. (2017). Język i małżeństwo. Różnice kulturowe wśród Indian Wari'i Moré z perspektywy antropologii historycznej. *Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia*, (3), 191-210.

PAWEŁ CHYC

Uniwersytet Adama Mickiewicza

Język i małżeństwo. Różnice kulturowe pośród Indian Warí' i Moré z perspektywy antropologii historycznej

Wprowadzenie¹

Antropolodzy badający kultury tubylczych ludów Amazonii i Papui Nowej Gwiney współpracują czasami z ludźmi, których przodkowie w XIX i XX w. (czyli stosunkowo niedawno) przez kilka pokoleń żyli bez kontaktu z kulturą odmienną od ich własnej. Taka izolacja, możliwa ze względu na warunki historyczne i geograficzne, w najlepszym wypadku kończy się ostatecznym ustanowieniem pokojowych i trwałych relacji z izolowaną populacją. W literaturze przedmiotu proces ten jest nazywany pacyfikacją². Od czasów kolonialnych tak rozumiane „spotkania kultur” miały miejsce w różnych częściach świata, jednak wspomniane regiony charakteryzują się tym, że wydarzenia te przebiegały tam całkiem niedawno (w XX w.). Zatem badacze tych obszarów dysponują niepowtarzalną okazją udokumentowania wciąż żywych wspomnień na temat takich

¹ Tekst powstał na podstawie materiałów etnograficznych, zebranych w trakcie realizacji grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki – „Tradycja z tubylczego punktu widzenia. Współczesność a przeszłość w dyskursie i praktykach Indian Moré z Amazonii boliwijskiej” (2015/17/N/HS3/00078).

² Taką pacyfikację należy rozumieć jako ustanawianie pokojowych relacji społecznych bez użycia przemocy, przyciągając izolowaną ludność oferowanymi przedmiotami pochodzenia przemysłowego. Proces ten prowadzi do centralizacji osadnictwa i przejścia administracyjnej opieki przez państwo nad izolowaną wcześniej populacją ludzką.

spotkań³. Wydarzenia te mają specyficzny przebieg, jednak oprócz elementów je różniących można w nich odnaleźć pewne prawidłowości i schematy.

W tym tekście syntetycznie porównam przypadki takich XX-wiecznych pacyfikacji amazońskich Indian Wari' i Moré. Celem tej analizy jest wykazanie zasadniczych różnic kulturowych, jakie dziś odnajdujemy między tymi niegdyś spokrewnionymi kulturowo i językowo ludami. Wskażę na specyficzne wydarzenia, które mogły mieć wpływ na pojawienie się i utrwalenie tych różnic.

Przegląd literatury i zaplecze teoretyczne

Ostatnie dekady przyniosły imponujący wzrost liczby prac antropologicznych analizujących proces kolonizacji pozaeuropejskich i rekonstruujących te wydarzenia z tubylczego punktu widzenia. Stało się to możliwe dzięki wzmożonym studiom archiwalnym i wypracowaniu nowych narzędzi analitycznych na gruncie historii, a także samej antropologii. Wzmiankuję tutaj o dorobku dwóch badaczy – ich strategia badawcza stanowi główną oś teoretyczną, którą inspiruje się w niniejszym tekście. Chodzi o dzieło francuskiego historyka i antropologa Natana Wachtela (1977 [1971]) oraz prace amerykańskiego antropologa Marshalla Sahlinsa (1981 i późniejsze 1985 [2006], 1995 [2007]). Wachtel jako jeden z pierwszych podjął się analizy podboju Nowego Świata, przyjmując za motyw przewodni punkt widzenia samych Indian⁴. Sahlins natomiast wykorzystał tę strategię do analizy pierwszych kolonialnych spotkań Hawajczyków z Białymi i wypracował bardziej ogólny model teoretyczny, uwzględniający związki historii i antropologii. To, co łączy obu tych badaczy, to procedura badawcza, którą najprościej można zsyntetyzować w postaci trzech punktów.

Po pierwsze, analizują oni zastane źródła historyczne, przyjmując antropologiczną perspektywę i starają się zrekonstruować tubylczy punkt widzenia wydarzeń. Tym samym oddają głos tym, których źródła historyczne (pisane z perspektywy zwycięzców) uznają za pokonanych. Po drugie, obaj badacze w celu zrekonstruowania tubylczego punktu widzenia posiłkują się strukturalizmem. Są przy tym świadomi jego ograniczeń i starają się w twórczy sposób te ograniczenia przekraczać. Obaj pokazują, w jaki sposób struktury długiego trwania ulegają transformacjom pod wpływem konkretnych wydarzeń (spotkań kultur). Zgodnie ze strukturalistyczną strategią, rekonstruując tubylczy punkt widzenia, skupiają się głównie na analizie tubylczej mitologii⁵. Po trzecie, zwracają dużą

³ Jest to o tyle istotne, że przedstawiciele tych kultur nie dysponują pisemnymi źródłami własnej historii.

⁴ W rzeczywistości pierwszym znanym mi badaczem, który przyjął taką strategię, był meksykański filozof i historyk Miguel León-Portilla (1959). Jednak Wachtel pierwszy zastosował strategię badawczą, która jest dla mnie zapleczem teoretycznym niniejszego tekstu. Szczegółową charakterystykę podejścia badawczego Wachtela polski czytelnik znajdzie w tekście Tomasza Falkowskiego (2010).

⁵ Skupianie się na mitologii nie jest jedynym narzędziem omawianej strategii badawczej. Kilka lat później brazylijscy antropolodzy Manuela Carneiro da Cunha i Eduardo Viveiros de Castro

uwagę na specyficzne konteksty, w których wydarzenia miały miejsce, i analizują te wydarzenia, nieustannie odnosząc je do rekonstruowanego światopoglądu tubylców.

Na zarysowanej tutaj strategii badawczej opiera się również praca brazylijskiej antropolog Aparecidy Vilaça (2010, 2016) na temat procesu pacyfikacji pośród Indian Wari'. Zarówno te, jak i inne prace badaczy będą dla mnie głównym źródłem materiałów porównawczych dotyczących pacyfikacji Wari' i Moré. Ludy te scharakteryzuję w dalszej części tekstu. W tym miejscu chciałbym uwypuklić pewien oryginalny aspekt podejścia Vilaça.

Ponieważ w przeciwieństwie do przypadków opisywanych przez Wachtela i Sahlinsa pacyfikacja Indian Wari' nastąpiła relatywnie niedawno (druga połowa XX w.), Vilaça miała możliwość wzbogacenia swojej strategii badawczej o dodatkowy poziom, niedostępny wcześniej wspomnianym badaczom. Jej praca zawiera analizy struktur długiego trwania w mitologii oraz życiu ceremonialnym Wari' i opiera się na bezpośrednich relacjach uczestników wydarzeń. Stwarza to możliwość znacznie dogłębszego przeanalizowania tego, jak specyfika konkretnych wydarzeń wpływa na transformacje kultury.

Na gruncie antropologii wciąż niewiele jest prac w całości poświęconych zagadnieniu pacyfikacji ludów tubylczych z uwzględnieniem wspomnień i bezpośrednich relacji samych pacyfikowanych. Innymi słowy, takich, które zawierałyby wystarczająco „gęsty opis” wydarzenia, by ukazać jego specyfikę. Ze względów historyczno-geograficznych uprzywilejowanymi obszarami do tego typu analiz są wspomniane Amazonia i Papua Nowa Gwinea. Pozycje, które chciałbym szczególnie zasygnalizować, jako cenne w tej materii, to: Schieffelin i Crittenden (1991) na temat pacyfikacji ludów znad rzek Stricland i Purari w Papui Nowej Gwinei oraz Albert i Ramos (2002) o pierwszych kontaktach między Białymi i Indianami z północnej Amazonii. Obie prace szczegółowo pokazują elastyczność tubylczego światopoglądu i jego zdolność do włączania obcych pojęć do dotychczasowych schematów myślowych. Ponadto Schieffelin i Crittenden (1991: 285–287) zwracają szczególną uwagę na to, że specyficzne okoliczności spotkania kultur i jego przebieg silnie wpływają na charakter i skalę transformacji, jakim podlega kultura w reakcji na to wydarzenie. W niniejszym tekście skupiam się na okolicznościach i przebiegu pacyfikacji Indian z dorzecza Guaporé-Mamoré w Amazonii, jako zaplecze intelektualne traktując dorobek wspomnianych badaczy.

Indianie Wari' i Moré

Ludy Wari' i Moré należą do rodziny językowej chapacura, która dawniej stanowiła stosunkowo liczącą grupę dwunastu odrębnych języków możliwych do

(1985) pokazali, że można również rekonstruować tubylczy punkt widzenia, skupiając się na analizie praktyk kulturowych. Oni akurat analizowali kanibalizm XVI-wiecznych Tupinamba.

zidentyfikowania historycznie⁶. Współcześnie żyją użytkownicy jedynie trzech z nich: boliwijscy Indianie Moré oraz brazylijscy Oro Win i Wari⁷. Należy zaznaczyć, że jedynie Wari⁸ wciąż mówią w swoim rdzennym języku. Języki moré i oro win są uznawane za silnie zagrożone wyginięciem (Angenot 2002; Birchall, Dunn, Greenhill 2016). Indianie Wari⁸ są najlepiej poznanym ludem z rodziny językowej chapacura pod względem etnograficznym i historycznym (Mason 1977; Meireles 1989; Von Graeve 1989; Conklin 2001; Vilaça 2010, 2016). Z tego względu prace im poświęcone stanowią dobry materiał porównawczy dla moich badań dotyczących Moré.

Indianie Moré zamieszkują dziś dwie osady (Monte Azul i Vuelta Grande) w boliwijskim departamencie Beni. Liczba mieszkańców tych osad wynosi 199 osób (Chyc 2016; por. Crevels 2008: 152)⁸. Szacuje się, że w latach 90. XX w. dodatkowo blisko 30 Indian Moré mieszkało w Brazylii, głównie w Guajará-Mirim i Porto Velho (Angenot de Lima 2002; Crevels 2008: 152). Nie dysponuję jeszcze pełnymi danymi dotyczącymi liczby Moré, którzy współcześnie zamieszkują tereny po stronie brazylijskiej. Przed pacyfikacją (w 1933 r.) liczebność Indian Moré mogła oscylować w granicach 500–1000 osób (por. Snethlage 2016: 311). W wyniku chorób, które zdziesiątkowały ten lud w latach 1933–1938, ich liczebność w 1939 r. wynosiła ok. 80 osób (Leigue 1975: 186). W roku 2008, 2014, 2016 i 2017 prowadziłem etnograficzne badania terenowe pośród Moré, w ostatnich latach skoncentrowane na rekonstrukcji historii tego ludu⁹.

Indianie Wari⁸ zamieszkują współcześnie osiem osad (siedem administrowanych przez Fundação Nacional do Índio – FUNAI, i jedną o nazwie Sagarana znajdującą się pod kuratelą diecezji katolickiej z Guajará-Mirim), stanowią populację liczącą 3956 osób (Siasi/Sesai 2014). Główne badaczki tego ludu szacują, że przed pacyfikacją (w 1955 r.) liczebność populacji Indian Wari⁸ spadła do ok. 1000 osób (Conklin 2001: 56; Vilaça 2010: 338, przyp. 9). W wyniku chorób, które zdziesiątkowały ten lud podczas pacyfikacji, przeżyło ok. 400 osób (Conklin 2001: 56).

Pomimo wielu podobieństw, dotyczących m.in. osadnictwa, samowystarczalności ekonomicznej, ingerencji w gospodarkę państwową i system oświaty, widocznych w procesie modernizacji współczesnych Wari⁸ i Moré (Vilaça 2010: 301–304, 2016: 251–255; Chyc 2013, 2015), uderzające są pewne odrębności,

⁶ Z lingwistycznego punktu widzenia wciąż nie jest jasne, czy wszystkie były odrębnymi językami. Dlatego precyzyjniejsze jest zastosowanie tutaj angielskiego terminu „doculects” (zamiast „język”), zaproponowanego niedawno przez lingwistów Cysouw i Good (2013). Por. Birchall, Dunn, Greenhill (2016: 256, przyp. 2).

⁷ W ostatnich latach badania etnograficzne pośród Indian Oro Win prowadził amerykański antropolog i lingwista Joshua Birchall (2010).

⁸ Według spisu ludności przeprowadzonego w Boliwii w 1994 r. z nazwą Moré utożsamiało się 108 osób (Astete, Murillo 1998).

⁹ Od 2016 r. badania były finansowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki – „Tradycja z tubylczego punktu widzenia. Współczesność a przeszłość w dyskursie i praktykach Indian Moré z Amazonii boliwijskiej” (2015/17/N/HS3/00078); we wcześniejszych latach – ze środków własnych przy dofinansowaniu w postaci pokrycia kosztów przelotu do Boliwii przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej oraz Wydział Historyczny UAM.

które analizuję w tym tekście. Koncentruję się na dwóch kluczowych różnicach: tubylnym języku i preferencjach małżeńskich.

Język

Indianie Wari' są jedynym ludem chapacura, którego rodzimy język nie jest zagrożony wyginięciem. Współcześnie ok. 3 tys. ludzi komunikuje się w wari'¹⁰. Dzieci uczą się go od najmłodszych lat w większości osad Indian Wari'. Jedynie w Sagarana codzienna komunikacja przebiega w języku portugalskim¹¹, a wari' jest nauczany w szkole¹². W przypadku Indian Moré liczebność użytkowników tego języka zdolnych do komunikowania się w nim (w różnym stopniu zaawansowania) jest o wiele mniejsza. Pod koniec XX w. lingwistka Geralda Angenot de Lima przeprowadziła badania lingwistyczne, z których wynika, że liczba ta nie przekraczała 21 aktywnych użytkowników moré. Były to osoby, dla których moré był językiem pierwszego kontaktu, ale nauczyli się oni porozumiewać również w języku hiszpańskim. Sześćdziesiąt pięć osób zostało zaklasyfikowanych przez badaczkę jako użytkownicy bierni języka moré. Były to osoby porozumiewające się w języku hiszpańsku, który dla większości był językiem pierwszego kontaktu, ale rozumiały moré i w różnym stopniu potrafiły się porozumiewać w tym języku (Angenot de Lima 2002: 37). W przeciwieństwie do studiów nad językiem wari' badania lingwistyczne na temat moré są wciąż w fazie początkowej (Müller 1995; Ferrarezi 1997; Duran 2000; Angenot de Lima 2002; Birchall, Dunn, Greenhill 2016), a sam język nie jest jeszcze efektywnie nauczany w szkołach w Monte Azul i Vuelta Grande.

Z moich badań przeprowadzonych pośród Indian Moré wynika, że współcześnie liczba osób komunikujących się w języku moré lub w różnym stopniu go rozumiejących zmniejszyła się w osadzie Monte Azul do 21¹³. W tym tylko 3 osoby z tej grupy poznały język moré jako pierwszy. Tylko 2 osoby do dziś żyjące, urodzone w pierwszych latach po 1937 r., równolegle nauczyły się języka moré i hiszpańskiego. W pierwszej dekadzie po pacyfikacji wszyscy jako pierwszego języka uczyli się hiszpańskiego i tylko wyjątkowo mieli kontakt z moré, tzn. w sytuacji, gdy rodzice mówili w tym języku¹⁴. Oprócz wskazania danych

¹⁰ Znajomość języka portugalskiego jest znacznie mniejsza niż rdzennego języka wari' we wszystkich osadach z wyjątkiem osady Sagarana, będącej pod kuratelą administracji katolickiej (Conklin 2001: 61).

¹¹ Von Graeve (1989: 88, 129) podkreśla, że szczególnie w pierwszych dekadach po pacyfikacji znajomość języka portugalskiego była wysoko ceniona pośród Indian Wari' i pozwalała uzyskać wyższy status społeczny dzięki możliwości pośredniczenia w relacjach z Białymi.

¹² Informacja osobista (Birchall 2017).

¹³ Dane te należy traktować jako wstępne. Współrealizuję obecnie pogłębione badania lingwistyczne w ramach projektu „Salvaguada do Patrimônio Linguístico e Cultural dos Povos Indígenas Transfronteiriços e de Recente Contato na Região Amazônica” 914BRZ4019 – UNESCO/FUNAI – subprojeto Moré-Cojumbim.

¹⁴ Znam również dwa przypadki, kiedy to dziadkowie (odpowiednio babka i w drugim przypadku dziadek) uczyli swoje wnuki języka moré.

ilościowych przedstawię również wnioski płynące z pewnej obserwacji etnograficznej, dotyczącej obecnego stosunku Indian Moré do ich własnego języka.

Generalnie język moré jest nieobecny w codziennej komunikacji w Monte Azul. W rzeczywistości początkowo jedyne spontaniczne rozmowy (w mojej obecności) w języku moré pojawiały się w trakcie okolicznościowych spotkań, gdy wszyscy byliśmy pod wpływem alkoholu¹⁵. Warto zauważyć, że stosunek Indian do mówienia o rdzennym języku się zmieniał. Przykładowo w 2008 r. na moje bezpośrednie pytanie o stopień znajomości moré wszyscy moi rozmówcy (z wyjątkiem dwóch osób w średnim wieku, z którymi spędzałem najwięcej czasu) twierdzili, że nie znają tego języka (*no sabemos hablar*). Po miesiącu mojego pobytu niektóre osoby uprzejmie kierowały mnie do najstarszych Indian w wiosce, twierdząc, że tylko oni znają „język” (w dyskursie Indian Moré – *dialecto*, rzadziej *idioma*). Jednak te same osoby, kiedy były pod wpływem alkoholu, rozmawiały lub wypowiadały sentencje w moré albo spontanicznie, albo być może jedynie w wyniku mojej obecności (bez poruszania przeze mnie tematu języka), wiedząc, że wykazywałem zainteresowanie tą kwestią. W rezultacie zacząłem podejrzewać, że znajomość rdzennego języka jest bardziej powszechna, niż początkowo sądziłem.

Szczególnie po utworzeniu w 2014 r. Instytutu Języka i Kultury Moré (Instituto de Lengua y Cultura Moré)¹⁶ mieszkańcy Monte Azul znacznie częściej zwracali mi się, że znają słowa w moré, a nawet twierdzili, że znają ten język (*sabemos hablar*). Te deklaracje mogły się pojawić również z tego powodu, że z wieloma z moich rozmówców znałem się już od dłuższego czasu. Jednak, np. w 2016 r., miałem okazję uczestniczyć w krótkim badaniu ankietowym (*survey research*) boliwijskich lingwistów w Monte Azul. Kwestionariusze dotyczyły znajomości języka rdzennego. Ku mojemu zaskoczeniu wiele osób – w tym kobiety i dzieci, które najczęściej w rozmowach ze mną zaprzeczały znajomości moré – twierdziło teraz, że zna ten język. W rzeczywistości podejrzewałem, że niektóre z nich znają dosłownie kilka słów w moré. Czasami lingwiści okazywali się na tyle pragmatyczni, że prosili o wypowiedzenie (lub napisanie) kilku sentencji w moré, wówczas prawda wychodziła na jaw¹⁷.

¹⁵ Uroczystości organizowane w dni świąteczne, np. Dzień Niepodległości – 6 sierpnia, czy Dzień Matki – 27 maja, często połączone z rozgrywkami piłki nożnej między Monte Azul i Vuelta Grande oraz spożywaniem alkoholu przemysłowego, rzadziej domowego wyrobu.

¹⁶ Jednostki zakładane przez powołany na mocy dekretu nr 1313 z 2012 r. Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas podległy boliwijskiemu Ministerstwu Edukacji. Takie Instytuty z założenia powstają pośród wszystkich 36 ludów indiańskich w Boliwii oraz przedstawicieli społeczności afroboliwijskiej. Więcej zob.: www.ipelc.gob.bo/ [dostęp: 12.03.2017].

¹⁷ Oczywiście nie chodzi tutaj o to, jaka prawda wychodziła na jaw. Dla mnie ta sytuacja jest interesująca, ponieważ pozwala postawić etnograficzny problem dotyczący kwestii tego, jak Moré rozumieją, co oznacza znać język (*conocimiento*) lub na czym polega jego uczenie się (*aprendizaje*). Należy dodać, że wpływ na odpowiedzi udzielane podczas tych badań lingwistycznych mógł mieć również fakt, że lingwiści zaangażowani w te badania pracowali dla boliwijskiego rządu i sami o tym informowali.

W rezultacie, porównując ze sobą aktualną sytuację językową Indian Wari' i Moré, widzimy zasadniczą różnicę w podejściu do rdzennego języka oraz w praktycznej umiejętności komunikowania się w nim.

Preferencje małżeńskie

W przypadku Indian Wari' zdecydowanie dominującą tendencją jest zawieranie małżeństw w obrębie własnej grupy etnicznej, w uproszczeniu – zdefiniowanej według kryterium językowego¹⁸. Badacze podkreślają jednak, że nie mamy tutaj do czynienia z typową zasadą endogamii, gdyż zdarzały się małżeństwa najpierw pomiędzy grupami lokalnymi w ramach własnej grupy etnicznej, a później z Indianami z innych grup etnicznych (Von Graeve 1989: 67; Conklin 2001: 28; Vilaça 2010: 43, 45; 2016: 58)¹⁹. Niemniej historycznie najstarszą formą były małżeństwa wewnątrz grup lokalnych (Von Graeve 1989: 62; Conklin 2001: 19; Vilaça 2010: 45). Chociaż małżeństwa z Indianami z innych grup etnicznych (Oro Win, Canoé, Karipuna, Makurap, Arua) z upływem czasu stawały się coraz częstsze, to jednak, zdaniem Vilaça (2010: 240, 309, 337 przyp. 5, 339 przyp. 2), Indianie ci podlegali procesowi „wari'-zacji”. Oznacza to, że zamieszkiwali oni osady Wari', uczyli się ich języka i spożywali z Wari' posiłki. Wszystkie te elementy wpływają na ogólną konstatację brazylijskiej antropolog, że z punktu widzenia samych Wari' z upływem czasu ludzie ci byli postrzegani jako należący do tej samej grupy etnicznej, więc małżeństwo z nimi było małżeństwem w obrębie własnej grupy (Vilaça 2016: 139, 301, 304). Zarówno w przeszłości, jak i współcześnie nieliczne małżeństwa Indian Wari' z Białymi były i są oceniane negatywnie²⁰ (Vilaça 2010: 50, 299; 2016: 139). Bernard Von Graeve (1989: 67) wspomina, że dawniej były krytykowane również małżeństwa z Indianami z innych grup etnicznych.

W przypadku Indian Moré tendencję do zawierania małżeństw wewnątrz własnej grupy lokalnej zaobserwowano już w trakcie pierwszych bezpośrednich kontaktów z tym ludem. Niemiecki etnograf Emil Heinrich Snethlage, który nawiązał z Moré pokojowy kontakt w latach 1933–1934, wspomina w swoim dzienniku terenowym, że Indianie są podzieleni co najmniej na dwie grupy lokalne, zdefiniowane według niego na podstawie więzi pokrewieństwa i wspólnego zamieszkiwania (w nomenklaturze Snethlage: *Moré i Itoreauhip*)²¹. Zdaniem niemieckiego badacza były one ze sobą skonfliktowane. Obie komunikowały się

¹⁸ Ponieważ Wari' byli grupą monolingwistyczną, umiejętność komunikacji w wari' była jednocześnie kryterium identyfikacji.

¹⁹ Von Graeve (1989: 83, 87) opisuje, jak w wyniku epidemii, które nastąpiły podczas procesu pacyfikacji, małżeństwa między grupami stały się powszechne nie tylko ze względu na centralizację osadnictwa, lecz przede wszystkim ze względu na zdziesiątkowanie populacji wielu grup lokalnych i niemożliwość utrzymania preferencji dla małżeństwa wewnątrz grupy.

²⁰ Słowo „Biały”, w języku Wari' – *wijam*, oznacza tutaj każdego nie-Indianina (Vilaça 2010: 304). Zatem również *caboclos*.

²¹ W rzeczywistości w miarę prowadzenia badań sam zaczął stosować nomenklaturę sugerującą podział na więcej grup lokalnych, np. grupa *Tomtau*, grupa *Iwo* etc. (Snethlage 2016: 854).

w języku moré, ale najprawdopodobniej rywalizowały między sobą o kobiety. Założenie to opierał na własnej obserwacji etnograficznej – podczas wizyt w chatach Indian usiłował spotkać kobiety Moré, ale początkowo były one przed nim ukrywane (Snethlage 1937: 36; 2016: 211–212, 214–215, 222–223).

Boliwijski pedagog Luis Leigue Castedo natomiast podkreśla, że w momencie nawiązania kontaktu z Moré żyli oni rozproszeni w zidentyfikowanych przez niego trzech grupach lokalnych (w nomenklaturze Leigue Castedo: *Azul*, *Corte* i *Castañal*). Zdaniem Boliwijczyka głównym powodem tego podziału była mała liczba kobiet i związana z tym konieczność odseparowania własnej żony od niespokrewnionych mężczyzn w obawie przed jej utratą (Leigue Castedo 1975: 37). To, co wyróżniało Indian Moré na tle Indian Wari' i jest istotne w toku dalszej analizy, to fakt, że pośród Moré przed 1938 r. wychowywali się również ludzie o fizjonomii rasy białej (jaśniejsza skóra i jaśniejszy kolor oczu). Najbardziej spektakularną ilustracją tego zagadnienia jest historia Pam Toka i jego dzieci, którą relacjonuje Leigue Castedo w książce *El Itenez Salvaje*. Jak twierdzi autor, pewnego razu Indianin Moré o imieniu Anom razem z innymi Indianami, zaatakował barkę na rzece Mamoré, na wysokości obecnej wioski Santa Rosa de Vigo. Napastnikom wydawało się, że wszystkich zabili, ale plądrując łódź, zorientowali się, że przy życiu pozostał kilkuletni chłopiec. Anom zabrał go ze sobą, ponieważ brakowało mu synów²². Nazwał chłopca Pam Toka, który zasłynął później ze swojej waleczności, ale również nietypowego wyglądu – był wysoki, miał białą skórę i jasne zielonkawo-niebieskie oczy (*ojos zarcos*). Prawdopodobnie zginął od kuli, co sugeruje, że brał udział również w późniejszych atakach na barki. Miał syna – Sapaje Ikit, który także wyróżniał się jaśniejszą skórą i jasnymi oczyma, miał czworo dzieci. Najciekawsze w tej historii jest dla mnie to, że córka Sapaje Ikit, którą Leigue Castedo zobaczył pierwszy raz w 1938 r., miała wówczas według jego oceny ok. 90 lat. Tak jak ojciec, miała jaśniejszą karnację i jasne, zielonkawe oczy. Zdaniem Leigue Castedo (1975: 79–80) była również jedyną osobą w podeszłym wieku, która dożyła momentu pacyfikacji w 1938 r. Analiza dat w tej historii uświadamia nam, że zjawisko porywania obcych dzieci musiało trwać na długo przed nawiązaniem pokojowych relacji z Indianami Moré²³.

Jak zobaczymy w części artykułu poświęconej pacyfikacji, małżeństwa Indian Moré z przedstawicielami innych grup indiańskich i nie-Indianami nastąpiły już w pierwszych latach pacyfikacji. Współcześnie procent tzw. mieszanych małżeństw jest bardzo duży. Z moich wstępnych analiz wynika, że obecnie na 36 rodzin zamieszkujących Monte Azul i Vuelta Grande, aż 22 składają się z mieszanych małżeństw²⁴. Co oznacza, że jeden z małżonków w takim domu pochodzi

²² Zarówno Leigue Castedo, jak i Snethlage podkreślają, że pośród Moré przed pacyfikacją bardzo powszechna była kontrola urodzeń poprzez uśmiercanie drugiego dziecka, w szczególności, jeśli było płci żeńskiej (Snethlage 1937, 2016; Leigue Castedo 1975).

²³ Przyjmijmy, że Pam Toka miał 5 lat, kiedy został porwany, i 15–20 lat, kiedy poczył swojego syna Sapaje Ikit. Przyjmijmy ten sam przedział wieku dla poczęcia córki Sapaje Ikit. Jeśli w 1938 r. Leigue Castedo ocenił jej wiek na 90 lat, to przyjmijmy, że miała 80 lat. Wówczas napad, o którym mowa, mógł mieć miejsce ok. 1833 r. (przy wariancie 5–15–15)!

²⁴ Na potrzeby tych statystyk definiuję tutaj rodzinę jako zamieszkujejącą odrębny dom.

z innej grupy etnicznej lub jego rodzice nie identyfikowali się jako Indianie²⁵. Dokładne dane wskazują: 8 małżeństw z Indianami Movima, 6 z Indianami Itonama, 1 małżeństwo z Indianką Cayubaba, 1 z Indianinem MojeñoTrinitario, 1 z Indianką Cavineña, 1 z Indianką Chácobo i 6 małżeństw z nie-Indianami. Wszystkie wymienione małżeństwa aktualnie mieszkają w Monte Azul i Vuelta Grande.

Proponuję, abyśmy przyjrzeni się teraz ważnemu wydarzeniu w historii Indian Wari' i Moré, jakim niewątpliwie było nawiązanie z nimi trwałych i pokojowych relacji, czyli tzw. procesowi pacyfikacji. Przebiegał on inaczej w obu przypadkach, i to właśnie różnice w tym procesie pomagają nam zrozumieć współczesne różnice kulturowe pośród tych dwóch ludów indiańskich z rodziny językowej chapacura.

Pacyfikacja Indian Wari'

Pacyfikacja Indian Wari' rozpoczęła się w 1956 r. i trwała do 1962 r., kiedy to ostatnie grupy lokalne nawiązały trwałe i pokojowe relacje ze społeczeństwem brazylijskim²⁶. Proces ten został zainicjowany przez zespół składający się z przedstawicieli jednostki rządowej do spraw ochrony Indian, tzw. *Serviço de Proteção aos Índios* (SPI), oraz kilku misjonarzy z *New Tribe Mission* (NTM), a w późniejszym etapie również przez lokalnych przedstawicieli rządu brazylijskiego i misjonarzy Kościoła katolickiego (zob.: Von Graeve 1989: 51; Conklin 2001: 47; Vilaça 2010: 209–223, 229–249, 255–295; 2016: 88–90). Szczególnie na początku pacyfikacji misjonarze NTM mieli zapewniać SPI wsparcie lingwistyczne. Przed 1957 r. przedstawiciele NTM odwiedzili boliwijskich Indian Moré żyjących razem z Leigue Castedo w Núcleo Indígenal Moré w celu przeprowadzenia wstępnych badań lingwistycznych nad ich językiem. Dzięki temu zgromadzili podstawowe słownictwo języka z rodziny chapacura, które miało ułatwić im komunikację z Wari' (Vilaça 2010: 199–200, 224; 2016: 87). Warto podkreślić, że przed pacyfikacją Wari' nie mieli żadnych pokojowych relacji z sąsiednimi ludami i nie komunikowali się w innym języku niż ich własny, zatem byli monolingwistyczni (Vilaça 2016: 57). Ten fakt stanowił ogromne wyzwanie dla misjonarzy, którzy nie znali wari' i musieli się go nauczyć od podstaw²⁷ (Vilaça 2016: 98).

²⁵ Na potrzeby tych statystyk przyjętym przeze mnie kryterium tożsamości etnicznej jest pochodzenie ojca. Zatem skala małżeństw mieszanych różniłaby się przy przyjęciu innych kryteriów, np. dla kryterium pochodzenia matki jest to liczba 18. Według autoidentyfikacji osoby liczba ta znacznie spada – jest to 11 małżeństw mieszanych. Wszyscy moi rozmówcy zaklasyfikowani przeze mnie według kryterium pochodzenia ojca jako nie-Moré mieszkają od lat pośród Moré i sami czasem identyfikowali się jako Moré. Opisanie wszystkich niuansów autoidentyfikacji wymagałoby odrębnego tekstu.

²⁶ W rzeczywistości ostatnia ok. 30-osobowa grupa będąca częścią Indian Oro Mon (nazwa grupy lokalnej Wari') nawiązała pokojowy kontakt dopiero w 1969 r. (Conklin 2001: 48; Vilaça 2010: 245–249).

²⁷ Wcześniejsze studia języka moré nie mogły stanowić skutecznej strategii, ponieważ języki moré i wari' znacząco się od siebie różnią i w niewielkim stopniu są wzajemnie zrozumiałe

Na późniejszym etapie pacyfikacji, kiedy w 1961 r. został nawiązany kontakt z grupami z regionów rzek Laje i Negro, skuteczność nauki języka wari' przez misjonarzy znacznie wzrosła. Było to spowodowane tym, że niektórzy Wari' z tych regionów, wkrótce po nawiązaniu kontaktu, rozpoczęli pracę na plantacjach okolicznych patronów i powracali po kilku miesiącach, a nawet latach, jedynie z rudymენტarną znajomością języka portugalskiego (Vilaça 2016: 99, 101).

Poznanie języka Wari' było dla misjonarzy kluczowe, ponieważ umożliwiała realizację ich misji ewangelizacyjnej. W tym celu niemal na początku pacyfikacji rozpoczęli oni pracę nad tłumaczeniem fragmentów Biblii na język tubylczy (Vilaça 2016: 36, 48, 97-100). Pomimo trudności z translacją takich pojęć, jak „Bóg” czy „miłość”, misjonarzom NTM udało się zdobyć zaufanie Wari' i przekonać niektórych z nich do przejścia na chrześcijaństwo oraz do pomocy w roli tubylczych konsultantów w dalszych pracach nad przekładem Biblii (Vilaça 2016: 36-37, 144-200). Jak zauważa Vilaça (2016: 88-89), sami Wari' odróżniali misjonarzy NTM od innych Białych ze względu na ich długoletni pobyt pośród Indian.

Zważywszy, że żaden z badaczy Indian Wari' nie wspomina o negatywnym stosunku misjonarzy czy pracowników SPI do rdzennego języka wari', możemy przypuszczać, iż był on obiektem pozytywnego zainteresowania ze strony Białych²⁸. W pierwszych dekadach po pacyfikacji nie naciskano zbyt mocno na Indian Wari' w celu wymuszenia na nich komunikacji w języku portugalskim. Z kolei w późniejszych latach administracyjny nacisk na naukę języka portugalskiego w szkołach został złagodzony przez realizowaną politykę dwujęzyczności w szkołach (Vilaça 2016: 252). Pacyfikacja oznaczała również centralizację osadnictwa. Rozproszone grupy lokalne zaczęły gromadzić się i osiedlać wokół miejsc kontaktu z Białymi (zob.: Von Graeve 1989: 51-53; Conklin 2001: 49-50; Vilaça 2010: 210-214 2016: 87-88). Z czasem takich punktów kontaktowych było kilka i, jak zauważa Vilaça (2010: 240-241, 252), niektóre z nich zostały zasiedlone przez pojedyncze grupy lokalne, choć były również takie osady, w których wspólnie zaczęli zamieszkiwać przedstawiciele kilku dawnych grup lokalnych. W wyniku wzmożonego kontaktu z Białymi w latach 1956-1959 oraz 1961-1962 Wari' zostali zdziesiątkowani przez choroby, co drastycznie zmniejszyło ich populację (zob.: Von Graeve 1989: 52-55, 58, 81-82; Conklin 2001: 47-50; Vilaça 2010: 219-223, 242, 286-288; 2016: 88)²⁹.

Kryzys demograficzny i wspólne zamieszkiwanie na pewno miały wpływ na zwiększenie się liczby małżeństw pomiędzy grupami lokalnymi oraz małżeństw z Indianami z innych grup etnicznych. Można by sądzić, że w konsekwencji tego „rozluźniania zasad” zawiązywania małżeństw dopuszczalne staną się małżeństwa z nie-Indianami. Jednak Wari' pozostali negatywnie nastawieni do

(konsultacja własna, Birchall 2017).

²⁸ Nie oznacza to, że inne elementy dawnej kultury Wari', takie jak: nagość, malowanie ciała i szczególnie kanibalizm, nie były krytykowane (Conklin 1997, 2001: 59-60).

²⁹ Szacuje się, że zginęło od 65% do 80% populacji (Von Graeve 1989: 81; zob. też: Conklin 2001: 56).

małżeństw z Białymi (Vilaça 2010: 299). Wydaje się, że istotną rolę odgrywały tutaj czynniki symboliczne, związane z wyobrażeniami na temat Białych.

W swoich monografiach poświęconych pacyfikacji Indian Wari' Vilaça (2010: 304) rekonstruuje ich światopogląd oraz przedstawia jej zdaniem istotne kosmologiczne przyczyny odrzucenia małżeństw z Białymi, których Wari' określają w swoim języku terminem *wijam* (wróg). Według niej, nazywając Białych wrogami, Wari' podkreślają dystans i różnice, jakie dzielą Wari' i Białych, nawet tych (jak misjonarze NTN czy pracownicy FUNAI), z którymi wspólnie zamieszkiwali (Vilaça 2010: 304; 2016: 140). Zdaniem Vilaça (2010: 309–311), Wari' nie zawierają małżeństw z Białymi, ponieważ chcą utrzymać ich w pozycji wrogów, ale jednocześnie są zainteresowani ich odmiennością, która jest dla nich atrakcyjna. Zawarcie małżeństwa byłoby procesem „wari'-zacji” Białych, a tego Indianie chcą uniknąć, ponieważ ich pragnieniem – jak konkluduje Vilaça – jest chęć doświadczania świata z dwóch perspektyw – Wari' oraz Białych. Żyją z Białymi dostatecznie blisko, by móc dzielić ich odmienny punkt widzenia, ale jednocześnie muszą dbać o zachowanie tej odmienności poprzez niezawieranie z nimi małżeństw. Powrócę do tej kwestii w zakończeniu artykułu.

Pacyfikacja Indian Moré

W XX w. pacyfikacja Moré przebiegała dwuetapowo³⁰. Pierwszy etap był rezultatem naukowej ekspedycji niemieckiego etnologa Snethlage (zob. 1937, 2016) wzdłuż rzeki Guaporé w latach 1933–1934. Podczas swojej wyprawy udało mu się nawiązać pokojowe relacje z Indianami Moré, stosując klasyczne metody przyciągania Indian poprzez oferowanie im metalowych narzędzi. Zapotrzebowanie na nie było u Moré bardzo duże, o czym świadczy praktyka atakowania przez nich łodzi na rzekach Mamoré i Guaporé w celu zdobycia narzędzi (Leigue Castedo 1975: 4–13). Strategia okazała się skuteczna i już po kilku tygodniach Snethlage (zob. 2016: 169–199) odwiedzał chaty poszczególnych rodzin, wymieniając przedmioty ich kultury materialnej na narzędzia i inne przedmioty pochodzenia przemysłowego.

Snethlage przedstawił pierwsze etnograficzne opisy kultury materialnej Indian Moré. Pozostawił po sobie bogatą dokumentację wizualną, sporządził obszerne listy słów w języku moré, a także nazw własnych oraz imion osób, które spotkał (Snethlage 2016). W tym tekście interesujące dla nas są jego spostrzeżenia na temat podziału Indian na co najmniej dwie grupy lokalne oraz dotyczące tendencji do zawierania małżeństw wewnątrz grup lokalnych. Ciekawe są również jego obserwacje na temat języka moré. W 1933 r. Snethlage stanął przed problemem monolingwistyczności Indian Moré i musiał uczyć się ich języka od

³⁰ Według źródeł historycznych możemy przyjąć, że Indianie Moré pierwszy raz zostali w dużym stopniu spacyfikowani w XVIII w. przez Jezuitów. Około 4 tys. Indian Moré miało być scentralizowanych w misjach San Miguel, Santa Rosa, San Simón (Meireles 1989: 79, por. 127). Na przełomie XVIII i XIX w. powrócili oni do życia w lesie tropikalnym.

podstaw. Małą pomoc stanowiła dla niego lista słów z języka huanyam, zebrana przez szwedzkiego etnografa Erlanda Nordenskiölda³¹. Snethlage szybko dostrzegł podobieństwo między tymi językami, w rzeczywistości zaklasyfikowanymi już w 1913 r. do tej samej rodziny językowej (Crequi-Montfort, Rivet 1913).

Drugi etap nawiązywania pokojowego kontaktu z Moré, który przyjął postać „skutecznej pacyfikacji”, nastąpił pod koniec 1937 r. W wyniku splotu różnych okoliczności boliwijski pedagog Leigue Castedo otrzymał środki finansowe i wsparcie militarne w celu podjęcia pacyfikacji Indian Moré³². Proces ten trwał od grudnia 1937 r. do co najmniej 1942 r., kiedy to ostatecznie wszystkie rodziny Moré osiedliły się na stałe w Núcleo Indígenal Moré³³.

Leigue Castedo razem ze swoją żoną żył z Moré przez 25 lat, starając się zrealizować własną wizję pacyfikacji Indian, w założeniach opartą na popularnej pośród intelektualistów boliwijskich lat 40. XX w. idei escuela Ayllu de Warisata³⁴. Najważniejsze dla nas w tym artykule są dwa założenia tego projektu. Po pierwsze, że należy traktować Indian jako podmioty procesu edukacji, która powinna mieć charakter praktyczny (nauka konkretnych zawodów), po drugie, że proces tej edukacji i włączania Indian w struktury państwowe powinny zachodzić z poszanowaniem prawa do wartościowych elementów ich własnej kultury i tradycji, m.in. poprzez edukację dwujęzyczną (por. Pérez 1963)³⁵.

Realizacja tych postulatów w praktyce okazała się bardzo trudna. Ponieważ Leigue Castedo nie miał wykształcenia lingwistycznego, jego możliwości komunikacji z Indianami Moré były na początku ograniczone. Korzystał on z pośrednictwa braci Suarez – mieszkańców okolicznej osady Alejandria, którzy kilka lat wcześniej usiłowali nawiązać pokojowe relacje z Indianami Moré (Leigue Castedo 1975: 10). Mimo że Indianie początkowo podkradali im różne rzeczy, rodzinie Suarez zależało na nawiązaniu z nimi kontaktu i poznaniu ich języka. W wyniku tych prób Suarez wychowywali dzieci Moré, które w niejasnych okolicznościach znalazły się pod ich opieką³⁶. Suarez nauczyli się podstaw języka moré, które

³¹ Rotger Snethlage zabrał ze sobą w teren niemieckie wydanie książki Nordenskiölda *Forschungen und Abenteuer in Südamerika* z 1924 r. (informacja własna, Snethlage 2016).

³² Wspomniane okoliczności to m.in.: napaść Indian Moré w 1911 r. na łódź, którą podróżował ojciec późniejszego prezydenta Boliwii Germána Busha (Leigue Castedo 1975: 13), wieści o rozpoczętych już pokojowych relacjach z Moré nagłośnione w La Paz przez czeskiego osadnika Alberto Komarek (gościł u siebie Snethlage w 1933 r. i 1934 r.), a także konieczność lepszego kontrolowania granicy z Brazylią.

³³ Núcleo składało się z dwóch osad. Puerto Moré (ulokowane nad rzeką Guaporé), które stanowiło centrum edukacyjne, ze szkołą, internatem, chatami mieszkalnymi i kapliczką, oraz Monte Azul (oddalone o ok. 10 km w głąb łądu), które stanowiło centrum produkcyjne (znajdowały się tam poletka i początkowo nieliczne chaty mieszkalne).

³⁴ Escuela Ayllu de Warisata została zainicjowana w 1931 r. w Boliwii pośród lokalnej społeczności Indian Aymara jako projekt społeczno-edukacyjny łączący „*socialist philosophy with Aymara cultural and organizational principles*” (Luykx 1999: 45).

³⁵ Ocena wartości leżała w gestii pedagogów.

³⁶ Relacje moich rozmówców, w tym jednej bezpośredniej uczestniczki tych wydarzeń, znacznie się różnią. Osoby trzecie uważają, że dzieci zostały porwane przez braci Suarez. Z kolei Indianka, która była wychowywana przez Suarez, przypuszcza, że trafiła pod ich opiekę razem z matką, jako czteroletnie dziecko (Chyc 2016).

umożliwiały im rudymenarną komunikację z Indianami. Tym samym odegrali kluczową rolę w pierwszych latach pacyfikacji i centralizacji Indian Moré.

Systematyczna nauka języka moré i komunikacja w tym języku nie były dla Leigue Castedo i jego zespołu nauczycieli ani łatwe, ani strategiczne. Priorytetem stało się natomiast nauczanie języka hiszpańskiego, którym zostali objęci dorośli Moré i ich dzieci. Nauka języka hiszpańskiego miała stanowić bazę dla integracji z boliwijskim społeczeństwem narodowym (cel pacyfikacji). O ile większość moich rozmówców wspomina, że sam Leigue Castedo dążył do nauczenia się języka moré, o tyle sprowadzeni przez niego nauczyciele nie wykazywali takiego zainteresowania. Ponadto w pierwszych latach centralizacji osadnictwa w Núcleo Indígenal Indianie Moré od razu znaleźli się w otoczeniu wielu *karafó*³⁷ (Białych), takich jak: żołnierze, rodzina Suarez, nauczyciele i rzemieślnicy sprowadzeni przez Leigue Castedo do nauki rzemiosła i pomocy przy budowaniu osady. Według moich informatorów wszyscy ci *karafó* negatywnie oceniali zarówno wszelkie przejawy dawnej kultury Indian Moré, jak i używanie przez nich rodzimego języka.

Rozmawianie w języku moré było zabronione w szkole, ale krytykowane przez nauczycieli również w przestrzeni publicznej³⁸. Z relacji moich interlokutorów wynika, że komunikacja w rodzimym języku w ciągu kilku lat ograniczyła się niemal wyłącznie do sfery prywatnej. Unikano rozmawiania w moré w obecności *karafó*, a swobodna komunikacja w tym języku odbywała się tylko w domowym zaciszu. Jednak bierna nauka języka w domu była bardzo ograniczona ze względu na organizację życia codziennego w Núcleo. Istotne znaczenie miała tutaj strategia zaczerpnięta z idei escuela Ayllu de Warisata, polegająca na edukacji poprzez pracę. Prócz nauki języka hiszpańskiego elementem integracji Indian ze społeczeństwem narodowym był szkolny program zorientowany na naukę praktycznych zawodów związanych z uprawą ziemi, hodowlą zwierząt i stolarką (por. Leigue Castedo 1975). W ramach zajęć praktycznych Leigue Castedo rozdzielał obowiązki różnym grupom ludzi. Podczas gdy wszystkie dzieci i niezamężne kobiety zamieszkiwały w Puerto Moré, większość samotnych mężczyzn i niektóre zamężne pary mieszkały w miejscu dzisiejszej osady Monte Azul. Pracowali oni tam jako poszukiwacze kauczuku³⁹ (*siringeros*), przy produkcji cukru z trzciny cukrowej (*trabajadores de molienda*) lub odpowiadali za uprawę poletek dla całej społeczności (*agricultores*).

³⁷ *Karafa* generalnie odnosi się do wszystkich nie-Indian, a zatem nie tylko Białych, ale również Metysów. Niektórzy moi informatorzy twierdzą, że w języku moré istnieją dwa słowa określające „Białych” (w lokalnym języku hiszpańskim – *civilizados*). *Karafa* oznacza Boliwijczyków, z kolei *karajano* – Brazylijczyków (Chyc 2016). Angenot de Lima sugeruje, że słowo *karajano* oznacza generalnie „obcy” (2002: 675), „Biały” był określany terminem *towa'ko karajano* (2002: 673), a także *morato* – obcy rasy białej (2002: 675). Słowo *towa* – oznacza kolor biały (Chyc 2016).

³⁸ Sporo informatorów twierdzi jednak, że niektórzy mężczyźni, którzy zostali spacyfikowani w wieku 35–45 lat, do końca swych dni komunikowali się niemal wyłącznie w języku moré i niechętnie uczyli się języka hiszpańskiego, który znali najczęściej na bardzo rudymenarnym poziomie (Chyc 2016).

³⁹ Kauczukowiec brazylijski (*Hevea brasiliensis*).

Ze względu na politykę wychowawczą prowadzoną przez Leigue Castedo dzieci spędzały większość czasu oddzielone od swoich rodziców, ucząc się w szkole. Spożywały posiłki w internacie, a nawet nocowały w nim, jeśli rodzice pracowali w Monte Azul. Dlatego bierna nauka języka moré w domach nie była możliwa. Z kolei obecna w modelu escuela Ayllu de Warisata idea dwujęzyczności w szkole z wielu względów okazała się niemożliwa do zrealizowania. Do najważniejszych możemy zaliczyć brak systematycznych studiów języka moré oraz niechęć nauczycieli do tego języka i niemal wszelkich przejawów kultury Indian Moré.

Również w kwestii małżeńskich preferencji zmiany nastąpiły bardzo szybko. Jak już wspomniałem, jeszcze przed pacyfikacją Indianie Moré wychowywali dzieci o fizjonomii rasy białej. Nie były one jednak dziećmi małżeństw mieszanych, tzn. Indian z Białymi. Z prowadzonych przeze mnie badań nad pokrewieństwem i genealogią wynika, że pierwsze małżeństwa z nie-Moré zostały zawarte w pierwszych latach pacyfikacji przez mężczyzn w średnim wieku (Chyc 2014, 2016). W kolejnych dekadach są widoczne tendencje wzrostowe w liczbie małżeństw mieszanych. Chociaż większość z nich była zawierana pomiędzy mężczyznami Moré i kobietami nie-Moré, to ich rezydencja zawsze znajdowała się w Núcleo Indígenal Moré. Było tak zasadniczo do roku 1963, kiedy to Leigue Castedo z powodu problemów zdrowotnych opuścił Núcleo i na stałe osiedlił się w Santa Cruz de la Sierra. Wyjątek stanowiła grupa dziesięciu młodych mężczyzn, która w 1959 r. przeniosła się na stronę brazylijską i w większości nigdy już nie powróciła do Monte Azul. Wszyscy oni zawarli związki z kobietami nie-Moré i większość z nich osiedliła się w Brazylii (głównie brazylijskim Guajará-Mirim i okolicach)⁴⁰.

Końcowe rozważania

Podsumowując, chciałbym przywołać kilka zasadniczo jasnych już w toku wywodu powodów występowania różnic kulturowych między współczesnymi Indianami Wari' i Moré oraz rozważyć kilka mniej oczywistych kwestii.

Problem języka wydaje się stosunkowo prosty. Z pewnością fakt, że współcześnie Wari' w przeważającej większości mówią w swoim języku, a Moré niemal zupełnie przestali go używać, wynika z różnic widocznych podczas porównania procesów pacyfikacji tych ludów. W przypadku Wari' język tubylczy okazał się kluczowy nie tylko w pierwszych latach pacyfikacji (komunikacja z tą monolingwistyczną grupą nie była możliwa w żadnym innym języku), ale przede wszystkim w szerszym sensie, jako narzędzie, za pomocą którego misjonarze mogli realizować założony przez siebie cel chrystianizacji Wari'. W wyniku zbiegu

⁴⁰ Według moich rozmówców głównym powodem migracji tych młodych mężczyzn nie było jednak poszukiwanie kobiet, a raczej sprzeciw wobec metod wychowawczych w Núcleo Indígena Moré. Po opuszczeniu Núcleo przez Leigue Castedo powróciło jedynie dwóch z nich (Chyc 2014).

okoliczności komunikacja w tubylczym języku stała się istotna dla dwóch stron tego spotkania. Jak widzieliśmy, w przypadku Indian Moré sytuacja przedstawiała się odmiennie.

Nie wydaje mi się rozstrzygające postawienie kwestii w ten sposób, że w przeciwieństwie do świata Indian Moré w świecie Indian Wari' język świadomie odgrywał istotną rolę w procesie budowania ich tożsamości. Pozytywna ocena języka jako wyróżnika tożsamości etnicznej nie jest wystarczającym czynnikiem jego przetrwania. Należy brać pod uwagę kontekst historyczny i specyfikę wydarzeń, które wzmacniają lub osłabiają używanie rdzennego języka, oraz podmiotowość samych aktorów wydarzeń.

Można dodatkowo rozważać tutaj czynnik populacyjny. Indianie Wari' w momencie pacyfikacji byli licniejszą grupą niż Indianie Moré. Jednak po pierwsze, ta różnica nie jest statystycznie aż tak ogromna. Po drugie, mniejsza liczebność Indian Moré mogłaby przemawiać nawet na korzyść postawy bardziej konserwatywnej i skutkować większym oporem przed nauką języka hiszpańskiego. Liczebność rzeczywiście odgrywa rolę, jeśli porównamy liczbę nie-Indian mieszkających z Wari' i Moré po pacyfikacji. W przypadku Wari' było to kilku, kilkunastu misjonarzy i pracowników SPI wśród 400 Wari'. W przypadku Indian Moré było to kilkudziesięciu nie-Indian (rodzina Leigue Castedo, nauczyciele, rzemieślnicy, żołnierze, pracownicy najemni) pośród 80 Indian Moré ocalałych z epidemii. Te dysproporcje w liczbach są znaczne.

Warto jeszcze przyrzeć się tubylczemu punktowi widzenia. Vilaça (2016: 57) w monografii poświęconej relacjom Indian Wari' z misjonarzami zauważa, że dla Wari' nie ma większego znaczenia, w jakim języku zachodzi komunikacja, ponieważ nie jest ona zależna od języka. Umiejętność komunikacji zdaniem Wari' wynika nie z posługiwania się tym samym językiem, ale z faktu wspólnego przebywania i dzielenia posiłków (Vilaça 2016: 61). Z ich punktu widzenia, to ten czynnik (długotrwała obecność misjonarzy pośród nich) odegrał kluczową rolę w procesie, w wyniku którego słowa wymawiane przez misjonarzy stały się dla Wari' zrozumiałe (Vilaça 2016). Teza ta jest na tyle ogólna, że można ją dopasować również do danych historycznych na temat Moré. Spożywanie posiłków z Leigue Castedo (*karafo*) i generalnie życie z Białymi przez 25 lat mogło, z punktu widzenia Moré, pozytywnie wpływać na umiejętność rozumienia ich mowy (języka hiszpańskiego). Chociaż moi rozmówcy nigdy *explicite* nie podkreślali tej zależności, to sytuacje, takie jak ta, którą sygnalizuję dalej, mogłyby sugerować zasadność tej tezy.

Obecnie wszyscy Moré na co dzień mówią w języku hiszpańskim – fakt ten nie jest przez nich podkreślany, kiedy wskazują na swoją autoidentyfikację jako Moré. Niemniej język hiszpański używany w Monte Azul i Vuelta Grande zawiera sporo zapożyczeń z języka moré – szczególnie w postaci toponimów, oraz z języka portugalskiego. Nazwy wielu miejsc są określane w języku moré, nawet jeśli mają swoje odpowiedniki w języku hiszpańskim. W pierwszych miesiącach mojej obecności wśród Indian, kiedy ze względu na występowanie toponimów w języku moré nie wiedziałem, o czym była mowa, tubylcy śmiali się ze mnie

i podkreślali moją niewiedzę. Jednak z czasem, niektórzy spontanicznie zauważali, że zaczynam je rozpoznawać i sam ich używam. Pojawiały się komentarze wiążące moją dłuższą obecność pośród Moré z umiejętnością rozumienia, o czym jest mowa.

Warto również podkreślić, że mówienie w języku hiszpańskim jest z kolei traktowane przez Moré jako czynnik wzmacniający ich autoidentyfikację jako *civilizados*. Wiele razy słyszałem wypowiedzi typu: *ya no somos indios, no hablamos dialecto, hablamos español* („nie jesteśmy już dzicy, nie mówimy w moré, mówimy po hiszpańsku”). Komunikacja w języku moré jest kojarzona z najstarszymi mieszkańcami wioski (*viejos*), o których mówi się, że porozumiewają się w języku moré, nawet jeśli w rzeczywistości, na co dzień, robią to w języku hiszpańskim. Język moré jest również traktowany jako cecha charakterystyczna dawnych Moré (*indios, ancianos, antepasados*). Reasumując, możemy przyjąć, że mówienie w języku moré (*hablar dialecto/idioma*) jest traktowane przez współczesnych Moré jako czynnik klasyfikujący. Innymi słowy, język ma znaczenie, a jego porzucenie może być znaczące. W tym kontekście interesująca jest dla mnie odpowiedź na pytanie, na ile przejście z języka moré na hiszpański (język *karafo*) było podmiotową decyzją samych Moré. Uważam, że Indianie Moré mogli sami chcieć takiej zmiany i wykorzystali sprzyjające czynniki historyczne, jak np. możliwość wspólnego życia z *karafo*. Jednak ta hipoteza wymaga dalszych szczegółowych badań i analiz, na które brakuje tutaj miejsca.

Pozostaje kwestia mieszanych małżeństw, która nie jest zrozumiała jedynie w świetle porównania procesów pacyfikacji Wari' i Moré. Pacyfikacja dla obu grup otworzyła możliwość pokojowego życia z wrogami (*wijam*) i obcymi (*karafo*). Wydaje się, że obecne różnice w tendencjach mieszanych małżeństw są wynikiem decyzji samych Indian, którzy różnie zareagowali na podobne sytuacje historyczne. Hipoteza robocza, którą przyjmuję, zakłada, że istotną rolę odgrywają tutaj kwestie struktur długiego trwania, rozumianego przeze mnie jako kulturowo uwarunkowany stosunek do odmienności.

W amazonistyce powszechnie przyjmuje się, że mechanizm tworzenia grup ludzkich (w sensie fizycznym i symbolicznym) opiera się na opozycji wewnątrz (tożsame, swojskie) i zewnątrz (obce, odmienne, wrogie). Innymi słowy, tzw. zewnętrżność (*outside*) względem własnej społeczności jest niezbędna do tworzenia tej społeczności (Viveiros de Castro 1986; Overing 1986). W sensie fizycznym jest konieczne zdobywanie np. pożywienia i surowców z zewnątrz, w sensie symbolicznym natomiast np. imion czy szerzej – wiedzy. Reasumując, istnienie zwierząt czy wrogów jest istotne dla tworzenia własnej społeczności.

Vilaça (2010: 309–311), wyjaśniając niechęć Indian Wari' do małżeństw z Białymi, opiera swoją argumentację na klasycznym amazońskim modelu wewnątrz-zewnątrz. Jej zdaniem, Wari' unikają małżeństw z Białymi, aby nie dopuścić do utraty obcości/odmienności, która charakteryzuje Białych. Zgodnie z logiką Indian Wari' poślubieni Biali ulegliby „wari'-zacji” i utraciliby swoje odmienne cechy, które obecnie stanowią dla Wari' wartość. Zdaniem Vilaça nawet sam fakt różnicy jest dla Wari' wartością. Gdy spojrzeć na takie zachowanie pod kątem

stosunku Wari' do odmienności, wówczas jest widoczne charakterystyczne dla wielu kultur amazońskich zainteresowanie tym, co odmienne, i pożądanie tego. Jednak w przeciwieństwie do Indian Moré, Wari' wkładają wysiłek w to, by utrzymać różnice między Białymi a Wari'. Według Vilaça Wari' chcą doświadczać świata w taki sposób, jak Biali, ale interesuje ich możliwość powrotu do punktu widzenia Wari'. Ponieważ ich zdaniem pozycja człowieka (*wari'*) i wroga (*wijam*) jest ontologicznie identyczna, to przemiana jednych w drugich jest możliwa i odwracalna (Vilaça 2010: 304).

Materiał etnohistoryczny zebrany przeze mnie pośród Indian Moré utrudnia przyjęcie względem nich identycznej interpretacji. Jak widzieliśmy, dane historyczne pokazują, że Moré co najmniej kilka pokoleń praktykowali „adopcję” porywanych dzieci pomimo ich ewidentnej odmienności etnicznej⁴¹. Zgodnie z logiką wielu amazońskich kosmologii możemy założyć, że z punktu widzenia Moré „adoptowani” *karafo* byli „moré-izowani” – uczyli się mówić w języku moré, jedli z nimi posiłki, mieli dzieci i żyli jak Moré (łącznie z napadaniem na łodzie, jak w przypadku Pam Toka). Sugeruje to znacznie silniejsze wchłanianie odmienności przez Indian Moré, niż ma to miejsce w przypadku Wari'.

Dodatkowo praktyka zawierania małżeństw z nie-Moré, która pojawiała się niemal równocześnie z procesem pacyfikacji Moré, poddaje się interpretacji jako przejaw tego samego mechanizmu – silnego zawłaszczania odmienności. Jednak po pacyfikacji nie mamy do czynienia z procesem „moré-izacji”, lecz ze zjawiskiem, które wygląda na jego przeciwieństwo, czyli ze stopniowym przyjmowaniem sposobu życia *karafo* (począwszy od języka hiszpańskiego, przez koncepcję pracy produkcyjnej, po odmienne praktyki cielesne – jedzenie, spanie, higiena). Brakuje tutaj zatem postawy charakterystycznej dla Wari', która przejawia się w chęci zachowania różnicy w punktach widzenia Wari' i Białych w celu zachowania możliwości przechodzenia między tymi punktami widzenia. Stosując język opisu zaproponowany przez Vilaça, moglibyśmy powiedzieć, że Moré doświadczają dziś świata całkowicie z punktu widzenia *karafo* (*civilizados*)

Jeśli przyjąć ten model, pozostaje odpowiedź na pytanie: cóż się jednak stało z punktem widzenia Moré? Za Vilaça, przez punkt widzenia rozumiem tutaj „sposób życia” (2010: 304). Poprzez analogię do Wari' moglibyśmy przyjąć, że jednym z wyróżników sposobu życia Moré, według nich, było mówienie w języku moré, niejedzenie soli, odwiedzanie krewnych połączone ze wspólnym pićm dużych ilości napoju z manioku (*chicha*), napadanie na łodzie etc. Jeśli tak zdefiniujemy punkt widzenia Moré, możemy dostrzec ciekawy paradoks. Moje badania etnograficzne sugerują, że język moré i sposób życia dawnych Moré jest dziś traktowany przez współczesnych Moré jako coś obcego, co przynależy do

⁴¹ Mam również nieliczne informacje na temat kobiet nie-Moré porywanych z napadanych łodzi. Mężczyźni zawsze byli zabijani. Jednocześnie nikt z moich rozmówców nie przypomina sobie, żeby Moré porywali kobiety z innych lokalnych grup Moré, które zdaniem moich informatorów pozostawały jednak względem siebie we wrogich relacjach. Niektórzy wspominają, że kobiety były porywane spośród sąsiednich grup indiańskich – Itonama i Cayubaba (Chyc 2016).

dawnych Moré (zawsze nazywanych przez moich rozmówców: *indios, ancianos, viejos, antepasados*)⁴². Zatem mamy tu do czynienia z interesującą zamianą miejsc między kategoriami swój-obcy (*Moré-karafo*)⁴³. Dla dawnych Moré obcy byli *karafo*. Dziś, doświadczając świata z punktu widzenia *karafo (civilizados)*, to punkt widzenia dawnych Moré (*indios*) staje się obcy dla współczesnych Moré.

Wydaje się, że w rzeczywistości różnice w preferencjach małżeńskich i w stosunku do rdzennego języka mogą być przejawem odmienności mających swoje głębsze podłoże i dotyczących różnych postaw względem odmienności. O ile Wari' wydają się wkładać wysiłek w utrzymanie pewnego dystansu między nimi a Białymi, o tyle Indianie Moré dążą do zniwelowania tego dystansu poprzez włączanie nie-Indian w relacje pokrewieństwa – dane historyczne pokazują, że robią to już od kilku pokoleń, i poprzez komunikację w języku hiszpańskim. Być może, żyjąc jak cywilizowani, kiedyś zechcą zawłaszczyć odmienność, jaką współcześnie stał się dla nich język i sposób życia dawnych Moré.

Literatura

- Albert, B., Ramos, A.R. (2002). *Pacificando o branco: cosmologias do contato no Norte-Amazônico*. São Paulo: Editora UNESP.
- Angenot de Lima, G. (2002). *Description phonologique, grammaticale et lexicale du moré, langue amazonienne de Bolivie et du Brésil*. Vol. 2. Porto Velho: Editora da Universidade Federal de Rondônia.
- Astete, A., Murillo, D. (1998). *Pueblos Indígenas de tierras bajas. Características Principales*. La Paz: Ministerio de Desarrollo Sostenible y Planificación. Programa Indígena PNUD.
- Birchall, J. (2010). *Arquivo de documentação do povo indígena Oro Win*. Belém: Museu Paraense Emílio Goeldi, www.arqling.museu-goeldi.br/ [dostęp: 28.06.2017].
- Birchall, J., Dunn, M., Greenhill, S.J. (2016). A combined comparative and phylogenetic analysis of the Chapacuran language family. *International Journal of American Linguistics*, 82(3), 255–284.
- Carneiro da Cunha, M.L., Viveiros de Castro, E.B. (1985). Vingança e temporalidade: os Tupinambá. *Journal de la Société des Américanistes*, 71, 191–208.
- Chyc, P. (2013). Wokół etnografii ubóstwa. Kilka uwag na temat przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré. *Ameryka Łacińska*, suplement, 43–56.
- Chyc, P. (2014). Niepublikowane materiały etnograficzne (archiwum autora).
- Chyc, P. (2015). Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré. *LUD: Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych*, 99, 357–365.
- Chyc, P. (2016). Niepublikowane materiały etnograficzne (archiwum autora).
- Chyc, P. (w przygotowaniu). *Ya no somos indios. Explorando la etnohistoria de los Moré de la Amazonia boliviana*.

⁴² Rozwijam szerzej ten temat w przygotowywanej publikacji.

⁴³ W rzeczywistości chodzi o opozycję *indios-civilizados*. Moi rozmówcy rzadko używają terminów w języku moré, częściej mówią w języku hiszpańskim, np.: „*ya no somos indio, somos civilizado*” (Nie jesteśmy już dzicy, jesteśmy cywilizowani).

- Conklin, B.A. (1997). Body paint, feathers, and VCRs: Aesthetics and authenticity in Amazonian activism, *American Ethnologist*, 24(4), 711-737.
- Conklin, B.A. (2001). *Consuming grief: compassionate cannibalism in an Amazonian society*. Austin: University of Texas Press.
- Créqui-Montfort, G., Rivet, P. (1913). Linguistique bolivienne. La famille linguistique Čapakura. *Journal de la Société des Américanistes*, 10(1), 119-171.
- Crevels, M. (2008). South America. W: C. Moseley (ed.) *Encyclopedia of the world's endangered languages* (s. 103-196). London: Routledge.
- Cysouw, M., Good, J. (2013). Languoid, Doculect and Glossonym: Formalizing the Notion „Language”. *Language Documentation & Conservation*, 7, 331-359.
- Duran, I.R. (2000). *Descrição fonológica e lexical do dialeto Kaw Tayo (Kujubi) da língua Moré*, praca magisterska. Guajará-Mirim: Universidade Federal de Rondônia.
- Falkowski, T. (2010). Wydarzenie historyczne jako czynnik strukturalny. Podbój Ameryki Południowej przez Hiszpanów w ujęciu Nathana Wachtela. *Sensus Historiae*, 1(1), 119-131.
- Ferrarezi, J. C. (1997). *Nas águas do Itenês: um estudo semântico com a língua Moré*, praca magisterska. Campinas: IEL-UNICAMP.
- León Portilla, M. (1959). *La visión de los vencidos*. Mexico City: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Leigue Castedo, L. (1975). *El Iténez salvaje*. 2nd ed. La Paz: Ministerio de Educación, Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore.
- Luykx, A. (1999). *The citizen factory: Schooling and cultural production in Bolivia*. Albany: SUNY Press.
- Mason, A.W. (1977). *Oronao social structure*, praca doktorska. Davis: University of California.
- Meireles, D.M. (1989). *Guardiães da fronteira: Rio Guaporé, século XVIII*. Petrópolis: Vozes.
- Müller, D.M. (1995). *Aspectos da fonética, da fonêmica e do léxico da língua moré*, praca magisterska. Santa Catarina: Universidade Federal de Santa Catarina.
- Overing, J. (1986). Images of cannibalism, death and domination in a “non violent” society. *Journal de la Société des Américanistes*, 72, 133-156.
- Pérez, E. (1962). *Warisata: La escuela-ayllu*. La Paz: Empresa Industrial Gráfica E. Burillo.
- Sahlins, M. (1981). *Historical metaphors and mythical realities*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sahlins, M. (1985). *Islands of History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sahlins, M. (1995). *How “natives” think: About Captain Cook, for example*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sahlins, M. (2006). *Wyspy historii*. Przeł. I. Kołbon. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sahlins, M. (2007). *Jak myślą „tubylcy”: o kapitanie Cooku, na przykład*. Przeł. W. Usakiewicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Schieffelin, E.L., Crittenden, R. (1991). *Like people you see in a dream: first contact in six Papuan societies*. Stanford: Stanford University Press.
- Siasi/Sesai. (2014). Sistema de Informação da Atenção à Saúde Indígena (SIASI), Secretaria Especial de Saúde Indígena, www.pib.socioambiental.org/en/c/quadro-geral [dostęp: 28.06.2017].
- Snethlage, E.H. (1937). *Atiko Y: meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé*. Berlin: Klinckschardt & Biermann.
- Snethlage, E.H. (2016). *Die Guaporé-Expedition (1933-1935): Ein Forschungstagebuch. Aus dem Nachlass herausgegeben von Rotger M. Snethlage, Alhard-Mauritz Snethlage und Gleice Mere*. Köln: Böhlau Verlag.

- Vilaça, A. (2010). *Strange enemies: indigenous agency and scenes of encounters in Amazonia*. Durham: Duke University Press.
- Vilaça, A. (2016). *Praying and preying: Christianity in indigenous Amazonia*. Oakland: University of California Press.
- Viveiros de Castro, E. (1986). *Araweté, os deuses canibais*. Rio de Janeiro: Anpocs.
- Von Graeve, B. (1989). *The Pacaa Nova: clash of cultures on the Brazilian frontier*. Peterborough: Broadview Press.
- Wachtel, N. (1971). *Indiens du Pérou devant la conquête espagnole, 1530–1570*. Paris: Gallimard.
- Wachtel, N. (1977). *The vision of the vanquished*. New York: Barnes and Noble.

SUMMARY

Language and marriage. Cultural variability among the Wari' and Moré Indians from a historical anthropology point of view

In this text, I compare the current socio-cultural situation of two indigenous groups from the Guaporé region in Amazonia formerly related culturally and linguistically. I focus on two main cultural differences between modern Wari' and Moré Indians – language and marriage. I argue that those are consequences of two factors. Local historicities and a different attitude toward otherness.

Keywords: Amazonia, comparison, historical anthropology, identity.

Artykuł nr 5

Chyc, P. (2015). Kłopoty z tradycją. Przykład instytucjonalizacji języka i kultury boliwijskich Indian Moré. *LUD*, 99 (1), 357-364.

PAWEŁ CHYC

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KŁOPOTY Z TRADYCJĄ. PRZYKŁAD INSTYTUCJONALIZACJI JĘZYKA I KULTURY BOLIWIJSKICH INDIAN MORÉ

W 2014 roku, w trakcie badań terenowych pośród boliwijskich Indian Moré¹, przytrafiła mi się sytuacja dość nietypowa dla studiów etnograficznych w tym regionie. Okazało się, że nagle zaczynam konkurować z tubylcami o informatorów. Byłem świadkiem, jak dwoje Indian Moré zostało zmotywowanych do przeprowadzania badań w roli tubylczych antropologów, w ramach swoistej *anthropology at home*. W niniejszym raporcie przedstawiam, jak doszło do tej ciekawej sytuacji, związanej z utworzeniem w 2014 roku Instytutu Języka i Kultury (Instituto de Lengua y Cultura) Indian Moré (dalej: ILC Moré), ukazując kontekst powołania tej instytucji oraz jej konsekwencje.

Indianie Moré – kontekst historyczny i etnograficzny

Moré (Iténe, Iténez)² to nazwa, którą określa się społeczność liczącą dziś zaledwie około 200 osób, zamieszkującą boliwijskie osady Monte Azul i Vuelta Grande. Znajdują się one w departamencie Beni na terenie graniczącym z Brazylią, w miejscu gdzie łączą się dwie duże rzeki: Guaporé i Mamoré. Indianie Moré, zaliczani do rodziny językowej chapacura, są współcześnie jedynymi przedstawicielami tej rodziny na terenie Boliwii (Angenot-de Lima 2001). Większość z nich na co dzień posługuje się językiem hiszpańskim (część dodatkowo językiem portugalskim); lingwiści uznają rdzenny język moré za skrajnie zagrożony wyginięciem (Crevels, Van der Voort 2008).

Dla lepszego zrozumienia warunków utworzenia ILC Moré w Monte Azul, konieczne jest zarysowanie kontekstu historycznego. Do roku 1937 Indianie

¹ Badania, które prowadziłem od lipca do września 2014 r., sfinansowałem ze środków własnych oraz z grantu dla doktorantów przyznanego przez Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM w Poznaniu.

² Iténe, Iténez to nazwy historyczne pojawiające się w źródłach. Sami Moré, określając siebie jako grupę, używają terminu Morése.

Moré żyli w izolacji od pozostałych Boliwijczyków, napadając na wszystkich przybyszów, którzy nie byli z nimi spokrewnieni. Sytuacja zmieniła się w wyniku pacyfikacji³ (*pacificación*⁴) dokonanej przez boliwijskiego nauczyciela i społecznika Luisa Leigue Castedo.

Indianie Moré z mieszanymi uczuciami wspominają te czasy, które nazywają „wyjściem z lasu” (*salida del monte*), jak również późniejsze życie pod opieką Castedo. Dla dalszych rozważań istotne jest to, że od momentu pacyfikacji rozpoczęła się dewaluacja ich tradycyjnej kultury czy – inaczej rzecz ujmując – dotychczasowego sposobu życia. Widoczne zmiany dotyczyły w pierwszej kolejności kultury materialnej, co wiązało się między innymi ze scentralizowaniem osadnictwa. Przed 1937 rokiem Moré żyli w rozproszonych chatach komunalnych. Zdarzało się, że grupa zamieszkująca chatę komunalną zmieniała lokalizację. Najczęstszą przyczyną migracji była śmierć dorosłych domowników oraz zatargi wśród współmieszkańców, a także pomiędzy mieszkańcami sąsiadujących chat (Castedo 1957). W okresie od 1937 do 1940 roku Castedo starał się zgromadzić w jednym miejscu często zwaśnione między sobą rodziny Moré. Przez blisko trzy lata wiele rodzin podejmowało próby ucieczki do lasu i powrotu do dawnego sposobu życia, jednak z relacji moich rozmówców wynika, że działania te kończyły się zawsze fiaskiem. Ostatecznie osłabienie populacji Indian przez choroby oraz natężone akcje pacyfikacyjne umożliwiły osiedlenie około 80 rodzin w jednym miejscu, nazwanym Puerto Moré⁵.

Życie w Puerto Moré wiązało się z przestrzeganiem wielu zasad, które obce były przodkom Indian Moré. Nagość została zabroniona – kobiety, mężczyźni, a nawet dzieci musiały nosić ubrania. Odzież przydzielano raz w roku, najczęściej w święto imienia Carmen (żony Castedo)⁶. Podstawową zasadą była konieczność pracy. Z naszej perspektywy, idea pracy nie powinna być niczym nowym dla Indian Moré, bowiem przed pacyfikacją również polowali, uprawiali poletka⁷ – samo ich utworzenie wymagało karczowania lasu – i budowali swoje chaty. Jednak te czynności, które zaliczylibyśmy do kategorii pracy, z punktu widzenia Indian służyły budowaniu wspólnoty⁸.

³ Pod pojęciem pacyfikacji rozumiem tutaj dynamiczny proces nawiązania trwałych relacji z pozostającymi w izolacji od świata zewnętrznego grupami indiańskimi. Proces ten może przebiegać z wykorzystaniem przemocy, jednak jego celem jest stworzenie możliwości utrzymywania pokojowych relacji z pacyfikowaną grupą indiańską.

⁴ Kursywą podaję terminy w języku hiszpańskim (jeśli nie zaznaczono inaczej).

⁵ W 1960 r., w wyniku powodzi, w której Puerto Moré zostało całkowicie zatopione, Indianie Moré przenieśli się w wyższe partie łąd, tworząc kolejno osady Monte Azul i Vuelta Grande.

⁶ Święto ustanowione przez Castedo dla upamiętnienia 26 czerwca 1937 r., jako symbolicznego dnia ucywilizowania Indian Moré.

⁷ *Chaco, chacra* – wykarczowana w lesie przestrzeń umożliwiająca uprawę roślin metodą żarowo-kopieniaczą.

⁸ Wymownym potwierdzeniem dla tej tezy mogą być częste uwagi moich starszych rozmówców, którzy podkreślali, że dawniej pracowało się razem (praca wspólnotowa – *minga*), ludzie sobie nawzajem pomagali. Dziś już nikt nie pracuje wspólnie (*no hay minga, hoy*).

Po 1937 roku Moré spotkali się z zupełnie nowym pojmowaniem pracy. Polegała ona na wielotygodniowej rozłące z bliskimi, podczas której mężczyźni, pilnowani przez najemników Castedo, wędrowali po lesie w poszukiwaniu kauczuku (*siringa*)⁹. Z punktu widzenia Indian aktywność ta nie wiązała się z budowaniem wspólnoty i przez wielu z nich jest dziś źle wspomiana. Efekty tej pracy, czyli zbiory kauczuku, były gromadzone i sprzedawane przez Castedo. Praca dla patrona była obowiązkowa, a jej wykonywanie uniemożliwiała prawidłowe uprawianie poletek i polowanie. Tym samym, Moré stali się całkowicie uzależnieni od nowego dla nich pożywienia (produktów przemysłowych dostarczanych przez Castedo), do którego, co często podkreślają, nie byli przyzwyczajeni.

Także inne dziedziny kultury Indian Moré ulegały szybkim przemianom. Przykładem mogą być rytuały pogrzebowe. Przed pacyfikacją Moré zjadali kości swoich zmarłych (Rydén 1942; Snethlage 1937); kanibalizm odgrywał bardzo ważną rolę u ludów z rodziny językowej chapacura (Conklin 2001; Vilaça 1992, 2006). Praktyki te zostały zabronione po 1937 roku, stały się one również głównym argumentem na rzecz dewaluacji dawnego sposobu życia Indian w ogóle. Do dziś pośród okolicznej ludności funkcjonuje stereotyp Moré jako dzikusów, którzy niegdyś zjadali ludzi. Zakaz kanibalizmu wpłynął na zaprzestanie odprawiania pozostałych elementów rytuału pogrzebowego *oyám*. Również inne ceremonie (*fiestas*) zaczęły ulegać przeobrażeniom.

Moi rozmówcy różnie określali czas, gdy przestano odprawiać ceremonie. Jedni uważali, że było to już zaraz po „wyjściu z lasu”, około roku 1940. Inni utrzymywali, że zupełne zaniechanie *fiestas* nastąpiło dopiero po opuszczeniu Indian Moré przez Castedo, około 1963 roku. Większość była zgodna, że pokazowe ceremonie, które Castedo organizował podczas świąt narodowych czy wizyt zapraszanych gości, różniły się od tych, które urządzano przed pacyfikacją.

Ze względu na systemowy charakter kultury, ingerencja w jeden jej element oddziałuje również na inne. Prawdopodobna wydaje się teza, że zaniechanie praktykowania ceremonii doprowadziło do braku zainteresowania wytwarzaniem instrumentów muzycznych (takich jak *tarán*, *towa* i in.), ściśle z nimi powiązanych. Wspominam tutaj o instrumentach, ponieważ odegrały one istotną rolę w opisywanej przeze mnie sytuacji.

Reasumując, po kilku dekadach od 1937 roku tradycyjna kultura Indian Moré – rozumiana jako ich sposób życia przed pacyfikacją – w zasadzie zniknęła bezpowrotnie. Wymownym i smutnym tego symptomem było niemal całkowite opustoszenie głównej osady, Monte Azul, do czego doszło w latach 80. XX wieku. Dopiero na początku lat 90. Indianie Moré zaczęli powracać i odbudowywać wspólnotę Monte Azul, zasiedlając opuszczone domy i poletki.

⁹ Wspominając te czasy, Moré używają lokalnego terminu *la siringa*. Ci, którzy zbierali kauczuk, określani byli terminem *los siringeros*. Wykorzystywanie Indian jako siły roboczej przy zbieraniu kauczuku utrzymywało się bardzo długo w Boliwii. Antropolog L. Córdoba (2012) przedstawia dane etnograficzne potwierdzające trwanie tego typu praktyk na terenie Boliwii aż do późnych lat 80. XX w.

Powołanie Instytutu Kultury i Języka Indian Moré

Podczas mojego ostatniego pobytu pośród Moré miałem już wiedzę na temat losów tej grupy. Tym większe było moje zdziwienie, gdy pewnego popołudnia dowiedziałem się, że R.¹⁰, który zaledwie dzień wcześniej przyjechał razem z B. – córką mojego gospodarza – zamierza poczynić przygotowania do inauguracji w Monte Azul Instytutu Kultury i Języka Indian Moré (Instituto de Lengua y Cultura Moré). Ów zaskakujący pomysł nie był bynajmniej autorską inicjatywą R. Reprezentował on boliwijskie Ministerstwo Edukacji, czyli poważną instytucję. Od 2012 roku zaczęto tworzyć podobne Instytuty Języka i Kultury pośród ludności rdzennej w całej Boliwii¹¹. Podczas prezentacji R. z dumą podkreślał, że sam jest Indianinem (*nativo*) – pochodził z grupy Movima – i zapowiedział, że następnego dnia odbędzie się zebranie (*reunion*), na którym wyjaśni całą sprawę, a zarazem przedstawi powagę sytuacji.

Tam, gdzie nie ma telewizji, także zwykle *reunion* jest ciekawym wydarzeniem, więc następnego dnia spora część mieszkańców Monte Azul zjawiała się w znanym wszystkim miejscu. Z zainteresowaniem uczestniczyłem w wydarzeniu, które odbywało się przez dwa kolejne dni. W opisie skupiam się jedynie na wybranych momentach spotkania, które, jak sądzę, dobrze obrazują niejednoznaczność sytuacji, w jakiej się znalazłem.

R. – jak wynikało z mojej wcześniejszej z nim rozmowy – miał już za sobą lata praktyki w organizacjach pozarządowych, jak również współpracy z antropologami. Swoje przemówienie rozpoczął strategicznie od korzyści, jakie Indianie Moré będą mieli z utworzenia ILC Moré. Dość abstrakcyjne hasła w rodzaju: „znajomość kultury jest ważna”, „dzieci muszą znać naszą wiedzę i umiejętności”, „wszyscy teraz jesteśmy nauczycielami, cała społeczność” – nie brzmiały jednak dla Moré zachęcająco. Być może problem polegał na tym, że Indianie mieli niejasne wyobrażenie, czym właściwie jest „kultura”¹². Nic dziwnego – i my sami, jako antropolodzy, mamy z pojęciem kultury wiele kłopotów. Ludzie tak praktyczni jak Indianie Moré rzeczywiście mogli uznać, że szkoda czasu na całe to zamieszanie.

Ponadto w przypadku egalitarnych Moré raczej normalne – nie tylko w kontekście *reunion* – jest to, że każdy przychodzi i odchodzi ze spotkania, kiedy ma na to ochotę. Audytorium zaczynało topnieć, R. jednak się nie poddawał. Uznał, że jest tyle pracy do zrobienia, iż trzeba działać jak najszybciej. Ogłosił

¹⁰ Dla zachowania anonimowości rozmówców zastępuję ich imiona inicjałami.

¹¹ Na mocy dekretu nr 1313 z dnia 2.08.2012 r. utworzono przy Ministerstwie Edukacji Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas. IPELC, jako instytucja „matka”, koordynuje powstawanie i działalność Instytutów Języka i Kultury przyporządkowanych każdej z rdzennych populacji w Boliwii. Celem owych instytutów jest umożliwienie tym ludom dbania o „standaryzację, badanie i rozwój” ich własnego języka i kultury.

¹² R. tłumaczył „kulturę” jako „własną wiedzę i umiejętności” (*saberes y conocimientos propios*).

wymagania dla kandydatów, którzy zostaną zatrudnieni w ILC Moré na stanowisku badaczy (*técnicos*). Były dwa miejsca do obsadzenia, kryteria – świadectwo ukończenia szkoły – spełniały dwie osoby, zatem sprawa dość szybko się wyklarowała. Okazało się, że głównym ich zadaniem będzie prowadzenie badań na temat kultury, tradycji i języka Indian Moré. Podniosły się nieśmiałe głosy, że przecież wybrani kandydaci nawet nie znają języka moré (*idioma*) (jednym z badaczy został metys z najbliższego miasta Guayaramerín, który jako mąż Indianki Moré od trzech lat mieszkał w Monte Azul). R. uciął dyskusję, podkreślając, że rolą badaczy nie jest nauczanie języka, tylko wskazanie tych, którzy znają język oraz tradycję. To oni będą uczyć dzieci w szkole języka i tradycji Moré.

Ten odważny pomysł spotkał się jednak ze spontanicznym protestem kilku starszych Indian. Szczególnie B., o którym wiadomo było, że zna język i wie, jak żyli przodkowie (*ancianos*), zareagował gwałtownym sprzeciwem: „już nie jesteśmy dzicy (*indios*)” – podkreślił dwukrotnie i argumentował: „nie zamierzam uczyć..., bo my musimy pracować”, „jeśli będę uczył, kto będzie pracował?”. Z powstałego zamieszania R. próbował wybrnąć strategicznie. Na początek zapewnił, że uczący będą otrzymywać wynagrodzenie. Potem zaproponował, by skupić się na konkretnym zadaniu. Poprosił zebranych, żeby wspólnie zdecydowali, jakim tematem jako pierwszym powinni zająć się badacze z ILC Moré. Czy powinni skupić się na kulturze, czy na języku? Długą ciszę przerwał wreszcie P., który powiedział, że „języka jest bardzo dużo” (miał doświadczenie w pracy z lingwistami) i zaproponował, żeby zająć się kulturą, bo „kultury jest mniej”.

R. poprosił o wymyślenie problemu badawczego. Ponieważ odpowiedzią było milczenie, przejął inicjatywę i przypomniał, że przecież Moré są znani w całej Boliwii ze swoich tradycyjnych instrumentów muzycznych, szczególnie z instrumentu *taran*. Jego nazwą określano także fiestę, podczas której grano na tym instrumencie. Szybko zdecydował, że zadaniem badaczy z ILC Moré będzie zebranie pośród mieszkańców Monte Azul i Vuelta Grande informacji na temat roli instrumentu i fiesty *tarán*. Następnie przeszedł do tematu przygotowań koniecznych do inauguracji ILC Moré. Było sporo rzeczy do zrobienia, ponieważ imprezę inauguracyjną miał zaszczyścić obecnością sam minister edukacji Boliwii. Rozpoczęła się więc długa debata, jak godnie przyjąć ministra. Ktoś zaproponował, żeby przywitać go tańcem *tarán*. R. przyjął tę propozycję z wielkim entuzjazmem, chciał mieć tylko pewność, że minister otrzyma jakiś wieniec z piór. Ktoś z obecnych zauważył, że Moré nie nosili wieńców z piór, a ktoś inny dodał, że chyba nosili wisiorki. R. uznał jednak, że ten pierwszy dar będzie bardziej okazały.

Wrzecz z wyjazdem R. z Monte Azul, zainteresowanie powołanym do życia ILC Moré gwałtownie zmalało. Właściwie jedynymi osobami, które podejmowały jakiegokolwiek działania związane z tą instytucją byli „zatrudnieni” w niej badacze B. i Ch.

Kto pyta o język i tradycję?

Zadanie, które R. przydzielił do wykonania badaczom ILC Moré, skłoniło mnie do głębszej refleksji. Jak zauważyłem, zachwiało ono dotychczas przyjętym porządkiem symbolicznym, który panował w Monte Azul. Ponadto, odtąd Moré trochę inaczej spojrzeli na moją obecność i działalność pośród nich.

Dotychczas przyczyny mojego przebywania wśród Moré oraz czynności, na których spędzałem większość czasu, były dla nich dość zaskakujące. Trudno im było pojąć, jak mogłem zostawić rodzinę i bliskich, żeby zobaczyć, jak żyje się w Monte Azul. Równie dziwne było to, że tak dużo piszę w swoim notatniku. Wielokrotnie spotykałem się z opinią, że na pewno zarobię dużo pieniędzy na książce, którą piszę. To, że często chodziłem po domach i wypytywałem ludzi o wspomnienia, historie i zwyczaje, było przedmiotem żartów młodych Indian. Paradoksalnie wśród „żartownisiów” był również Ch. – metys, który potem został jednym z dwojga badaczy z ramienia ILC. Średnie i starsze pokolenie mieszkańców Monte Azul i Vuleta Grande miało już pewne doświadczenia z dziwnymi *gringos*, którzy przyjeżdżają i zadają pytania o język. Moré byli wielokrotnie badani przez lingwistów, począwszy od lat 90. XX wieku.

Niektóre sytuacje wskazują, że również dla samych Indian istnieje pewien związek skojarzeniowy między pojęciami *gringo* i *idioma* – językiem moré. Przykładem może być sytuacja, w której znalazłem się w pierwszych dniach badań pilotażowych pośród Moré w 2008 roku. Były to początki mojej znajomości z P. i jego rodziną, która ugościła mnie obiadem. W trakcie spokojnej, poobiedniej sjeisty P. gwałtownie poderwał się z hamaka, oznajmiając, że przecież muszę być zainteresowany ich językiem! Zapewnił, że zna język i spontanicznie zaczął wyliczać różne słowa w języku moré. Do dziś pamiętam osłupienie, w jakie wprawiła mnie ta inicjatywa P. Potem przyszła myśl, że przecież to idealny moment, by zrobić nagranie. Niestety nie miałem przy sobie dyktafonu, więc wydarzenie to zapisało się jedynie w mojej pamięci i notatkach.

Reasumując, mieszkańcy Monte Azul mieli pewne doświadczenia z sytuacją badań lingwistycznych, przede wszystkim w tym sensie, że zasadniczo było wiadomo, co odpowiadać. Procedura wyglądała z reguły tak, że wymawiano dane słowo w języku moré lub też wystarczyło opowiedzieć mit. Moré nie mieli natomiast doświadczeń z pracy z etnografami. Kilko rozmówców przyznało, że kiedyś unikali rozmów ze mną, bo nie wiedzieli, co odrzec, kiedy pytałem ich o zwyczaje. E. wyjaśniła mi kiedyś, że jej ojciec wiedział dużo na temat życia przodków, ale ona nigdy się tym nie interesowała i nic nie wie. Dopiero kiedy zorientowała się, że nie zawsze pytam o zwyczaje lub historię, tylko czasami po prostu rozmawiamy „o czymkolwiek”, przestała mieć obawy, że nie będzie wiedziała, co powiedzieć. Rzeczywiście, kiedy próbowałem pytać o historię lub zwyczaje, ludzie najczęściej mówili, że nie mają czasu i, na przykład, muszą iść na swoje poletko. Odsyłano mnie do starców, którzy zawsze mieli dużo czasu.

Z moich obserwacji wynika jednak, że nie jest tak, by młodzi ludzie w ogóle nie interesowali się przeszłością – postawa taka jest jedynie deklarowana. W praktyce często, kiedy rozmawiałem ze starszymi osobami, w ciągu kilku minut skupiała się wokół nas gromadka Moré z młodszego i średniego pokolenia, którzy z zainteresowaniem przysłuchiwali się opowieściom i recytacjom mitów. Niektórzy zachęcali starszuka do opowiedzenia jakiegoś konkretnego mitu, wskazując na jego atrakcyjność.

Powstanie ILC Moré skłoniło Indian Moré do refleksji nad swoją przeszłością. Ponadto powołanie w ramach tej instytucji tubylczych badaczy-antropologów usytuowało Indian w pozycji do tej pory charakterystycznej dla *gringo*. Nagle okazało się, że Ch., który żartował z moich wędrówek po chatach, sam zabiega o wywiady na temat symboliki *tarán*. W tym sensie Ch. i B. – dwoje wybranych *técnicos* ILC Moré – poszukując odpowiedzi na pytania o zwyczaje, nagle znaleźli się w pozycji dotychczas zajmowanej przez lingwistów i antropologów, definiowanej przez termin *gringo*.

Zakończenie

Opisana tutaj sytuacja stanowi dla mnie wyzwanie badawcze. Jakim modelem teoretycznym objąć złożoność tego zjawiska? Czy rozpatrywać je w ramach znanej koncepcji tradycji wynalezionej Erica Hobsbawma i Terence'a Rangera? Czy może trafniej byłoby zastosować model *other becoming*, stworzony przez brazylijskich antropologów Eduarda Viveiros de Castro i Aparecidę Vilaçę (Viveiros de Castro 2011; Vilaça 2010)?

Gdy rozważam ten problem, dostrzegam, że tego rodzaju modelom teoretycznym umyka ważna kwestia. Pozbawiają one etnografię jej krwi i kości. Również powyższa próba opisowego przedstawienia tego, co mnie spotkało, nie jest dla mnie satysfakcjonująca. Wszystko to żyje we wspomnieniach, a tekst daje jedynie ograniczony dostęp do tego świata (Hastrup 2008: 54-55). Być może najrozsądniej byłoby nie pisać nic. Mistrzowie jednak uczą, że etnograf pisze. Zatem trzeba dokonać wyboru, jak to robić. Ponieważ chciałbym jak najlepiej ukazać problemy egzystencjalne ważne dla samych Moré, najbardziej adekwatny wydaje się wspomniany model *other becoming*. Zdaniem jego autorów, skupia się on na tym, co jest ważne z punktu widzenia Indian amazońskich. A dla nich ważna jest możliwość transformacji w Inne (Vilaça 2010).

Jeśli rzeczywiście model „transformacji w innych” przybliży to, co jest ważne z punktu widzenia Indian Moré, to poniższe słowa R. istotnie mogły zainteresować ludzi zgromadzonych na *reunion*: „jest możliwa edukacja, która rzeczywiście zmieni wasze myślenie, bracia, i zmieni także waszą społeczność”.

LITERATURA

- Angenot-de Lima G.A.
2001 *Description phonologique, grammaticale et lexicale du moré, langue amazonienne de Bolivie et du Brésil*, Porto Velho: Editora da Universidade Federal de Rondônia.
- Castedo L.L.
1957 *El Itenez Salvaje*, La Paz: Ministerio de Educación, Departamento de Arqueología, Etnografía y Folklore.
- Conklin B.A.
2001 *Consuming Grief: Compassionate Cannibalism in an Amazonian Society*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Córdoba L.I.
2012 *Misiones-patrones e indígenas-siringueros: el caucho entre los chacobos del Beni (siglo xx)*, „Boletín Americanista” 65, s. 85-106.
- Crevels M., Van der Voort H.
2008 *The Guaporé-Mamoré Region as a Linguistic Area*, w: P. Muysken (ed.), *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing, s. 151-180.
- Hastrup K.
2008 *Droga do antropologii. Między doświadczeniem a teorią*, przeł. E. Klekot, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Rydén S.
1942 *Notes on the Moré Indians, Rio Guaporé, Bolivia: To the Memory of Dr. Heinrich Snethlage*, „Ethnos” 7: 2-3, s. 84-124.
- Snethlage E.H.
1937 *Atiko y: meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé*, Berlin: Klinkhardt & Biermann.
- Vilaça A.
1992 *Comendo como gente: formas do canibalismo Wari'*, Rio de Janeiro: ANPOCS: Editora UFRJ.
2006 *Związki pomiędzy kanibalizmem pogrzebowym i wojennym: problem drapieżnictwa*, przeł. Ł. Krokoszyński, w: M. Kairski, T. Buliński (red.), *Sny, trofea, geny i zmarli. „Wojna” w społecznościach przedpaństwowych na przykładzie Amazonii*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 403-436.
2010 *Strange Enemies: Indigenous Agency and Scenes of Encounters in Amazonia*, Durham: Duke University Press.
- Viveiros de Castro E.B.
2011 *The Inconstancy of the Indian Soul: The Encounter of Catholics and Cannibals in 16th-century Brazil*, Chicago: Prickly Paradigm Press.

Artykuł nr 6

Chyc, P. (2013). Wokół etnografii ubóstwa. Kilka uwag na temat przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré. *Ameryka Łacińska*, suplement, 43–56.

Paweł CHYC*

**WOKÓŁ ETNOGRAFII UBÓSTWA. KILKA UWAG
NA TEMAT PRZYJMOWANIA POMOCY ŻYWNOŚCIOWEJ
PRZEZ INDIAN MORÉ**

*Towards Ethnography of Poverty. Some Remarks
on Receiving Food Aid by the Moré Indians*

Streszczenie

Artykuł dotyczy Indian Moré zamieszkujących północno-wschodni region Boliwii blisko granicy z Brazylią. Od 2008 r. społeczność ta została objęta pomocą żywnościową przez ONZ w ramach World Food Programme. Argumentuje, że ta nowa dla nich sytuacja wpasowuje się w pewne dotychczasowe kulturowe praktyki i wyobrażenia istotne z punktu widzenia Indian Moré. W tym celu przywołuje źródła historyczne i etnograficzne dotyczące tych Indian jak i innych grup z rodziny językowej chapacura. Zasadniczym celem tekstu jest próba spojrzenia na sytuację przyjmowania pomocy żywnościowej nie tylko z perspektywy globalnej czy ekonomicznej, ale także kulturowej i lokalnej.

Słowa kluczowe: antropologia rozwoju, etnohistoria, Indianie Moré, chapacura, Boliwia.

Summary

This article concerns Moré Indians living in the north-eastern region of Bolivia near the border with Brazil. Since 2008, they have received of food aid provided by the United Nations under the World Food Programme. I argue that this new situation fits in some existing practices and cultural patterns relevant to the Moré Indians. For this purpose my analysis is based on historical and ethnographic sources about Moré as well as other groups of Chapacura language family. The main purpose of the text is an attempt to look at the situation of receiving food aid not only from the global or economic but also cultural and local perspective.

Keywords: Anthropology of development, ethnohistory, Moré Indians, Chapacura, Bolivia.

„Świat nie ma obowiązku dostosowywać się do logiki,
za pomocą której ludzie go postrzegają”¹

Indianie Moré to niewielka społeczność ludzi zamieszkujących dziś dwie osady w boliwijskim departamencie Beni tuż przy granicy z Brazylią. W 2008 roku zostali oni objęci przez ONZ pomocą humanitarną w ramach programu *World Food Programme*. Zgodnie z moją obecną wiedzą, społeczność ta nie spotykała się z taką formą pomocy w przeszłości, zatem na wielu poziomach wydarzenie to musiało być dla nich nowe (i być może zaskakujące). Z takiego zetknięcia się dwóch różnych światów może zrodzić się wiele dylematów poznawczych. Interesujące jest na przykład, jak Indianie Moré mogą postrzegać przyczyny pomocy, której nagle stali się beneficjentami?

* Paweł Chyc – student Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ M. Sahlins, *Wyspy historii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2006, s. 155.

Opierając się na literaturze historyczno-etnograficznej oraz własnych doświadczeniach², chciałbym podzielić się pewnymi intuicjami w zakresie udzielenia odpowiedzi na tak postawione pytanie. Sformułuję je w postaci następującej hipotezy. Indianie Moré przyjmują pomoc humanitarną z zupełnie innych powodów niż te, które prawdopodobnie możemy im przypisywać. Zakładam, że nie myślą oni o sobie, iż są biedni i dlatego oferowana pomoc jest im potrzebna. Co prawda przyjmują ją, ale przyczyny kierujące ich zachowaniem mogą być zupełnie odmienne od tych, które my jesteśmy skłonni domniemywać. Oczywiście jednym z obszarów, gdzie poszukiwać możemy wskazówek do ustalenia przyczyn określonych zachowań Indian Moré jest ich kultura.

Zatem na potrzeby niniejszego tekstu, chciałbym skupić się na kulturze Indian Moré pod kątem następująco sprecyzowanego problemu. Czy Indianie Moré mogą przyjmować pomoc żywnościową, a przy tym jednocześnie nie myśleć o sobie w kategoriach ubóstwa? Czy istnieją kulturowo uwarunkowane wyobrażenia i praktyki, które pozwalają Indianom Moré na inne (niż zachodnie) rozumienie tej nowej dla nich sytuacji? Prezentując problem w ten sposób opieram się na tezach francuskiego antropologa Philippe'a Descola, który twierdzi, że to, jak każda nowa sytuacja zostanie zrozumiana i zrealizowana w praktyce, zależy od tego, jak bardzo przypomina doświadczone już wcześniej podobne sytuacje i związane z nimi wyobrażenia. Obiektywizacja, jak Descola nazywa ten proces, polega na „wmontowaniu” idei i wykonania nowego zjawiska w dotychczasową wizję świata i praktykę, przy pomocy modeli zachowań i wyobrażeń, które zostały już wcześniej w danej kulturze wypracowane³. Innymi słowy, nowe możemy budować tylko na tym, co już wcześniej było dla nas dostępne⁴.

Formułując problem w ten sposób chciałbym zwrócić szczególną uwagę na znaczenie kulturowych różnic w rozważaniach na temat ubóstwa i nierówności społecznych. Wydaje się, że w takim wydarzeniu, jak przekazywanie i przyjmowanie pomocy żywnościowej, mamy do czynienia z szeregiem praktyk i wyobrażeń uwarunkowanych kulturowo. W związku z tym, każda ze stron może to samo wydarzenie postrzegać odmiennie.

Sama idea biedy jest również koncepcją kulturową w tym sensie, że trzeba podzielać szereg określonych kulturowo wartości, by myśleć o sobie, że jest się ubogim. Mając powyższe na uwadze, chciałbym przyrzeć się zagadnieniu nierówności społecznej i ubóstwa w krajach Ameryki Łacińskiej przez pryzmat kulturowo uwarunkowanego

² Miesięczny rekonensans badawczy pośród Indian Moré stał się możliwy w 2008 roku dzięki połączeniu środków własnych z dofinansowaniem jakie na realizację mojego projektu otrzymałem w ramach nagrody im. Szolc-Rogozińskiego przyznanej przez IEiAK UAM.

³ P. Descola, „Pourquoi les Indiens d'Amazonie n'ont-ils pas domestiqué le pécarí? Généalogie des objets et anthropologie de l'objectivation”, w: Latour B. & Lemonnier P. (red.), *De la préhistoire aux missiles balistiques. L'intelligence sociale des techniques*, La Découverte, collection „Recherches”, Paris, 1994, ss. 329-344.

⁴ Descola nie jest osamotniony w tych twierdzeniach. Podobne tezy możemy odnaleźć już w pracy M. Sahlinsa, *Jak myślą „tubylcy”? O kapitanie Cooku, na przykład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, s. 338.

wydarzenia. Będzie to sytuacja przyjmowania pomocy żywnościowej przez boliwijskich Indian Moré.

Interpretując tak dynamiczne zjawisko, chciałbym położyć szczególny nacisk na następujące poziomy: podmiotowość (każda strona ma swoje motywy działania), historyczność wydarzenia (nic nie jest oderwane od okoliczności historycznych i geograficznych, w jakich się dzieje) i wreszcie konieczność holistycznego spojrzenia na problem. To ostatnie oznacza, że zrozumienie przyczyn przyjmowania pomocy żywnościowej przez Indian Moré może wymagać uwzględnienia tych aspektów rzeczywistości, które z naszej perspektywy wydają się być niepowiązane z tym wydarzeniem. Mam tutaj na myśli konieczność brania pod uwagę lokalnej wiedzy historycznej, jaką jest chociażby mitologia.

Logika wywodu przedstawia się następująco. Rozpaczynam od naszych zachodnich wyobrażeń na temat Indian Moré i wskazuję powody, dla których zostali oni objęci pomocą humanitarną. Następnie zwracam uwagę na to, że nasza idea biedy jest koncepcją kulturowo obcą dla Moré i wskazuję, jakie wartości dla nich samych wydają się być istotne. Wreszcie przyglądając się ich kulturowym wyobrażeniom na temat obcych (zawartym w mitologii) i wydarzeniom, jakich doświadczali w przeszłości, staram się wskazać te aspekty ich kultury, które mogą umożliwić im odnalezienie się w sytuacji przyjmowania pomocy żywnościowej bez konieczności myślenia o sobie w kategoriach ubóstwa.

Kontekst etnograficzny. Dlaczego sądzimy, że Moré powinni otrzymywać pomoc?

Indianie Moré (Iténe, Iténez⁵) to nazwa, którą określa się społeczność liczącą od 180 do 200⁶ osób, zamieszkującą dwie boliwijskie osady Monte Azul i Vuelta Grande. Znajdują się one w departamencie Beni na terenie przygranicznym z Brazylią w miejscu, gdzie rzeka Guaporé wpada do rzeki Mamoré. Indianie Moré pod względem klasyfikacji językowej należą do rodziny językowej *chacapura*⁷ i są współcześnie jedynymi przedstawicielami tej rodziny językowej na terenie Boliwii. W rzeczywistości jednak większość Indian Moré w sferze publicznej posługuje się językiem hiszpańskim (część również językiem portugalskim). Geograficznie stanowią oni dość wyizolowaną spo-

⁵ Inne nazwy pojawiające się w źródłach historycznych.

⁶ Różnice w szacunkach wynikają z tego, jakie kryterium przyjmujemy za definiujące tego, kto jest Indianinem Moré. Na przykład, 183 to liczba osób, które otrzymują pomoc od ONZ w ramach programu *World Food Programme* (WTF) i na jego potrzeby zostały sklasyfikowane jako społeczność „Indian Moré”. Zatem kryterium klasyfikacji dotyczące tego, kto jest Moré, nie jest w tym przypadku tubylcze.

⁷ G. Angenot de Lima, *Description phonologique, grammaticale et lexicale du moré, langue amazonienne de Bolivie et du Brésil*, 2 vols. Porto Velho: Editora da Universidade Federal de Rondônia, 2001, s. 958. Niemniej, najnowsze klasyfikacje w ramach sporów lingwistycznych określają rodzinę językową *chacapura* jako rodzinę *chacapura-wanham*, gdzie język Indian Moré jest klasyfikowany jako należący do podgrupy *wanham* (patrz, <http://www.etnolinguistica.org/familia:txapakura-wanham>, data dostępu: 01.09.2012).

łeczność, gdyż najbliższe miasto Guayaramerín znajduje się w odległości około dwudziestu czterech godzin drogi w dół rzeki przy podróży łodzią typu *peke-peke*⁸. Owa względna geograficzna izolacja sprawia, że każdy przyjazd do Moré wymaga od obcych sporego zaangażowania, ale jest również niecodziennym wydarzeniem dla wszystkich mieszkańców osady.

Podczas mojego pobytu w Monte Azul w 2008 roku osada nie miała dostępu do elektryczności a woda, którą według standardów zachodnich określić możemy jako pitną, w ograniczonej ilości była pozyskiwana z nielicznych studni głębinowych. Przede wszystkim jednak dostęp do medycyny Zachodu był znacznie ograniczony. W osadzie znajdował się punkt sanitarny (jedyne budynki murowane), a dyżury w nim pełnił Indianin Moré, przeszkolony w udzielaniu podstawowej pomocy medycznej. Najbliższa, wykształcona w systemie Zachodu, pomoc medyczna dostępna była w Guayaramerín. Z rozmów z mieszkańcami byłem w stanie ustalić, że kilka osób potrafiło prawidłowo opisać główne symptomy, wskazujące na rozwój malarii⁹.

Chociaż brak dostępu do wystarczającej ilości wody pitnej, zachodniej służby zdrowia czy elektryczności jest codziennością, w jakiej żyją mieszkańcy Monte Azul, największy program pomocowy, którego w ostatnich latach Indianie Moré stali się beneficjentem, dotyczył pomocy żywnościowej.

W 2008 roku ONZ uruchomiło w Boliwii projekt *Protracted Relief and Recovery Operation* (PRRO), mający na celu, między innymi, przekazanie pomocy żywnościowej dla ludności zagrożonej kataklizmami naturalnymi. W wyniku anomalii pogodowych zjawiska *El Niño/La Niña*¹⁰, w latach 2006-2007 powodzie i susze nawiedziły wschodnią część Boliwii. Zdaniem anonimowych autorów raportu, powodzie w 2008 roku uniemożliwiły wielu społecznościom zamieszkującym obszary pozamiejskie zebranie plonów i polowanie na zwierzynę¹¹. Co ciekawe, w innym dokumencie, na który raport PRRO się powołuje, dane przedstawione w formie tabeli ukazują, że na obsza-

⁸ Lokalna nazwa łodzi z silnikiem zaburtowym o niewielkiej mocy, ze śmigłem zamocowanym na długim metalowym pręcie. Takie umiejscowienie śmigła umożliwia podróżowanie łodzią zarówno w porze deszczowej jak i suchej.

⁹ Obszar zamieszkiwany przez Indian Moré znajduje się w strefie dużego zagrożenia malarycznego. Wiedza na temat tej choroby zapewne była przekazywana podczas wizyt lekarskich, realizowanych pośród Moré, przez personel medyczny z ramienia brazylijskiego *Conselho Indigenista Misionario* (CIMI).

¹⁰ Tzw. *El Niño/La Niña* Oscylacja Południowa (z ang. *El Niño/La Niña Southern Oscillation*, ENSO), jest pseudocykliczną anomalią pogodową występującą w tropikalnej części Pacyfiku, mniej więcej co pięć lat. Źródło: Climate Prediction Center, *Frequently Asked Questions about El Niño and La Niña*, http://www.cpc.ncep.noaa.gov/products/analysis_monitoring/ensostuff/ensofaq.shtml#DIFFER (data dostępu: 22.09.12).

¹¹ Anonim, *Protracted Relief and Recovery Operation. Bolivia PRRO 10836.0* ss. 2, 11. <http://www.wfp.org/countries/bolivia/operations/current-operations> (data dostępu: 19.09.12).

rach pozamiejskich ilość pożywienia zdobywana podczas polowania wzrosła (z 1% do 5%) względem okresu przed powodzią¹².

Mieszkańcy Monte Azul i Vuelta Grande stali się jednymi z beneficjentów PRRO i od 2008 roku zaczęli otrzymywać pomoc żywnościową w postaci produktów takich, jak: olej, sól, mąka i ryż. Niestety wbrew zapewnieniom anonimowych autorów raportu o tym, że program będzie brał pod uwagę lokalnie występujące preferencje żywieniowe¹³, właściwie wszystkie wspomniane produkty to substancje, które historycznie nie były znane Indianom Moré.

Z moich obserwacji wynika, że Moré sprawnie poradzi sobie z tą nową dla nich sytuacją. Taka obiektywizacja nie tylko wymagała sensownego wyjaśnienia w obrębie ich światopoglądu, ale również podjęcia skoordynowanych działań na szeroką skalę.

Ze względu na trudny dostęp do osad, w dniach, kiedy spodziewane jest przybycie barki z żywnością, cała społeczność Monte Azul i Vuelta Grande (w tym kobiety i najmniejsze nawet dzieci) przemieszcza się w miejsce nazywane „La Isla”, które znajduje się u brzegu rzeki Guaporé i oddalone jest od Monte Azul o około dwóch godzin drogi łodzią z silnikiem *peke-peke*. Oczekiwanie na przybycie barki jest okazją do spotkań z krewnymi. Na miejscu rozbija się prowizoryczne schronienia, poluje, łowi ryby, rozmawia i spędza czas z bliskimi.

Po odebraniu worków z żywnością następuje ładowanie ich na łodzie i wszyscy wracają do Monte Azul¹⁴. Tam żywność jest składowana w budynku szkoły, która zlokalizowana jest w centralnym miejscu osady i rozpoczyna się fiesta. Indianie cieszą się swoim towarzystwem oraz wspólnie spożywają przygotowany wcześniej na tę okazję napój *chicha*¹⁵. Następnego dnia żywność jest rozdzielana poszczególnym rodzinom i społeczność powoli powraca do swoich domów.

Koncepcja ubóstwa

Prawdopodobnie niektórzy Indianie Moré mogliby być zaskoczeni, gdyby powiedziano im, że są ubodzy. Najpierw należałoby wyjaśnić im, czym w ogóle jest bieda. Znaczenie tego, czym jest ubóstwo, jest konstruowane społecznie. By rozumieć, co oznacza być ubogim, trzeba nie tylko rozumieć znaczenie jednego słowa, ale również w dużym stopniu podzielać cały światopogląd, w obrębie którego to słowo uzyskuje swój sens. Jego znaczenie może być inne w świecie, w którym gospodarka oparta na

¹² V. Ginja, *Evaluación rápida de la seguridad alimentaria de los hogares afectados por las inundaciones en Cochabamba, en Santa Cruz, en Beni y en Tarija*, Programa Mundial de Alimentos (PMA), 2007, s. 64.

¹³ Anonim, *Protracted Relief and Recovery Operation*, op. cit., s. 13.

¹⁴ Przynajmniej w sytuacji odbierania pomocy żywnościowej, którą obserwowałem w maju 2008 roku wszyscy Indianie Moré (również ci, zamieszkujący Vuelta Grande) powrócili z żywnością do Monte Azul.

¹⁵ Rodzaj lokalnego napoju alkoholowego wyrabianego z bulw korzenia manioku (*Manihot*).

pieniądzach odgrywa marginalną rolę, a dostęp do podstawowych środków utrzymania jest relatywnie taki sam dla wszystkich osób w danej społeczności.

Z opisaną powyżej sytuacją mamy do czynienia w przypadku Indian Moré. Zarówno w przeszłości, jak i obecnie podstawę utrzymania się każdej rodziny Moré stanowi gospodarka kopieniacza¹⁶, przy czym duże znaczenie odgrywa również łowiectwo, rybołówstwo, jak i zbieractwo¹⁷. Zgodnie z moją wiedzą, nie istnieją badania ukazujące dokładną ilość zapotrzebowania na kalorie wśród Indian Moré, a tym bardziej zestawiające je z ilością kalorii, jaką pozwala im uzyskać ich gospodarka. Jednak jak interesująco ukazał to amerykański antropolog Marshall Sahlins, na przykładzie różnych społeczności łowiecko-zbierackich, ten typ gospodarki nie wyklucza dobrobytu¹⁸.

Autorzy raportu PRRO wysuwają tezę, że powodzie w 2008 roku uniemożliwiły polowanie wielu społecznościom zamieszkującym obszary pozamiejskie¹⁹. Tymczasem źródła historyczne nie tylko ukazują, że powodzie w tym regionie nie były doświadczeniem nowym dla Indian Moré, ale również to, że Indianie nauczyli się wykorzystywać je do skuteczniejszego polowania²⁰. Gdy wody występującej rzeki zalewają las, zwierzyna zmuszona jest chronić się na obszarach wyżej położonych, co prowadzi do jej zagęszczenia i ułatwia polowanie.

Sahlins wykazał również, że wbrew powszechnym stereotypom, gospodarka łowiecko-zbieracka pozwalała na przeznaczenie mniejszej ilości czasu na uzyskanie żywności w porównaniu do czasu przeznaczanego na pracę w społeczeństwach nowożytnych²¹. Innymi słowy, Indianie Moré dysponują większą ilością czasu wolnego niż mieszkańcy, dajmy na to, Guayaramerín. Z moich obserwacji wynika, że czasu wolnego Indianie Moré nie przeznaczają na zwiększenie wydajności swojej gospodarki, ale na spędzanie go z bliskimi. Jak się wydaje, to jest wartość, która ma dla nich szczególne znaczenie.

„Pieniądze są dla Zachodu tym, czym pokrewieństwo jest dla reszty świata”²² – zauważa Sahlins. Posiadanie dużej ilości krewnych i spędzanie z nimi dużej ilości czasu, to z pewnością wartości, którym podporządkowane jest życie Indian Moré. Takie stwierdzenie wynika z obserwacji tego, jak dużą ilość czasu Moré poświęcają dla swoich bliskich. Podobne obserwacje, poczynione w sposób systematyczny przez wielu antropologów, przyczyniły się do powstania na gruncie literatury amazonistycznej kon-

¹⁶ Sposób „uprawy gleby polegający na odwracaniu warstwy wierzchniej przy zastosowaniu narzędzi ręcznych”.

¹⁷ L. Leigue Castedo, *El Iténez salvaje*. La Paz: Ministerio de Educación, Colección de Etnografía y Folklore, 1957. S. Rydén, „Notes on the Moré Indians, Rio Guaporé, Bolivia”, w: *Ethnos*, vol. 7 (2-3), 1942, ss. 84-124.

¹⁸ M. Sahlins, „Pierwotne społeczeństwo dobrobytu”, w: M. Kępný & E. Nowicka, *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, PWN, 2005, ss. 275-306.

¹⁹ Anonim, *Protracted Relief and Recovery Operation*, op. cit., s. 11.

²⁰ L. Leigue Castedo, *El Iténez salvaje*, op. cit., s. 62.

²¹ M. Sahlins, *Pierwotne społeczeństwo dobrobytu*, op. cit., ss. 275-306.

²² M. Sahlins, *Culture and Practical Reason*, University of Chicago Press, 1976, s. 216.

cepcji określanej zbiorczą nazwą *conviviality*. Za brytyjską antropolog Joanną Overing, termin ten tłumaczę, jako „wspólne życie”. Określa on szereg zjawisk społecznych, np. wspólne jedzenie posiłków, poświęcanie dużo czasu na wspólne przebywanie w tym samym miejscu, wspólną pracę i wykonywanie podobnych czynności. Zjawiska te, związane są ze specyficznymi, dla wielu grup indiańskich Amazonii, koncepcjami pokrewieństwa, cielesności i wyobrażeń na temat tego, co konstytuuje społeczność²³.

W kontekście przywoływanej tu koncepcji *conviviality*, z pozoru zwyczajne wspólne spędzanie czasu z bliskimi w trakcie oczekiwania na barkę z pomocą żywnościową, nabiera głębszego znaczenia. Kiedy dochodzi do wydarzeń, które są nowym doświadczeniem dla społeczności, w dodatku dotyczą kontaktu z obcymi, tożsamość grupy jest najważniejsza. Wówczas, jak na papierku lakmusowym, ujawniają się wartości i wzorce zachowań istotne dla jej konstruowania. W przypadku Indian Moré, tą wartością z pewnością jest rodzina i „wspólne życie”, które ich zdaniem, jest potrzebne do jej trwania.

Oczywiście z czasem, idea pieniądza, idea zysku, gromadzenia, bogactwa czy wreszcie ubóstwa dociera do każdej, nawet najbardziej odmiennej kultury, ale nawet wówczas nie możemy zakładać, że rozumienie tych pojęć jest wszędzie takie samo. Jak już wspominałem wcześniej, nabywanie takich nowych kompetencji kulturowych nie odbywa się poprzez zastępowanie jednych treści drugimi. Z wielu prac antropologów analizujących transformacje światopoglądów wynika, że taka obiektywizacja nowej rzeczywistości jest realizowana tylko w obrębie możliwości pojęciowych starego systemu²⁴.

Jak spróbuję ukazać w dalszej części tekstu, Indianie Moré, nim zetknęli się z naszą koncepcją biedy, nie tylko mieli już własne wyobrażenia o tym, co jest w życiu wartościowe, ale również o tym, jak jest to rozlokowane w świecie. Antropolodzy, analizując społeczności indiańskie Amazonii pod kątem ich sposobów konstruowania tożsamości w grupie, wyodrębnili strategię określaną mianem „symbolicznej ekonomii odmienności” (*symbolic economy of alterity*)²⁵. Określa ona, że dla wielu ludów indiań-

²³ Overing J. & Passes A. (red.), *The Anthropology of Love and Anger: The Aesthetics of Conviviality in Native Amazonia*. Routledge, 2000.

²⁴ M. Sahlins, *Wyspy historii*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2006. M. Sahlins, *Jak myślą „tubylcy”? O kapitanie Cooku, na przykład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, s. 338. P. Descola, „Constructing Natures: Symbolic Ecology and Social Practice”, w: Descola P. & Pálsson G. (red.), *Nature and Society: Anthropological Perspectives*, London: Routledge, 1996, ss. 82-102. P. Gow, *An Amazonian Myth and Its History*. Oxford University Press, 2001, s. 338. A. Vilaça, *Strange Enemies. Indigenous Agency and Scenes of Encounters in Amazonia*. Duke University Press. Durham and London, 2010, s. 370.

²⁵ J. Overing Kaplan, „Comments”, w: *Actes du XLIIe Congrès International des Américanistes*, 2, Société des Américanistes, Musée de L'Homme, Paris, 1977, ss. 387-394. E. B. Viveiros de Castro, „Cosmological deixis and Amerindian perspectivism”, w: *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1998, vol. 4, ss. 469-488. E.B. Viveiros de Castro, „Exchanging perspectives. The transformation of objects into subjects in Amerindian ontologies”, w: *Common Knowledge*, 2004, vol. 10 (3), ss. 463-484.

skich charakterystycznym jest postrzeganie wszystkiego, co zewnętrzne wobec ich własnej grupy, jako źródła dla treści zarówno materialnej, jak i symbolicznej, z której można tworzyć własną społeczność. Innymi słowy, specyficzna wizja świata wielu grup indiańskich Amazonii zakłada, że obce byty zawsze posiadają to, co jest wartościowe i to od obcych należy różnymi sposobami pozyskać dobra, przekształcane dla własnych celów. Teza ta może pomóc lepiej zrozumieć postawy i wyobrażenia Indian Moré wobec sytuacji otrzymywania przez nich pomocy żywnościowej.

W dalszej części tekstu skupimy się na przykładach, które ilustrują strategię „symbolicznej ekonomii odmienności” w odniesieniu do społeczności Indian Moré. Przykłady te dotyczyć będą dwóch poziomów kultury. Pierwszym jest ich mitologia, przekazywana ustnie z pokolenia na pokolenie, drugim wybrane sytuacje, jakich doświadczali w przeszłości i praktyki, jakie wówczas podjęli.

Co mity mówią o obcych?

Jak zauważa brytyjski antropolog Neil Whitehead, nawet dziś, kiedy wiemy już, że wyobrażenie „ludów bez historii” było jedynie długotrwałym złudzeniem Zachodu, Amazonia wciąż nie jest postrzegana jako miejsce, które zamieszkiwane jest przez ludzi posiadających nie tylko swoje lokalne historie, ale przede wszystkim specyficzne dla siebie historyczności²⁶.

Przez lokalne historie Whitehead rozumie kulturowo skonstruowane reprezentacje przeszłości, w tym narracje ustne, takie jak mity. Natomiast specyficzne historyczności to „kulturowe skłonności prowadzące do specyficznego rodzaju historycznej świadomości, w ramach, której takie historie uzyskują swoje znaczenie”²⁷. Przywołując tezy Whiteheada chcę zwrócić uwagę na fakt, że w lokalnych tubylczych narracjach takich, jak np. mity, kryją się specyficzne społeczno-kulturowe wzorce działania, które mogą wyjaśniać ludzkie zachowania²⁸.

Traktując mitologię jako obszar kultury, który powiedzieć może nam coś o współczesnych zachowaniach ludzi, opieram się przede wszystkim na tezach Marshalla Sahlinsa, który klarownie ukazał, jak mitopraktyka wpływa na bieg wydarzeń społecznych²⁹. Za Sahlinsem rozumiem mitopraktykę jako odtwarzanie przez społeczności ludzkie, we współczesnych im wydarzeniach, wzorców zachowań zawartych w uzna-

²⁶ N. L. Whitehead, „Introduction”, w: N.L. Whitehead (red.) *Histories and Historicities in Amazonia*, University of Nebraska Press, 2003, vii-xx. Więcej na temat „ludów bez historii” zobacz E. R. Wolf, *Europa i ludy bez historii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009.

²⁷ N. L. Whitehead, „Introduction”, op. cit., s. xi: „By *historicity* is meant the cultural proclivities that lead to certain kinds of historical consciousness within which such histories are meaningful”.

²⁸ N. L. Whitehead, „Introduction”, op. cit., s. x.

²⁹ M. Sahlins, *Wyspy historii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2006, s. 155. M. Sahlins, *Jak myślą „tubylcy”? O kapitanie Cooku, na przykład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, s. 338.

nych przez nich mitach³⁰. Oznacza to, że mity nie tylko są odpowiednikiem tego, czym w naszej kulturze jest historia, ale również dostarczają one modelu rozumienia wydarzeń, których aktualnie się doświadczają.

Jeśli uznać powyższe tezy Sahlina za słuszne, wówczas mitologia indiańska dostarcza nam wielu przykładów „modeli zachowań” do wykorzystania. Mity Indian Moré opisują wiele różnych sytuacji, jednak niemal wszystkie posiadają dwie wspólne cechy. Prawie zawsze odnoszą się do jakiejś formy relacji wobec obcych bytów i wskazują na to, że relacje te wywołują transformacje uwikłanych w nie podmiotów³¹. Na potrzeby tego tekstu interesować nas będzie przede wszystkim pierwsza cecha. Przy czym należy zauważyć, że „pozostawanie w relacji” wobec obcych może przyjmować różne postaci. Może oznaczać ustanawianie bezpośredniej relacji z obcymi bytami lub pozostawanie w relacji zależności od konsekwencji, jakie niosą za sobą zachowania obcych bytów. Tę drugą formę ilustruje mit *O Paturi*.

Mará Ai Ul oznacza „chcę zjeść kawałek twojego nosa”. Mówi się, że w czasach przodków pewien łowca ryb bez skrupułów chciał sam zjeść wszystkie ryby z rzeki Azul. Lecz tak, jak inni jadł trochę i spał trochę, żeby odpocząć po posiłku. Pewne stado paturi, które żywiły się przede wszystkim małymi rybkami, wykorzystując sen chciwego łowcy ryb, przeleciało nad nim, a następnie szaleńczo dziobiąc wyrwało mu nos tak, że już nie mógł więcej nurkować w celu poławiania ryb. Do dziś dzięki paturi ryby są w rzece Azul. Jednak one [paturi – P.Ch.] wciąż obserwują nie tylko rzekę Azul, ale również Mamoré i Guaporé³².

Celem moim nie jest dokonywanie tutaj strukturalnej analizy mitu, jednak chciałbym zasygnalizować pewne interesujące znaczenia, które dostrzec można w tym krótkim tekście. Wspominałem wcześniej, że dla wielu społeczności indiańskich Amazonii to, co znajduje się na zewnątrz ich grupy, stanowi źródło surowców potrzebnych dla tworzenia wspólnoty. Twierdzenie to przypomina, zrozumiałą również dla nas koncepcję, że żywność jest tym, co potrzebne jest do przetrwania populacji.

Mit opowiada, jak w wyniku działania obcego bytu (łowcy ryb) możliwość zdobywania pożywienia została zagrożona. Reprodukacja i przetrwanie grupy zależy tutaj od relacji z innym obcym bytem (paturi), który jest w stanie oddziaływać na łowcę ryb.

³⁰ W tym miejscu warto być może zauważyć, że „uznany mit” traktowany jest po prostu jako rzeczywistość.

³¹ C. Ferrarezi Junior, *Ouvindo as Historias de Toua Sae*, 1997, <http://www.cferrarezi.com/> (data dostępu: 20.09.12).

³² „Mará Ai Ul significa “quer comer um pedaço do seu nariz”. Conta-se que em tempos ancestrais um pescador inescrupuloso quis comer sozinho todos os peixes do rio Azul. Mas, como eram muitos, ele comia um pouco e dormia um pouco, para descansar da refeição. Um bando de paturis, que se alimentam basicamente de pequenos peixes, aproveitando o sono do guloso, voou sobre ele e, com bicadas frenéticas e seguidas, dilacerou seu nariz, de forma que ele não podia mais mergulhar para pegar os peixes. Até hoje, graças aos paturis, há peixes no rio Azul. Mas eles continuam vigiando sempre, não somente o Azul, mas também os rios Mamoré e Guaporé.”, w: C. Ferrarezi Junior, *Ouvindo as Historias de Toua Sae*, 1997, s. 10.

Dalsza interpretacja mitu pozwala ukazać, że łowca ryb jest określany przede wszystkim przez swoje zachowanie – zachłanne zjadanie wszystkich ryb. Zatem każdy, kto będzie się tak zachowywał, może stać się takim łowcą ryb. Dlatego *paturi* wciąż obserwują rzeki i dlatego wciąż trzeba dbać o dobre relacje społeczne z *paturi*, poprzez uważanie na to, czego nie należy robić. Odpowiednie zachowanie, jest tutaj kluczowym wyznacznikiem dobrych relacji, od których zależy przetrwanie.

Oczywiście mit ten interpretować można na wiele sposobów. Celem moim było zwrócenie uwagi na istotną rolę, jaką w tej mitologii odgrywają sposoby zachowania się względem obcych. Chciałbym teraz przyjrzeć się kilku wybranym wydarzeniom z przeszłości Indian Moré, właśnie pod kątem strategii relacji, jakie zastosowali oni wobec ich ówczesnych obcych.

Co zdobyte doświadczenia mówią o obcych?

Koncepcja obcości odgrywa w kulturze Indian Moré ważną rolę. W tym kontekście być może istotny jest fakt, że w czasach przed pacyfikacją i centralizacją ich osadnictwa żyli oni rozproszeni w grupach lokalnych³³. Innymi słowy, zawsze żyli w sąsiedztwie bliższych lub dalszych obcych. Owe grupy lokalne pozostawały przeważnie we wzajemnie wrogich relacjach³⁴. Jednak w czasach przed pacyfikacją ów model wrogich relacji reprodukowany był również w stosunku do innej klasy bytów, które określić moglibyśmy jako skrajnych obcych.

Mowa tutaj o wszelkiej maści awanturnikach, poszukiwaczach kauczuku i wędrownych handlarzach, jednym słowem przedstawicielach szeroko pojętego „społeczeństwa narodowego” (boliwijskiego i brazylijskiego). Penetrowali oni tereny zamieszkiwane przez Indian Moré, a w większości po prostu próbowali dotrzeć rzeką Guaporé do celów swych podróży. Nie było to jednak zadanie łatwe. Źródła etnograficzne przedstawiają wiele opisów, z których wnioskować można, że historyczni Indianie Moré napadali na tych dziwnie wyglądających i zachowujących się obcych³⁵. Motywy tych napadów były różne, jednak istotne dla nas jest to, że zawsze chodziło o pozyskanie od obcych treści materialnych lub symbolicznych.

Niemniej wzorzec wrogości nie był dla Moré jedynym modelem wchodzenia w relacje z obcymi. Już na kilka lat przed pacyfikacją i centralizacją ich osadnictwa przeprowadzoną przez boliwijskiego nauczyciela Luisa Leigue Castedo, Indianie Moré świadomi byli obecności na swoich ziemiach osadników, a także mieli doświadczenie pokojowych relacji z niemieckim etnografem Emilem Snethlage³⁶.

³³ L. Leigue Castedo, *El Iténez salvaje*, La Paz: Ministerio de Educación, Colección de Etnografía y Folklore, 1957, s.184.

³⁴ Ibidem, ss. 34-35.

³⁵ Ibidem, ss. 13-19.

³⁶ E.H. Snethlage, *Atiko y. Meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé*. Berlin. Klinkhardt & Biermann Verlag, 1937, s. 189.

Brak jest tu miejsca na obszerne potraktowanie historii kontaktów Indian Moré z *gringos*³⁷, ale chciałbym podkreślić dwa ważne spostrzeżenia. Po pierwsze, Indianie Moré zawsze żyli pośród obcych, a biali byli dla nich po prostu kolejną klasą obcych. Po drugie, niezależnie od formy, jaką przyjmowały relacje z *gringos* (wrogość czy wzajemność), chodziło w nich o to, by pozyskać treści uznawane przez Indian jako wartościowe i potrzebne do reprodukcji ich grupy. W tym miejscu chciałbym skupić się na jednym szczególnym wydarzeniu, które mogło mieć silny wpływ na sposób, w jaki Indianie Moré postrzegają dziś białych i korzyści z relacji z nimi.

Zaraz po pacyfikacji, około roku 1937, lokalne grupy Indian zostały scentralizowane w jednej osadzie przez Leigue Castedo. Ideologia jego działań zakładała konieczność ucywilizowania Indian i uczynienia z nich pełnoprawnych obywateli boliwijskich³⁸. Częsty kontakt z białymi zwiększał ryzyko infekcji grypą, na którą Indianie nie mieli naturalnej odporności. W początkowym okresie pacyfikacji, dziesiętkowana chorobami populacja Indian Moré, nie była w stanie utrzymać się z kopieniactwa i łowiectwa. W tym kontekście, interesujące są informacje zawarte w kronice innego boliwijskiego nauczyciela Mario Saielly, przedstawiającej wydarzenia z początków pacyfikacji Indian Moré. Opisuje on, że każda rodzina Moré codziennie, trzy razy w ciągu dnia, otrzymywała posiłek wydawany przez rodzinę Castedo. Dodatkowo, trzy razy do roku, podczas świąt narodowych, karnawału oraz z okazji urodzin, każda rodzina Moré dostawała od nich nowe ciuchy³⁹.

Te z pozoru mało znaczące doświadczenia odgrywały, moim zdaniem, istotną rolę w kształtowaniu się wizerunku białych jako specyficznego rodzaju obcych. Można by ich nazwać obcymi, którzy „chcą dawać”. Przedstawiciele organizacji pomocowych, którzy przybyli w 2008 roku z pomocą żywnościową, świetnie wpisują się w model wyobrażeń na temat białych jako obcych, których cechą charakterystyczną jest chęć dawania.

Zakończenie

Przekazując pomoc żywnościową zakładamy, że beneficjenci tej pomocy rzeczywiście jej potrzebują z powodów ekonomicznych. Zazwyczaj założenie to implikuje również kolejne, że ludzie, którzy decydują się tę pomoc przyjąć, dzielają nasz punkt widzenia. Tymczasem wydarzenia społeczne takie, jak przekazywanie pomocy żywnościowej są uwarunkowane kulturowo, co znaczy, że każda ze stron może mieć inne oczekiwania i powody swoich działań.

³⁷ W omawianym tutaj kontekście kulturowym termin hiszp. *gringo* rozumieć należy jako „obcy”/„biały”. Obcokrajowiec o białym kolorze skóry.

³⁸ R. Gutierrez, *Etnocidio y políticas educativas entre los Moré Chapacura de Bolivia*, <http://morechapacurabolivia.blogspot.com/2009/04/etnocidio-y-politicas-educativas-entre.html> (data dostępu: 09.10.12)

³⁹ M. Saielly, „More”, w: L. Leigue Castedo, *El Iténez salvaje*. La Paz: Ministerio de Educación, Colección de Etnografía y Folklore, 1957, ss. 154-155.

Kiedy widzimy Indian Moré, którzy przyjmują pomoc żywnościową, możemy założyć, że czynią to, ponieważ rzeczywiście mogą cierpieć głód i bez tej pomocy nie będą w stanie zapewnić dziś przetrwania swoim rodzinom. Nie twierdzę, że takie okoliczności i takie motywacje nie mogą mieć miejsca. Przytoczone przeze mnie źródła historyczne ukazują nawet, że być może mogły zaistnieć one w trudnym dla Indian Moré okresie historycznym tuż po pacyfikacji, kiedy zdziesiątkowani zostali przez choroby⁴⁰. Celem niniejszego tekstu jest próba ukazania, że nie jest to jedyna możliwa interpretacja współczesnych wydarzeń. Przyzwolenie tylko na to jedno wyjaśnienie pomija wiele wątków historycznych i różnorodnych czynników kulturowych, które ukazują możliwości innych interpretacji.

Starałem się ukazać, że istnieją również inne kulturowo uwarunkowane wzorce i wyobrażenia, które mogą motywować Indian Moré do przyjmowania pomocy żywnościowej. Opierają się one na wyobrażeniach na temat obcych jako tych, którzy posiadają dobra (*symbolic economy of alterity*). Jak również na wartościach istotnych z punktu widzenia Indian takich, jak wspólne życie z bliskimi (*conviviality*). Przyjmowanie pomocy żywnościowej, jako wydarzenie społeczne, uruchamia cały proces zachowań i wyobrażeń uwarunkowanych kulturowo. Mogą zostać one dostrzeżone, jeśli tylko zawiesimy nasze własne kulturowe koncepcje na temat przyczyn zachowań innych ludzi.

Kiedy poszukuję tubylczego rozumienia opisywanych przeze mnie wydarzeń, intencją moją nie jest ukazać, że pomoc żywnościowa nie jest w ogóle potrzebna Indianom Moré. Raczej staram się przedstawić złożoność procesu przekazywania i przyjmowania pomocy żywnościowej, wskazując jego kulturowe uwarunkowania. Tekst ten, może również skłaniać do refleksji nad problemem władzy i zależności, który wiąże się z programami pomocowymi. Zazwyczaj relacje władzy akcentowane są w ten sposób, że udzielający pomocy dominują nad beneficjentami. Taka prezentacja nie tylko podkreśla zależność, ale również odbiera podmiotowość tym, którzy pomoc przyjmują. Rzadko bierze się pod uwagę ich wizję świata i rozumienie bieżących wydarzeń. Wówczas mogłoby się okazać, że władza nie jest tak jednoznacznie ulokowana. Jak zauważa wybitny francuski filozof Michel Foucault, problem władzy jest wszędzie nie dlatego, że jest ona skłonna do ekspansji, ale dlatego, że władza wyłania się z wszelkich relacji społecznych i je ustanawia⁴¹. Oznacza to, że nie jesteśmy w stanie wyeliminować relacji władzy i zależności, ale chodzi o to, byśmy byli ich świadomi.

Tę świadomość możemy uzyskać tylko dzięki wiedzy na temat tego jak ludzie, czasem skrajnie nam obcy, żyją i myślą o świecie. Potrzeba nam poznać ich punkt widzenia, by uświadomić sobie, że dotychczas zawsze patrzyliśmy jedynie z własnej perspektywy. Zachodnia koncepcja rozwoju, w ramach której umieścić możemy takie wydarzenia, jak programy pomocowe, koniecznie potrzebuje czegoś, co kolumbijski antro-

⁴⁰ M. Saielly, *More*, op. cit., ss. 154-155.

⁴¹ M. Foucault, *Power/Knowledge*, New York: Pantheon, 1980. s. 288.

polog Arturo Escobar nazywa antropologią rozwoju⁴². Chodzi o rosnącą potrzebę etnograficznych, opartych na badaniach terenowych studiów nad społecznościami objętymi programami rozwojowymi. Potrzebujemy wiedzy na temat kulturowych wyobrażeń i praktyk tych ludzi. Spojrzenia na ich przeszłość i teraźniejszość z możliwie jak najlepiej zrekonstruowanej, ich własnej perspektywy. To oznacza, że potrzebujemy również świadomości naszego własnego uwikłania w kulturę.

Bibliografia

- Angenot de Lima, Geralda, (2001), *Description phonologique, grammaticale et lexicale du moré, langue amazonienne de Bolivie et du Brésil*, 2 vols. Porto Velho: Editora da Universidade Federal de Rondônia.
- Anonim, *Protracted Relief and Recovery Operation. Bolivia PRRO 10836.0*, s. 24, <http://www.wfp.org/countries/bolivia/operations/current-operations> (data dostępu: 19.09.12).
- Descola, Philippe, (1994), „Pourquoi les Indiens d’Amazonie n’ont-ils pas domestiqué le pécarí? Généalogie des objets et anthropologie de l’objectivation”, w Latour B. & Lemonnier P. (sous la direction de), *De la préhistoire aux missiles balistiques. L’intelligence sociale des techniques, La Découverte, collection ‘Recherches’*, Paris, ss. 329-344.
- Descola, Philippe, (1996), „Constructing Natures: Symbolic Ecology and Social Practice”, w: Descola P. & Pálsson G. (red.), *Nature and Society: Anthropological Perspectives*, London: Routledge, ss. 82-102.
- Escobar, Arturo, (1997), „Anthropology and development”, w *International Social Science Journal*, vol. 49, Issue: 154, ss. 497-515.
- Ferrarezi Junior, Celso, (1997), *Ouvindo as Historias de Toua Sae*, <http://www.cferrarezi.com/> (data dostępu: 20.09.12).
- Foucault, Michel, (1980), *Power/Knowledge*, New York: Pantheon.
- Ginja, Victoria, (2007), *Evaluación rápida de la seguridad alimentaria de los hogares afectados por las inundaciones en Cochabamba, en Santa Cruz, en Beni y en Tarija*, Programa Mundial de Alimentos (PMA).
- Gutiérrez, Ramiro, *Etnocidio y políticas educativas entre los Moré Chapacura de Bolivia*, [online] <http://morechapacurabolivia.blogspot.com/2009/04/etnocidio-y-politicas-educativas-entre.html> (data dostępu: 09.10.12)
- Gow, Peter, (2001), *An Amazonian Myth and Its History*. Oxford University Press.
- Leigue Castedo, Luis, (1957), *El Iténez salvaje*. La Paz: Ministerio de Educación, Colección de Etnografía y Folklore.

⁴² A. Escobar, „Anthropology and Development”, w: *International Social Science Journal*, 1997, vol. 49, Issue: 154, ss. 497-515.

- Overing Kaplan, Joanna, (1977), „Comments”, w: *Actes du XLIIe Congrès International des Américanistes, 2, Société des Américanistes, Musée de L'Homme, Paris*, ss. 387-394.
- Overing Joanna & Passes Alan, (red.), (2000), *The Anthropology of Love and Anger: The Aesthetics of Conviviality in Native Amazonia*. Routledge.
- Rydén, Stig, (1942), „Notes on the Moré Indians, Rio Guaporé, Bolivia”, w *Ethnos*, vol. 7, (2-3), 1942, ss. 84-124.
- Saielly, Mario, (1957), „Moré”, w L. Leigue Castedo, *El Iténez salvaje*. La Paz: Ministerio de Educación, Colección de Etnografía y Folklore, 1957, ss. 154-155.
- Sahlins, Marshall, (1976), *Culture and Practical Reason*, University of Chicago Press.
- Sahlins, Marshall, (2005), „Pierwotne społeczeństwo dobrobytu”, w M. Kępný & E. Nowicka, *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, PWN, ss. 275-306.
- Sahlins, Marshall, (2006), *Wyspy historii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Sahlins, Marshall, (2007), *Jak myślą „tubylcy”? O kapitanie Cooku, na przykład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Snethlage, Emil, Heinrich, (1937), *Atiko y. Meine Erlebnisse bei den Indianern des Guaporé*. Berlin. Klinkhardt & Biermann Verlag.
- Vilaça, Aparecida, (2010), *Strange Enemies. Indigenous Agency and Scenes of Encounters in Amazonia*. Duke University Press. Durham and London.
- Viveiros de Castro, Eduardo, (1998), „Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism”, w: *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 4, ss. 469-488.
- Viveiros de Castro, Eduardo, (2004), „Exchanging perspectives. The transformation of objects into subjects in Amerindian ontologies”, w *Common Knowledge*, 2004, vol. 10, (3), ss. 463-484.
- Whitehead, Neil, Lancelot, (2003), „Introduction”, w N. L. Whitehead (red.) *Histories and Historicities in Amazonia*, University of Nebraska Press, ss. vii-xx.
- Wolf, Eric, (2009), *Europa i ludy bez historii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Aneks

Załącznik nr 1

Słownik moré-kuyubim – hiszpański.

Birchall, J.; Chyc, P.; Leigue Sae, J.B.; Cujubim, M.; Costa, C.. 2023. Dicionário Multimídia Moré-Kuyubim. Versão 1.2. Rio de Janeiro: Museu do Índio. Dostępny online: <http://japiim.museudoindio.gov.br/dic/Morékuyubim/>

DICCIONARIO

Moré-Kuyubim - Español
Español - Moré-Kuyubim

Alfabético y Temático

Joshua Birchall, Pawel Chyc, Juanita Bianca Leigue Sae,
Marques Cujubim, Carla Nascimento da Costa

PRODOCLIN - JAPIIM
MUSEU DO ÍNDIO - FUNAI

2023

Introducción

La lengua Moré-Kuyubim

La lengua de los Moré y Kuyubim pertenece a la familia lingüística chapacura, junto con las lenguas Warí y Oro Win, que todavía se hablan hoy en Rondônia, y los idiomas de varias otras poblaciones en Brasil y Bolivia que hoy ya no se hablan (Birchall 2023). De acuerdo con el trabajo realizado con los últimos hablantes fluentes de la lengua de los Kuyubim, podemos considerar el idioma Moré y Kuyubim de una misma lengua ya que había inteligibilidad mutua entre las variedades (Duran 2000). El trabajo comparativo entre los léxicos de ambas variedades apunta a una separación entre las comunidades Moré y Kuyubim que data de hace aproximadamente 250 años, cuando los jesuitas sacaron los Moré de sus malocas y los pusieron en las misiones (Birchall et al. 2016).

En términos generales, la lengua Moré-Kuyubim presenta un orden verbo-objeto-sujeto en sus oraciones. El verbo siempre va seguido de una partícula que indica el sujeto y el tiempo de la oración, y si es transitiva, también indica el objeto del verbo. En términos morfológicos, las palabras tienen un carácter aislador, con sufijos usados solo para expresar la posesión de algunos sustantivos y para indicar información sobre el objeto verbal en la partícula flexiva del verbo. Cada sustantivo pertenece a una clase de género, ya sea femenino como *tanaman* 'mujer', masculino como *akop* 'yuca' o neutro como *mwiyak* 'puerco de tropa'. Aunque el género del sustantivo no se indica en el propio sustantivo, su género se puede observar a través de las formas de otras palabras en la oración que concuerdan con el sustantivo, como *kirik anan tanaman* 'yo vi la mujer', *kirik anon akop* 'yo vi la yuca' y *kirik anañ mwiyak* 'yo vi el puerco de tropa'.

La ortografía utilizada

Este diccionario hace uso de una ortografía establecida a través del análisis de los sonidos de ambos dialectos del idioma para representar los contrastes significativos en su habla. La propuesta fue aprobada por la comunidad Kuyubim de Ricardo Franco y la comunidad Moré de Monte Azul en 2018 con la participación de miembros de las otras comunidades Moré y Kuyubim.

Las consonantes

<p> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

pimon 'cotia'

kapusa 'coatí'

mikop 'paca'

<pw> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras antes de <i> o <e>.

pwirip 'correr/huir'

pwe 'sentarse'

upweñ 'dormir'

ipwe 'lejos'

<t> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

tawi 'abeja posetacú'

pati 'pez'

afut 'general (pez)'

INTRODUCCIÓN

<k> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

kinam 'jaguar'

tokowan 'puerco de monte'

mwiyak 'puerco de tropa'

<'> Sólo ocurre en el medio o al final de la palabra. Este sonido, llamado la oclusiva glotal, se produce a partir del cierre de la garganta, con el valor fonético [ʔ].

fu'a' 'papaya'

rakota' 'surubi'

<s> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras.

seme 'lagarto'

asim 'casa'

<f> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras antes de las vocales <u> y <o>.

furu 'flechar'

yaforop 'pucarara'

<x> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras. Suena como <ch> en español, con el valor fonético [tʃ].

xik mon 'hormiga culilarga'

tuxik 'miel'

<z> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra. Suena entre <z> en "zebra" y <j> en "João" en portugués, con el valor fonético [ʒ] al principio y en medio de la palabra, y el valor fonético [ʒ] al final de la palabra.

ze 'volar'

mazan 'cará (vegetal)/papa'

am araz 'nutria gigante'

<m> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

mapak 'maíz'

tanaman 'mujer'

iram 'azaí'

<mw> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras antes de <i> o <e>.

mwiyak 'puerco de tropa'

umwe 'pájaro'

<n> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

namakon 'hombre'

kanawan 'chocolate de monte'

imin 'anta'

<ñ> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra.

ñok 'mamar'

oñok 'umbliigo'

tuneñ 'cabello'

<r> Sólo ocurre al principio o en el medio de las palabras.

ritan 'plátano'

ariyi 'paraba roja'

<w> Puede aparecer en cualquier parte de la palabra. En medio de la palabra este sonido puede variar entre el sonido de el <v>, el o el <hu> en español.

warakan 'palometa real'

kawit 'loro chuto'

karakaw 'víbora'

<y> Puede ocurrir en cualquier posición de la palabra. En el principio y en el medio de la palabra, este sonido puede variar entre el sonido del <i> o la <j> en portugués.

yimop 'venado'

mwiyak 'puerco de tropa'

wawaway 'sama'

Las vocales

Las cinco vocales pueden aparecer en cualquier posición de la palabra. Las vocales no reciben acentos que las modifiquen, ya que no hay vocales nasales y el acento de cada palabra suele recaer en la última sílaba.

<i>

iwi 'estera'

ariyi 'paraba roja'

pati 'pez'

<a>

afut 'general (pez)'

sakaw 'cará (pez)'

towa 'peta'

<e>

ep 'moler'

seme 'lagarto'

paxire 'colibrí'

<o>

oxun 'olla de barro'

tok ta 'chicha'

mapwito 'sol'

<u>

uz 'nariz'

irum 'yacami'

ito yu 'mi padre'

Diferencias entre el dialecto Kuyubim y el dialecto Moré

El dialecto hablado por los Moré de Bolivia tiene algunas diferencias con el dialecto hablado en Brasil por los Kuyubim:

<f> Corresponde al uso de <p> antes de las vocales <u> y <o> en el dialecto kuyubim, como *furu* 'flechar' (Moré) y *puru* 'flechar' (Kuyubim).

<pw> Corresponde al uso de <p> antes de las vocales <i> y <e> en el dialecto kuyubim en algunas palabras, como *mapwito* 'sol' (Moré) y *mapito* 'sol' (Kuyubim).

<mw> Corresponde al uso de <m> antes de las vocales <i> y <e> en el dialecto kuyubim en algunas palabras, como *mwiyak* 'puerco de tropa' (Moré) y *miyak* 'puerco de tropa' (Kuyubim).

Población

Según la encuesta sociolingüística realizada por el proyecto en 2017, en la actualidad la mayoría de las personas que muestran fluidez en la variedad moré son personas de la tercera edad, y no hay miembros de la comunidad Kuyubim que hablen su idioma con fluidez, aunque algunas personas recuerdan algunas palabras. En términos más específicos, entre los Moré, identificamos 3 hablantes nativos competentes entre 79 y 93 años de edad en 2017 (mientras tanto, dos de estos tres hablantes fallecieron); 11 hablantes fluidos entre 50 y 78 años de edad; y 11 hablantes menores de 50 años que entienden, pero tienen una producción limitada del idioma. La mayoría de los demás miembros de la comunidad moré (80 de los 117 miembros restantes, incluidos 5 que no son Moré) conocen algunas palabras y frases en el idioma. Entre los 126 individuos que se identificaron como Kuyubim (también escrito Cujubim, Kuyubim o Kuyubí) en 2017, fue posible identificar a tres personas entre 33 y 62 años que saben hablar algunas palabras y frases en el idioma. Ambas comunidades están en proceso de retomar el uso de sus idiomas a través de la implementación de programas de enseñanza a nivel escolar. El presente diccionario pretende servir como un registro del léxico para apoyar y fortalecer estos esfuerzos comunitarios.

Mapa 1: Território Moré-Kuyubim

Ubicación

La mayoría de los miembros del pueblo Kuyubim vive en las aldeas de la TI Guaporé, especialmente Ricardo Franco, Baía das Onças y Sagarana, y también en los pueblos vecinos de la región, como Costa Marqués y Guajará-Mirim. El territorio ancestral del pueblo está en el Río Cautário, donde actualmente luchan por la demarcación de su territorio como Tierra Indígena (véase Sánchez 2019 para más detalles).

La mayoría de los miembros del pueblo Moré viven en los pueblos de la TCO Moré, principalmente Monte Azul, Vuelta Grande y Cauchofo, en el departamento de Beni de Bolivia. Otros miembros de la comunidad Moré viven en pueblos vecinos de la región como San Joaquín y Guayaramerín. Leigue Castedo (1957) ofrece más detalles sobre la historia del pueblo que dio lugar a la situación actual.

Equipo

Investigador responsable:

-Joshua Birchall (Lingüista, coordinador del proyecto)

Investigadores colaboradores:

-Pawel Chyc (Antropólogo)

-Carla Nascimento da Costa (Lingüista)

Investigadores indígenas:

-Juanita Bianca Leigue Sae (Investigadora Moré, maestra del ILC Moré)

-Marques Cujubim (Investigador Kuyubim)

-Liliane Cujubim (Pedagoga Kuyubim)

Deños de voz:

-Rosendo Tokon (Moré)

-Bernando Utip (Moré)

-Oscar Chichon (Moré)

-Edgar Leigue (Moré)

-Maria Sae Ikit (Moré)

-Manoelito Sae Ikit (Moré)

-Mauricio Upi (Moré)

-Carmencito Ato Ixe (Moré)

-Manoel Sae Paray (Moré)

-Hortensia Tokon (Moré)

-Umberto Tomtaw (Moré)

-Latenia Tokon (Moré)

-Aurora Ikit (Moré)

-Francisca Cujubim (Kuyubim)

-Suzana Cujubim (Kuyubim)

Para más información

BIRCHALL, Joshua. 2023. Família Txapakura e suas línguas. In: Angel Humberto Corbera Mori, Paulo Henrique P. S de Felipe e Jackeline do Carmo Ferreira (orgs.). Introdução às línguas indígenas do Brasil: famílias menores, política e educação escolar indígena. Volume II. São Paulo: Mercado de Letras. No prelo.

BIRCHALL, Joshua; DUNN; Michael; GREENHILL, Simon. 2016. A combined comparative and phylogenetic analysis of the Chapacuran language family. *International Journal of American Linguistics*, 82(3), 255-284.

DURAN, Iris Rodrigues. 2000. Descrição fonológica e lexical do dialeto Kaw Tayo (Kujubi) da língua Moré. Tese de mestrado, Universidade Federal de Rondônia.

LEIGUE CASTEDO, Luis D. 1957. *El Itenez Selvaje*. La Paz: Ministerio de Educación.

SANCHEZ, Gabriel. 2019. Kujubim. Povos Indígenas no Brasil. Instituto Socioambiental. Disponível em: <https://pib.socioambiental.org/pt/Povo:Kujubim>.

Como citar

BIRCHALL, Joshua; CHYC, Pawel; LEIGUE SAE, Juanita Bianca; CUJUBIM, Marques; COSTA, Carla Nascimento da. 2023. *Dicionário Multimídia Moré-Kuyubim. Versión 2.1*. Rio de Janeiro: Museu do Índio. Disponible en: <http://japiim.museudoindio.gov.br/dic/morekuyubim/>.

Moré-Kuyubim - Español
(alfabético)

A

a ye yati [mor] [a je ja.'ti] (*sustantivo*) Barbilla. **Pa' napa a ye yati.** [mor] *Me golpeó la barbilla.*

afo' [mor] [a.'foʔ] **ayin** [kuy] [a.'jin] (*sustantivo masculino*) Tío. **Kirik mon wen ko afo'yeti.** [mor] *Has visto el pariente de nuestro tío?*

afut [mor] [a.'fut] **aput** [kuy] [a.'put] (*sustantivo neutro*) General. **Furu ana afut.** [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

ak [mor] [ak][ak] **1.** (*verbo*) Levantarse. **Ak ra.** [mor] *Levantarse.* **2.** (*verbo*) Pisar. **Ak ana monoko kinam.** [mor] *Pisé en las heces de perro.*

akop [a.'kop] [a.'kop] (*sustantivo masculino*) Yucca. **Waza umari kaw nana pa akop.** [mor] *Estoy comiendo yuca.*

am [mor] [am] (*verbo*) Olvidar. **Am na timu.** [mor] *Me olvidé.*

am araz [mor] [am a.'raʒ] (*sustantivo masculino*) Lobo de río. **Komara am araz umari kaw noko pa pati.** [mor] *El lobo del río está comiendo pescado.*

añ [mor] [aɲ] (*verbo*) Llorar. **Añ mon na raman itene.** [mor] *Los itene lloraron.*

ana [mor] [a.'na] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

anafufu [mor] [a.na.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona plural **Rapat anafufu.** [mor] *El escuchó ustedes.*

anafum [mor] [a.na.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona singular **Fota anafum.** [mor] *Te busqué.*

anan [mor] [a.'nan] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino en tercera persona **Xaw anan tana-man.** [mor] *Lavé la mujer.*

anañ [mor] [a.'naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro en tercera persona **Tisik anañ.** [mor] *Lo corté*

[n].

ani iten [mor] [a.'ni i.'ten] (*verbo*) Estar loco. **Ani mañ na iten.** [mor] *Esta loco (otra persona).*

anin [a.'nin] [a.'nin] (*sustantivo femenino*) Hermana menor. **Anin aw ra ika.** [mor] *Hermana, ven acá!*

añom [mor] [a.'nom] (*sustantivo masculino*) Sinini. **Umari kaw noko pa añom komara towa.** [mor] *La peta está comiendo sinini.*

anon [mor] [a.'non] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino en tercera persona **Xaw anon karapakan.** [mor] *Lavé la vestimenta.*

apa [mor] [a.'pa] (*sustantivo neutro*) Peine de cusimacho. **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella esté peinando sus cabellos.*

apa' [kuy] [a.'paʔ] **uwew** [mor] [u.'wəw] (*sustantivo masculino*) Abuelo. **Uwew ti komara.** [mor] *Nuestro abuelo.*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Huso **Munup na pa apa'.** [mor] *Tejé con huso.*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo femenino*) Abuela. **Kirik ta ana apayu.** [mor] *Me voy a mirar mi abuela.*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Marayahu. **Xak ti pa apa'.** [mor] *Vamos a chupar marayahu.*

apan [mor] [a.'pan] (*sustantivo*) Lúcumá. **Umari kaw noka tokowan pa apan.** [mor] *El taitetú esta comiendo lúcumá.*

apayan [mor] [a.pa.'jan] (*verbo*) Jugar. **Umari apayan natut.** [mor] *Estamos jugando.*

api [mor] [a.'pi] (*verbo*) Acabar. **Api na tom ye.** [mor] *Se acabó la quemada.*

apikon [mor] [a.pi.'kon] (*sustantivo masculino*) Cuñado; hermano de la esposa. **Apikon yu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da el maíz para ella.*

apikon [mor] [a.pi.'kon] (*sustantivo masculino*) Suegro. **Iwan na komara apikoram.** [mor] *Ha llegado tu suegro.*

apo' [kuy] [a.'poʔ] (*sustantivo*) Pescado (esp.).

aput [kuy] [a.'put] **afut** [mor] [a.'fut] (*sustantivo neutro*) General. **Furu ana afut.** [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

apwiñ [mor] [a.'p^wiɲ] (*verbo*) Saber, conocer, aprender. **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

ara [mor] [a.'ra] (*verbo*) Gritar, retear, cantar (pájaro). **Ara na ume'.** [mor] *El pajarito grito.*

arakuta' [kuy] [a.ra.ku.'taʔ] **rakota'** [mor] [ra.ko.'taʔ] (*sustantivo neutro*) Surubi. **Furu ana rakota'.** [mor] *Matamos un surubí.*

arapat [mor] [a.ra.'pat] (*verbo*) Escuchar. **Arapat anon.** [mor] *Lo escuché.*

aripapa' [kuy] [a.ri.pa.'paʔ] **ripapa** [mor] [ri.pa.'pa] (*sustantivo neutro*) Canasto, cesta. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

ariya [kuy] [a.ri.'ja] **ariza** [mor] [a.ri.'ða] (*sustantivo neutro*) Huevo. **Ariya ko towa'.** [kuy] *Huevo de peta de monte.* **Ariza tarako.** [mor] *Huevo de pollo.*

ariyi' [a.ri.'jiʔ] [a.ri.'jiʔ] (*sustantivo masculino*) Paraba roja. **Furu anon ariyi'.** [mor] *Yo fleché la paraba roja.*

ariza [mor] [a.ri.'ða] **ariya** [kuy] [a.ri.'ja] (*sustantivo neutro*) Huevo. **Ariya ko towa'.** [kuy] *Huevo de peta de monte.* **Ariza tarako.** [mor] *Huevo de pollo.*

arizako iw [mor] [a.ri.'ða.'ko iw] (*sustantivo neutro*) Liendre. **Kure oma arizako iw.** [mor] *Ella tiene hartito liendre.*

arizam [mor] [a.ri.'ðam] (*sustantivo neutro*) Caña. **Yimara arizam ye iwiwiwin ye.** [mor] *Esta caña es muy dulce.*

aroxinat [kuy] [a.ro.tʃi.'nat] (*sustantivo*) Hormiga.

arusu [mor] [a.ru.'su] (*sustantivo masculino*) Arroz. **Kaw non arusuna namam.** [mor] *El ratón comió mi arroz.*

asakara [mor] [a.sa.ka.'ra] (*sustantivo*) Cangrejo. **Oma ka asakara pa kom.** [mor] *El cangrejo vive en el agua.*

asim [mor] [a.'sim] **axim** [kuy] [a.'tʃim] (*sustantivo neutro*) Casa. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

at [mor] [at] (*sustantivo neutro*) Hueso. **Kat na ata.** [mor] *Quebré mi hueso.*

atako pati' [mor] [a.ta.'ko pa.'tiʔ] (*sustan-*

tivo neutro) Hueso de pescado. **Nak ana atako pati'.** [mor] *Huele a hueso de pescado.*

atam [kuy] [a.'tam] (*sustantivo*) Tu canilla.

atat [mor] [a.'tat] (*sustantivo masculino*) Martín pescador. **Umari kaw noko pa pati' yimara atat.** [mor] *Martin pescador esta comiendo pescado.*

atati [kuy] [a.ta.'ti] (*sustantivo*) Nuestra canilla.

ataw [mor] [a.'taw] (*sustantivo neutro*) Spaldas. **Atawa yimara.** [mor] *Mi espalda.*

ati [mor] [a.'ti] (*partícula*) Que. **Ati ten ten fu.** [mor] *Que ustedes estan haciendo?*

ati atin [mor] [a.'tin a.'tin] (*sustantivo*) Gusano. **Xi kirik anon pa atin atin.** [mor] *No veo el gusano atin atin.*

atiñ [mor] [a.'tiɲ] (*sustantivo masculino*) Hermano mayor. **Atiñ yu.** [mor] *Mi hermano mayor.*

ato [mor] [a.'to] (*verbo*) Verde. **Ato ka.** [mor] *Es verde.*

ato ye moro' [mor] [a.'to je mo.'roʔ] (*sustantivo neutro*) Chibe fuerte de maíz. **Tuna ito yu pa mapak ten ta ana pa ato ye moro'.** [mor] *Mi esposa muele maíz. voy hacer chibe fuerte.*

ato ye ritan [mor] [a.'to je 'ri.tan] (*sustantivo*) Corté el platano verde. **Ta' ana ato ye ritan.** [mor] *Corté el corté el platano verde.*

aw [mor] [aw] (*verbo*) Irse cerca. **Aw ta ana pa yima' pa isikakom.** [mor] *Voy allá, al Río Azul.*

aw piyita [mor] [aw pi.ji.'ta] (*sustantivo neutro*) Farofa. **Aw piyita pa pati'.** [mor] *Farofa de pescado.*

aw piyita nawazi [mor] [aw pi.ji.'ta na.wa.'ði] (*sustantivo neutro*) Farofa de carne. **Mwi' rapa puye tama pa aw piyita pa nawazi.** [mor] *Dar la farofa de carne a la muchacha.*

aw' aw' [mor] [awʔ 'awʔ] (*sustantivo*) Manguarí. **Umari pa nokon pati' aw' aw'.** [mor] *Este manguarí está pescando.*

awan [mor] [a.'wan] (*verbo*) Amargo. **Wakawaw awan mon na.** [mor] *Palo leche leche és amargo.*

awañ mañ [mor] [a.waɲ maɲ] (*adjetivo*) Amargo. **Awan mañ na ruwit.** [mor] *La mangaba está amarga.*

awaranti [mor] [a.wa.ran.'ti] (*sustan-*

tivo neutro) Aguardente. **Tok ta ana pa awaranti.** [mor] *Voy a beber aguardiente.*

awayip [mor] [a.wa.'jip] (sustantivo masculino) Tabano pintado. **Kirik anon komara awayip.** [mor] *Yo vi uno tabano pintado.*

awin [mor] [a.'win] (sustantivo femenino) Tia. **Xay ana pa awin.** [mor] *Besé a mi tia.*

awin [a.'win] [a.'βin] (sustantivo neutro) Cielo. **Umari kirik nana awin.** [mor] *Estoy mirando el cielo.*

awin timi [mor] [a.'win ti.'mi] (sustantivo neutro) Nombre de un lugar (donde cae la agua-tumbo). **Ten na raman namakon pa awin timi.** [mor] *Los hombres estan trabajando en awin timi.*

awin ye topak [mor] [a.win je to.'pak] (sustantivo) Labio superior. **Kamara kiw napa awin ye topaka.** [mor] *Ella mordió mi labio superior.*

awiran [mor] [a.wi.'ran] (verbo) Dar luz. **Awiran ta ma kamara.** [mor] *Esta dando la luz ella.*

awup [mor] [a.'uɔp] (verbo) Menstruar. **Awup na kamara tanaman.** [mor] *La mujer está menstruando.*

ax kuye [kuy] [aʃku.je] (sustantivo) Nombre.

axaka' [mor] [a.tʃa.'kaz] (sustantivo neutro) Socori. **Xi tok naye pa kom axaka'.** [mor] *Socori no bebe agua.*

axe pa moro [mor] [a.'tʃe pa mo.'ro] (sustantivo neutro) Farofa de carne. **Kaw ta ana pa axe pa moro pa nawazi.** [mor] *Voy a comer farofa de carne de monte.*

axi ko unim [mor] [a.'tʃi ko u.'nim] (sustantivo neutro) Nombre de un lago. **Oma ko towa atam pa axi ko unim.** [mor] *Hay mucho towatam en axi ko unim.*

axi'am [mor] [a.tʃiʔ.'am] (verbo) Estornudar. **Axi'am ana.** [mor] *Estornudé.*

axiki utut [mor] [a.tʃi.ki u.'tut] (sustantivo)

Vejiga. **Furu ta' axiki utut.** [mor] *Fleché mi vejiga.*

axim [kuy] [a.'tʃim] **asim** [mor] [a.'sim] (sustantivo neutro) Casa. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

axumin' [kuy] [a.'ju.'minʔ] (sustantivo) Perico.

axumwiñ [mor] [a.tʃu.'mwɨɲ] (sustantivo masculino) Oso oro. **Umari fota nokañ kaw ka axumwiñ.** [mor] *El oso oro está buscando que comer.*

aya [mor] [a.'ja] (verbo) Cantar (un animal). **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *La rana está cantando.*

ayi [a.'ji] [a.'ji] (sustantivo masculino) Hermano menor. **Ayiyu.** [mor] *Mi hermano menor.*

ayi ko kaw tayo [mor] [a.'ji ko kaw ta.'jo] (sustantivo masculino) Víbora sirari. **Pa anon komara karakaw ayi ko kaw tayo.** [mor] *Yo maté a la víbora sirari.*

ayi kora [mor] [a.'ji ko.'ra] (sustantivo masculino) Serpiente coral. **Fut anon ayi kora.** [mor] *Encontré un serpiente coral.*

ayikoraw [mor] [a.ji.ko.'raw] (sustantivo) Padre de wenka; peto. **May' napa izat ye ayikoraw.** [mor] *Me duele la picada de padre de wenka; peto.*

ayin [kuy] [a.'jin] **afo'** [mor] [a.'foʔ] (sustantivo masculino) Tío. **Kirik mon wen ko afo'yeti.** [mor] *Has visto el pariente de nuestro tío?*

aza' [mor] [a.'ðaʔ] (sustantivo masculino) Comadreja. **Xi kaw nokon aza' kure.** [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

aziw [mor] [a.'ðiw] (sustantivo neutro) Venton. **Oma' mañ ye aziw** [mor] *Hay harto ventoncito.*

E

e ko kapari' [mor] [e ko ka.pa.'riʔ] (sustantivo masculino) Pirapitinga. **Tapam anon e ko kapari'.** [mor] *Asé pirapitinga.*

e ko toko'o [mor] [e ko to.ko.'zo] (sustantivo masculino) Carapatilla chiquitita. **Pam mon**

napa e ko toko'o'. [mor] *Me prendió la carapatilla chiquitita.*

e ye mwiyak [mor] [e je mwi.'jak] (sustantivo neutro) Carrita. **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando*

agua.

e' [mor] [eʔ] (*partícula*) Pasado. ***Xi kirik e' nana pana.*** [mor] *No ví el árbol.*

eka [mor] [e.'ka] (*sustantivo masculino*) Tipo de sardina. ***Kaw ti pa pip toka pa eka.*** [mor] *Vamos comer sardina asada en hoja.*

fo' man [mor] [foʔ man] (*sustantivo*) Oso bandera. ***Oma' pa fo' man pa yika.*** [mor] *Hay oso bandera acá.*

fok [mor] [fok] (*sustantivo neutro*) Pierna. ***Fokon komara.*** [mor] *Su pierna.*

foka [mor] [fo.'ka][fo.'ka] **1.** (*sustantivo neutro*) Muela. ***Kat na fokayu.*** [mor] *Mi muela se rompió.* **2.** (*sustantivo*) Bochecha. ***Xay napa foka yu.*** [mor] *Ella besó mi mejilla.*

fokoyam [mor] [fo.ko.'jam] (*sustantivo neutro*) Soplador de motacú. ***Umari wi nokañ fokoyamikin.*** [mor] *Ella está tejiendo su soplador.*

fon [mor] [fon] (*verbo*) Pedar. ***Fon ta ana.*** [mor] *Voy a tirar un pedo.*

foñ [mor] [foɲ] (*verbo*) Despertarse. ***Xi foñ nama.*** [mor] *Ella no ha despertado.*

foron mañ [mor] [fo'.ron maɲ] (*verbo*) Hacer ruido, hacer bulla. ***Foron mañ na oma kati.*** [mor] *Hace harto ruido en nuestra casa.*

forop [mor] [fo.'rop] **porop** [kuy] [po.'rop] (*sustantivo neutro*) Paxiuba. ***Umari kuruk nama pa akop pa forop.*** [mor] *Ellas están rallando yuca con pachiuva.*

fort [mor] [foʔ] (*verbo*) Sacar (la semilla). ***Fort rañ toki fu'a'.*** [mor] *Saque la semilla de la papaya.*

fota [mor] [fo.'ta] (*verbo*) Buscar. ***Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.*** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

fotaw [mor] [fo.'taw] (*verbo*) Virarse. ***Fotaw ra.*** [mor] *Virase! Virate!*

foto foto [mor] [fo.'to fo.'to] (*sustantivo neutro*) Pulmón. ***Foto foto ana yimara.*** [mor] *Mi pulmón.*

fotom [mor] [fo.'tom] (*verbo*) Amarrar. ***Fotom ti pa xat.*** [mor] *Vamos a amarrar*

ekit [kuy] [e.'kit] **ikit** [mor] [i.'kit] (*sustantivo neutro*) Machete. ***Mwi rapa pa ikitum.*** [mor] *Dame tu machete.*

ep [mor] [ep] (*verbo*) Machacar, moler. ***Ep nañ kira.*** [mor] *Machacó la yerba medicinal.*

epe [mor] [epe] (*verbo*) Llenar, estar lleno (cosa). ***Epe mañ.*** [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*

F

hamaca.

fu [mor] [fu] (*verbo*) Soplar. ***Fu anon.*** [mor] *Yo lo soplé.*

fu [mor] [fu] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) ***Iyñ fu ko mem kama sataw.*** [mor] *Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.*

fu ye korokan [mor] [fu je koro'kan] (*sustantivo*) Planta medicinal. ***Pa' ta ana pa fu ye korokan.*** [mor] *Yo corté fu ye korokan.*

fu ye pana [mor] [fu je pa.'na] (*sustantivo neutro*) Abaca. ***Xi kirik natut pa fu ye pana.*** [mor] *No conocimos albahaca.*

fu'a' [mor] [fuʔ.'aʔ] **po'a'** [kuy] [poʔ.'aʔ] (*sustantivo neutro*) Papaya. ***I iwiyiwín ye yimara fu'a'.*** [mor] *Esta papaya está dulce.*

fu'ak [mor] [fuʔ.'ak] (*sustantivo neutro*) Tapiri, casa temporaria. ***Ten ti pa fu'ak.*** [mor] *Vamos hacer tapiri.*

fufu [mor] [fu.'fu] (*preposición*) Preposición de segunda persona plural. ***Furu ta na fufu.*** [mor] *Él va flechar ustedes.*

fum [mor] [fum] (*preposición*) Preposición de segunda persona singular. ***Timu ana fum.*** [mor] *Te amo.*

fun [mor] [fun] (*verbo*) Juntar (una cosa). ***Fun na raman pa okon.*** [mor] *Juntamos el buriti.*

fuñ [mor] [fuɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona ***Ta' fuñ.*** [mor] *Ustedes lo cortaron.*

funun [mor] [fu.'nun] [] (*sustantivo*) Perritos del brujo (espíritus ayudantes). ***Kirik anon pa funun.*** [mor] *Veo perritos del brujo.*

fupa [mor] [fu.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto

en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular **Rapat fupa pa maki natut.** [mor] *Me escuchasten cuando llegemos.*

fupatut [mor] [ɸu.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusivo **Rapat fupatut pa maki natut.** [mor] *Ustedes nos escucharon cuando llegamos.*

fura [mor] [ɸu.'ra] (*pronombre enfático*) Ustedes. **Fura umari kirik nifu sa'uz.** [mor] *Ustedes están mirando un gato.*

furek [mor] [ɸu.'rək] (*verbo*) Vagabundear; callejear. **Furek anon.** [mor] *Me equivoqué por él (el puerco).*

furu [mor] [ɸu.'ru] (*verbo*) Matar. **Furu ton ana komara pa'ariyi.** [mor] *Voy a flechar este gato-tigre.*

furu xi ararawazi [mor] [ɸu.ru tʃi a.ra.ra.wa.'ði] (*sustantivo neutro*) Nombre de una poza de la garza. **Ma' ta ana furu ta' ana pa ararawazi.** [mor] *Me voy a furu xi ararawazi flechar la garza.*

furu xi ninin [mor] [ɸu.'ru tʃi ni.'nin] (*sustantivo neutro*) Un seringal. **Raman watut ten katut pa ipik pa furu xi ninin.** [mor] *Nosotros trabajamos seringa en furu xi ninin.*

furu xi uzip pwek [mor] [ɸu.'ru tʃi u.'ðip pwək] (*sustantivo neutro*) La posa de los cuer-

vos. **Oma kuki pa furu xi uzip pwek.** [mor] *Hay la piraña en furu xi uzip pwek.*

furuk [mor] [ɸu.'ruk] (*verbo*) Afilar. **Umari furuk nana pa e ye ikit.** [mor] *Estoy afiliando cuchillo.*

fut [mor] [ɸut][ɸut] (*verbo*) Encontrar. **Fut nañ naran.** [mor] *Encontrar naran (resina).* **Xi fut napa naye pa.** [mor] *No podemos encontrar la raíz.*

futuk [mor] [ɸu.'tuk] (*verbo*) Salir. **Futuk ana pa iman.** [mor] *Salí del pozo.*

fuwen [mor] [ɸu.'wan] (*sustantivo neutro*) Almidon. **Api na fuwerako akop.** [mor] *Se terminó almidon de yuca.*

fluxi [mor] [ɸu.'tʃi] (*verbo*) Estar fraco. **Fluxi mon ana.** [mor] *Estoy muy débil.*

fuyani [mor] [ɸu.'ja.ni] **puyani** [kuy] [pu.'ja'ni] (*sustantivo neutro*) El viento; polvadera. **Xi oma' naye fuyani.** [mor] *No hay viento.*

fuyu [mor] [ɸu.'ju] (*verbo*) Criar. **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Creé perro doméstico.*

fuyu pwira [mor] [ɸu.'ju pwi.'ra] (*sustantivo*) Chonta fina. **Fota ti pa fuyu pwira na ten nati papi uz.** [mor] *Vamos a buscar chonta fina para hacer terzado de barbecho.*

fuyu toko kinam [mor] [ɸu.'ju to.'ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Perro doméstico. **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Críe un perro doméstico.*

I

i' [mor] [iʔ] (*verbo*) Pequeño. **I' ye wana.** [mor] *Camino pequeño.*

i' ka toko'o [mor] [iʔ ka to.ko.'zo] (*sustantivo*) Garrapatilla. **Pa' ta ana pa i' ka toko'o.** [mor] *Voy a matar una garrapatilla.*

i' kama [mor] [iʔ ka.'ma] (*sustantivo femenino*) Niña. **Xi mwi' nifu pa i' kama koreñ koreñ.** [mor] *A las niñas no les deen el masaco de almendra.*

i'i' [mor] [iʔ.'iʔ] (*demostrativo*) (*demostrativo*) Aquí. **Iwan na raman wakoran i'i' namakon.** [mor] *Dos hombres llegaron aquí.*

ifo' [mor] [i'foʔ] (*verbo*) Poner; transferir. **Ifo' rañ toki wom pa kapawin.** [mor] *Póne las*

semillas de algodón en una cabaza.

iforaman xe [mor] [i.ɸo.ra.'man tʃe] (*sustantivo*) Panza rellena del puerco (un tipo de tamal). **Kaw ta ana pa iyformanxe.** [mor] *Voy a comer la panza rellena del puerco.*

ikat [mor] [i.'kat] (*sustantivo masculino*) Brujo. **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

ikit [mor] [i.'kit] **ekit** [kuy] [e.'kit] (*sustantivo neutro*) Machete. **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame tu machete.*

iman [mor] [i.'man] (*sustantivo neutro*) Hueco. **Pa' ti kati pa iman.** [mor] *Vamos a cavar un hueco.*

imerop [kuy] [i.me.'rop] **imirop** [mor] [i.mi.'rop] (*sustantivo neutro*) Saki de cabeza blanca. **Ipwirim marañ tunañ imirop.** [mor] *Saki tiene pelo bonito.*

imi' kopa [mor] [i.'mi? ko.'pa] (*verbo*) Estar borracho. **Imi' kopa ana.** [mor] *Estoy borracho.*

imin [kuy] [i.'min] **imwin** [mor] [i.'mwɪn] (*sustantivo masculino*) Anta. **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

imiram [mor] [i.mi.'ram] (*verbo*) Andar despacito. **Imwiram sa ra.** [mor] *Andaste despacito.*

imirop [i.mi.'rop] [i.mi.'rop] (*sustantivo neutro*) Saki de cabeza blanca. **Ipwirim marañ tunañ imirop.** [mor] *Saki tiene pelo bonito.*

imwi [mor] [i.'mwi] (*verbo*) Morir. **Imwi na komara rokom ko towa.** [mor] *La peta del río se murió.*

imwi kuti [mor] [i.'m^wi ku.'ti] (*sustantivo masculino*) Espiritu maligno. **Maki komara imwi kuti.** [mor] *Vino uno espíritu maligno.*

imwi oñ [mor] [i.'mwi oɲ] (*sustantivo neutro*) El arroyo cerca de Monte Azul. **Xom ta ana pa imwi oñ.** [mor] *Voy a nadar en el arroyo imwi oñ.*

imwin [mor] [i.'mwɪn] **imin** [kuy] [i.'min] (*sustantivo masculino*) Anta. **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

ina' [i.'na?] [i.'na?] (*sustantivo femenino*) Madre. **Maki ma inayu pa kirik nima pa.** [mor] *Madre, usted vino para mirar?*

inam [mor] [i.'nam] (*verbo*) Embarazar. **Inam na kamara anin yu.** [mor] *Mi hermana está embarazada.*

inaw [mor] [i.'naw] **kwinaw** [kuy] [k^wi.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélagos. **Umari kirik nokon komara inaw.** [mor] *Él está mirando el murciélagos. Xi maki noka inaw pa tiyapat. [mor] *El murciélagos no viene de día.**

ipan [mor] [i.'pan] (*verbo*) Caerse. **Ipan ti katut.** [mor] *Vamos a caer.*

ipan na kom [mor] [ip.'an na kom] (*sustantivo*) Tiempo de lluvia. **Ukun ti kom pa ipanaye.** [mor] *Esperamos tiempo de lluvia.*

ipik [mor] [i.'pik] (*sustantivo neutro*) Seringa. **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cor-*

tando la siringa.

ipitira' [kuy] [i.pi.ti.'raz] (*sustantivo*) Fuego de cocina.

ipwe [mor] [i.'pwə] (*sustantivo neutro*) Lejo. **Ma' na pa ipwe nikam yu.** [mor] *Mi hija se fue lejos.*

ipwik [mor] [i.'pwɪk] (*sustantivo masculino*) Oso hormiguero. **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

ipwirim [mor] [i.pwi.'rim] (*verbo*) Hermoso. **Ipwirim marañ ye oma ko sawan.** [mor] *La casa de sawan es muy bonita.*

iram [i.'ram] [i.'ram] (*sustantivo neutro*) Asaí. **Ta' ana iram.** [mor] *Yo corté asaí.*

irañ [mor] [i.'raɲ] (*sustantivo*) Pirañera. **Ta' ta ana pa irañ.** [mor] *Voy a cortar pirañera.*

irato [kuy] [i.ra.'to] **rato** [mor] [ra.'to] (*nombre.m / f*) Crianza. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

irawin [i.ra.'win] [i.ra.'βin] (*sustantivo neutro*) Tarde. **Ma' na pa irawin.** [mor] *Él se fue de tarde.*

irimon [kuy] [i.ri.'mon] (*sustantivo*) Halcón.

irum [kuy] [i.'rum] **irum'** [mor] [i.'rum?]

(*sustantivo masculino*) Yacami. **Kirik anon irum.** [mor] *Yo vi un yacamí.*

irum' [mor] [i.'rum?] **irum** [kuy] [i.'rum]

(*sustantivo masculino*) Yacami. **Kirik anon irum.** [mor] *Yo vi un yacamí.*

isam [mor] [i.'sam] (*verbo*) Ensayar música o baile. **Isam rañ.** [mor] *Vamos a ensayar (el baile).*

isi [mor] [i.'si] **peye** [kuy] [pə.'yə] (*sustantivo*) Cara. **Kamara xay na isi.** [mor] *Ella besó (mi) cara.*

isikakom [mor] [i.si.ka.'kom] (*sustantivo neutro*) Río Azul. **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Hay mucho tucunaré en Río Azul.*

isim [i.'sim] [i.'sim] (*sustantivo neutro*) Noche. **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

ita [mor] [i.'ta] (*verbo*) Orinar. **Ita ta ana.** [mor] *Voy a orinar.*

ite ye yat [mor] [i.tə je ja'ti] (*sustantivo*) Diente canino. **Kazo nañ ite ye yati.** [mor] *Rasgó mi diente canino.*

ite' [mor] [i.təʔ] **tata'** [kuy] [ta.'taʔ] (*sustantivo masculino*) Padre. **Ite' yum.** [mor] *Tu/su padre.*

iten [mor] [i.tən] (*sustantivo masculino*) Persona, gente. **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

iteye um [mor] [i.tə.'je um] (*sustantivo masculino*) Pakai chuto. **I' kom matata' iteye um.** [mor] *Pacai del río es chiquito.*

iteyi [mor] [i.te.'ji] (*sustantivo*) Bagrecito. **Kaw na umwezen pa iteyi.** [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

iteyi tata [mor] [i.te.ji ta.'ta] (*sustantivo*) Bagrecito. **Xi u noka iteyi tata.** [mor] *'iteyi tata' no crece.*

itip [kuy] [i.'tip] **pwikun** [mor] [p^wi.'kun] (*sustantivo neutro*) Piedra. **Fota ana pwikun.** [mor] *Yo busqué una piedra.*

ito [mor] [i.'tə] (*nombre.m/f*) Marido, esposa. **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

iw [mor] [iw] (*verbo*) Hacer humo, espuma. **Iw anon mowa.** [mor] *Hice el barbasco espumar.*

iw' [mor] [iwʔ] (*sustantivo masculino*) Píjolo. **Umari fota nokon iw' pa upweyiko yomayikin.** [mor] *Ella está buscando piojos en la cabeza de su hijo.*

iwa [mor] [i.'va] **iwa' keteri'** [kuy] [i.'waʔ ke.te.'riʔ] (*verbo*) Defecar. **Iwa ana.** [mor] *He defecado.*

iwa' keteri' [kuy] [i.'waʔ ke.te.'riʔ] **iwa** [mor] [i.'va] (*verbo*) Defecar. **Iwa ana.** [mor] *He defecado.*

iwan [mor] [i.'wan] (*verbo*) Llegar. **Iwan ana pa oma ana.** [mor] *Llege en mi casa.*

iwi [mor] [i.'wi] **iwi'** [kuy] [i.'βiʔ] (*sustantivo neutro*) Estera de motacú. **Umari wi nama pa iwirakin kamara.** [mor] *Ella está tejiendo su estera. Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram. [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açaí.**

iwi' [mor] [i.'wiʔ] (*sustantivo neutro*) Humo. **Napa mañ na iwi'.** [mor] *Hay harto humo.*

iwi' [kuy] [i.'βiʔ] **iwi** [mor] [i.'wi] (*sustantivo neutro*) Estera de motacú. **Umari wi nama pa iwirakin kamara.** [mor] *Ella está tejiendo su estera. Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram. [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açaí.**

iwín [mor] [i.'win] (*sustantivo femenino*) Sobrina; nieta. **Um anan iwín yu.** [mor] *Pellizqué a mi sobrina.*

iwiri [mor] [i.wi.'ri] (*sustantivo*) Una flecha con punta de hueso. **Kat na kiwona iwiri.** [mor] *Quebre flecha iwiri.*

iwiri [kuy] [i.wi.'ri] **yuri** [mor] [ju.'ri] (*sustantivo masculino*) Perdiz. **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

iwiri [mor] [i.wi.'ri] (*sustantivo neutro*) Peto. **Fu ti iwiri.** [mor] *Vamos a quemar peto (general).*

iwiyiwín [mor] [i.wi.ji.'win] (*verbo*) Dulce. **Iwiyiwín ye pan topak.** [mor] *Miel de irereú es dulce.*

iwiyiwín ye [mor] [i.wi.ji.'win ye] (*adjetivo*) Dulce. **Xi awan mañ na, xak ti, iwiyiwín ye.** [mor] *No es amargo, vamos a chupar, es dulce.*

iwu [i.'wu] [i.'wu] (*sustantivo*) Tucán. **Xak nañ watam iwu.** [mor] *El tucano está comiendo nui.*

ixakom [kuy] [i.tʃa.'kom] (*sustantivo*) Río caudatário.

ixe [mor] [i.'tʃe] (*verbo*) Con fiebre. **Ixe mon ana.** [mor] *Yo tengo fiebre.*

ixe [mor] [i.'tʃə] **ixe'** [kuy] [i.'tʃəʔ] (*sustantivo neutro*) Fuego, leña. **Komara umari fota noko pa ixé.** [mor] *Él está buscando leña.*

ixe ka [mor] [i.tʃe ka] (*sustantivo neutro*) Un castanal cerca de Boye (topónimo). **Ta' ti pa take pa ixé ka.** [mor] *Vamos a sacar almendra por el castanal ixé ka.*

ixe' [kuy] [i.'tʃəʔ] **ixe** [mor] [i.'tʃə] (*sustantivo neutro*) Fuego, leña. **Komara umari fota noko pa ixé.** [mor] *Él está buscando leña.*

iya [mor] [i.'ja] (*sustantivo*) Canasto de asái. **Mwi rapa pa iya.** [mor] *Dame el canasto de asái.*

iya [mor] [i.'ja] (*partícula*) Donde. **Iya tañ ma.** [mor] *A donde se vá?*

iyi' [mor] [i.'jiʔ] (*sustantivo neutro*) Bacaba. **Taz ana iyi'.** [mor] *Cortamos bacaba.*

iyiñ [mor] [i.'jiɲ] (*verbo*) Tener miedo. **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *Tenemos miedo del tigre.*

izak [mor] [i.'ðak] (*verbo*) Picar. **Izak napa karakaw.** [mor] *La serpiente me picó.*

izamop [i.'ða.'mop] [i.'za.'mop] (*sustantivo*)

masculino) Macuca. **Oma arirako izamop naran ye.** [mor] *Macuca tiene huevos azules.*

izañ [mor] [i.'ðap] (sustantivo) Abeja pan de yegua. **Tuxik ko izañ may' na.** [mor] *La miel de pan de yegua es fuerte.*

izañ [mor] [i.'ðap] (verbo) Ligoso. **Xi kaw**

ta nana pa izañ ko pati'. [mor] *Yo no como pescado ligoso.*

izañ ye towasi [mor] [i.'ðap je to.wa.'si] (sustantivo neutro) Motacuzal. **Xi ma'noko raman pa izañ ye towasi.** [mor] *No se fuerón al motacusal.*

K

kafowam [mor] [ka.fo.'wam] (sustantivo masculino) Sardina mediana (tipo de sardina). **Uwew yu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati tokosa.** [mor] *Mi abuelo está matando sardinas.*

kafoza' [mor] [ka.fo.'ðaʔ] **kapusa'** [kuy] [ka.pu.'saz] (sustantivo neutro) Tejón. **Umari fuyu nana pa kafoza'.** [mor] *Estoy creando un tejón.*

kafuwip [mor] [ka.fu.vit] (sustantivo masculino) Aguai. **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

kakam [mor] [ka.'kam] (sustantivo neutro) Presa. **Umari kaw noko kukusi pa kakam.** [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

kakam [mor] [ka.'kam] (sustantivo masculino) Arbol de tutuma. **Kirik mon kakam.** [mor] *Vimos la tutuma (fruta).*

kakarak [mor] [ka.ka.'rak] (verbo) Tostar. **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

kakarakaw [mor] [ka.ka.ra.'kaw] (sustantivo neutro) Maíz tostado y molido. **Kaw ta ana pa kakarakaw.** [mor] *Voy a comer maíz tostado.*

kamakan [mor] [ka.ma.'kan] **xamin** [kuy] [ja.'min] (sustantivo masculino) Paraba amarilla. **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

kamañ [mor] [ka.'maj] (verbo) Esta salado. **Kamañ na pati.** [mor] *El pescado esta salado.*

kamara [mor] [ka.'ma.ra] (demostrativo) Esta. **Pwirip na kamara itoyiko yimop.** [mor] *La hembra se huyó.*

kamawin [mor] [ka.ma.'win] (sustantivo) Urupe. **Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.** [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

kañ [mor] [kaɲ] (sustantivo masculino) Sapo. **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

kan [mor] [kan] (adjetivo) Erecto. **Xi kan ta noka.** [mor] *Él no va a tener erección.*

kanawan [kuy] [ka.na.'wan] **kanowan** [mor] [ka.no.'wan] (sustantivo masculino) Chocolatillo del monte. **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

kanayipi [mor] [ka.na.ji.'pi] [ka.na.je.'pi] **kanazupi** [kuy] [ka.na.zu.'pi] (sustantivo masculino) Achachairu. **Xak anon kanayipi.** [mor] *Yo chupé achachairu.*

kanazupi [kuy] [ka.na.zu.'pi] **kanayipi** [mor] [ka.na.ji.'pi] [ka.na.je.'pi] (sustantivo masculino) Achachairu. **Xak anon kanayipi.** [mor] *Yo chupé achachairu.*

kanikani [mor] [ka.ni.'ka.ni] (sustantivo masculino) Jefe antiguo. **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani es el hermano mayor de xixikat.*

kanowan [mor] [ka.no.'wan] **kanawan** [kuy] [ka.na.'wan] (sustantivo masculino) Chocolatillo del monte. **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

kap [mor] [kap] (sustantivo) Gusano. **Umari kaw noka kap pa tuneñ ipik.** [mor] *Gusano come hoja de suruba.*

kapam [mor] [ka.'pam] (sustantivo neutro) Arepa de maíz. **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Esta apretando arepa de maíz.*

kapan [mor] [ka.'pan] (sustantivo masculino) Gusano de tarumacillo. **Kirik tun kaw ko kapan ta kaw nokon ma.** [mor] *Vamos a ver se los gusanos estan comiendo el tarumacillo.*

kapari' [mor] [ka.pa.'riʔ] (sustantivo masculino) Pacu, tambaqui. **Umari kaw noka pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *El pacú está comiendo fruta.*

kapawin [mor] [ka.pa.'bin] (*sustantivo masculino*) Tutuma redonda. **Pat anon kapawin.** [mor] *Yo coseché tutuma rednonda.*

kapayak [mor] [ka.pa.'jak] **kapayakati'** [kuy] [ka.pa.ja.ka.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Lengua. **Sum na kapayaka pa ixé.** [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

kapayakati' [kuy] [ka.pa.ja.ka.'tiʔ] **kapayak** [mor] [ka.pa.'jak] (*sustantivo neutro*) Lengua. **Sum na kapayaka pa ixé.** [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

kapikin [mor] [ka.pi.'kin] (*sustantivo*) Sabayon. **Oma ana kapikin.** [mor] *Tengo sabayon.*

kapusa' [kuy] [ka.pu.'saʔ] **kafoza'** [mor] [ka.fo.'ðaʔ] (*sustantivo neutro*) Tejón. **Umari fuyu nana pa kafoza'.** [mor] *Estoy creando un tejón.*

kapwin upwe' [mor] [ka.p^win u.p^wəʔ] (*sustantivo*) Jejen. **Izat napa kapwin upwe' upweyu.** [mor] *Los jejenes me picaban na cabeza.*

karafó [mor] [ka.'ra.fo] (*sustantivo masculino*) El blanco. **Xi ten ta noka karafó.** [mor] *El blanco no quiere trabajar.*

karakarapwek [mor] [ka.ra.ka.ra.p^wek] (*sustantivo neutro*) Plátano verde, bellaco. **Xak ta ana pa karakarapwek.** [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

karakaw [ka.ra.'kaw] [ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Serpiente, vibora. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

karaman [mor] [ka.ra.'man] (*sustantivo neutro*) Tipo de abeja que come sus pelos. **Yi iyam yimara karaman.** [mor] *La abeja es valiente.*

karapakan [mor] [ka.ra.pa.'kan] (*sustantivo masculino*) Vestimenta. **Xaw anon karapakan.** [mor] *Lavé el vestido.*

karapan [mor] [ka.ra.'pan] (*sustantivo*) Mariposa azul. **Yi pwirim mañ na karapan.** [mor] *Bonita és la mariposa azul.*

karara [mor] [ka.ra.'ra] (*sustantivo masculino*) Lontra. **Umari kawak noko karara.** [mor] *La lontra está nadando.*

karok [mor] [ka.rək] (*sustantivo*) Ave (esp.). **Umari kaw naye karok pa natataw'.** [mor] *El karok está comiendo saballón.*

kasi kari [mor] [ka.si ka.'ri] (*sustantivo*) Nui grande. **Waza timu anon kasi kari.** [mor] *Yo quiero probar nui grande.*

kat [mor] [kat] (*verbo*) Romper. **Kat na nofora.** [mor] *Se rompió mi banco.*

katat [mor] [ka.'tat] (*verbo*) Bocesar. **Katat ana.** [mor] *Bostecé.*

katat [mor] [ka.'tat] (*sustantivo neutro*) Guapomo del monte. **Pat ana katat.** [mor] *Yo coseché guapomo.*

katat [mor] [ka.'tat] (*sustantivo neutro*) Pechos. **Katat siki kamara.** [mor] *Los pechos de la mujer.*

katati' [kuy] [ka.ta.'tiʔ] (*sustantivo*) Nuestros senos.

katip [mor] [ka.'tip] (*sustantivo neutro*) Calabaza hoco. **Omari pwiti nama kamara pa katip.** [mor] *Ella está cocinando hoco.*

katut [mor] [ka.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona plural exclusiva en tiempo no futuro (pasado/presente) **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

kaw [mor] [kaw] (*verbo*) Comer. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

kaw ko kapan [mor] [kaw ko ka.'pan] (*sustantivo*) Tarumasillo. **Kaw ta ana pa kaw ko kapan mixim anañ.** [mor] *Me gusta comer tarumasillo.*

kaw ko kapan [mor] [kaw ko ka.'pan] (*sustantivo masculino*) Tarumacillo. **Kirik ti kaw ko kapan.** [mor] *Vamos mirar el tarumacillo.*

kaw ko kapari [mor] [kaw ko ka.pa.'ri] (*sustantivo masculino*) Conduru. **Oma ka yima' kaw ko kapari.** [mor] *Hay conduru ahí.*

kaw ko karara [mor] [kaw ko ka.ra.'ra] (*sustantivo neutro*) Guapomo de casa. **Xak ta ana katat kaw ko karara.** [mor] *Voy a chupar guapomo del árbol.*

kaw pati' [mor] [kaw pa.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Tipo de peto amarillo. **Izat napa kaw pati'.** [mor] *El peto kaw pati' mi picó.*

kaw xe ofo' [mor] [kaw tʃe o.'foʔ] (*sustantivo neutro*) El castanhal en la cabecera del Río Azul. **Kirik anañ kaw xe ofo'.** [mor] *Yo vi kaw xe ofo'.*

kaw xe pip sum [mor] [kaw tʃe pip sum] (*sustantivo neutro*) Una maloca antigua cerca de Monte Azul. **Kirik si uti pa napakati pa kaw xe pip sum.** [mor] *Vamos a ver nuestros parientes en kaw xe pip sum.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*verbo*) Nadar. **Umari kawak noko komara towa ro kom**

ka. [mor] *La peta del rio está nadando.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*sustantivo neutro*) Canoa. **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Me olvidé del remo en la canoa.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*sustantivo masculino*) Cedro. **Tifoñ mon na komara kawak.** [mor] *Huele lindo el cedro.*

kawanan [mor] [ka.wa.'nan] (*sustantivo*) Veneno, persona mitica. **Pan ta na pa kawanan.** [mor] *Voy a colocar veneno.*

kawawa' [mor] [ka.wa.'wa?] (*sustantivo neutro*) Paja cortadera. **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja cortadera me corto.*

kawayoxi [mor] [ka.wa.jo.'tʃi] (*sustantivo neutro*) Bicicleta. **Xi oma naye kawayoxi.** [mor] *No hay bicicleta.*

kawazako [mor] [ka.wa.ða.'ko] (*sustantivo neutro*) Matico. **Xi fot e' nanon kawazako.** [mor] *No encontré matico.* **Kirik ana pa kawazako.** [mor] *Miré el matico.*

kawazan [mor] [ka.wa.'ðan] (*sustantivo neutro*) Almendrillo. **Ta' katut pa pan topak pwe nañ kawazan.** [mor] *Sacamos abeja irereú del almendrillo.*

kawazi' [mor] [ka.wa.'ði?] (*sustantivo neutro*) Año; verão. **Xin ta na kawazi' pa xi ye kom.** [mor] *El verano empieza en mayo.*

kawit [ka.'uit] [ka.'wit] (*sustantivo masculino*) Loro chuto. **Kaw na pa mapak komara kawit.** [mor] *Loro chuto come maíz.*

kawiyam [mor] [ka.wi.'jam] **kawizam** [kuy] [ka.βi.'zam] (*sustantivo masculino*) Mosquito chiquito. **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

kawizam [kuy] [ka.βi.'zam] **kawiyam** [mor] [ka.wi.'jam] (*sustantivo masculino*) Mosquito chiquito. **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

kaxin [mor] [ka.'tʃin] (*sustantivo neutro*) Piña. **Ye inayi kaxin yimara.** [mor] *Esta piña es grande.*

kayi pari' [mor] [ka.'ji pa.'ri?] [ka.'ji pa.'ri] (*sustantivo masculino*) Pacupeba. **Pwiti non kayi pari' kamara.** [mor] *Ella sancochó pacupeba.*

kayiti [mor] [ka.ji.'ti] (*sustantivo neutro*) Chocolate de monte. **Xak ti pa kayiti.** [mor] *Vamos a chupar chocolate.*

kayiti [kuy] [ka.ji.'ti] (*sustantivo*) Chocolatillo.

kazo [mor] [ka.'ðo] (*verbo*) Arrancar con las manos; desplumar. **Kazo nañ ite ye yati.** [mor] *Rasgó mi diente canino.* **Kazo toka pa torat** [mor] *Desplumó el loro.*

keyek keyek [kuy] [ke.'jek ke.'jek] (*sustantivo*) Lorito amarillo.

keze at [mor] [ke.'ðe at] (*sustantivo neutro*) Erereu barcina. **Kiw nafum keze at.** [mor] *La abeja barcina keze at le mordió.*

kezek [mor] [kə.'ðək] (*verbo*) Lamer. **Kezek anañ kima ye umu.** [mor] *Lamí mi palma.*

kifu [mor] [ki.'fɯ] (*sustantivo neutro*) Cola. **Umari ayari nokañ kifuku xikit xikit.** [mor] *La cascavel está balanceando su cola.*

kifu tuke [mor] [ki.fɯ tu.'kə] (*sustantivo*) Gusano de la almendra. **Kaw ta ana pa kifu tuke.** [mor] *Voy a comer gusano de la almendra.*

kifuku samwin [mor] [ki.fɯ.ku sa.'m^win] (*sustantivo neutro*) Corona de cuerda. **Umari fota nana kifuku samwin.** [mor] *Yo busqué mi corona de cuerda.*

kifuku yuwin [mor] [ki.'fɯ.ku ju.'βin] (*sustantivo*) Abeja cola de mono. **Pira na tuxik ko kifuku yuwin.** [mor] *No sirve la miel de cola de mono.*

kifukun [mor] [ki.fɯ.kun] (*sustantivo*) Espiritu. **Ma' na kifukun pa kinam.** [mor] *Espiritu se transformo en tigre.*

kik [mor] [kik] (*verbo*) Sacar fibra. **Umari kik nama raman pa ukem.** [mor] *Ellas estan haciendo hilo de chonta.*

kim [mor] [kim] (*sustantivo neutro*) Pecho. **Furu ana kimako komara.** [mor] *He flechado el pecho de él.*

kima marañ [mor] [ki.'ma ma.'raɲ] (*sustantivo neutro*) Una poza (lugar mitico). **Omasi na afo yiti pa kaw ta pa kom pa kima marañ.** [mor] *Nuestro tío se quedo allá en kima marañ cuando la agua se comio.*

kima ye umu [mor] [ki.ma je u.'mu] (*sustantivo*) Palma de la mano. **Kisik nañ kima ye umu.** [mor] *Cortó la palma de mi mano.*

kin [mor] [kin] (*verbo*) Pasar recto. **Kin ta ana pa yima'.** [mor] *Voy a pasar recto.*

kina [mor] [ki.'na] (*sustantivo neutro*) Llave. **Fota ta ana pa kina pa umi.** [mor] *Me voy a buscar llave en el monte.*

kinam [ki.'nam] [ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Tigre. **Pa' ton na patut komara ki-**

nam. [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

kipwiri [mor] [ki.p^{wi}.i.ri] (*verbo*) Sentir frío. **Kipwiri ana.** [mor] *Siento frío.*

kira [mor] [k.'ira] (*sustantivo*) Una yerba medicinal. **Ep nañ kira.** [mor] *Machacar la yerba.*

kirik [mor] [ki.'rik] (*verbo*) Ver, mirar. **Umari kirik nokopati wamop.** [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

kirik isim [mor] [ki.'rik i.'sim] (*sustantivo*) Luciérnaga. **Kirik isim ze na pa isim.** [mor] *Luciérnaga vuela de noche.*

kirik mapwito' [mor] [ki.'rik ma.pwi.'to?] (*sustantivo masculino*) Perro de monte. **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va a matar un perro de monte.*

kirik tok [mor] [ki.'rik tok] (*sustantivo neutro*) Gafas. **Mwi rapa kirik tok opa tok ana.** [mor] *Dáme las gafas, no puedo ver.*

kiriki' [mor] [ki.ri.'ki?] (*sustantivo neutro*) Liga de pescado. **Pañ mañ na kiriki'.** [mor] *Huele a liga de pescado.*

kirisam [mor] [ki.ri.'sam] (*sustantivo neutro*) Chapapa de gallos verdes. **Tak ron pati' pa kirisam.** [mor] *Puse el pescado en la chapapa.*

kisik [mor] [ki.'sik] (*verbo*) Cortar. **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja me cortó.*

kisik xe pana [mor] [ki.'sik tʃa pa.'na] (*sustantivo neutro*) Tabla para moler. **Xaw pwin tañ ana kisik xe pana.** [mor] *Voy a lavar la tabla (de batán).*

kitat [mor] [ki.'tat] (*verbo*) Regresar. **Kitat ta ana.** [mor] *Voy a volver.*

kiw [mor] [kiw] (*sustantivo neutro*) Basura. **Xi oma' naye pa kiw.** [mor] *No está sucio ('no tiene basura').*

kiw [mor] [kiw] (*verbo*) Morder. **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

kiwin [mor] [ki.'win] (*verbo*) Limpiar. **Kiwin anañ.** [mor] *Yo lo limpié (el; chaco).*

kiwin sisim [mor] [ki.'win si.'sim] (*sustantivo neutro*) Escoba de assai para barrer la casa. **Umari kiwin nama kamara pa kiwin sisim oma' kama.** [mor] *Ella está barriendo su casa con escoba de assai.*

kiwo' [mor] [ki.'wo?] (*sustantivo neutro*) Caña

de flecha, tacuara. **Umari kat nana pa kiwo.** [mor] *Estoy sacando tacuara.*

kiyi [mor] [ki.'ji] (*verbo*) Bajar. **Kiyi ra.** [mor] *Bajate!*

ko inayiko inaw [mor] [ko i.na.ji.'ko i.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélago vampiro. **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

ko inayikon sakuti' [mor] [ko i.na.ji.'kon sa.ku.'ti?] (*sustantivo masculino*) Carachupa gigante. **Furu mon ko inayikon sakuti'.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

kok [mor] [kok] (*sustantivo neutro*) Itaúva. **Fota ti pa kok ten ta ana pa kawak.** [mor] *Vamos buscar itaúva, voy a hacer canoa.*

kok pwin [mor] [kok p^{wi}.in] (*verbo*) Tirar. **Kok pwin rañ.** [mor] *¡tira lo!*

koki' [kuy] [ko.'ki?] **kuki** [mor] [ku.'ki] (*sustantivo masculino*) Palometa. **Pwiti anon kuki.** [mor] *Yo sancoché una palometa.*

koko' [mor] [ko.'ko?] (*sustantivo masculino*) Tipo de chuubi grande. **Rapat anon komara koko'.** [mor] *Escuche el chuubi koko'.*

kom [kom] [kom] (*sustantivo neutro*) Agua. **Umari tok noko pa kom komara utataw.** [mor] *El ciervo está tomando agua.*

komara [mor] [ko.'ma.ra][][] (*demonstrativo*) Este. **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.*

komaritan [mor] [ko.'ma ri.'tan] (*sustantivo*) Patuju (planta). **Kirik anon pa komeritan.** [mor] *Miré la planta patuju.*

komata [mor] [ko.'ma.ta] (*sustantivo masculino*) Frijol. **Pa non komata komara.** [mor] *Ella sembró poroto.*

komiko utataw [mor] [ko.mi.'ko. u.ta.'taw] (*sustantivo neutro*) Estancia ses de mayo. **Furu furu ti ti pa komiko utataw.** [mor] *Vamos a cazar cerca de una estancia Seis de Mayo (komiko utataw).*

kopa' [mor] [ko.'pa?] **tok ta** [kuy] [tok ta] (*sustantivo masculino*) Chicha fuerte. **Xi tok e' natut pa kopa'.** [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

koreñ koreñ [mor] [ko.'rep ko.'rep] (*sustantivo neutro*) Mescla de castana, yuca y hueso molido. **Oma at pa i'i koreñ koreñ.** [mor] *Hay hueso alla en koreñ koreñ.*

koriñ [mor] [ko.'rija] (*sustantivo*) Costilla.

Tapam ana koriñ ye mwiya. [mor] *Horneé la costilla de puerco de tropa.*

koro korok [mor] [ko.ro ko.'rok] (*sustantivo*) Manzana de adán. **Komara um nañ koro koro kati.** [mor] *El pellizco mi manzada de adan.*

korok korok [mor] [ko.'rok ko.'rok] (*sustantivo*) Manduria. **Umari kaw nokañ natataw' korok korok.** [mor] *El manduria está comiendo saballón.*

korokon [mor] [ko.ro.'kon] (*sustantivo neutro*) Amaibo. **Tom ti korokon.** [mor] *Vamos a quemar amaibo.*

korom [mor] [ko.'rom] (*verbo*) Entrar. **Korom ta ana pa oma' ma.** [mor] *Voy a entrar a su casa.*

korom kom [mor] [ko.'rom kom] (*sustantivo*) Cuervo. **Kaw na pa pati' korom kom.** [mor] *El cuervo está comiendo pescado.*

korom tim [mor] [ko.'rom tim] (*sustantivo*) Nombre de enfermedad (penetrar la barriga). **Maki komara korom tim imwi ron kati.** [mor] *Vamos nos (es) enfemedad korom tim mueren todos.*

koropan [mor] [ko.ro.'pan] (*sustantivo neutro*) Paja. **Umari taz noko raman komara pa koropan.** [mor] *Estan cortando la paja.*

korowa' [mor] [ko.ro.'wa?] (*sustantivo*) Concha grande. **Xi kaw e' natut korowa'.** [mor] *No se come concha grande.*

kot [mor] [kot] (*verbo*) Pelar. **Kot ti tuneñ ko akop.** [mor] *Vamos a pelar la yuca.*

koto'ok [mor] [ko.to.'ʔok] (*sustantivo masculino*) Coyakarau. **Umari aya noko koto'ok.** [mor] *Coyakarau esta cantando.*

koxape [mor] [ko.tʃa.'pe] (*sustantivo neutro*) Remo. **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Olvidé mi remo en la canoa.*

kozam [kuy] [ko.'zam] (*sustantivo*) Soplador.

kufu temwe [mor] [ku.'ʔu 'te.m^{wə}] (*sustantivo masculino*) Muchacho. **Na kirik nifu raman yoma raman kufu temwe.** [mor] *Para miren ustedes, los jóvenes, los muchachos.*

kufurum [mor] [ku.ʔu.'rum] (*sustantivo*) Jobobosi. **Xi kiw noka kufurum.** [mor] *Jobobosi no muerde.*

kuki [mor] [ku.'ki] **koki'** [kuy] [ko.'kiʔ] (*sustantivo masculino*) Palometa. **Pwiti anon kuki.** [mor] *Yo sancoché una palometa.*

kukusi [mor] [ku.ku.'si] (*sustantivo masculino*) Chuubi (nombre general). **Umari kaw noko kukusi pa kakam.** [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

kum [mor] [kum] (*verbo*) Unir. **Umari kum nama pa ixé.** [mor] *Ella está uniendo el fuego.*

kum [mor] [kum] (*verbo*) Juntar. **Kum ra pa ixé, kipwiri ana.** [mor] *Junte la leña (al fuego), estoy com frío.*

kumi tok [mor] [ku.mi 'tok] (*sustantivo*) Lágrimas. **Kamara win nañ kumi toku.** [mor] *Ella limpió mi lágrima.*

kun [mor] [kun] (*sustantivo*) Sal. **Umari kaw ana pa kun.** [mor] *Estoy comiendo sal.*

kuni [mor] [ku.'ni] (*sustantivo neutro*) Carne pudre. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

kunuwina [mor] [ku.nu.wi.'na] (*sustantivo femenino*) Nuera. **Xi oma' nama kunuwinayu.** [mor] *No tengo nuera.*

kure [mor] [ku.rə] (*pronombre enfático*) El/ella [m/f], el, ella. **Apikonyu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maíz para ella.*

kuru pwiyp [mor] [ku.'ru p^{wi}.jip] (*sustantivo neutro*) Vena. **Kuru pwiypa.** [mor] *Mi vena.*

kuruk [mor] [ku.'ruk] (*verbo*) Rallar. **Kuruk ta ana.** [mor] *Voy a rallar.*

kuruk kik [kuy] [ku.'ruk kik] (*sustantivo femenino*) Nombre propio de la madre de D. Francisca.

kuruk pwisi [mor] [ku.'ruk pwi'si] (*sustantivo neutro*) Cogollo (de açaí). **Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram.** [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açaí.*

kuruki [mor] [ku.ru.'ki] (*sustantivo neutro*) Abeja italiana. **Mañ mañ ana tuxika kuruki.** [mor] *He sacado miel de abeja italiana.*

kurupi [mor] [ku.ru.'pi] (*sustantivo*) Perro melero. **Xi kaw e' noka kurupi.** [mor] *No se come perro melero.*

kurusik [mor] [ku.ru.'sik] (*sustantivo*) Serere. **Kirik ana napa naye kurusik.** [mor] *Ha llegado una tropa de serere.*

kuruxak [mor] [ku.ru.'tʃak] (*sustantivo neutro*) Pachiuba grande. **Fota ta' ana pa kuruxak pa kaw nati pa tuke.** [mor] *Voy a buscar cascara de pachiuba grande para comernos*

almendra.

kuxe [mor] [ku'tʃə] (*verbo*) Rallar, desgranar. **Aw ra ika kuxe ra pa mapak.** [mor] *Ven aquí para rallar maíz.*

kuzi [mor] [ku.'ði] (*verbo*) Pasar adelante. **Kuzi ta ana.** [mor] *Voy a pasar adelante.*

ma [mor] [ma] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

ma xe ani [mor] [ma tʃe a.'ni] (*sustantivo neutro*) Chicha; alcohol. **Tok fu pa ma xe ani.** [mor] *Ustedes han tomado un trago (de bebida alcohólica).*

ma' [mor] [maʔ] (*verbo*) Irse. **Xi ma' e' natut.** [mor] *No nos fuimos.*

mafum [mor] [ma.'ɸum] (*sustantivo neutro*) Gordura. **Um nañ mafoma komara.** [mor] *Él pellizco mi gordura.*

mafute [mor] [ma.fu.'tə] (*verbo*) Sentir calor, sudar. **Mafute ta ana.** [mor] *Yo siento calor.*

maka [mor] [ma.'ka] (*partícula*) Imperativo negativo. **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

maki [mor] [ma.'ki] (*verbo*) Venir. **Maki ana pa oma ma.** [mor] *Veni para su casa.*

mamwit [mor] [ma.'mwit] (*verbo*) Tener vergüenza. **Mamwit na kamara.** [mor] *Ella tiene vergüenza.*

mañ [mor] [maɲ] (*verbo*) Pescar con canastro. **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Están pescando sardinas con canasta.*

man [mor] [man] (*partícula*) Harto (f). **Fu mañ na utut ita man na raman iten.** [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

mañ [mor] [maɲ] (*partícula*) Harto (n). **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino volvió harto.*

man [mor] [man] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino de tercera persona **Xay man.** [mor] *La beso?*

mañ [mor] [maɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en se-

kwinaw [kuy] [k^wi.'naw] **inaw** [mor] [i.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélago. **Umari kirik nokon komara inaw.** [mor] *Él está mirando el murciélago.* **Xi maki noka inaw pa tiyipat.** [mor] *El murciélago no viene de día.*

M

gunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (el cesto).*

mana topak [mor] [ma.'na to.'pak] (*sustantivo neutro*) Boca. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

manamon [kuy] [ma.na.'mon] (*sustantivo*) Nalgas. **Kisik anañ koriñ ye ata munu.** [mor] *Corté mi nalgas.*

manañ asim [mor] [ma.'naɲ a.'sim] (*sustantivo neutro*) Puerta. **Korom na kure pa manañ asim.** [mor] *Él entro por la puerta de la casa.*

manim [mor] [ma.'nim] **okare'** [kuy] [o.ka.'reʔ] (*sustantivo masculino*) Tatu. **Pa anon manim.** [mor] *Yo mate un armadillo.*

map [mor] [map] (*verbo*) Tapar. **Map ko asim wiwit.** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

map awin [mor] [map a.'win] (*sustantivo neutro*) Casa temporaria. **Ten ti pa map awin.** [mor] *Vamos a hacer un abrigo temporario.*

mapa [mor] [ma.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular **Te mapa pa tafoka pa xinaka.** [mor] *Usted sacó la niwa de mi pie.*

mapak [ma.'pak] [ma.'pak] (*sustantivo masculino*) Maíz. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

mapariko tipa [mor] [ma.pa.ri.'ko ti.'pa] (*sustantivo masculino*) Arrozillo de la pampa. **Xi oma nokon mapakiko tipa pa umi.** [mor] *No hay arrozillo de pampa en el monte.*

mapatut [mor] [ma.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusiva **Kirik**

mapatut pa maki natut. [mor] Nos miraste cuando llegamos?

mapito' [kuy] [ma.pi.'to?] **mapwito** [mor] [ma.p^{wi}.i.'to] (*sustantivo masculino*) Sol. **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] No miré el sol.

mapwito [mor] [ma.p^{wi}.i.'to] **mapito'** [kuy] [ma.pi.'to?] (*sustantivo masculino*) Sol. **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] No miré el sol.

mara [mor] [ma.'ra] (*sustantivo neutro*) Serepapa. **Xi oma naye ata mara.** [mor] La serepapa no tiene espina.

mara' [mor] [ma.'raz] (*sustantivo*) Lora. **Kaw nañ ruwi mara'.** [mor] A la lora le gusta comer mangabas.

marakin [mor] [ma.ra.'kin] (*sustantivo neutro*) Rostro de ella. **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] Sawan tenía un rostro muy hermoso.

maram [mor] [ma.'ram] (*verbo*) Pintarse. **Maram ana tami pa warop.** [mor] Yo me pinté de bí.

maram foka [mor] [ma.'ram fo.'ka] (*sustantivo neutro*) Un benton con pecho amarillo. **Furu na raman yoma maram foka.** [mor] Los jóvenes flecharon venton de pecho amarillo.

maram me [mor] [ma.'ram me] (*sustantivo neutro*) Patio. **Ye pwirim maram maram me na.** [mor] Mi patio está limpio.

maram panawo [mor] [ma.'ram pa.na.'wo] (*sustantivo*) Toponima (nombre de lugar y persona mitica). **Maram panawo pwenañ kom maram panawo pa kom.** [mor] Maram panawo se asento en el agua.

maram toko forowa [mor] [ma.'ram to.'ko fo.ro.'wa] (*sustantivo masculino*) Tipo de abeja señorita (negra). **Kirik moñ maram toko forowa.** [mor] Viste la abeja maram toko forowa?

masam [mor] [ma.'sam] (*verbo*) Tener lastima (de una persona). **Masam anan nikam yu.** [mor] Tengo lastima de mi hija.

mat [mor] [mat] (*verbo*) Ser, existir. **Mat napa pa umwet.** [mor] Tengo hambre (lit. hay para mi hambre).

matapi [mor] [ma.ta.'pi] (*sustantivo*) Tucán de pico rojo. **Xi kiw noka matapi.** [mor] El tucán de pico rojo no muerde.

matasi [mor] [ma.'ta.si] (*verbo*) Guardar. **Matasi rañ toki wom pa kapawin.** [mor]

Guardar las semillas de algodón en una cabaza.

matata' [mor] [ma.ta.'ta] (*sustantivo masculino*) Pakai del monte. **Xak anon matata'.** [mor] Yo chupé pacai del monte.

mawin [ma.'win] [ma.'βin] (*sustantivo neutro*) Urucu. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] Yo me unté con urucú.

maxiriri [mor] [ma.tʃi.ri.'ri] (*sustantivo neutro*) Dinero. **Mwi rapa pa maxiriri.** [mor] Dáme dinero.

may [mor] [maj] (*verbo*) Con dolor. **May ta xinaka.** [mor] Duele mi pie.

may kuti [mor] [maj ku.'ti] (*sustantivo*) Silvaco. **Woy napa pa may kuti.** [mor] Me silbó el espíritu.

mayawa [mor] [ma.ja.'wa] (*sustantivo neutro*) Guayaba. **Xak ti pa mayawa.** [mor] Vamos a chupar guayaba.

mazan [ma.'ðan] [ma.'zan] (*sustantivo neutro*) Papa. **Pwiti ana mazan.** [mor] Yo cociné papas.

mazi [mor] [ma.'ði] (*sustantivo neutro*) Planta medicinal. **Nin rañ pa mazi.** [mor] Trae mazi.

mekop [kuy] [me.'kop] **mwikop** [mor] [m^{wi}.i.'kop] (*sustantivo*) Paca. **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] La paca va a comer la fruta de la chonta fina.

mem kama sataw [mor] [məm ka.'ma sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufe colorado. **Iyñ fu ko mem kama sataw.** [mor] Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.

mem kun [mor] [mem kun] (*sustantivo*) Matrinchã. **Furu anon mem kun.** [mor] Maté matrinchã.

mem tok [mor] [mem tok] (*sustantivo masculino*) Pes jabón colorado. **Furu anon mem tok.** [mor] Yo maté un pez jabón colorado.

mem tokoñ [mor] [mem to.'koj] (*sustantivo*) Erereu negro. **Naran ye korom ye mem tokoñ.** [mor] La casa de erereu negro es azul.

mem uz [mor] [mem 'uð] (*sustantivo*) Huehuemiche. **Oma' mem uz pa koropan.** [mor] Hay huehuemiche en la pampa.

mem uz [mor] [mem uʃ] (*sustantivo neutro*) Peto chaturui. **Pa ana mem uz.** [mor] Maté un peto chaturui.

mem ye takaxi [mor] [mem je ta.'ka.tʃi]

(sustantivo) Recina colorada. **Kirik anon pa mem ye takaxi.** [mor] *Vemos takaxi colorado.*

mimaz [mor] [mi.'maʃ] (sustantivo neutro) Arena. **Tu ana mimaz.** [mor] *Yo cavé arena.*

mimaz pwek [mor] [mi.'maʃ p^wək] (sustantivo masculino) Corvina. **Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.** [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

min [mor] [min] (verbo) Traer. **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

miriwa' [kuy] [mi.ri.'waʒ] (sustantivo) Camote largo.

miriwañ [mor] [mi.ri.'wap] (sustantivo) Huevo de perro. **Tusi anañ miriwañ.** [mor] *Horneé huevo de perro.*

mixim [mor] [mi.'tʃim] (verbo) Gusta. **Mixim anañ tuxik ko kuruki.** [mor] *Me gusta la miel de abeja peto/abeja italiana.*

mixup [kuy] [mi.'tʃup] (sustantivo) Fruta (esp.).

mizak [kuy] [mi.'zak] **mwiyak** [mor] [mwi.'jak] (sustantivo neutro) Puerco de tropa. **Umari furu nana mwiyak.** [mor] *Estoy flechando/matando un puerco de tropa.*

mizan [kuy] [mi.'ʒan] (sustantivo) Abeja braba.

mo'aw [kuy] [mo.'zaw] (sustantivo) Nombre.

moko pari [mor] [mo'ko pa'ri] (sustantivo) Bibosi. **Ta' ti pa moko pari.** [mor] *Vamos a cortar bibosi.*

moko tama [mor] [mo.ko ta.'ma] (sustantivo) Condor. **Pa' non sansan komara moko tama.** [mor] *El condor mató esta pava.*

mokon [mor] [mo.'kon] (sustantivo) Bejuco venenoso. **Kirik anon pa mokon.** [mor] *Miramos mokon (bejuco).*

mom [mor] [mom] (verbo) Mojado. **Mom na.** [mor] *Está mojado.*

mom ra [mor] [mom ra] (pronombre enfático) Tu, usted. **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va flechar un perro del bosque.*

mon [mor] [mon] (verbo) Esconder. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

mon [mor] [mon] (partícula) Harto (m). **Kaw mon na watam mwiri zowan.** [mor] *La torcaza come harto nui.*

mon [mor] [mon] (flexión verbal) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino de tercera persona **Furu mon ko inayikon sakuti.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

mon [mor] [mon] (sustantivo neutro) Heces. **Ak ana monoko kinam.** [mor] *Pise en las heces de perro.*

mon owaw [mor] [mon o.'waw] (sustantivo masculino) Chuubi. **Umari ze noka mon owaw.** [mor] *El chuubi mon owaw está volando.*

monap [mor] [mo.'nap] (sustantivo neutro) Isigo. **Xi oma naye monap.** [mor] *No hay fruta de isigo.* **Xak ta ana pa monap.** [mor] *Voy a chupar la fruta de isigo.*

monoko pati [mor] [mo.'no.ko pa.'ti] (sustantivo) Huevos de pescado (lit. feces de pescado). **Kirik ana pa monoko pati napa mañ na payima.** [mor] *Veo huevas de pescado. hay harto allá.*

morak [mor] [mo.'rak] (sustantivo neutro) Saliva. **Tok nañ morakako ikat kure.** [mor] *El tomó saliva del brujo.*

moraw [mor] [mo.'raw] (sustantivo) Carpintero amarillo chico. **Kirik anon pa moraw.** [mor] *Yo ví el carpintero amarillo chiquitito.*

moraw [mor] [mo.'raw] (sustantivo) Un instrumento tradicional. **Umari wo noka pa moraw.** [mor] *Esta tocando moraw.*

moro fofot [mor] [mo.ro fo.'fot] (sustantivo) Chuubi chico. **Umari aya noko pa isim moro fofot.** [mor] *El chuubi chico canta de noche.*

moro ko mapak [mor] [mo.'ro ko ma.'pak] (sustantivo neutro) Harina mezclada de yuca con maíz. **Kaw ta ana pwiye pa moro ko mapak.** [mor] *Voy a comer ahora harina de yuca con maíz.*

moro ye kun [mor] [mo.'ro je kun] (sustantivo neutro) Bico. **Mwi rapa pa moro ye kun xakaw ta ana.** [mor] *Dáme el bico, voy a mascar.*

moro' [mor] [mo.ro?] (sustantivo neutro) Chibe. **Ten na pa moro'.** [mor] *Ella hizo chivé.*

moro' toko akop [mor] [mo'roz to'ko a.'kop] (sustantivo) Chibé de yucca. **Kaw ta ana pa moro' toko akop.** [mor] *Voy a comer chibé de yucca.*

moro' toko mapak [mor] [mo'roz to'ko ma'pak] (*sustantivo*) Harina de maíz. **Kaw ta ana pa moro' toko mapak.** [mor] *Voy a comer harina de maíz.*

mororo [mor] [mo.'ro.ro] (*sustantivo neutro*) Gualuza. **Tu ti pa mororo.** [mor] *Vamos a cavar gualuza.*

moroyiko yuwin [mor] [mo.ro.ji.'ko ju.'win] (*sustantivo masculino*) Pachió del monte. **Ko may' ka komara moroyiko yuwin.** [mor] *El pachió del monte es ácido.*

mosañ [mor] [mo.'saj] (*sustantivo*) Planta no identificada. **Taz ta ana pa mosañ nin ta ana pa ixe xiri mañ na.** [mor] *Voy a cortar 'mosañ' para hacer leña, está seco.*

mowa [mor] [mo.'wa] (*sustantivo masculino*) Barbasco en bejuco. **Xi imwi' noko owam pa mowa.** [mor] *Pescado yeyú no muere con barbasco del bejuco.*

mowaw [mor] [mo.'waw] (*sustantivo*) Bejuco venenoso. **Fota ti pa mowaw.** [mor] *Vamos a buscar mowaw.*

mowaw [mor] [mo.'waw] (*sustantivo masculino*) Gusano de chonta. **Fota ti pa wen ko owaw.** [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

mowaw' [kuy] [mo.'wawʔ] (*sustantivo*) Larva.

mukuri mon [mor] [mu.'ku.ri mon] (*sustantivo neutro*) Intestino. **Wirik pwin titikin ana mukuri muneñ mwiyak.** [mor] *Me quité el intestino del tropero.*

munañ arizam [mor] [mu.nap a.ri.'zam] (*sustantivo*) Azúcar. **Kaw ana pa munañ arizam.** [mor] *Comi azúcar.*

munuk [mor] [mu.'nuk] (*verbo*) Exprimir. **Munuk nañ ito yu tuxik ko kuruki.** [mor] *Expresió mi mujer la miel de lo peto abeja (abeja italiana).*

munup [mor] [mu.'nup] (*verbo*) Tejer hilo. **Munup anañ wom.** [mor] *Está tejendo el algodón.*

munurip [mor] [mu.nu.'rip] (*sustantivo*) Goyabilla. **Oma' munurip pa oñoka pa wisan.** [mor] *Hay una hoja de goyabilla en el ombligo del niño.*

mure [mor] [mu.'re] (*sustantivo neutro*) Un arroyo con su monte. **Napa mañ na ipik pa mure.** [mor] *Hay harto siringa en mure.*

muruz [mor] [mu.ruʒ] (*sustantivo mas-*

culino) Catarro. **Param ana komara muruz.** [mor] *Tosí la flema.*

mutuk [mor] [mu.'tuk] (*verbo*) Amasar. **Mutuk fu kanowan.** [mor] *Ustedes amasaron chocolate para hacer guarapo.*

mutuk mwisop [mor] [mu.'tuk mwi.'sop] (*sustantivo neutro*) Guarapo de turino. **Tok ta' ana pa mutuk mwisop.** [mor] *Voy tomar guarapo de turino.*

mutuk pa kanowan [mor] [mu.'tuk pa ka.no.'wan] (*sustantivo neutro*) Guarapo de chocolate. **Fota ta ana pa kanowam pa tok ta ana pa mutuk pa kanowam.** [mor] *Voy a buscar chocolate para tomar guarapo.*

mutuk toka tuxik [mor] [mu.'tuk to.'ka tu.'tjik] (*sustantivo neutro*) Guarapo de miel. **Tok ta ana pa mutuk pa tuxik.** [mor] *Quiero tomar guarapo de miel.*

mutuk xe ritan [mor] [mu.'tuk tje 'ri.tan] (*sustantivo*) Chicha de payuje. **Tok ana pa mutuk xe ritan.** [mor] *Tomé chicha de payuje.*

muwem [mor] [mu.'wəm] (*sustantivo neutro*) Mapajo. **Ta ti pa muwem.** [mor] *Vamos a tumbar mapajo.*

mwem [mor] [m'wəm] (*verbo*) Maduro, rojo. **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *Este leoncito está mirandonos.*

mwem ko kinam [mor] [mwəm ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Leoncito, leon. **Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.** [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

mwem ye timak [mor] [mwəm je ti.'mak] (*sustantivo neutro*) La posa donde se sacaba barro. **Ma' ta ana pa mwem ye timak fota ta ana pa timak.** [mor] *Voy a ir a mwem ye timak buscar barro.*

mwerem tem [mor] [mwə.'rəm təm] (*sustantivo masculino*) Urina. **Kamara umari fota nakon mwerem tem.** [mor] *Ella está buscando una urina.*

mwerem tok [mor] [m'wə.'rəm tok] (*sustantivo*) El peto blanco. **Oma ye pam xe mwerem tok.** [mor] *El peto blanco tiene puga.*

mwi [mor] [m'wi] (*verbo*) Dar. **Mwi napa pa nofon.** [mor] *El me dió la silla.*

mwikop [mor] [m'wi.'kop] **mekop** [kuy] [me.'kop] (*sustantivo*) Paca. **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] *La paca va a comer la fruta de la chonta fina.*

mwini pa [mor] [mwi.'nim pa] (*sustantivo neutro*) Massaco de choclo. **Kaw ta ana pwiye pa mwini pa.** [mor] *Voy a comer massaco de choclo ahorita.*

mwiri zowan [mor] [mwi.ri ðo.'wan] (*sustantivo*) Torcaza. **Kaw mon na watam mwiri zowan.** [mor] *La torcaza come harto nui.*

mwisop [mor] [mwi.'sop] (*sustantivo*) Turino. **Xi oma' naye mwisop.** [mor] *No hay*

turino ahora.

mwiyak [mor] [mwi.'jak] **mizak** [kuy] [mi.'zak] (*sustantivo neutro*) Puerco de tropa. **Umari furu nana mwiyak.** [mor] *Estoy flechando/matando un puerco de tropa.*

mwiye [mor] [mwi.'je] (*partícula*) Harto. **Xak mwiye ana pa fu'a.** [mor] *Yo comí harta papaya.*

N

na [mor] [na] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) **Zuk ma na ripa payu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

naforam [mor] [na.'fo.ram] (*sustantivo*) Mosca. **Pa' ta ana pa naforam.** [mor] *Voy a matar mosca.*

nafum [mor] [na.'fum] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona del singular **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

nak [mor] [nak] (*verbo*) Oler. **Nak rañ.** [mor] *Huele él.*

nakarañ [mor] [na.ka.'rañ] (*sustantivo*) Gusano peludo. **Pa ta anon nakarañ.** [mor] *Voy a matar gusano peludo.*

nakatip [mor] [na.'ka tip] (*sustantivo neutro*) Cherimoya. **Xak mañ nakatip.** [mor] *Usted comió chirimoya (contestación).*

nakaxito' [mor] [na.ka.'fi.to?] (*sustantivo neutro*) Sicuri. **Napa mañ na nakaxito' pa itene.** [mor] *Hay mucho sicuri en Río Itenez (Guaporé).*

nama [mor] [na.'ma] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación **Kamara xi kaw ta nama pa yuwin.** [mor] *Ella no quiere comer mono.*

nama añom [mor] [na.'ma a.'jom] (*sustantivo neutro*) Un monte alto arriba de Monte Azul donde hay harto sinini. **Ma' ti pa yima' nama añom fota ti pa añom.** [mor] *Vamos alla a nama añom buscar el sinini.*

nama forop [mor] [na.'ma fo.'rop] (*sustantivo neutro*) Un arroyo cerca de boye. **Xi oma noko pwirira pa nama forop.** [mor] *No hay tucunare en nama forop.*

nama kawit [mor] [na.'ma ka.'wit] (*sustantivo neutro*) Ricardo Franco. **Ma' na pa oma' ka nama kawit.** [mor] *El se fue a su casa en Ricardo Franco.*

nama kiwo [mor] [na.ma ki.'wo] (*sustantivo neutro*) Nombre de un tacuaral cerca de Monte Azul (donde nacen las flechas?). **Ma' ta ana pa nama kiwo ta' ta ana pa nama kiwo.** [mor] *Voy a ir a tacuaral cortar flecha.*

nama kura [mor] [na.'ma ku.'ra] (*sustantivo neutro*) Horcón. **Tu nati a pa nati nama kura.** [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón.*

nama kurusik [mor] [na.'ma ku.ru.'sik] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa. **Nama kurusik oma' pa koropan.** [mor] *La posa nama kurusik está en la pampa.*

nama natataw [mor] [na.'ma na.ta.'taw] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa llena de bufeo. **Kirik ana sataw pa nama natataw.** [mor] *Miré el bufeo en nama natataw.*

nama pafoz [mor] [na.'ma pa.'foð] (*sustantivo neutro*) Una posa en el río Azul (llena de jatuarana), donde nace jatuarana. **Ma' ti pa nama pafoz furu ta ana pafoz.** [mor] *Vamos a nama pafoz voy a flechar jatuarana.*

nama ra'o [mor] [na.'ma ra.'fo] (*sustantivo neutro*) Arroyo arriba de Monte Azul hoy conocido como santo domingo. **Napa mañ na ra'o nama ra'o.** [mor] *Hay harto hormiga en nama ra'o.*

nama sakara [mor] [na.'ma sa.ka.'ra] (*sustantivo neutro*) Un arroyo al otro lado del río Azul (donde nacen los cangrejos). **Ma' ti pa nama sakara pa' ti pa asakara.** [mor] *Vamos a nama sakara vamos matar cangrejo.*

nama tanikap [mor] [na.'ma ta.ni.'kap]

(*sustantivo neutro*) Un arroyo cerca de Monte Azul. ***Xi ipwe naye nama tanikap.*** [mor] *Nama tanikap no es lejo.*

nama tuke [mor] [na.'ma tu.'ke] (*sustantivo neutro*) Una laguna donde el brujo llamo los puercos (lugar mitico). ***Oma oma ka raman imwikuti pa nama tuke.*** [mor] *Los finados (espíritu) viven en nama tuke.*

nama xixok [mor] [na.'ma tʃi.'tʃok] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo lleno de tucunará chico. ***Ma' ta ana pa nama xixok.*** [mor] *Voy a ir a nama xixok.*

namafu [mor] [na.ma.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona plural ***Umari waw namafu.*** [mor] *Ella está llamándoles.*

namafufu [mor] [na.ma.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona plural (variante enfática) ***Umari rapat namafufu raman kure.*** [mor] *Ellas estan escuchandoles.*

namafum [mor] [na.ma.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular (variante enfática) ***Umari rapat namafum kure.*** [mor] *Ella está escuchandole.*

namakan [mor] [na.ma.'kan] (*sustantivo neutro*) Arcilla. ***Nin tañ nañ namakan kamara.*** [mor] *Las mujeres se fueron traer namakan.*

namakon [kuy] [na.ma.'kon] **tanaman** [mor] [ta.na.'man] (*sustantivo femenino*) Mujer. ***Kirik natut pa tanaman.*** [mor] *Vimos la mujer.*

namakon [mor] [na.ma.'kon] **tanaman** [kuy] [ta.na.'man] (*sustantivo masculino*) Hombre. ***Xi kirik e' nanon namakon.*** [mor] *No vi el hombre.*

namam [na.'mam] [na.'mam] (*sustantivo masculino*) Rata. ***Kure namam pwirip ta na pa umi.*** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.*

namam [mor] [na.'mam] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular ***Umari waw namam.*** [mor] *Ella esta llamándote.*

namapa [mor] [na.ma.'pa] (*flexión verbal*)

Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular ***Umari waw namapa ina yu.*** [mor] *Ella está llamándome.*

namapati [mor] [na.ma.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural inclusiva ***Umari waw namapati.*** [mor] *Ella está llamándonos todos.*

namapatut [mor] [na.ma.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural exclusiva ***Umari waw namapatut ina yiti.*** [mor] *Ella está llamándonos.*

nan [mor] [nan] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino de tercera persona ***Komara kinam kaw nan kamara.*** [mor] *La pantera negra la comió.*

nañ [mor] [naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona ***Raman komara furu ti nañ tom ye werem.*** [mor] *Ellos van a matar el manechi negro.*

nana [mor] [na.'na] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación ***Umari fota nana pa naransa.*** [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

nanafufu [mor] [na.na.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto de segunda persona del plural ***Umari rapat nanafufu.*** [mor] *Estoy escuchandoles.*

nanañ [mor] [na.'naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona ***Umari xakaw pwiñ nanañ.*** [mor] *Estoy mascandolo (bejuco medicinal).*

nanan [mor] [na.nan] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera persona ***Xi kirik e' nanan.*** [mor] *No la vi.*

nanon [mor] [na.'non] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera persona ***Xi kirik e' nanon namakon.*** [mor] *No vi el hombre.*

napa [mor] [na.'pa] (*nombre.m / f*) Compañero. ***Napako pwirira'.*** [mor] *Compañero del tucunaré.*

napa [mor] [na.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular **Timu napa raman yoma**. [mor] *Los jóvenes me quieren.*

napa mañ [mor] [na.'pa maɲ] (*verbo*) Harto [n]. **Napa mañ na ruwi**. [mor] *Hay harto mangaba.*

napa mon [mor] [na.'pa mon] (*verbo*) Harto [m]. **Napa mon na mapak**. [mor] *Hay harto maíz.*

napakati [mor] [na.pa.ka.'ti] (*sustantivo*) Compañero (pariente). **Kirik anon napakati**. [mor] *Lo mire el compañero (pariente).*

napasini [mor] [na.pa.si.'ni] (*sustantivo neutro*) Ciempiés. **Kirik mañ napasini?** [mor] *Viste el cienpies?*

napati [mor] [na.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural inclusiva **Yuwin kiw tun napati raman**. [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

napatut [mor] [na.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusiva **Pa' ton napatut komara kinam**. [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

naran [mor] [na.'ran][na.'ran] **1.** (*verbo*) Azul. **Naran ye**. [mor] *Es azul.* **2.** (*sustantivo*) Recina. **Fot na pa naran**. [mor] *Tapar con recina (naran).*

naran takaxi [mor] [na.ran ta.'ka.tʃi] (*sustantivo*) Recina con urucu. **Kirik anon pa naran takaxi**. [mor] *Vemos takaxi rojo.*

naransa [mor] [na.ran.'as] (*sustantivo neutro*) Naranja. **Umari fota nana pa naransa**. [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

nasiki [mor] [na.si.'ki] (*sustantivo neutro*) Barro. **Tut ma ana xinaka korom ana nasiki**. [mor] *Caminé a pie y entré a un barro.*

nasiwi [mor] [na.si.'wi] (*sustantivo femenino*) Cuñada. **Nasiwi yu**. [mor] *Mi cuñada.*

nasiwi [mor] [na.si.'wi] (*sustantivo femenino*) Suegra (habla femenina). **Si yapaki noko kam nasiwi**. [mor] *No se debe hablar con la suegra.*

natataw' [mor] [na.ta.'tawʔ] (*sustantivo neu-*

tro) Saballon. **Tu ti pa natataw'**. [mor] *Vamos cavar saballon.*

nati [mor] [na.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona inclusiva del plural de la segunda conjugación **Xi kaw e' nati**. [mor] *No comemos.*

natufum [mor] [na.tu.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona exclusiva del plural de la segunda conjugación con objeto en segunda persona del singular **Umari rapat natufum**. [mor] *Estamos escuchando a usted.*

natut [mor] [na.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona exclusiva del plural de la segunda conjugación **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim**. [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

nawazip [mor] [na.wa.'ðip] (*sustantivo neutro*) Carne de monte. **Komara ten ko kinam umari kaw noko pa nawazip**. [mor] *Este tigre pintado está comiendo carne de monte.*

naye [mor] [na.'je] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación **Xi mwem ta naye yimara tima'okon**. [mor] *Este plátano no está maduro.*

nayefufu [mor] [na.je.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación con objeto de la segunda persona plural **Umari rapat nayefufu**. [mor] *El (el puerco de tropa) está escuchandoles.*

nayefum [mor] [na.je.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación con objeto de la segunda persona singular **Umari rapat nayefum mwiyak**. [mor] *El puerco de tropa está escuchando.*

nifu [mor] [ni.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación **Fura umari kirik nifu sa'uz**. [mor] *Ustedes están mirando un gato.*

nifuñ [mor] [ni.'ɸuɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona **Umari rapat nifuñ mwiyak?** [mor] *¿ustedes están escuchando puerco de tropa?*

nifupa [mor] [ni.ɸu.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular **Umari rapat nifupa?** [mor] *¿ustedes están me escuchando?*

nikam [mor] [ni.'kam] (*sustantivo femenino*)

Hija. **Umari ñok nokan nikam yu.** [mor] *Mi hija está chupando (leche).*

niko [mor] [ni.'ko] (*sustantivo masculino*) Hijo. **Niko aw ra ika.** [mor] *Hijo, ven acá!*

nima [mor] [ni.'ma] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación **Umari xak nima pa upw-eye pana.** [mor] *Usted está chupando fruta.*

niman [mor] [ni.'man] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera persona **Maka ume mon niman pa ina yum.** [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

nimañ [mor] [ni.'map] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona **Xi kirik nimañ atako akop.** [mor] *Usted no vio la rama de yuca.*

nimapa [mor] [ni.ma.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular **Ume mon nimapa pa waza.** [mor] *No mientas a mi mismo.*

nimon [mor] [ni.'mon] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera pers **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] *No mire el sol.*

nin nin [mor] [nin nin] (*sustantivo*) Campo de barro. **Oma' ye kom pa nin nin.** [mor] *Tiene agua in la pampa.*

nin xe ikit [mor] [nin tʃe i.'kit] (*sustantivo neutro*) El corte del indio. **Kawak tikin nañ komara pa nin xe ikit.** [mor] *Él cruzo el río por el Corte del Indio.*

nipakasi [mor] [ni.pa.ka.'si] (*sustantivo neutro*) Orilla del otro lado. **Xi oma' naye kawak pa nipakasi.** [mor] *No hay canoa por el otro lado (del río).*

niwi [mor] [ni.'wi] (*sustantivo masculino*) Yerno. **Niwi yum.** [mor] *Su yierno.*

niwina [mor] [ni.wi.'na] (*sustantivo masculino*) Sobrino. **Zok anon niwina.** [mor] *Me rasqué a mi sobrino.*

nofon [mor] [no.'fon] (*sustantivo neutro*) Silla. **Mwi napa pa nofon.** [mor] *Él me dio una silla.*

noka [mor] [no.'ka] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda

conjugación (variante) **Xi kaw e' noka.** [mor] *Él no comió.*

nokañ [mor] [no.'kaɲ] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona **Xi kirik nokañ atako akop raman.** [mor] *Ellos no viran la rama.*

nokan [mor] [no.'kan] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera persona **Umari ñok nokan nikam yu.** [mor] *El esta chupando mi hija.*

nokin [kuy] [no.'kin] (*sustantivo*) Mono.

noko [mor] [no.'ko] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está mirandonos.*

nokofufu [mor] [no.ko.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona plural **Umari rapat nokofufu raman kure.** [mor] *Ellos estan escuchandoles.*

nokofum [mor] [no.ko.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular **Umari rapat nokofum kure.** [mor] *El está escuchandole.*

nokon [mor] [no.'kon] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera persona **Xi kaw nokon aza' kure.** [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

nokopa [mor] [no.ko.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular **Towa kuruzip izat nokopa towa kuruzip.** [mor] *Towa kuruzip me picó fuerte.*

nokopati [mor] [no.ko.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural inclusiva **Umari rapat nokopati raman.** [mor] *Estan escuchandonos.*

non [mor] [non] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino de tercera persona **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

nowa [mor] [no.'wa] (*verbo*) Callarse. **Nowa**

ra maka win nima. [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

nupiram [mor] [nu.pi.'ram] (*sustantivo*) La boyé. **Nupiram kaw na pa namam.** [mor] *La*

boyé come rata.

nuwi [mor] [nu.'wi?] (*sustantivo neutro*) Anguila eléctrica. **Tun napa nuwi'.** [mor] *La anguila eléctrica me dio choque.*

Ñ

ñok [mor] [ɲok] (*verbo*) Chupar. **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vam-*

piro chupa sangre.

O

o' [mor] [oʔ] (*sustantivo neutro*) Pimienta. **Pa anañ o'.** [mor] *Planté aji.*

ofo [mor] [o.'fo] (*verbo*) Amarrar juntos. **Umari ofo nanon mapaku.** [mor] *Estoy amarrando mi maíz.*

ofo' [mor] [o.'foʔ] (*sustantivo neutro*) Bagre. **Kaw ana ofo'.** [mor] *Yo comí un bagre.*

oforop [mor] [oφ.or.'ɔp] (*sustantivo*) Perdiz. **Woy na oforop pa isim.** [mor] *La perdiz canta de noche.*

ofot [mor] [o.'foʔ] (*sustantivo*) La cascara de wembe (un bejuco). **Kirik ta ana pa ofot.** [mor] *Voy a mirar la cascara de wembe.*

ok wazañ [mor] [ok wa.'zap] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Umari ten nana pa ok wazañ.** [mor] *Estoy haciendo ok wazañ.*

ok ye umu [mor] [ok je u.'mu] (*sustantivo neutro*) Muñeca. **Waza zok anañ ok ye umu.** [mor] *Me rasqué la muñeca.*

okam [mor] [o.'kam] (*sustantivo*) Gusanera. **Kiw napa okam.** [mor] *Gusano me mordió.*

okare' [kuy] [o.ka.'reʔ] **manim** [mor] [ma.'nim] (*sustantivo masculino*) Tatu. **Pa anon manim.** [mor] *Yo mate un armadillo.*

okari' [mor] [o.ka.'riʔ] (*sustantivo masculino*) Tatu quinze kilo. **Kirik ana tupinañ okari'.** [mor] *Vi la uña de Tatú-Peba Grande.*

okomati [mor] [o.ko.ma.'ti] (*sustantivo femenino*) Vieja. **Um anan pa kamara okomati.** [mor] *Pellizqué la viejita.*

okon [mor] **okun** [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] **1.** (*sustantivo masculino*) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.* **2.** (*sustantivo masculino*) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Champé el bu-*

riti en agua.

okun [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] **okon** [mor] **1.** (*sustantivo masculino*) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.* **2.** (*sustantivo masculino*) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Champé el buriti en agua.*

oma ko okon [mor] [o.'ma ko o.'kon] (*sustantivo neutro*) Nombre de un buritisa. **Ma' na raman tanaman pa oma ko okon.** [mor] *Las mujeres fueron a oma ko okon.*

oma ko owam [mor] [o.'ma ko o.'wam] (*sustantivo neutro*) Lugar cerca de Monte Azul (casa de los yeyu). **Oma ko raman napakati pa oma ko owam.** [mor] *Viven nuestro pariente en oma ko owam.*

oma ko owaw [mor] [o.'ma ko o.'waw] (*sustantivo neutro*) Un chontal ("la casa de chonta"). **Ma' ti pa yima oma ko owaw.** [mor] *Vamos alla a oma ko owaw.*

oma ko samwin [mor] [o.'ma ko sa.'mwin] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo pasando de Kaw Xe Ofo. **Ma' ta ana pa oma ko samwin tok ta ana pa kom.** [mor] *Voy a ir a oma ko samwin voy a tomar agua.*

oma' [mor] [o.'maʔ] (*sustantivo neutro*) Casa (poseída). **Kaw katut pa oma' kama peke.** [mor] *Comimos en la casa de Peke.*

oma' [mor] [o.'maʔ] (*verbo*) Tener, ser, vivir. **Xi oma' noko tom ko yuwin.** [mor] *Aquí no hay mono negro.*

omasi [mor] [o.'ma.si] (*verbo*) Quedarse. **Omasi ta ana.** [mor] *Voy a quedarme.*

onañ [mor] [o.'naɲ] (*sustantivo neutro*) Chonta lora. **Xak ti pa onañ.** [mor] *Vamos*

a *chupar chonta lora*.

oñok [mor] [o.'ɲok] (*sustantivo neutro*) Ombligo. ***Xi oma naye oñoka seme***. [mor] *El lagarto no tiene ombligo*.

oñokam [mor] [o.ɲo.'kam] (*sustantivo*) La charagua del arco (parte de arco). ***Kirik ra pa oñokam***. [mor] *Mire la charagua del arco (parte de arco)*.

op [mor] [op] (*verbo*) Bailar. ***Op ti***. [mor] *Vamos a bailar*.

opa ko koko' [mor] [o.'pa ko ko.'koʔ] (*sustantivo masculino*) Víbora cuco. ***Xi izat nokopa opa ko koko'***. [mor] *La víbora cuco no pica*.

opaki [mor] [o.pa.'ki] (*verbo*) Regresar. ***Opaki ta ana nin ta ana pa kiwona***. [mor] *Yo volví para buscar mi flecha*.

opatok [mor] [o.pa.'tok] (*sustantivo*) iego. ***Opatok komara***. [mor] *El está siego*.

opinati' [kuy] [o.pi.na.'tiʔ] (*sustantivo*) Nuestra uña.

opoyet parati' [kuy] [o.po.'jət pa.ra.'tiʔ] (*sustantivo*) Mano.

opueti' [kuy] [o.pu.e.'tiʔ] (*sustantivo*) Nuestro rostro.

oro' [kuy] [o.roʔ] (*sustantivo*) Vestimenta.

orok [mor] [o.'rok] (*verbo*) Desnudarse. ***Orok na ito yikin***. [mor] *Su marido se desnudó*.

orom [o.'rom] [o.'rom] (*sustantivo masculino*) Tutuma. ***Ta' anon orom***. [mor] *Yo corté la tutuma*.

oropwek [mor] [o.ro.'pʷək] (*sustantivo neutro*) Cayú. ***Kakarak katut pañ toki oropwek***. [mor] *Tostamos castaña de cayu*.

orotiman [kuy] [o.ro.ti.'man] **rutiman** [mor] [ru.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Camote.

Kaw ana rutiman. [mor] *Comí un camote*.

orum [mor] [o.'rum] (*verbo*) Amarrar. ***Orum ti pa tan***. [mor] *Vamos a amarrar hojas*.

osañ [mor] [o.'saɲ] (*verbo*) Haver nariz tapado. ***Osañ ana***. [mor] *Estoy con nariz tapado*.

osokoy [mor] [o.so.'koj][o.so.'koj] (*sustantivo*) Larva de chonta. ***Ruxi anon osokoy pa kaw ta ana***. [mor] *Asei gusano para comer*. ***Xi oma' naye osokoy*** [mor] *No hay gusano*

owam [mor] [o.'wam] (*sustantivo masculino*) Yeyu. ***Xi imwi' noko owam pa mowa'***. [mor] *Yeyú no muere con bejuco*.

owaram [kuy] [o.wa.'ram] **waram** [mor] [wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. ***Kaw ta ana pa ukuri waram***. [mor] *Voy a comer carne de mari mono*.

owaw [mor] [o.'waw] (*sustantivo*) Gusano de chonta. ***Fota ti pa wen ko owaw***. [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta*.

owaw' [mor] [o.'wawʔ] (*sustantivo*) Chuubi pintado. ***Furu anon won owaw'***. [mor] *Yo fleché el chuubi pintado*.

owaw' [o.'wawʔ] [o.wawʔ] (*sustantivo masculino*) Chonta del monte. ***Ta' anon owaw'***. [mor] *Yo corte chonta del monte*.

owi [mor] [o.'wi] (*sustantivo*) Trompeta (para horadar la boca perforada). ***Kirik ana pa owi***. [mor] *Mira esta trompeta en la boca perforada*.

oxok [mor] [o'tʃok] (*verbo*) Descascar. ***Oxok rañ upweye pana***. [mor] *Descasca el tamarindo*.

oyon [mor] [o.'jon] (*sustantivo masculino*) Zorro. ***Pwirip na komara oyon***. [mor] *Este zorro se huyó*.

ozun [kuy] [o.'ʒun] (*sustantivo*) Mono.

P

pa [mor] [pa] (*preposición*) Preposición general. ***Kaw ta ana pa mapak***. [mor] *Quiero comer maíz*.

pa' [mor] [paʔ] (*verbo*) Golpear. ***Pa' anon***. [mor] *Golpé a él*.

pa' ariyi [mor] [paʔ a.ri.'ji] (*sustantivo masculino*) Gato tigre. ***Furu ton ana komara pa'***

ariyi. [mor] *Voy a flechar este gato-tigre*.

pa' toko yimop [mor] [paʔ to.'ko ji.'mop] (*sustantivo neutro*) Nombre de un lago (donde se mata guaso). ***Ma' ti furu ti pa yimop pa pa' toko yimop***. [mor] *Vamos a cazar guaso en pa' toko yimop*.

pafoz [mor] [pa.'foʒ] (*sustantivo masculino*)

Jatuarana. ***Xi kaw natut pakon pafoz.*** [mor] *No comimos jatuarana.*

pakin [mor] [pa.'kin] [pa.'ki] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género femenino. ***Iyñ katut paki ka mem kama saw.*** [mor] *Nosotros tenemos miedo del bufeo colorado.*

pakon [mor] [pa.'kon] [pa.'ko] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género masculino. ***Watut kirik kirik katut pako okon.*** [mor] *Nosotros estamos mirando una palmera.*

pam [mor] [pam] (*verbo*) Mantener, tomar. ***Pam ran.*** [mor] *¡sosténla!*

pam toko oro [mor] [pam to.'ko o.'ro] (*sustantivo neutro*) Un monte cerca de boye (donde cogieron la perdiz). ***Ma' ti pa umi pam toko oro fota ti pa niko yiko.*** [mor] *Vamos a monte pam tokoro buscar a los hijos.*

pam xe [mor] [pam tʃe] (*sustantivo*) Puga. ***Oma' ye pam xe mwerem tok.*** [mor] *El peto blanco tiene puga.*

pañ [mor] [paɲ] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género neutro. ***Watut pa' katut pañ.*** [mor] *Lo matamos (el puerco de tropa).*

pan topak [mor] [pan to.'pak] (*sustantivo neutro*) Abeja irereú. ***Umari fota noko pa pan topak.*** [mor] *Él está buscando abeja irereú.*

pan ye aro [mor] [pan je a.'ro] (*sustantivo*) Pan de arroz. ***Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.*** [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

pana [pa.'na] [pa.'na] (*sustantivo neutro*) Palo. ***Xi kirik e' nana pana.*** [mor] *Voy a cortar palo.*

pana ye seme [mor] [pa.'na je se.'se] (*sustantivo neutro*) Biriva. ***Xi kaw natut pa pana ye seme.*** [mor] *No comimos biriva.*

panawo' [pa.na.'woʔ] [pa.na.'βoʔ] (*sustantivo masculino*) La luna. ***Towa raman na panawo'.*** [mor] *La luna esta llena.*

panerikom [kuy] [pa.ne.ri.'kom] (*sustantivo*) Lluvia.

pap toko si mon [mor] [pap to.'ko si mon] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo. ***Xom ti katut pa pap toko si mon.*** [mor] *Vamos a bañarnos en pap toko si mon.*

pap xe [mor] [ˈpap tʃe] (*sustantivo*) Terzado. ***Iw nañ karapakan pa pap xe.*** [mor] *Él há*

machucado al karapakan con el machete.

pap xe karapakan [mor] [pap tʃe ka.ra.pa.'kan] (*sustantivo*) Maceta para machucar karapakan. ***Ten ta ana pa pap xe karapakan.*** [mor] *Voy a hacer una maceta para machucar el karapakan.*

pap xi ripapa [mor] [pap tʃi ri.pa.'pa] (*sustantivo neutro*) Nombre de una laguna. ***Oma' pa aziw pa pap xi ripapa*** [mor] *Hay ventoncito en pap xi ripapa*

papakasi [mor] [pa.pa.'ka.si] (*sustantivo*) Trompeanta. ***Ta' ta ana papakasi ten ta ana pa asim.*** [mor] *Voy cortar trompeanta para hacer casa.*

papakiz [mor] [pa.pa.'kiʃ] (*sustantivo masculino*) Turiro. ***Umari oma noko papakiz pa oma ana.*** [mor] *Hay turilo en mi casa.*

papapat [pa.pa.'pat] [pa.pa.'pat] (*sustantivo masculino*) Pasanca negra. ***Oma' tunuku komara papapat.*** [mor] *La pasanca es peluda.*

papapat [kuy] [pa.pa.'pat] **papat** [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) ***Furu anon yimop pa papatu.*** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. ***Ta' rañ pa ikit papat.*** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

papat [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **papapat** [kuy] [pa.pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) ***Furu anon yimop pa papatu.*** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. ***Ta' rañ pa ikit papat.*** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

papi uz [mor] [pa.pi 'uð] (*sustantivo*) Cuchillo. ***Mwi rapa pa papi uz.*** [mor] *Dáme ton cuchillo.*

param [mor] [pa.'ram] (*verbo*) Toser. ***Param ana komara muruz.*** [mor] *Tosí la flema.*

param [kuy] [pa.'ram] **patam** [mor] [pa.'tam] (*sustantivo neutro*) Pescuezo, cuello. ***Uxuni patama.*** [mor] *Mi garganta.*

paraman [mor] [pa.ra.'man] (*verbo*) Pelear. ***Paraman ti.*** [mor] *Vamos a pelear!*

pari [mor] [pa.'ri][pa.'ri] **1.** (*sustantivo neutro*) Arco. ***Mi rapa pa parinam.*** [mor] *Dame tu arco.* **2.** (*sustantivo neutro*) Chonta dura. ***Tikat na isiki pari.*** [mor] *Yo tengo una machete de chonta dura.*

pat [mor] [pat] (*verbo*) Cosechar. ***Pat rañ tom kisik.*** [mor] *Cosechamos la marmelada.*

pata pata [mor] [pa.ta pa.'ta] (*sustantivo*) Piyo. **Xak nañ ruwi pata pata.** [mor] *El piyo chupa las mangabas.*

pata' [mor] [pa.'ca?] [pa.'ta?] (*sustantivo neutro*) Raya grande. **Furu nañ pata'.** [mor] *Yo fleché una raya grande.*

patak kapwin [mor] [pa.'tak ka.'pwin] (*sustantivo neutro*) Una maloca (arroyo). **Xi oma naye iten pa patak kapwin.** [mor] *No hay gente en patak kapwin.*

patam [mor] [pa.'tam] **param** [kuy] [pa.'ram] (*sustantivo neutro*) Pescuezo, cuello. **Uxuni patama.** [mor] *Mi garganta.*

patatak [mor] [pa.ta.'tak] (*sustantivo masculino*) Rana. **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *Rana está cantando.*

pati [mor] [pa.'ti] (*preposición*) Preposición de primera persona plural inclusiva. **Yuwin kiw tun na pati raman.** [mor] *Los monos quieren mordernos.*

pati' [pa.'ti?] [pa.'ti?] (*sustantivo masculino*) Pescado (general). **Ixe mon na pati'.** [mor] *El pescado está caliente.*

patoa' [kuy] [pa.to.'a?] **teke teke** [mor] [tə.'kə tə.'kə] (*sustantivo masculino*) Sucha. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

patut [mor] [pa.'tut] (*preposición*) Preposición de primera persona plural exclusiva (nosotros sin usted). **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *El leoncito está mirandonos.*

paw pana [mor] [paw pa.'na] (*sustantivo masculino*) Bejuco medicinal. **Xakaw anon paw pana.** [mor] *Yo mastiqué bejuco medicinal.*

paxire' [kuy] [pa.'fi.'rɛ?] **piyo'** [mor] [pi.'jo?] (*sustantivo masculino*) Picaflor. **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El colibrí está chupando una flor.*

payi ko karakaw [mor] [pa.'ji ko ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Víbora culebra. **Pa' anon payi ko karakaw.** [mor] *Maté la víbora culebra.*

peye [kuy] [pə.'yə] **isi** [mor] [i.'si] (*sustantivo*) Cara. **Kamara xay na isi.** [mor] *Ella besó (mi) cara.*

pi [mor] [pi] (*sustantivo*) Espina. **Suk napa pi.** [mor] *La espina me sunchó.*

pi sowat [mor] [pi.so.'wat] (*sustantivo neutro*) Mora. **Tom ti pisowat.** [mor] *Vamos quemar mora.*

pifon [mor] [pi.'fon] (*sustantivo masculino*) Pava companilla. **Furu anon pifon.** [mor] *Yo maté una pava companilla.*

pikipan [pi.ki.'pan] [pi.ki.'pan] (*sustantivo neutro*) Pejichi. **Kirik ana pikipan tu nañ iman pa tupinañ.** [mor] *Yo ví el pejichi. Él cavó un hueco con su uña.*

pim [mor] [pim] (*verbo*) Lanzar. **Pim anañ.** [mor] *Lo lancé.*

pimon [kuy] [pi.'mon] (*sustantivo*) Jochi.

pin [mor] [pin] (*verbo*) Sembrar. **Umari pin ti kati pa mapak.** [mor] *Vamos a plantar maíz.*

pip [mor] [pip] (*verbo*) Amarrar. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

pip a [mor] [pip a] (*sustantivo*) El cocinero (pajaro). **Kirik anon pa pip a.** [mor] *Miro el cocinero (pajaro).*

pip sum [mor] [pip sum] (*sustantivo neutro*) Tamal de choclo. **Kaw ana pip sum.** [mor] *Yo comí tamal de choclo.*

pip timu [mor] [pip ti.'mu] (*sustantivo*) La cintura. **Furu ta' pip timu.** [mor] *Él ha flechado mi cintura.*

pip toka [mor] [pip to.'ka] (*sustantivo*) Asado en la hoja. **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

pip toka wiwit [mor] [pip to.ka wi.'wit] (*sustantivo*) Tamal con larva de patuhú. **Kaw ta ana pa pip toka wiwit.** [mor] *Voy a comer tamal de wiwit (un tipo de gusano).*

pipan [mor] [pi.'pan] [p^wi.'pan] (*sustantivo neutro*) Blanquillo. **Furu ana pipan.** [mor] *Yo maté uno blanquillo.*

pipio' [kuy] [pi.pi.'o?] **pipiyo'** [mor] [pi.pi.'jo?] (*sustantivo masculino*) La estrella. **Umari kirik nakon pipiyo' kamara.** [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

pipip tokoro [mor] [pi.'pip to.ko.'ro] (*sustantivo neutro*) Pachió maracuyá. **Tok kati kumi pipip tokoro.** [mor] *Tomamos jugo de maracuyá.*

pipiyo' [mor] [pi.pi.'jo?] **pipio'** [kuy] [pi.pi.'o?] (*sustantivo masculino*) La estrella. **Umari kirik nakon pipiyo' kamara.** [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

pira [mor] [pi.'ra][pi.'ra] **1.** (verbo) Fregar. *Yimara toki pana pira na.* [mor] Esta semilla se fregó. **2.** (verbo) Feo, malo. *Pira na.* [mor] Está mal.

pirira' [kuy] [pi.ri.'raʔ] **pwirira'** [mor] [p^{wi}.ri.'raʔ] (sustantivo masculino) Tucunaré. *Napa mon na pwirira' pa isikakom.* [mor] Tiene mucho tucunaré en el Río Azul.

piwañ [mor] [pi.'ʋaŋ] (sustantivo neutro) Flor. *Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.* [mor] El picaflores está chupando una flor.

piyo' [mor] [pi.'joʔ] **paxire'** [kuy] [pa.fi.'reʔ] (sustantivo masculino) Picaflores. *Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.* [mor] El colibrí está chupando una flor.

po'a' [kuy] [poz.'aʔ] **fu'a'** [mor] [fu.ʔ.'aʔ] (sustantivo neutro) Papaya. *I iwiyiwin ye yimara fu'a'.* [mor] Esta papaya está dulce.

pokati' [kuy] [po.ka.'tiʔ] (sustantivo) Nuestra pierna.

pokayum [kuy] [po.ka.'jum] (sustantivo) Tu labio.

porop [kuy] [po.'rop] **forop** [mor] [fo.'rop] (sustantivo neutro) Pachiuba. *Umari kuruk nama pa akop pa forop.* [mor] Ellas están rallando yuca con pachiuba.

poy xinak [kuy] [poj.tʃi.'nak] **xinak** [mor] [tʃi.'nak] (sustantivo neutro) Pie. *Kirik ana xinakaki kamara.* [mor] Yo vi los pies de la mujer.

pukum [kuy] [pu.'kum] (sustantivo neutro) Tu pierna.

putun [kuy] [pu.'tun] (sustantivo) Perdiz (esp.).

puyani [kuy] [pu.ja.'ni] **fuyani** [mor] [fu.ja.'ni] (sustantivo neutro) El viento; polvadera. *Xi oma' naye fuyani.* [mor] No hay viento.

puye tama [mor] [pu.'je ta.'ma] (sustantivo femenino) Muchacha. *Xay ta ana pa puye tama.* [mor] Voy a besar la muchacha.

pwe [mor] [p^wɛ] (verbo) Sentar. *Pwe ra.* [mor] Sientate! / sientase!

pwe ko owam [mor] [p^wɛ ko o.'wam] (sustantivo neutro) Un arroyito bajo de Monte Azul lleno de yeyu. *Oma oma ka pa pwe ko owam uwewyu.* [mor] Mi abuelo tenía su casa en pwe ko owam.

pwe ye mi oñ [mor] [p^wɛ je mi oŋ] (sustan-

tivo neutro) Monte azul (arroyo imi oñ). *Korom ta ana pa pwe ye mi oñ.* [mor] Me voy a entrar por un arroyo cerca de Monte Azul (pwe ye mi oñ). *Xi ma' ron kati pa pwe ye mi oñ.* [mor] No vamos a ir a pwe ye mi oñ.

pwep [mor] [p^wɛp] (verbo) Queimar. *Pwep napa yepwepwep.* [mor] Abeja sicaé me quemó.

pwere pwere te [mor] [p^wɛ.'rə p^wɛ.'rə tɛ] (sustantivo neutro) Hacha. *Ta' ana pana kon pwere pwere te.* [mor] Yo corté el árbol con hacha.

pwereñ pwereñ [mor] [p^wɛ.'raŋ p^wɛ.'raŋ] (sustantivo masculino) Borquelona. *Pa anon komara pwereñ pwereñ.* [mor] Yo maté una garrapata.

pweye tapweteñ [mor] [p^wɛ.'je ta.pwɛ.'teŋ] (sustantivo neutro) Cuta del monte. *Umari okun nokañ raman upweye pweye tapweteñ.* [mor] Él espera que caiga la fruta de cuta (para comer).

pwi [mor] [pwi] (sustantivo) Fuerza. *Pwi mon ana.* [mor] Tengo mucha fuerza.

pwi ye kom [mor] [pwi je kom] (sustantivo neutro) Granizo. *Risapañ ipan mañ na pwi ye kom.* [mor] Ayer cayó harto granizo.

pwikuñ [mor] [pwi.'kuŋ] (sustantivo neutro) Piedra (nombre de un lugar - toponimo). *Ma' ta ana pa pikuñ fota ta ana pa pikuñ.* [mor] Voy a ir a pikuñ buscar la piedra.

pwikun [mor] [p^{wi}.i.'kun] **itip** [kuy] [i.'tip] (sustantivo neutro) Piedra. *Fota ana pwikun.* [mor] Yo busqué una piedra.

pwini [mor] [pwin] (verbo) Sacar. *Pwini ta ana pa ruwit mana topaka ye awañ mañ.* [mor] Voy a tirar la mangaba de mi boca, es muy amarga.

pwini [mor] [p^{wi}.i.'ni] (verbo) Subir. *Pwini anañ manga.* [mor] Subí la manguera.

pwinika [mor] [p^{wi}.i.'ni.'ka] (sustantivo neutro) Ahora. *Pa pwinika umari xin naye kom.* [mor] Ahora está empezando la lluvia.

pwiraka [mor] [pwi.ra.'ka] (verbo) Estar feo. *Pwira ka komara.* [mor] Él es feo.

pwirik kiki [mor] [pwi.'rik ki.'ki] (sustantivo) Carpintero negro. *Pwirik kiki kaw mon na pa osokoy.* [mor] El carpintero negro come gusano de palo.

pwirik timak [mor] [pwi.'rik ti.'mak] (sustantivo) Moto, auto, bici (neologismo). *Kirik*

ana pa pwirik timak. [mor] *Vi la moto.*

pwirikon [mor] [p^wi.ri.'kon] **xik mon** [kuy] [tʃik mon] (*sustantivo masculino*) Tabano. **Ma' na ay wiki komara pwirikon.** [mor] *El tabano está lleno de sangre.*

pwirim [mor] [p^wi.'rim] (*verbo*) Bonito. **Pwirim mon mom ra.** [mor] *Usted es bonito.*

pwirip [mor] [pwi.'rip] (*verbo*) Huir. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.* **Pwirip na komara oyon.** [mor] *Esta urina se huyó.*

pwirip timak [mor] [pwi.'rip ti.'mak] (*sustantivo neutro*) Camioneta. **Ma' na pa wana pwirip timak.** [mor] *Hay una camioneta en el camino.*

pwirira' [mor] [p^wi.ri.'raʔ] **pirira'** [kuy] [pi.ri.'raʔ] (*sustantivo masculino*) Tucunaré. **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Tiene mucho tucunaré en el Río Azul.*

pwisiriwa [mor] [pwi.si.ri.'wa] (*sustan-*

tivo neutro) Caracoré. **Sak raman rañ pwisiriwa.** [mor] *Pica el caracoré.*

pwit [mor] [p^wit] (*verbo*) Cortar (con cuchillo). **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cortando la siringa.*

pwiti [mor] [p^wi.'ti] (*verbo*) Cocinar. **Pwiti ta ana pa akop.** [mor] *Voy a cocinar yucca.*

pwiti [mor] [p^wi.'ti] (*sustantivo masculino*) Tabano grande. **Pa anon komara pwiti.** [mor] *Yo maté este tabano grande.*

pwiw [mor] [pwiw] (*verbo*) Valiente. **Kanikani ko pwiw ko iten komara.** [mor] *Kanikani era un hombre valiente.*

pwiw ye umwezen [mor] [pwiw je umwə.'ðen] (*sustantivo masculino*) Alconorque. **Piwakon mon na pwiw ye umwezen.** [mor] *El arconoqui está florido.*

pwiw' [mor] [pwiwʔ] (*sustantivo masculino*) Tajibo. **Ta' ton pwiw'.** [mor] *Voy a cortar tajibo.*

R

ra'o' [mor] [raʔ.'oʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga. **Izat napa ra'o'.** [mor] *La hormiga roxa me pico.*

rafokon [mor] [ra.fo.'kon] (*sustantivo neutro*) Jausi. **Furu tin fu rafokon.** [mor] *Usted va a matar un jausi.*

rakota' [mor] [ra.ko.'taʔ] **arakuta'** [kuy] [a.ra.ku.'taʔ] (*sustantivo neutro*) Surubi. **Furu ana rakota'.** [mor] *Matamos un surubí.*

raman [mor] [ra.'man] (*partícula*) Plural. **Raman komara umari kirik nokon sa'uz.** [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

raman [mor] [ra.'man] (*verbo*) Estar rendido. **Raman na timu.** [mor] *Estoy exhausto.*

rañ [mor] [raɲ] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto neutro de tercera persona **Nak rañ.** [mor] *Huele él!*

ran [mor] [ran] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto femenino de tercera persona **Apikon mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maíz para ella.*

rapa [mor] [ra.'pa] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto de primera persona singular **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame su ma-*

chete.

rapat ye tenetet [mor] [ra.'pat je tənə.'tət] (*sustantivo*) Oído. **Kamara xay napa rapat ye tenetet.** [mor] *Ella beso mi oído.*

rarawazi' [mor] [ra.ra.wa.'ðiʔ] (*sustantivo neutro*) Garza rozada. **Oma tuneñ rarawazi' pa oma ana.** [mor] *En mi casa tengo la pluma de garza rozada.*

rato [mor] [ra.'to] **irato** [kuy] [i.ra.'to] (*nombre.m / f*) Crianza. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

ratuket [mor] [ra.tu.'ket] (*sustantivo masculino*) Sardinita. **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

raxok ka [mor] [ra.'tʃok ka] (*sustantivo neutro*) Choclo asado. **Fu ra pa ixé pa raxok ka.** [mor] *Assopla el fuego, vamos a asar choclo.*

raxumwiñ [mor] [ra.tʃu.'m^wiɲ] (*sustantivo*) Gusano peludo. **Pap napa raxumwiñ.** [mor] *Gusano peludo me picó.*

rere [mor] [re.'re] (*sustantivo*) Abeja barcino. **Oma ko rere pa manako miriwañ.** [mor] *La*

abeja barcino vive en el hueco del palo huevo de perro.

rexexet [mor] [re.tʃe.tʃet] (*sustantivo masculino*) Chuubi noturno. **Oma' rexexet pa i'i'** [mor] *Hay chuubi noturno aquí.*

riku' [mor] [ri.'ku?] (*sustantivo neutro*) Zapato. **Umari tapam nana pa riku'** [mor] *Estoy asando pescado zapato.*

rimokon [mor] [ri.mo.'kon] (*sustantivo neutro*) Barbasco en raíz. **Iw ana rimokon.** [mor] *Yo machuqué barbasco del raíz venenosa.*

ripapa [mor] [ri.pa.'pa] **aripapa'** [kuy] [a.ri.pa.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Canasto, cesta. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

risama [mor] [ri.sa.'ma] (*sustantivo neutro*) De mañana. **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Vi una arara amarilla por la mañana.*

risapañ [mor] [ri.sa.'paɲ] (*sustantivo neutro*) Ayer. **Risapañ furu anon yimop komara.** [mor] *Hayer mate este guaso.*

ritan [ri.'tan] [ri.'tan] (*sustantivo neutro*) Plátano. **Yimara ritan ye towaye.** [mor] *Este plátano es grande.*

ro omon [mor] [ro o.'mon] (*sustantivo neutro*) Chicha de maíz blando. **Tok ra ro omon pa sakasi.** [mor] *Toma esta chicha de maíz.*

rokom [mor] [ro.'kom] (*sustantivo masculino*) Corona de pluma. **Oma' rokomiko komara.** [mor] *Él tiene una corona rokom.*

rokom ye awan [mor] [ro.'kom je a.'wan] (*sustantivo neutro*) Capibara. **Furu tañ ana rokom ye awan.** [mor] *Voy a flechar una*

capibara.

romami [mor] [ro.ma.'mi] (*sustantivo neutro*) Barbecho. **Umari ten nana pa romami.** [mor] *Estoy trabajando en el barbecho.*

ron [mor] [ron] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto masculino de tercera persona **Mwi ron pa tifton ye pana.** [mor] *Da le bejuco medicinal.*

rukin toka [mor] [ru.kin to.'ka] (*sustantivo*) Tipoya (para llevar niño). **Mwira pa pa rugin toka.** [mor] *Dame la tipoya.*

ruku [mor] [ru.'ku] (*sustantivo neutro*) Sombra. **Kirik ana ruku siko komara.** [mor] *Yo ví la sombra de él.*

rupwit sikon [mor] [ru.'pʷit si.'kon] (*sustantivo neutro*) Ceniza. **Maram ana tami pa rupwit sikon.** [mor] *Yo me pinte con ceniza.*

rutiman [mor] [ru.ti.'man] **orotiman** [kuy] [o.ro.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Camote. **Kaw ana rutiman.** [mor] *Comí un camote.*

ruwi' [mor] [ru.'wiʔ] (*sustantivo neutro*) Mangaba. **Xak pi fu ruwi'.** [mor] *Ustedes chuparon las mangabas.*

ruwit [mor] [ru.'wit] (*sustantivo neutro*) Rio Itenez. **Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.** [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

ruxi [mor] [ru.'tʃi] (*verbo*) Assar. **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

ruxit nak [mor] [ru.'tʃit nak] (*sustantivo*) Hormiga culilarga. **May' napa izat ye ruxit nak.** [mor] *Me duele la picada de culilarga.*

S

sa mañ [mor] ['sa maɲ] (*verbo*) Huele feo. **Sa mañ na utuyi tokowan.** [mor] *Es hedionda la orina del taitetú.*

sa mon [mor] [sa mon] (*verbo*) Estar sordo. **Sa mon na Rosendo.** [mor] *Rosendo esta sordo.*

sa ye kom [mor] [sa je kom] (*sustantivo neutro*) Un arroyo en la florida. **Sa mañ na kom pa sa ye kom.** [mor] *Arroyo sa ye kom tiene agua muy hedionda.*

sa ye pana [mor] [sa je pa.'na] (*sustantivo*

neutro) Ajo. **Xi oma naye sa ye pana pa i.** [mor] *No hay ajo aquí.*

sa' ko yimop [mor] [saʔ ko ji.'mop] (*sustantivo masculino*) Venado. **Pwirip na komara sa' ko yimop.** [mor] *El venado se huyó.*

sa'a [mor] [sa.'za] (*sustantivo*) Gaviota. **Kirik mon sa'a.** [mor] *He visto la gaviota.*

sa'uz [mor] [sa.'ʔuʒ] (*sustantivo masculino*) Gato. **Raman komara umari kirik nokon sa'uz.** [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

sak sum [mor] [sak sum] (*sustantivo neutro*)

Massaco de carne e yuca. **Ten ta ana pa sak sum ritan.** [mor] *Voy a preparar un massaco con plátano.*

saka' [mor] [sa.'kaʔ] (*sustantivo*) Carpintero amarillo. **Kaw mon na saka' osokoy.** [mor] *El carpintero amarillo come harto gusano de palo.*

sakan sakan [mor] [sa.kan sa.'kan] (*sustantivo*) Carpintero pico rojo. **Ten ta na pa pana sakan sakan.** [mor] *El carpintero pico rojo pica el palo.*

sakasi [mor] [sa.ka.'si] (*sustantivo neutro*) Chicha dulce. **Xi tok e' nana pa sakasi.** [mor] *Yo no tomé chicha dulce.*

sakasi mazan [mor] [sa.ka.si ma.'ðan] (*sustantivo*) Chicha de camote. **Tok ta ana pa sakasi mazan.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

sakasi rutiman [mor] [sa.'ka.si ru.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Chicha de camote. **Tok ta ana pa sakasi rutiman.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

sakaw [sa.'kaw] [sa.'kaw] (*sustantivo masculino*) Cará. **Furu anon sakaw.** [mor] *Yo maté un cará.*

sakop [mor] [sa.kop] (*sustantivo*) Sopa de yuca. **Kaw ti pa sakop.** [mor] *Vamos a comer sopa de yuca.*

sakuti' [mor] [sa.ku.'tiʔ] (*sustantivo masculino*) Carachupa. **Kaw tun katut pakon sakuti'.** [mor] *Vamos a comer la carachupa.*

sama [mor] [sa.'ma] (*verbo*) Perderse. **Sama na raman kure.** [mor] *Ellos se perdieron.*

samwin [mor] [sa.'m^win] (*sustantivo masculino*) Paraba sete colores. **Ko pwiri marakon komara samwin.** [mor] *La paraba de siete colores es muy bonita.*

san san [mor] [san san] **xan xan** [kuy] [tʃan tʃan] (*sustantivo masculino*) Pava huaracachi. **Furu non san san komara.** [mor] *Él mató una pava huaracachi.*

sanana [mor] [sa.'na.na] (*sustantivo*) Mariposa. **Ze na pa awin sanana.** [mor] *Vuela arriba la mariposa.*

sapak [mor] [sa.'pak] (*sustantivo neutro*) Chuchillo. **Ten ti pa sapak.** [mor] *Vamos tumbar el chuchillo.*

sapapa repek [mor] [sa.'pa.pa re.'pek] (*sustantivo neutro*) Peta del monte. **Kaw mañ sapapa repek.** [mor] *Usted comió peta del*

monte?

sapwi' [mor] [sa.'pwiʔ] (*sustantivo masculino*) Toco. **Ta' ta ana komara pa sapwi'.** [mor] *Voy a cortar este toco.*

sarak [kuy] [sa.'rak] **towasi'** [mor] [to.wa.'siʔ] (*sustantivo masculino*) Masi, mono ardilla. **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

sasik [mor] [sa.'sik] (*verbo*) Amarillo. **Sasik ka.** [mor] *Este es amarillo.*

sataw [mor] [sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufeo. **Furu tan ma sataw.** [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

sawan [mor] [sa.'wan] **xawan** [kuy] [tʃa.'wan] (*sustantivo neutro*) Majo. **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo. Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan. [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.**

sawan [mor] [sa.'wan] (*sustantivo femenino*) Pareja de Xixikat. **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] *Sawan tiene un rostro lindo.*

sawan [mor] [sa.'wan] (*sustantivo neutro*) Hígado. **Kaw ana sawana mwiyak.** [mor] *Comí hígado de tropero.*

sayat [mor] [sa.'jat] (*sustantivo neutro*) Llave. **Xi oma naye sayat pa nama kawit.** [mor] *No hay llave en Ricardo Franco.*

seme [mor] [se.'me] **seme'** [kuy] [se.'meʔ] (*sustantivo neutro*) Lagarto. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

seme' [kuy] [se.'meʔ] **seme** [mor] [se.'me] (*sustantivo neutro*) Lagarto. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

sewen [mor] [se.'wen] (*sustantivo masculino*) La gama. **Mwixiñ mon na sewen pa koropan.** [mor] *La gama le gusta mucho de la pampa.*

si [mor] [si] (*verbo*) Apretar. **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Está apretando arepa de maíz.*

sik [mor] [sik] (*verbo*) Alzar. **Sik anon.** [mor] *Levanté a él.*

sik mañ [mor] ['sik maɲ] (*verbo*) Inchado. **Sik mañ na xinakakon.** [mor] *Está inchado su pie.*

sik sik [mor] [sik sik] **xik xik** [kuy] [ʃik ʃik] (*sustantivo masculino*) Lorito. **Kirik anon sik sik.** [mor] *Yo vi un lorito.*

sikaw [mor] [si.'kaw] (*sustantivo neutro*) Plato. **Kirik ana sikaw.** [mor] *Yo vi un plato.*

sikiw' [mor] [si.'kiwʔ] (*sustantivo*) Chuubi chico pintado. **Kirik mon sikiw'.** [mor] *He visto el chuubi chico pintado.*

simwiyip [mor] [si.mwi.'jip] (*sustantivo*) Paquió. **Oma' simwiyip pa wana.** [mor] *Hay paquió en el camino.*

sipip pwikun [mor] [si.'pip p^{wi}.kun] (*sustantivo neutro*) Rayo, refucilo. **Kirik anon sipip pwikun.** [mor] *Yo vi el rayo.*

sipwipikun [mor] [si.pwi.pi.'kun] (*sustantivo masculino*) Algodoncillo. **Koyt pwin anon sipwipikun.** [mor] *Saqué envira de algodoncillo.*

sisop [mor] [si.'sop] (*sustantivo masculino*) Puercoespina. **Watut fota ton katut sisop.** [mor] *Vamos a buscar um puercoespín.*

siza [mor] [si.'ða] (*verbo*) Perderse. **Siza mon ana pa umi.** [mor] *Me perdí en el monte.*

so soko pwiw [mor] [so so.'ko pwiw] (*sustantivo masculino*) Sarumacillo. **Xak ti pa so soko pwiw.** [mor] *Vamos a chupar fruta de sarumacillo.*

sopa ye tim [mor] [so.'pa je tim] (*sustantivo*) Alimento. **Xi oma naye sopa yetim.** [mor] *No hay comida.*

sosoten [mor] [so.so.'ten] (*sustantivo masculino*) Serepapa pintada. **Niko yu furu mon na pa sosoten.** [mor] *Mi hijo mató harta serepapa.*

suk [mor] [suk][suk] (*verbo*) Perforar, pinchar. **Suk anañ wom.** [mor] *Metí la camisa.* **Suk napa pa fuyu pwira.** [mor] *Furar com espinho.*

sukuku' [mor] [su.ku.kuʔ] (*sustantivo*) Búho chico. **Kirik mañ sukuku'.** [mor] *He visto el búho chico.*

sum [mor] [sum] (*verbo*) Champar. **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Deja el buriti en agua.*

sun [mor] [sun] (*verbo*) Truenar. **Rapat ana sun naye kom.** [mor] *Yo escuché el trueno.*

sutaw' [mor] [su.'tawʔ] (*sustantivo masculino*) Mariwi. **Xi oma' noko sutaw' pa i'i'.** [mor] *No hay mariwi aquí.*

suwiiw [mor] [su.'wiw] (*sustantivo masculino*) Cambará. **Xi oma noko suwiiw pa umi.** [mor] *No hay cambará en el monte.*

T

ta [mor] [ta] (*flexión verbal*) Sujeto singular en el tiempo futuro **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

ta' [mor] [taʔ] (*verbo*) Cortar. **Kure umari ta' nokon okon.** [mor] *Él está cortando la palmera.*

ta' [mor] [taʔ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona en la voz pasiva **Um ta' patamu.** [mor] *Me pellizcaron la garganta.*

tafoka' [mor] [ta.fo.'kaʔ] (*sustantivo masculino*) Niwa. **Te rapa pa tafoka' pa xina.** [mor] *Quita la pulga de mi pie.*

tafot [mor] [ta.'fot] (*sustantivo neutro*) Casita de motacú para cazar. **Korom mañ tafotum.** [mor] *Entraste a tu casita para cazar?*

tak [mor] [tak] (*verbo*) Poner para asar. **Tak ron pati' pa kirisam.** [mor] *Ponga el pescado a la chapapa!*

takara [mor] [ta.'ka.ra] (*sustantivo*) Recién nacido. **Sik anon takara awiran ta ko**

rato. [mor] *Yo alcei a el recién nacido.*

takarakon [mor] [ta.ka.ra.'kon] (*verbo*) Nuevo. **Takarakon noka.** [mor] *Él es nuevo.*

takarañ [mor] [ta.ka.'raɲ] (*verbo*) Nuevo (objeto). **Fota tañ ana karapakara takarañ.** [mor] *Estoy buscando mi karapakan nuevo.*

takat [mor] [ta.'kat] (*sustantivo neutro*) Vagina. **Takat sikin kamara.** [mor] *Vagina de ella.*

takaxi [mor] [ta.ka.'tʃi] (*sustantivo*) Recina (para pintar sogas de arco). **Kirik anon pa takaxi.** [mor] *Vemos recina (takaxi).*

takaxi [mor] [ta.ka.'tʃi] (*sustantivo neutro*) Un bacuri (recina). **Ma' ti pa nama takaxi nin ta ana pa takaxi ten ta ana pa kiwo.** [mor] *Vamos a nama takaxi vamos a traer recina voy a hacer flecha.*

takaxi' [kuy] [ta.ka.'ʃiʔ] (*sustantivo*) Achachairu del monte.

tamañ nara [mor] [ta.'maɲ na.'ra] (*sustan-*

tivo neutro) Horcón lateral. **Tu nati pa pa nati pa tamañ nara.** [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón lateral.*

tamara [mor] [ta.ma.'ra] (*sustantivo neutro*) Nombre de una trompeta (y la música). **Fu ra tamarayum.** [mor] *Soplen a su trompeta tamara.*

tamara' [mor] [ta.'ma.raʔ] (*sustantivo neutro*) Tacuarembó. **Niñ ra yimara tamara tok ti pa sakasi'.** [mor] *Trae mi tamara vamos tomar con chicha.*

tami [mor] [ta.'mi] (*partícula*) Reflexivo. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unte con urucu.*

tañ [mor] [taɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto neutro de tercera persona **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

tan [mor] [tan] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto femenino de tercera persona **Furu tan ma sataw.** [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

tan [mor] [tan] (*sustantivo*) Patuju. **Oma ko wiwit pa tan.** [mor] *Gusano de patuju vive en lo patuju.*

tan [mor] [tan] (*sustantivo neutro*) Hoja. **Ye inayi tan yimara.** [mor] *Esta hoja es grande.*

tan mañ [mor] [ˈtan maɲ] (*verbo*) Uno [n]. **Tan mañ na pana.** [mor] *Es solo un árbol.*

tan min [mor] [ˈtan min] (*verbo*) Una. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Es sola una mujercita.*

tan mon [mor] [ˈtan mon] (*verbo*) Uno [m]. **Tan mon na namakon.** [mor] *Es solo un hombre.*

tana puetin [kuy] [ta.'na pu.e.'tin] **tuneñ** [mor] [tu.'nəɲ] (*sustantivo neutro*) Pelo, cabello, hoja [3n]. **Kure umari fota nokañ tuneñ.** [mor] *Él está buscando hoja.*

tanaman [mor] [ta.na.'man] **namakon** [kuy] [na.ma.'kon] (*sustantivo femenino*) Mujer. **Kirik natut pa tanaman.** [mor] *Vimos la mujer.*

tanaman [kuy] [ta.na.'man] **namakon** [mor] [na.ma.'kon] (*sustantivo masculino*) Hombre. **Xi kirik e' nanon namakon.** [mor] *No vi el hombre.*

tanapa' [ta.na.'paʔ] [ta.na.'paʔ] (*sustantivo*

neutro) Raya chica. **Furu anañ tanapa'.** [mor] *Yo fleché una raya chica.*

tapam [mor] [ta.'pam] (*verbo*) Chapapear. **Tapam anon.** [mor] *He asado lo (pescado).*

tapam xe rato [mor] [ta.'pam tʃe ra'to] (*sustantivo*) Canasta para cargar bebé. **Ten ti tapam xe rato.** [mor] *Vamos a hacer cargador de bebé.*

tapam ye tipara [mor] [ta.'pam je ti.'pa.ra] (*sustantivo*) Hombro. **Kiw nañ tapam ye tipara.** [mor] *Me mordió el hombro.*

tapan [kuy] [ta.'pan] **usiw'** [mor] [u.'siwʔ] (*sustantivo masculino*) Chichilo. **Kirik anon usiw'.** [mor] *He visto un chichilo.*

tapan [mor] [ta.'pan] (*verbo*) Cerca. **Tapana.** [mor] *Está cerca.*

tapan pana [mor] [ta.'pan pa.'na] (*sustantivo neutro*) Pitahaya. **Fota ta ana pa tapan pana.** [mor] *Voy a buscar pitahaya.*

tapan papat [mor] [ta.pan pa.'pat] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Kat anañ kiwona tapan papat.** [mor] *Quebre flecha papat.*

taparañ [mor] [ta.pa.'raɲ] (*sustantivo*) Dedo anular. **Taz ta' taparañ umu.** [mor] *Me cortaron el dedo anular.*

tara tara [mor] [ta.'ra ta.'ra] (*sustantivo*) Cabeza seca. **Kaw mon na tara tara pa pati'.** [mor] *El cabeza seca comió harto pescado.*

tarako' [kuy] [ta.ra.'koʔ] (*sustantivo*) Gallina. **Ariya tarako'.** [kuy] *Huevo de gallina.*

taran [mor] [ta.'ran] (*sustantivo*) Instrumento musical tradicional. **Ten ana taranyu.** [mor] *Hizo mi taran.*

tasam [mor] [ta.'sam] (*verbo*) Reir. **Tasam ana.** [mor] *Estoy riendo.*

tata wiran [mor] [ta.'ta wi.'ran] (*sustantivo neutro*) Mara. **Kaw ana toki tata wiran.** [mor] *Comimos semilla de mara.*

tata' [kuy] [ta.'taʔ] **ite'** [mor] [i.təʔ] (*sustantivo masculino*) Padre. **Ite' yum.** [mor] *Tu/su padre.*

tataw' [mor] [ta.'tawʔ] (*sustantivo neutro*) Sangretoro. **Oma pa umi tataw'.** [mor] *Hay sangretoro en el monte.*

tatawari [mor] [tatawa.'ri] (*sustantivo*) Isigo. **Taz ta ana pa tatawari.** [mor] *Voy a cortar isigo.*

tawan [mor] [ta.'wan] (*sustantivo*) Animal no identificado [tipo de gusano]. **Pwikipan kaw napa tawan.** [mor] *Perriche come 'tawan'.*

tawan [mor] [ta.'wan] (*verbo*) Flojo. **Tawan mon na karafo.** [mor] *El blanco es flojo.*

tawi [mor] [ta.'wi] **tawi'** [kuy] [ta.'βiz] (*sustantivo neutro*) Abeja posetacú. **Ta' tañ ana tawi.** [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja pose-tacú.*

tawi' [kuy] [ta.'βiz] **tawi** [mor] [ta.'wi] (*sustantivo neutro*) Abeja posetacú. **Ta' tañ ana tawi.** [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja pose-tacú.*

tawin [mor] [ta.'win] (*sustantivo*) Chapapa. **Ten ti pa tawin.** [mor] *Vamos a hacer cha-papa.*

tawit pana [mor] [ta.'wit pa.'na] (*sustantivo neutro*) Un arroyo donde hacían un cercado. **Ma' ti pa tawit pana furu ti pa pati.** [mor] *Vamos a tawit pana flechar pescado.*

taxaka [mor] [ta.tʃa.'ka] (*sustantivo masculino*) Cuyu cuyu. **Kaw ta ana pa taxaka pa tusi noka.** [mor] *Yo quiero comer cuyu cuyu co-cido.*

taz [mor] [tað] (*verbo*) Cortar con instrumento. **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

tazama' [kuy] [ta.za.'maʔ] **ukuti** [mor] [u.ku.'ti] (*verbo*) Viejo. **Ukuti ana.** [mor] *Soy viejo.*

te [mor] [tə] (*verbo*) Sacar. **Te rapa pa tofoka' pa xinaka.** [mor] *Saca la pulga de mi pie.*

te te [mor] [tə tə] (*sustantivo neutro*) Batán. **Umari xi ep nama kamara pa tete.** [mor] *Ella todavía no maneja batán de piedra.*

teke teke [mor] [tə.'kə tə.'kə] **patoa'** [kuy] [pa.to.'aʔ] (*sustantivo masculino*) Sucha. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne po-drida.*

ten [mor] [tən] (*verbo*) Preparar, hacer. **Ati ten ten fu.** [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*

ten ko kinam [mor] [tən ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Tigre pintado. **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pin-tado está matando gente.*

teñ teñ korowa [mor] [teɲ teɲ ko.ro.'wa] (*sustantivo masculino*) Duende mítico. **Iyñ anon teñ teñ korowa.** [mor] *Tengo miedo de*

duende.

ten ten korowa' [mor] [ten ten ko.ro.'waʔ] (*sustantivo*) Ratón silvestre. **Ten ten korowa' oma' pa tukusi pana.** [mor] *El ratón vive dentro de el hueco de palo.*

ten toko rato [mor] [ten to.'ko ra.'to] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa donde el tigre quería matar un chico. **Pa' non namakon pa yoma yikon pa ten toko rato.** [mor] *El hombre mato su hijo en ten toko rato.*

tenetet [mor] [tə.nə.tət] (*sustantivo neutro*) Oreja. **Ta pwim ta tenetetem?** [mor] *Su oreja está sangrando?*

tenetet pana [mor] [te.ne.tet pa.'na] (*sustantivo*) La oreja del palo (un hongo). **Kaw ti katut pa tenetet pana.** [mor] *Vamos a comer todos la oreja del palo (un hongo).*

tenetetem [kuy] [tə.nə.tə.'təm] (*sustantivo*) Tu oreja.

teraman [mor] [te.ra.'man] (*verbo*) Grietar. **Teraman ti katut.** [mor] *Vamos a cortar (leña).*

ti [mor] [ti] (*flexión verbal*) Sujeto plural en el tiempo futuro **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

tifo' [mor] [ti.'foʔ] (*verbo*) Seguir. **Tifo' rapa.** [mor] *Sígueme.*

tifoñ [mor] [ti.'fon] (*sustantivo neutro*) Bejuco medicinal. **Mwi ron pa tifoñ ye pana.** [mor] *Da el bejuco medicinal para él.*

tifuñ [mor] [ti.'fuɲ] (*verbo*) Tener olor. **Ti-fuñ na pa pati.** [mor] *Huele pescado.*

tikin [ti.'kin] [ti.'kin] (*sustantivo masculino*) Ventón. **Suk anon tikin.** [mor] *Yo lancé un ven-tón.*

tima iram [mor] [ti.'ma i.'ram] (*sustantivo neutro*) Sumuqué. **Xi oma naye pa i' tima iram.** [mor] *No hay sumuqué aquí.*

tima makarakaw [mor] [ti.'ma ma.ka.ka.'raw] (*sustantivo masculino*) Tamarindo. **Xi xak nanon tima makakaraw.** [mor] *Yo no chupo tamarindo.*

tima wu [mor] [ti.'ma wu] (*sustantivo neutro*) Arroyo abajo de Monte Azul en el otro lado del río Azul. **Yi ina ye oma ko tima wu.** [mor] *Hay casa grande (de hormiga) en tima wu.*

tima xakaw [mor] [ti.ma tʃa.'kaw] (*sustantivo*) Masa de yuca. **Kaw ta ana pa tima xakaw.** [mor] *Voy a comer la masa de yuca.*

tima xoro [mor] [ti.'ma tʃo.'ro] (*sustantivo*) Tipo de yoperojobobo. **Pa' ta ana pa tima xoro.** [mor] *Voy a matar yoperojobobo.*

tima'okon [mor] [ti.maʔ.o.'kon] (*sustantivo neutro*) Plátano largo. **Xi mwem ta naye yimara tima'okon.** [mor] *Este plátano no está maduro.*

timafot [mor] [ti.ma.'fot] (*sustantivo neutro*) Casa de artesanías. **Ten na raman pa timafot.** [mor] *Trabajan en la casa de artesanía.*

timak [ti.'mak] [ti.'mak] (*sustantivo neutro*) Tierra. **Tu ana timak.** [mor] *Yo cavé la tierra.*

timoraw [mor] [ti.mo.'raw] (*sustantivo masculino*) Pes jabón. **Furu anon timoraw.** [mor] *Yo maté un pez jabón.*

timu [mor] [ti.'mu] (*verbo*) Querer, pensar. **Mom ra timu ma yuwe.** [mor] *Usted quiere tabaco?*

tin [mor] [tin] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del plural en el tiempo futuro con objeto femenino de tercera persona **Furu tin.** [mor] *Vamos a flecharla.*

tipa' [ti.'paʔ] [ti.'paʔ] (*sustantivo masculino*) Pato. **Furu anon tipa'.** [mor] *Yo fleché un pato.*

tipan [mor] [ti.'pan] (*sustantivo neutro*) Brazo. **Tiparako komara.** [mor] *Brazo de él.*

tipwiñ [mor] [ti.'pwijɲ] (*verbo*) Soñar. **Tipwiñ na niko yu.** [mor] *Mi hijo soñó.*

tipwizat [mor] [ti.p^{wi}.i.'ðat] **xik mon'** [kuy] [tʃik monʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga grande. **Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.** [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

tisik [mor] [ti.'sik] (*verbo*) Cortar (con cuchillo). **Tisik anañ.** [mor] *Corté a él [n].*

titim [mor] [ti.'tim] (*verbo*) Acostarse. **Umari titim ana.** [mor] *Estoy acostado.*

titin [kuy] [ti.'tin] (*sustantivo*) Masi.

titot [ti.'tot] [ti.'tot] ou [ti.'toʔ] (*sustantivo neutro*) Chaco. **Ta' ti katut pa titot.** [mor] *Vamos a tumbar el chaco.*

tiyipat [mor] [ti.ji.'pat] (*sustantivo neutro*) Día. **Ma' ta ana pa tiyipat.** [mor] *Yo me voy de día.*

tofop [mor] [to.'fop] (*sustantivo neutro*) Canasto de chonta para comer. **Umari wi nama pa tofop.** [mor] *Ella está tejiendo un tofop.*

toforo' [mor] [to.fo.'ro] (*sustantivo masculino*) Chulupi. **Ak anon toforo'.** [mor] *He pisado un chulupi.*

tok [mor] [tok] (*sustantivo neutro*) Ojo. **Furu ana toki seme.** [mor] *He flechado ojo de un lagarto.*

tok [mor] [tok] (*verbo*) Beber. **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

tok ta [kuy] [tok ta] **kopa'** [mor] [ko.'paʔ] (*sustantivo masculino*) Chicha fuerte. **Xi tok e' natut pa kopa'.** [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

tok xe moro [mor] [tok tʃe mo.'ro] (*sustantivo neutro*) Una maloca antigua. **Maki katut pa omakati tok xe moro maki katut pa wiye asim.** [mor] *Llegamos a nuestra casa de la maloca tok xe moro, llegamos de otra casa.*

tok xi tok [mor] [tok tʃi tok] (*sustantivo neutro*) Uvilla. **Kuxe ta ana pa tok xi tok xak ta ana.** [mor] *Voy desgranar uvilla. voy a chupar.*

toka' [mor] [to.'kaʔ] (*sustantivo*) Turo. **Kaw ti kati pa toka'.** [mor] *Vamos a comer turo.*

tokara tokam [mor] [to.'ka.ra to.'kam] (*sustantivo*) Chulupi. **Xi izat noka tokara tokam, kiw na.** [mor] *Chulupi no pica, muerde.*

toke [kuy] [to.'kə] **tuke** [mor] [tu.'kə] (*sustantivo neutro*) Almendra. **Ta' ana tuke'.** [mor] *Yo corté almendra.*

toki kiwo [mor] [to.ki ki.'wo] (*sustantivo*) Una flecha con punta de hueso. **Umari ten nana pa toki kiwo.** [mor] *Estoy haciendo toki kiwo.*

toki pana [mor] [to.'ki pa.'na] (*sustantivo neutro*) Raiz de palo. **Taz pwin ana toki pana.** [mor] *Yo corté el raiz de palo.*

toki seme [mor] [to.'ki se.'me] (*sustantivo neutro*) Tobillo. **Toki semenako komara.** [mor] *Tobillo del hombre.*

toki wom [mor] [to.ki wom] (*sustantivo*) Algodón. **Fot anon toki wom.** [mor] *Estoy sacando semillas de algodón.*

toko'o [mor] [to.ko.'ʔo] (*sustantivo masculino*) Marmelada de pampa. **Pat ta ana pa toko'o.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada (chica) !cosechate.*

tokoñ [mor] [to.'koɲ] (*sustantivo neutro*) Pene. **Tokoñ pa seme.** [mor] *Pene de lagarto.*

tokon tokon [mor] [to.'kon to.'kon] (*sustantivo masculino*) Tigrillo. **Kaw anon tokon tokon.** [mor] *Yo comí un tigrillo.*

tokosa [mor] [to.'ko.sa] (*sustantivo neutro*) Tipo de sardina. **Uwew yu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati' tokosa.** [mor] *Mi abuelo está matando sardinas. Napa mañ na tokosa pa isikakom.* [mor] *Hay harta sardina en el Rio Azul*

tokosam [mor] [to.ko.'sam][to.ko.'sam] (*sustantivo*) Machete tradicional de chonta. **Ten ta ana pa tokosam yu.** [mor] *Voy a hacer mi tokosam. Umari para mon noka raman namakon pa tokosam.* [mor] *Los hombres se están peleando con terzado.*

tokoti' [kuy] [to.ko.'tiz] (*sustantivo*) Nuestro ojo.

tokowan [to.ko.'wan] [to.ko.'wan] (*sustantivo neutro*) Taitetú, chanco de monte. **Umari kaw naye pa uzup tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

tokozam [mor] [to.ko.'ðam] (*sustantivo neutro*) Lija vegetal. **Ta' ta ana tokozam wiyifum ta ana pa parina.** [mor] *Voy a cortar tokozam, voy a lijar mi arco.*

tom [mor] [tom] (*verbo*) Quemar. **Tom naye titot pa natut pa akop.** [mor] *El chaco está quemado para que la gente siembra la yucca.*

tom [mor] [tom] (*verbo*) Esta negro (quemado). **Tom na pati nati.** [mor] *Esta quemado nuestro pescado.*

tom kama sataw [mor] [tom ka.'ma sa.'taʷ] (*sustantivo femenino*) Bufe negro. **Iyñ non ka tom kama sataw raman kure.** [mor] *Ellos tienen miedo del bufeo negro.*

tom kisik [mor] [tom ki.'sik] (*sustantivo neutro*) Marmelada de monte. **Pat ta ana pa tom kisik.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada.*

tom ko kinam [mor] [tom ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Pantera negra. **Kure ko tom ko kinam umari ñok noko pa wik.** [mor] *La pantera negra está chupando sangre.*

tom pwin [mor] [tom pwin] (*sustantivo neutro*) Un sitio de una maloca antigua que se quemó. **Xi oma naye iten pa tom pwin.** [mor] *No hay gente en tom pwin.*

tom toko towa [mor] [tom to.'ko to.'wa]

(*sustantivo masculino*) Cari-cari. **Umari taz nokon ton toko towa komara.** [mor] *Él está cortando cari-cari para hacer fuego.*

tom wom [mor] [tom 'wom] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Raman watut kat katut pa tom wom.** [mor] *Nosotros quebramos tom wom.*

tom ye werem [mor] [tom je wə'rəm] (*sustantivo neutro*) Manechi negro. **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

tomin [mor] [to.'min] (*verbo*) Apretar. **Tomin anon.** [mor] *Lo apreté / lo exprimí.*

ton [mor] [ton] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto masculino de tercera persona **Pa' ton na patut komara kinam.** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

top [kuy] [top] **tupi** [mor] [tu.'pi] (*sustantivo neutro*) Uña. **Umari u naye tupina.** [mor] *Mi uña está creciendo.*

topak [mor] [to.'pak] (*sustantivo neutro*) Idioma. **Topakati.** [mor] *Nuestro idioma.*

topaka tuku [mor] [to.pa.ka tu.'ku] (*sustantivo neutro*) Párpado. **Zok nañ topaka tuku.** [mor] *Arraño mi párpado.*

topakam [kuy] [to.pa.'kam] (*sustantivo*) Boca della.

topakata [mor] [to.pa.ka.'ta] (*sustantivo masculino*) Abeja gringo. **Xi oma noko topakata pa i.** [mor] *No hay abeja gringa acá.*

topan [mor] [to.'pan] **tuparakon** [kuy] [tu.pa.ra.'kon] (*sustantivo neutro*) Piel. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

topapako' [mor] [to.pa.pa.'koʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga cazadora. **Tok nañ tuxika topapako'.** [mor] *La hormiga negra está tomando miel.*

torat [kuy] [to.'rat] (*sustantivo*) Loro.

towa [to.'wa] [towa] (*sustantivo masculino*) Peta. **Umari kaw noko pa añom komara towa.** [mor] *La peta está comiendo anona.*

towa [mor] [to.'wa] (*sustantivo neutro*) Tiesta de barro. **Umari fota nama pa towa kamara.** [mor] *Ella se fue buscar el tiesto de barro.*

towa [mor] [to.'wa][][] / / (*verbo*) Blanco (color). **Towa na isiki kom.** [mor] *La agua esta blanca.*

towa apam [mor] [to.'wa a.'pam] (*sustantivo*) Paloma torcaza. **Umari kaw nokañ koropan komara towa apam.** [mor] *La paloma torcaza está comiendo paja.*

towa at [mor] [to.'wa at] (*sustantivo neutro*) Caña cayana. **Xakaw ti pa arizam towa at.** [mor] *Vamos a chupar la caña cayana.*

towa kama sataw [mor] [to.'wa ka.'ma sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufo blanco. **Kirik ana towa kama sataw.** [mor] *Yo vi un bufo blanco.*

towa ko pati' [mor] [to.'wa ko pa.'ti?] (*sustantivo neutro*) Sardina blanca. **Oma' mañ na pa towa ko pati'.** [mor] *Hay harta sardina blanca.* **Mwixiñ ana towa ko pati'.** [mor] *Me gusta la sardina blanca.*

towa ko uru' [mor] [to.'wa ko u.'ru?] (*sustantivo masculino*) Caucho blanco. **Ta anon towa ko uru'.** [mor] *Corté caucho blanco.*

towa kuruzip [mor] [to.'wa ku.ru.'ðip] (*sustantivo masculino*) Tipo de hormiga que pica fuerte. **Imwi ye tipara pana oma ko towa kuruzip.** [mor] *La hormiga towa kuruzip vive en rama seca de árbol.*

towa orot [kuy] [to.'wa o.'rot] (*sustantivo*) Peta del monte.

towa pam ka [kuy] [to.'wa pam ka] (*sustantivo*) Pueblo kuyubim.

towa tokoñ [mor] [to.'wa to.'kop] (*sustantivo masculino*) Abeja señorita. **Towa tokoñ pwe nañ miriwañ.** [mor] *Abeja señorita esta en lo huevo de perro.*

towa upwek [mor] [to.wa u.'pwək][to.'wa u.'p'wək] **1.** (*sustantivo masculino*) Chuubi. **Furu ton ana towa upwek.** [mor] *Vamos a matar chuubi.* **2.** (*sustantivo*) Mosquito negro. **Izat napa towa upwek.** [mor] *Me picó el mosquito negro.*

towa yawin [kuy] [to.wa ja.βin] (*sustantivo*) Nube.

towa ye awin [mor] [to.'wa je a.'win] (*sustantivo*) Se hace oscuro el cielo. **Kirik ra pa towa ye awin.** [mor] *Mira se hace oscuro el cielo.*

towa ye tayin [mor] [to.'wa je ta.'jin] (*sustantivo neutro*) Arbol de aceituna. **Fu na pa towa ye tayin.** [mor] *Huele a árbol de aceituna.*

towa ye uxun [mor] [to.'wa je u.'tʃun] (*sustantivo*) Platos de vasija. **Ten ta ana pa towa**

ye uxun. [mor] *Voy a hacer platos de vasija.*

towa ye werem [mor] [to.'wa je wə.'rəm] (*sustantivo neutro*) Manechi blanco. **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

towak tok [mor] [to.'wak tok] (*sustantivo neutro*) Rio Mamore. **Ta' ti pa karapakan pa towak tok.** [mor] *Vamos a sacar karapakan por el rio Mamore.*

towam [kuy] [to.'wam] (*sustantivo*) Venado.

towan [mor] [to.'wan] (*sustantivo*) Totalí. **Xak ti pa towan.** [mor] *Vamos a chupar totalí.*

towaran [kuy] [to.wa.'ran] (*sustantivo*) Loro (esp.).

towaraw [mor] [to.wa.'raw] (*sustantivo masculino*) Loro. **Umari fuyu nana pa towaraw.** [mor] *Estoy criando loro.*

towasi' [mor] [to.wa.'si?] **sarak** [kuy] [sa.'rak] (*sustantivo masculino*) Masi, mono ardilla. **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

towasi' [to.wa.'si?] [to.wa.'siʔ] (*sustantivo neutro*) Motacu. **Fu ana towasi'.** [mor] *Yo quemé motacú.*

towatam [mor] [to.wa.'tam] (*sustantivo*) Chuubi grande. **Kazo ti nipasiko towatam.** [mor] *Vamos a sacar plumas del towatam.*

toxik [kuy] [to.'fik] **tuxik** [mor] [tu.'tʃik] (*sustantivo neutro*) Miel. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

tu [mor] [tu] (*verbo*) Cavar. **Tu ana mimaz.** [mor] *Yo cave arena.*

tu'tu' [kuy] [tuʔ.'tuʔ] (*sustantivo*) Piedra para moler.

tuke [mor] [tu.'kə] **toke** [kuy] [to.'kə] (*sustantivo neutro*) Almendra. **Ta' ana tuke'.** [mor] *Yo corté almendra.*

tuku timikon [kuy] [tu.'ku ti.mi.'kon] **tukuri tim** [mor] [tu.'ku.ri tim] (*sustantivo neutro*) Corazon. **Furu ana tukuri timiko kinam.** [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

tukum [mor] [tu.'kum][tu.'kum] **1.** (*sustantivo*) Gusano de chonta. **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja.* **2.** (*sustantivo*) Tucum. **Xi oma' noko tukum.** [mor] *No hay tukum.*

tukum [kuy] [tu.'kum] (*sustantivo*) Tu ojo.

tukuri tim [mor] [tu.'ku.ri tim] **tuku timikon** [kuy] [tu.'ku ti.mi.'kon] (*sustantivo neutro*) Corazon. **Furu ana tukuri timiko kinam.** [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

tukuru [mor] [tu.'ku.ru] (*sustantivo neutro*) Buchere. **Pa'ani ti pa tukuru.** [mor] *Vamos a cortar buchere.*

tukuwi [mor] [tu.ku.'wi] (*sustantivo neutro*) Hormiga sepe. **Fum ti pa tukuwi.** [mor] *Vamos a tostar hormiga sepe.*

tukuzim [mor] [tu.ku.'ðim] (*sustantivo neutro*) Rodilla. **Tok ma na tukuzimam.** [mor] *Su rodilla esta inchada.*

tukuzip [mor] [tu.ku.'ðip] (*sustantivo neutro*) Aceite de cusimacho. **Mwi'rapa pa uxun ten ta' ana pa tukuzip.** [mor] *Dáme la olla, voy a preparar aceite de cusimacho.*

tun [mor] [tun] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del plural en el tiempo futuro con objeto masculino de tercera persona **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

tun pwin [mor] [tun p^win] (*verbo*) Empujar. **Tun pwin ron.** [mor] *¡empuja lo!*

tun xe onañ [mor] [tun tʃe onañ] (*sustantivo neutro*) Un arroyo con monte. **Yi ipwe mañye tun xe onañ.** [mor] *Tun xe onañ es muy lejo.*

tuneñ [mor] [tu.'nəɲ] **tana puetin** [kuy] [ta.'na pu.e.'tin] (*sustantivo neutro*) Pelo, cabello, hoja [3n]. **Kure umari fota nokañ tuneñ.** [mor] *Él está buscando hoja.*

tuneñ topak [mor] [tu.nəɲ to.'pak] (*sustantivo neutro*) Barba. **Tom nañ tuneñ topaka.** [mor] *Me quemó la barba.*

tuneñ tuku [mor] [tu.'nəɲ tu.'ku] (*sustantivo neutro*) Ceja. **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

tunuku samwin [mor] [tu.nu.'ku sa.'m^win] (*sustantivo neutro*) Corona de palito con

pluma. **Umari ten noko komara pa tunuku samwin.** [mor] *Él está preparando una corona tunuku samwin.*

tuparakon [kuy] [tu.pa.ra.'kon] **topan** [mor] [to.'pan] (*sustantivo neutro*) Piel. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

tupi [mor] [tu.'pi] **top** [kuy] [top] (*sustantivo neutro*) Uña. **Umari u naye tupina.** [mor] *Mi uña está creciendo.*

ture [mor] [tu.'re] (*sustantivo*) Totai (arbol y fruta). **Xak ra pa ture.** [mor] *Chupe la totai (fruta).*

turu mon [mor] [tu.'ru mon] (*verbo*) Petacudo (gordo). **Turu mon komara.** [mor] *El es petacudo (gordo).*

tururu [mor] [tu.ru.'ru] (*sustantivo neutro*) Pintadito. **Oma pa rako ye pana tururu.** [mor] *Pintadito vive dentro de un palo.*

tusi [mor] [tu.'si] (*verbo*) Assar en horno. **Tusi anañ miriwañ.** [mor] *Horneé huevo de perro.*

tusi tok [mor] [tu.si 'tok] (*sustantivo*) Picoa. **Tusi tok ma mon na pa iten.** [mor] *Biguá se convirtió em gente.*

tusum [mor] ['tu.sum] (*sustantivo*) Mono cuatro ojos. **Tusum umari tut noka pa umi umari foro noka.** [mor] *El mono cuatro ojos está caminando en el monte haciendo ruido.*

tut [mor] [tut] (*verbo*) Andar, caminar. **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

tut ak [mor] [tut ak] (*verbo*) Cazar (caminar y mirar). **Tut ak ta ana.** [mor] *Voy a cazar.*

tutip [mor] [tu.'tip] (*sustantivo*) Bacaba. **Kaw na yimop pa tutip.** [mor] *El guaso está comiendo bacaba.*

tutip [kuy] [tu.'tip] (*sustantivo*) Bacaba?

tuxik [mor] [tu.'tʃik] **toxik** [kuy] [to.'ʃik] (*sustantivo neutro*) Miel. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

U

u [mor] [u] (*verbo*) Grande. **U ye mwiyak.** [mor] *El puerco es grande.*

u at [mor] [u 'at] (*sustantivo*) Nombre gen-

eral para la flecha con puga de hueso. **Xi kat e nanañ kiwona u at.** [mor] *No quebre mi flecha u at.*

u tokoñ [mor] [u to.'koŋ] (*sustantivo neutro*) Tipo de abeja que hace su casita con forma de pene. **Pwe nañ pana komara u tokoñ.** [mor] *La abeja u tokoñ vive en palo.*

u ye topak [mor] [u je to.'pak] (*sustantivo neutro*) Labio inferior. **Waza kiw ana u ye topaka.** [mor] *Me mordí el labio inferior.*

u' [mor] [uʔ] (*verbo*) Cansado. **U' zak ana.** [mor] *Estoy cansado (respirando fuerte).*

ufem [mor] [u.'fem] (*sustantivo*) Grupo de los cazadores. **Ma' na ufem pa umi.** [mor] *Grupo de los cazadores se fue al monte.*

ukem [mor] [u.'kəm] (*sustantivo neutro*) Hilo de chonta. **Umari kit nama raman pa ukem.** [mor] *Ellas estan haciendo hilo de chonta.*

ukun [mor] [u.'kun] (*verbo*) Esperar alguna cosa. **Umari ukun nanon izamop.** [mor] *Yo estoy esperando macuca.*

ukuri [mor] [u.ku.'ri] (*sustantivo neutro*) Carne. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

ukuti [mor] [u.ku.'ti] **tazama'** [kuy] [ta.za.'maʔ] (*verbo*) Viejo. **Ukuti ana.** [mor] *Soy viejo.*

um [mor] [um] (*verbo*) Pelliscar. **Um napa kure.** [mor] *Elle me araña.*

umari [mor] [u.ma.'ri] (*partícula*) Progresivo. **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando agua.*

ume [mor] [u.'me] (*verbo*) Mentir. **Maka ume mon niman pa ina yum.** [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

ume' [mor] [u.'məʔ] (*sustantivo*) Pajaro. **Ara na ume'.** [mor] *El pajaro grito.*

umi [mor] [u.'mi] (*sustantivo neutro*) Monte. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.*

umwet [mor] [u.'m^wət] (*sustantivo neutro*) Hambre. **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mí hambre).*

umwezen [mor] [u.mwe.'ðən] (*sustantivo*) Cuervo blanco. **Kaw na umwezen pa iteyi.** [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

unim [mor] [u.'nim] (*sustantivo masculino*) Piraquina negra. **Pwira na komara unim.** [mor] *Está fregada esta piraquina negra.*

upinamon [mor] [u.pi.na.'mon] (*sustantivo masculino*) Getore. **Xi kirik noko komara upinamon.** [mor] *Getore no mira.*

upwek [mor] [u.'p^wək] (*sustantivo masculino*) Mosquito grande. **Pa anon upwek.** [mor] *Yo maté el mosquito grande.*

upwek [mor] [u.'p^wək] (*sustantivo neutro*) Cabeza. **Tuneñ upweyefu yimara.** [mor] *El cabello de ustedes (el pelo de su cabeza).*

upweñ [mor] [u.'p^wəɲ] (*verbo*) Dormir. **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

upweye [mor] [u.p^wə.'je] (*sustantivo neutro*) Fruta. **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *Pacu está comiendo fruta.*

upweye mapak [mor] [u.'p^wə.je ma.'pak] (*sustantivo*) Mazorca de maíz. **Omari kisik nama itoyu pa upweye mapak.** [mor] *Mi mujer está cortando maíz.*

upweyeko yuwin [mor] [u.pwe.je.ko ju.'win] (*sustantivo*) La cabeza del mono (un tipo de tamal). **Kaw ron kati upweyeko yuwin.** [mor] *Coman todos la cabeza del mono.*

upwin [mor] [u.'p^win] (*sustantivo masculino*) Mate. **Pat anon upwin.** [mor] *Yo sorté el mate grande.*

upwirip [mor] [u.p^wi.'rip] (*sustantivo*) Embudo de pescado. **Taz ta ana pa pana ye iram ten ta ana pa upwirip.** [mor] *Me voy a sacar palo de assai. quero hacer un embudo.*

upwizi [mor] [u.p^wi.'ði] (*verbo*) Cazar (hacer expedición). **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de puerco.*

uru [mor] [u.'ru][u.'ru] **1.** (*sustantivo*) Caucho. **Ma' ti mwi na fota rapa pa uru.** [mor] *Vamos buscamos caucho.* **2.** (*sustantivo*) Hamaca de caucho. **Wi ana pa uru.** [mor] *Estoy tejendo una hamaca de caucho.*

uru' [kuy] [u.'ruʔ] **uz** [mor] [uʔ] (*sustantivo neutro*) Nariz. **Uruki kamara.** [mor] *Nariz de ella.*

uru' xat [mor] [u.'ru tʃat] (*sustantivo*) Tipo de hamaca (antiguo). **Ten ti katut pa uru' xat.** [mor] *Vamos hacer tipo de hamaca (antiguo).*

usi [mor] [u.'si] (*verbo*) Viejo (objeto). **Ye usi ye karapakara.** [mor] *Es viejo mi vestimento.*

usiw [mor] [u.'siw][u.'siw] **1.** (*sustantivo neutro*) Flecha de tres puga para pescado. **Furu**

anon owam kon usiwa. [mor] *Yo fleche un yeyú con la flecha de tres pugas. 2. (sustantivo) Una flecha con punta de hueso (de macaco). Xi kat e' nanañ kiwona usiw.* [mor] *No quebre flecha usiwu.*

usiw' [mor] [u.'siwʔ] **tapan** [kuy] [ta.'pan] (sustantivo masculino) Chichilo. **Kirik anon usiw'.** [mor] *He visto un chichilo.*

usumweye tan [mor] [u.su.'m^{wə}.je tan] (sustantivo) Hoja de usumweye (árbol no identificado). **Kirik ana pa yima napa mañ na usumweye tan.** [mor] *Por allá miro hoja de usumweye.*

utataw [mor] [u.ta.'taw] (sustantivo masculino) Ciervo. **Umari tok noko pa kom komara utataw.** [mor] *El ciervo está tomando agua.*

utin [u.'tin] [u.'tin] (sustantivo masculino) Pavo. **Kirik anon utin.** [mor] *Yo vi un pavo.*

utuk [mor] [u.'tuk] (verbo) Corto. **Utuk ye.** [mor] *Está corto.*

utun [mor] [u.'tun] (verbo) Muto, retado. **Utun na ikit.** [mor] *El cuchillo está roto.*

utut [mor] [u.'tut] (sustantivo) Orina. **Fu mañ na utut ita man na raman iten.** [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

uwe [mor] [u.'wə] (sustantivo femenino) Hermana mayor. **Uwe aw ra ika.** [mor] *Hermana,*

ven acá!

uwew [mor] [u.'wəw] **apa'** [kuy] [a.'paʔ] (sustantivo masculino) Abuelo. **Uwew ti komara.** [mor] *Nuestro abuelo.*

uwit [mor] [u.'wit] (sustantivo neutro) Palo de la vida. **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

uxun [u.'tʃun] [u.'tʃun] (sustantivo neutro) Olla de barro. **Xi oma' naye uxun.** [mor] *No hay olla de barro.*

uxuni [mor] [u.tʃu.'ni] (sustantivo neutro) Varrero, carrera, rastro (de animal). **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de cerdo.*

uxuni mwiyak [mor] [u.tʃu.'ni mwi.'jak] (sustantivo) El barrero (la vasija del tropero). **Kirik ta na pa uxuni mwiyak.** [mor] *Voy a mirar el barrero.*

uz [mor] [uʒ] **uru'** [kuy] [u.'ruʔ] (sustantivo neutro) Nariz. **Uruki kamara.** [mor] *Nariz de ella.*

uzip [u.'ðip] [u.'zip] (sustantivo neutro) Cusimacho. **Umari kaw naye pa uzip tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

uzip [mor] [u.'ðip] (sustantivo neutro) Vibora verde. **Pa anañ uzip.** [mor] *Maté una vibora verde.*

W

wa'at [kuy] [βa.'ʔat] (sustantivo) Nombre propio.

waka [mor] [wa.'ka] (sustantivo) La vaca. **Kirik ana pa waka.** [mor] *Miro la vaca.*

waka pi pwek [mor] [wa.'ka pi pwek] (sustantivo neutro) Guineo blanco. **Pa ana waka pi pwek.** [mor] *Yo sembré guineo blanco.*

wakaki [mor] [wa.ka.'ki] (sustantivo) Nuca. **Wakaki yu.** [mor] *Mi nuca.*

wakamop [mor] [wa.ka.'mop] (sustantivo) Mano de perro. **Xi' oma naye wakamop.** [mor] *No hay mano de perro ahora.*

wakawaw [mor] [wa.ka.'waw] (sustantivo) Palo leche leche. **Kamakan kaw na upweyeko wakawaw.** [mor] *La paraba amarilla comio (la fruta de) palo leche leche.*

wakawaw' [mor] [wa.ka.'wawʔ] (sustantivo) Macono. **Waw nokañ kom komara wakawaw'.** [mor] *El macono llama el agua.*

wakawi [mor] [wa.ka.'wi] (verbo) Estar bravo. **Wakawi ana.** [mor] *Estoy bravo.*

wakoran [mor] [wa.ko.'ra][wa.ko.'ran] 1. (verbo) Poco. **Wakoran na mapaku.** [mor] *Hay poco maíz. 2. (verbo) Dos, poco. Wakoran mapaku. [mor] *Hay poco maíz.**

wamop [mor] [wa.'mop] (sustantivo neutro) Maquisapa. **Umari kirik noko pati wamop.** [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

wan [mor] [wan][wan] (verbo) Hacer sexo, tirar. **Umari wan mon na.** [mor] *¿estás acostado con él? Wan ana kure. [mor] *Yo hice sexo con ella.**

wana [mor] [wa.'na] (*sustantivo neutro*) Camino. **Xik ye wana.** [mor] *Camino largo.*

wana ye kom [mor] [wa.'na je kom] (*sustantivo*) Nombre de un lugar (toponimos). **Ma' ti pa wana ye kom.** [mor] *Vamos a wanaye kom (camino de la agua).*

wanako' [mor] [wa.na.'koʔ] (*sustantivo neutro*) Serepapa amarilla. **Xi oma naye ata wanako'.** [mor] *La serepapa amarilla no tiene la espina.*

wanakom [mor] [wa.na.'kom] (*sustantivo*) Gaviota negra. **Umari ze noko wanakom.** [mor] *Está volando la gaviota negra.*

wanaran [kuy] [wa.na.'ran][wa.ra.'nan] (*sustantivo*) Perdiz (esp.).

warak [mor] [wa.'rak] (*sustantivo neutro*) Resina, semen. **Warakikon.** [mor] *Resina de él (para pasar en hilo de flecha).*

warakan [mor] [wa.ra.'kan] (*sustantivo masculino*) Palometa real. **Furu anon warakan.** [mor] *Yo maté una palometa real.*

waraki pana [mor] [wa.ra.'ki pa.'na] (*sustantivo neutro*) Piñon. **Xak mañ waraki pana.** [mor] *Comiste piñon?*

waram [mor] [wa.'ram] **owaram** [kuy] [o.wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

waram [wa.'ram] [wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

waraw [mor] [wa.'raw][wa.'raw] **1.** (*verbo*) Redondo. **Waraw ye.** [mor] *Está redondo.* **2.** (*verbo*) Desviar, vueltear. **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vuelteó harto.*

waraza [mor] [wa.ra.'ða] **waraza'** [kuy] [wa.ra.'ðaʔ] (*sustantivo masculino*) Sabalo. **Umari tapam nama pa waraza.** [mor] *Ella está asando sábalo.*

waraza' [kuy] [wa.ra.'ðaʔ] **waraza** [mor] [wa.ra.'ða] (*sustantivo masculino*) Sabalo. **Umari tapam nama pa waraza.** [mor] *Ella está asando sábalo.*

warop [wa.'rop] [wa.'rop] (*sustantivo neutro*) Bi. **Maram ana tami pa warop.** [mor] *Yo me pinté de bí.*

wasi [mor] [wa.'si] (*verbo*) Llevar. **Wasi anon ikit niko yu.** [mor] *Lo leve cuchillo a mi*

hijo.

wasop [mor] [wa.'sop] (*sustantivo neutro*) Cachorro. **Kaw anon wasop.** [mor] *Yo comí un cachorro.*

watam [wa.'tam] [wa.'tam] (*sustantivo neutro*) Nui. **Pat ana watam.** [mor] *Yo coseché nui.*

wati [mor] [wa.'ti] (*pronombre*) Nosotros. **Raman wati ukuti kati.** [mor] *Ya somos viejos, nosotros.*

watut [mor] [wa.'tut] (*pronombre enfático*) Nosotros exclusivo. **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *La gente tiene miedo de jaguar.*

waw [mor] [waw] (*verbo*) Llamar. **Umari waw namam.** [mor] *Ella esta llamándote.*

wawaway [wa.wa.'waj] [wa.wa.'waj] (*sustantivo masculino*) Sama. **Umari ten nokon wom wawaway.** [mor] *La sama está tejiendo su casa.*

wawi' [kuy] [βa.'βi] (*sustantivo*) Aguja.

waxik [wa.'tʃik] [wa.'tʃik] (*sustantivo masculino*) Monito gorisola **Napa mon na waxik.** [mor] *Hay harto gorisola.*

waza [mor] [wa.'ða] (*pronombre enfático*) Yo. **Waza timu ana iwe.** [mor] *Yo quiero tabaco.*

we [mor] [wə] (*verbo*) Vomitar. **We ta ana.** [mor] *Voy a vomitar.*

we pwin [mor] [wə p^win] (*verbo*) Escupir. **We pwin na.** [mor] *Él escupió.*

wen [mor] [wen] (*verbo*) Ser otro. **Wen kama pa tanaman.** [mor] *La compañera de la mujer.*

wen awin [mor] [wen a.'win] (*sustantivo masculino*) Avión. **Rapat anon wen awin.** [mor] *Yo escuché el avión.* **Kirik ana pa wen awin.** [mor] *Miré el avión.*

wen ko uru' [mor] [wen ko u.'ru] (*sustantivo masculino*) Caucho. **Ta anon wen ko uru'.** [mor] *Corté caucho.*

wen wen [mor] [wən.'wən] (*sustantivo masculino*) Amigo (poseído). **Xatakora raman komara wen wen kati.** [mor] *Las hamacas de nuestros amigos.*

wenem [mor] [wə.'nəm] (*sustantivo masculino*) Cuñado; marido de su hermana. **Paraman ana ko wenemu.** [mor] *Peleé con mi cuñado.*

wep [mor] [wep] (*verbo*) Relampaguear. **Wep na sipwip pwikuñ.** [mor] *Relampagué.*

werem [kuy] [wə.'rəm] (*sustantivo*) Manechi.

wet [mor] [wet] (*verbo*) Casarse. ***Xi wet e' nana.*** [mor] *No estoy casado.*

wet ixé [mor] [wet i.'tʃe] (*sustantivo*) Mariposa nocturna. ***Wet ixé ze napa awin asim.*** [mor] *La borboleta azul vuela alto en la casa.*

wew [mor] [wew] (*verbo*) Correr; fluir. ***Wew ye kom.*** [mor] *El río está corriendo.*

wi [mor] [wi] (*verbo*) Tejer. ***Wi ta ma.*** [mor] *¿estás tejiendo?*

wik [wik] [wik] (*sustantivo neutro*) Sangre. ***Ko inayiko inaw ñok na pa wik.*** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

wik pwin [mor] [wik p^win] (*verbo*) Frotarse. ***Wik pwin nañ.*** [mor] *Él se frotó en él (el banco).*

wikiram [mor] [wi.ki.'ram] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. ***Umari fota nana wikiram papat.*** [mor] *Estoy buscando wikiram papat.*

win [mor] [win] (*verbo*) Gritar. ***Nowa ra maka win nima.*** [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

wipi [mor] [wi'pi] (*sustantivo*) Cuchi. ***Pa' ta ana wipi.*** [mor] *Yo corté cuchi.*

wipi ikat [mor] [wi.'pi i.'kat] (*sustantivo*) Bejuco para curar. ***Ma xi kirik anon wipi ikat.*** [mor] *No veo bejuco para curar.*

wipi tata [mor] [wi.'pi ta.'ta] (*sustantivo neutro*) Fruta de mangue. ***Kaw nañ wipi tata.*** [mor] *Comí fruta de mangue.*

wiran [mor] [wi.'ran] (*sustantivo masculino*) Sarna. ***Xi oma noka wiran ana.*** [mor] *No tengo la sarna (enfermedad).*

wiri wirik [mor] [wi.ri wi.'rik] (*sustantivo*) Un tipo de flecha con veneno. ***Raman watut kat katut pa wiri wirik.*** [mor] *Nosotros quebramos wiri wirik.*

wirik [mor] [wi.'rik] (*verbo*) Coser. ***Wirik anañ wom.*** [mor] *Cosí la camisa.*

wirik toka [mor] [wi.'rik to.'ka] (*sustantivo neutro*) Colchón tejido. ***Ten ti pa wirik toko uru upweye muwem.*** [mor] *Vamos a hacer colchón de mapajo.*

wiuro [mor] [wi.ri.'ro] (*sustantivo neutro*) Cuco. ***Umari aya noka wiuro.*** [mor] *Un cuco esta cantando.*

wiuro wiuro [mor] [wi.ro wi.'ro] (*sustantivo*) Instrumento musical tradicional (parecido flauta). ***Umari fota nana wiuro wirona.*** [mor] *Estoy buscando mi wiuro wiuro.*

wisan [mor] [wi.'san] (*nombre.m / f*) Nieto. ***Wisan ana.*** [mor] *Mi nieto.*

witi' [mor] [wi.'tiʔ] (*sustantivo masculino*) Primo. ***Maki ma witiyu.*** [mor] *Usted llevo, mi primo?*

witiriw [mor] [wi.ti.'riw] (*sustantivo*) Gaviota chica. ***Kirik mon witiriw.*** [mor] *He visto la gaviota chica.*

wiwit [mor] [wi.'wit] (*sustantivo*) Gusano de patuju. ***Map ko asim wiwit.*** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

wiyak [mor] [wi.'jak] (*verbo*) Pelar. ***Wiyak rañ upweye pana.*** [mor] *Pela la fruta!*

wiyak xe [mor] [wi.'jak tʃe] (*sustantivo neutro*) Cuchillo. ***Ta' anon akop kon wiyak xe.*** [mor] *Corté la yuca con cuchillo.*

wiye uxun [mor] [wi.je u.'tʃun] (*sustantivo*) Plato. ***Futuk ana pa wiye uxun.*** [mor] *Busque el plato.*

wiyifum xe pari [mor] [wi.ji.'fum tʃe pa.'ri] (*sustantivo neutro*) Chaaco. ***Ta' ta ana pa wiyifum xe pari.*** [mor] *Voy a cortar chaaco.*

wiyokan [mor] [wi.jo.'kan] (*sustantivo*) Pato putiri. ***Kaw nañ tuneñ tan wiyokan.*** [mor] *Come hoja el pato putiri.*

wizamwip [mor] [wi.ða.'m^wip] (*sustantivo neutro*) Bejuco. ***Ye inayi wizamwip yimara.*** [mor] *Este bejuco es grueso.*

wo [mor] [wo] (*verbo*) Secar. ***Wo tin pa mapwito.*** [mor] *Vamos a secarlo al sol.*

woki [mor] [wo.'ki] (*verbo*) Cantar. ***Woki ta ana.*** [mor] *Voy a cantar.*

wom [βom] [wom] (*sustantivo masculino*) Algodón, ropa. ***Suk anañ wom.*** [mor] *He pegado la camisa.*

won owaw' [mor] [won o.'wawʔ] (*sustantivo masculino*) Chuubi grande pintado. ***Furu anon won owaw'.*** [mor] *Yo fleché el chuubi pintado.*

woy [mor] [woj] (*verbo*) Silbar. ***Woy ma.*** [mor] *Usted silbó.*

wukin [mor] [wu.'kin] (*sustantivo masculino*) Lacran. ***Kirik mon wukin?*** [mor] *Viste la lacrán?*

wukun [mor] [wu.'kun] (*sustantivo mas-*

culino) Yerno. **Aw ra ika wukun.** [mor] *Ven aquí, yerno.*

wukuti [mor] [βu.ku.'ti] (*sustantivo*) Un tipo de pajarito nocturno. **Ara na umwe bukuti.** [mor] *Esta cantando el pajarito noc-*

turno bukuti.

wukuti' [mor] [wu.ku.'tiʔ] (*sustantivo*) Chuubi pintado. **Wukuti' aya na pa isim.** [mor] *El chuubi pintado canta de noche.*

X

xa' [mor] [tʃaʔ] (*sustantivo*) Loro grande. **Umari kaw nokañ sawan xa'.** [mor] *El loro está comiendo maho.*

xak [mor] [tʃak] (*verbo*) Chupar. **Umari xak nima pa upweye pana.** [mor] *Usted está chupando fruta.*

xak iram [mor] [tʃak i.'ram] (*sustantivo*) Pene. **Xi kaw ta nima xak iram.** [mor] *No se come lagarto pene.*

xak o' [mor] [ʃak oʔ] (*sustantivo masculino*) Pakai grande. **Xak anon matata' xak o'.** [mor] *Yo chupé el pakai grande.*

xak xe xamwira [mor] [tʃak tʃe tʃa.m^{wi}.i.'ra] (*sustantivo neutro*) Peto llaho. **Ten mañ na xak xe xamwira.** [mor] *El peto llaho trabaja hartito.*

xaka xaka [mor] [tʃa.'ka tʃa.'ka] (*sustantivo femenino*) Yoperojobobo. **Xi oma nama pa xaka xaka pa yika.** [mor] *No hay yoperojobobo acá.*

xakaw [mor] [tʃa.'kaw] (*verbo*) Masticar. **Umari xakaw pwin nanañ.** [mor] *Lo estoy mascando (bejuco medicinal).*

xamin [kuy] [ʃa.'min] **kamakan** [mor] [ka.ma.'kan] (*sustantivo masculino*) Paraba amarilla. **Kirik anon kamakan pa yirisma.** [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

xañ um [mor] [tʃaɲ 'um] (*sustantivo*) Karapakan de color blanco (antiguo). **Umari wirik nana pa xañ um.** [mor] *Estoy costurando xañ um.*

xan xan [kuy] [tʃan tʃan] **san san** [mor] [san san] (*sustantivo masculino*) Pava huaracachi. **Furu non san san komara.** [mor] *Él mató una pava huaracachi.*

xarapam [mor] [tʃa.ra.'pam] (*adjetivo*) Pegajoso. **Xarapam noka.** [mor] *Es pegajoso.*

xarira' [mor] [tʃa.'ri.raʔ] (*sustantivo neutro*) Arca. **Xi kaw naye pa ixé yimara xarira.** [mor] *La arca no quema.*

xat [tʃat] [ʃat] (*sustantivo masculino*) Hamaca. **Xataki kamara aninyu.** [mor] *La hamaca de mi hermana menor.* **Xatati'** [kuy] *Nuestra hamaca.*

xaw [mor] [tʃaw] (*verbo*) Lavar. **Xaw anon karapakan.** [mor] *Lave la vestimenta / lave el vestido.*

xaw sakasi [mor] [tʃaw sakasi] (*sustantivo*) Lechuza grande. **Kirik nān isim komara xaw sakasi.** [mor] *La lechusa mira de noche.*

xawan [kuy] [tʃa.'wan] **sawan** [mor] [sa.'wan] (*sustantivo neutro*) Majo. **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo.* **Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan.** [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.*

xay [mor] [tʃaj] (*verbo*) Besar. **Xay ana kure puye tama.** [mor] *Yo besé a una muchacha.*

xay [mor] [tʃaj mon] (*verbo*) Alegre. **Xay mon ana.** [mor] *Estoy alegre.*

xay orok [mor] [tʃaj o.'rok] (*sustantivo neutro*) Nombre de una piedra donde el hombre besó la mujer (mítico). **Ma' ti pa xay orok kirik ti pa tanaman.** [mor] *Vamos al xay orok mirar la mujer.*

xi [mor] [tʃi] (*partícula*) Negación. **Xi ma' ta nana.** [mor] *No me voy.*

xi [mor] [tʃi] (*sustantivo*) Gusano del maho. **Nin ti pa xi pa oma ka ti na kaw nati.** [mor] *Vamos a sacar gusano del maho para comer.*

xi ye kom [mor] [tʃi je kom] (*sustantivo neutro*) Una poza (lugar mítico). **Ma' ti pa xi ye kom pa' ti pa pati.** [mor] *Vamos a xi ye kom matar el pescado.*

xik [mor] [tʃik] (*verbo*) Largo. **Xik ye wana.** [mor] *Camino largo.*

xik mon [mor] [tʃik mon] (*sustantivo masculino*) Hormiga culilarga. **Oma ka yimara imwi ye pana xik mon.** [mor] *La hormiga culilarga vive en palo muerto.*

xik mon [kuy] [tʃik mon] **pwirikon** [mor] [p^wi.ri.'kon] (*sustantivo masculino*) Tabano. **Ma' na ay wiki komara pwirikon.** [mor] *El tabano está lleno de sangre.*

xik mon' [kuy] [tʃik monʔ] **tipwizat** [mor] [ti.p^wi.'ðat] (*sustantivo masculino*) Hormiga grande. **Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.** [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

xik tenetep [mor] [tʃik tə.'nə.təp] (*sustantivo masculino*) Conejo de monte. **Kamara umari kirik nokon xik tenetep.** [mor] *Ella está mirando un conejo.*

xik tipan [mor] [tʃik ti.'pan] (*sustantivo*) Borochi. **Oma ko xik tipan pa koropan.** [mor] *Borochi vive en la pampa.*

xik xik [kuy] [ʃik ʃik] **sik sik** [mor] [sik sik] (*sustantivo masculino*) Lorito. **Kirik anon sik sik.** [mor] *Yo vi un lorito.*

xikit xikit [mor] [tʃi.'kit tʃi.'kit] (*sustantivo masculino*) Cascavel. **Pa anon komara xikit xikit.** [mor] *Yo maté una cascabel.*

ximi [mor] [tʃi.'mi] (*verbo*) Mostrar. **Ximi ana ite yu pa kiwona.** [mor] *Yo mostré la flecha a mi padre.*

xin [mor] [tʃin] (*verbo*) Empezar. **Pa pwinika umari xin naye kom.** [mor] *Ahora empezó a llover.*

xinak [mor] [tʃi.'nak] **poy xinak** [kuy] [poj tʃi.'nak] (*sustantivo neutro*) Pie. **Kirik ana xinakaki kamara.** [mor] *Yo vi los pies de la mujer.*

xip [mor] [tʃip] (*verbo*) Envasar, embotellar. **Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.** [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

xiri [mor] [tʃi.'ri] (*verbo*) Seco. **Xiri na ixé.** [mor] *La leña está seca.*

xiri ye tuneñ pana [mor] [tʃi.'ri je tu.'neñ pa.'na] (*sustantivo neutro*) Hoja seca. **Ye xiri ye tuneñ pana.** [mor] *La hoja está seca.*

xiw [mor] [tʃiw] (*verbo*) Untarse. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unté con urucu.*

xiw [mor] [tʃiw] (*verbo*) Estar frío. **Mwi rapa pa xiw ye kom.** [mor] *Me da agua fría.*

xiw ye ani [kuy] [tʃiw je a.'ni] (*sustantivo*) El sur.

xixikat [mor] [tʃi.tʃi.'kat] (*sustantivo masculino*) Jefe antiguo. **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

xixiwit [mor] [tʃi.tʃi.'wit] (*sustantivo*) Grillo grande. **Arapat anon xixiwit.** [mor] *Escuché grillo grande.*

xixok [mor] [tʃi.'tʃok] (*sustantivo masculino*) Grillo saltamonte. **Pa anon komara xixok.** [mor] *Yo maté un grillo saltamonte.*

xok xok [mor] [tʃok 'tʃok] (*sustantivo*) Tucunarecito. **Ruxi ti xok xok.** [mor] *Vamos a asar tucunarecito.*

xokok [mor] [tʃɔ.'kɔk] (*sustantivo neutro*) Anguila. **Kirik ana xokok.** [mor] *Yo vi una anguila.*

xom [mor] [tʃom] (*verbo*) Bañarse, curar. **Xom non kure.** [mor] *Él lo curó.*

xom ko yimop [mor] [ʃom ko ji.'mop] (*sustantivo neutro*) Poza cerca de ses de mayo. **Korom ti pa xom ko yimop.** [mor] *Vamos a entrar a una poza cerca de estancia Seis de Mayo (xom ko yimop).*

xon xon timak [mor] [tʃon tʃon ti.'mak] (*sustantivo neutro*) Hormiga culilarga negra. **Napa mañ na xon xon timak pa yima.** [mor] *Hay harta hormiga culilarga negra por allá.*

xon ye [mor] [tʃon je] (*sustantivo*) Pulso. **Izat ta' xon ye tipara.** [mor] *Me picaron en la muñeca.*

xorariñ [mor] [tʃo.ra.'riɲ] (*sustantivo*) Patito chorarín. **Umari waw nokañ kom komara xorariñ.** [mor] *El patito chorarin llama el agua.*

xororo [mor] [tʃo.ro.'ro] (*sustantivo*) Collar. **Oma pa xororo.** [mor] *El tiene un collar.*

xuri [mor] [tʃu.'ri] (*sustantivo*) Fruta de massaranduba. **Kaw na raman mwiyak pa xuri.** [mor] *Los puercos están comiendo fruta de massaranduba.*

xuwem [mor] [tʃu.'wəm] (*sustantivo neutro*) Total de la pampa. **Ta' ta ana pa xuwem ye koropan.** [mor] *Voy a cortar total de la pampa.*

Y

ya [mor] [ja] (*verbo*) Hablar, conversar. **Ya katut.** [mor] *Conversamos.*

yaforop [mor] [ja.fo.'rop] (*sustantivo masculino*) Pucarara. **Izat napa komara yaforop.** [mor] *La pucarara me picó.*

yakan [mor] [ja.'kan] (*sustantivo*) La fruta (no identificada). **Xak ti pa yakan.** [mor] *Vamos a chupar yakan.*

yakan [mor] [ja.'kan] (*sustantivo neutro*) Cuchara. **Nin rañ yakan.** [mor] *Tráeme la cuchara.*

yanon mwiyak [mor] [ja.non m^wi.'jak] (*sustantivo*) Gusano de tropa. **Omari tut noka yanon mwiyak pa timak.** [mor] *Gusano de tropa anda en la tierra.*

yapaki [mor] [ja.pa.'ki] (*verbo*) Conversar. **Yapaki anan ito yu.** [mor] *Yo conversé con mi madre.*

yapara [mor] [ja.pa.'ra] (*sustantivo neutro*) Isigo grande. **Ta' ti pa yapara.** [mor] *Vamos a tumar el árbol de isigo.*

yasiki wo'at [mor] [ja.si.'ki woʔ.'at] (*sustantivo masculino*) Garza blanca. **Ta' mon ana urukun yasiki wo'at.** [mor] *Yo saqué harta pluma de la garza blanca.*

yasitim [mor] [ja.si.'tim] (*sustantivo neutro*) Clítoris. **Yasitimikin.** [mor] *Clítoris de ella.*

yat [mor] [jat] **yati'** [kuy] [ja.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Diente. **Yasiko komara.** [mor] *Diente de él.*

yati' [kuy] [ja.'tiʔ] **yat** [mor] [jat] (*sustantivo neutro*) Diente. **Yasiko komara.** [mor] *Diente de él.*

yato' [mor] [ja.toʔ] (*sustantivo femenino*) Suegra (habla masculina). **Xi kirik e' nana kamara yato' yu.** [mor] *Yo no vi a mi suegra.*

ye [mor] [je] (*flexión verbal*) Sujeto neutro de tercera persona de la segunda conjugación (variante) **Yimara ritan ye towaye.** [mor] *Este plátano es grande.*

ye [mor] [yə] (*pronombre enfático*) El [n]. **Ye usi ye karapakara.** [mor] *Es viejo mi vestimento.*

yepwepwep [mor] [je p^wə.'p^wəp] (*sustantivo masculino*) Abeja sicaé. **Pwep napa yepwepwep.** [mor] *Abeja sicaé me quemó.*

yifu [mor] [ji.'fu] (*partícula posesiva*) Vuestro, vuestra, de ustedes **Xi oma' nama ina yifu pa i'.** [mor] *La madre de ustedes no está aquí.*

yikam [mor] [ji.'kam] (*partícula posesiva*) Della, su **Ina yikam.** [mor] *Madre della.*

yikatut [mor] [ji.ka.'tut] (*partícula posesiva*) Nuestro, nuestra (exclusivo) **Ina yikatut.** [mor] *Nuestra madre.*

yikin [mor] [ji.'kin] (*partícula posesiva*) Del (n), su **Ite' yikin kure.** [mor] *Padre del [n].*

yikon [mor] [ji.'kon] (*partícula posesiva*) Del (m), su **Ina yikon.** [mor] *Madre del.*

yima' [mor] [ji.'maʔ] (*demonstrativo*) Allá. **Uma ye pana yima'.** [mor] *El árbol está allá.*

yimafot [mor] [ji.ma.'fot] (*sustantivo neutro*) Deposito, oficina. **Oma' pa yimafuta.** [mor] *Estoy en la oficina.*

yimara [mor] [ji.'ma.ra][] (*demonstrativo*) Este. **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla está fregada.*

yimop [ji.'mop] [zi.'mop] (*sustantivo masculino*) Guaso. **Fura furu fu yimop.** [mor] *Ustedes mataron guaso.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

yimuwan [mor] [ji.mu.wan] (*nombre.m / f*) Enemigo. **Kirik anon yimuwan ana.** [mor] *Yo vi mi enemigo.*

yipwepwe [mor] [ji.p^wə.'p^wə] (*sustantivo*) Gente con oreja grande (personaje legendario). **Kirik anon pa wen ko iten pa yipwepwe.** [mor] *Miro otra gente con oreja grande.*

yiti [mor] [ji.'ti] (*partícula posesiva*) Nuestro, nuestra, de nosotros (inclusivo) **Kirik mon wen ko afo' yeti.** [mor] *Viste el amigo de nuestro tío?*

yiwawaw [mor] [zi.wa.'waw] (*sustantivo*) Chuubi grande. **Yiwawaw umari kaw noka pa tarako.** [mor] *El chuubi grande está comiendo gallina.*

yiwowo [mor] [ji.wo.'wo] (*sustantivo*) Perdiz. **Woy na yiwowo.** [mor] *La perdiz está silbando.*

yiwoy [mor] [ji.'woj] (*sustantivo*) Malva. **Ten ta ana pa yiwoy pa kiwin nati pa timak.** [mor] *Voy a hacer escoba con malva*

para varrernos la tierra.

yokopi [mor] [jo.'ko.pi] (*sustantivo neutro*) Vela. **Umari ten nana pa yokopi.** [mor] *Estoy haciendo vela.*

yoma [mor] [jo.'ma] (*nombre.m / f*) Joven. **Timu napa raman yoma.** [mor] *Los jovenes me quieren.*

yu [mor] [ju] (*partícula posesiva*) Mi, mío, mía **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

yum [mor] [jum] (*partícula posesiva*) Tu, tuyo, tuya, su, suya **Ite' yum.** [mor] *Su padre.*

yurat [mor] [ju.'rat] (*sustantivo*) La muela. **May' napa pa yurat.** [mor] *Me duele la muela.*

yure [mor] [ju.'re] **yuwerem** [kuy] [ju.'we.rəm] (*sustantivo masculino*) Piau. **Kaw anon yure.** [mor] *Yo comí un piau.*

yuri [mor] [ju.'ri] **iwiri** [kuy] [i.wi.'ri] (*sustantivo masculino*) Perdiz. **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

yuwe [mor] [ju.'wə] (*sustantivo neutro*) Tabaco. **Waza timu ana yuwe.** [mor] *Yo quiero tabaco.*

yuwerem [kuy] [ju.'we.rəm] **yure** [mor] [ju.'re] (*sustantivo masculino*) Piau. **Kaw anon yure.** [mor] *Yo comí un piau.*

yuwín [ju.'win] [ʒu.'win] (*sustantivo masculino*) Mono. **Xi kaw nana ukuruku yuwín.** [mor] *Yo no como carne de mono.*

Z

zak [mor] [ðak] (*verbo*) Respirar. **Xi zak nama kamara.** [mor] *Ella no está respirando.*

zam [ðam] [zam] (*sustantivo masculino*) Perdiz negra. **Kaw anon zam.** [mor] *Yo comí una perdiz negra.*

ze [mor] [ðe] (*verbo*) Volar. **Ze na.** [mor] *Él voló.*

ze ko karakaw [mor] [ðe ko ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Víbora voladera. **Ze na komara ze ko karakaw.** [mor] *La víbora voladera voló.*

zok [mor] [ðok] (*verbo*) Arrañar. **Zok ron.** [mor] *Rasque le!*

zok pwin [mor] [ðok p^win] (*verbo*) Peinarse. **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella está peinando sus cabellos.*

zúk [mor] [ðuk] (*verbo*) Romper. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

zuri' [kuy] [ʒu.'riʔ] **yuri** [mor] [ju.'ri] (*sustantivo masculino*) Perdiz. **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

Español - Moré-Kuyubim
(alfabético)

A

1pl.excl.II (*flexión verbal*) Natut. [mor] *Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.* [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

1pl.excl.II-2sg (*flexión verbal*) Natufum. [mor] *Umari rapat natufum.* [mor] *Estamos escuchando a usted.*

1pl.excl.nfut (*flexión verbal*) Katut. [mor] *Furu ton katut towasi'.* [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

1pl.excl.poss (*partícula posesiva*) Yikatut. [mor] *Ina yikatut.* [mor] *Nuestra madre.*

1pl.fut-3f (*flexión verbal*) Tin. [mor] *Furu tin.* [mor] *Vamos a flecharla.*

1pl.fut-3m (*flexión verbal*) Tun. [mor] *Yuwin kiw tun napati raman.* [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

1pl.incl.II (*flexión verbal*) Nati. [mor] *Xi kaw e' nati.* [mor] *No comemos.*

1pl.incl.poss (*partícula posesiva*) Yiti. [mor] *Kirik mon wen ko afo'yeti.* [mor] *Viste el amigo de nuestro tío?*

1sg.A:3m.P.nfut.II (*flexión verbal*) Nanon. [mor] *Xi kirik e' nanon namakon.* [mor] *No vi el hombre.*

1sg.fut-3f (*flexión verbal*) Tan. [mor] *Furu tan ma sataw.* [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

1sg.fut-3m (*flexión verbal*) Ton. [mor] *Pa' ton na patut komara kinam.* [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

1sg.fut-3n (*flexión verbal*) Tañ. [mor] *Furu tañ ma tom ye werem.* [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

1sg.II (*flexión verbal*) Nana. [mor] *Umari fota nana pa naransa.* [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

1sg.II-2pl (*flexión verbal*) Nanafufu. [mor] *Umari rapat nanafufu.* [mor] *Estoy escuchando.*

1sg.II-3f (*flexión verbal*) Nanan. [mor] *Xi kirik e' nanan.* [mor] *No la vi.*

1sg.II-3n (*flexión verbal*) Nanañ. [mor] *Umari xakaw pwiñ nanañ.* [mor] *Estoy mas-candolo (bejuco medicinal).*

1sg.nfut (*flexión verbal*) Ana. [mor] *Kaw ta*

ana pa mapak. [mor] *Quiero comer maíz.*

1sg.nfut-2pl (*flexión verbal*) Anafufu. [mor] *Rapat anafufu.* [mor] *El escuchó ustedes.*

1sg.nfut-2sg (*flexión verbal*) Anafum. [mor] *Fota anafum.* [mor] *Te busqué.*

1sg.nfut-3f (*flexión verbal*) Anan. [mor] *Xaw anan tanaman.* [mor] *Lavé la mujer.*

1sg.nfut-3m (*flexión verbal*) Anon. [mor] *Xaw anon karapakan.* [mor] *Lavé la vestimenta.*

1sg.nfut-3n (*flexión verbal*) Anañ. [mor] *Tisik anañ.* [mor] *Lo corté [n].*

1sg.pass (*flexión verbal*) Ta'. [mor] *Um ta' patamu.* [mor] *Me pellizcaron la garganta.*

1sg.poss (*partícula posesiva*) Yu. [mor] *Ito yu.* [mor] *Mi marido.*

2pl.II-1sg (*flexión verbal*) Nifupa. [mor] *Umari rapat nifupa?* [mor] *¿ustedes están me escuchando?*

2pl.II-3n (*flexión verbal*) Nifuñ. [mor] *Umari rapat nifuñ mwiyak?* [mor] *¿ustedes están escuchando puerco de tropa?*

2pl.nfut (*flexión verbal*) Fu. [mor] *Iyíñ fu ko mem kama sataw.* [mor] *Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.*

2pl.nfut-1pl.excl (*flexión verbal*) Fupatut. [mor] *Rapat fupatut pa maki natut.* [mor] *Ustedes nos escucharon cuando llegamos.*

2pl.nfut-1sg (*flexión verbal*) Fupa. [mor] *Rapat fupa pa maki natut.* [mor] *Me escuchasten cuando llegemos.*

2pl.nfut-3n (*flexión verbal*) Fuñ. [mor] *Ta' fuñ.* [mor] *Ustedes lo cortaron.*

2pl.nfut.II (*flexión verbal*) Nifu. [mor] *Fura umari kirik nifu sa'uz.* [mor] *Ustedes estan mirando un gato.*

2pl.poss (*partícula posesiva*) Yifu. [mor] *Xi oma' nama ina yifu pa i'.* [mor] *La madre de ustedes no está aquí.*

2sg.A:1sg.P.II (*flexión verbal*) Nimapa. [mor] *Ume mon nimapa pa waza.* [mor] *No mientas a mi mismo.*

2sg.fut-1sg (*flexión verbal*) Rapa. [mor] *Mwi rapa pa ikitum.* [mor] *Dame su machete.*

- 2sg.fut-3f** (*flexión verbal*) Ran. [mor] *Apikon mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*
- 2sg.fut-3m** (*flexión verbal*) Ron. [mor] *Mwiron pa tifon ye pana.* [mor] *Da le bejuco medicinal.*
- 2sg.fut-3n** (*flexión verbal*) Rañ. [mor] *Nak rañ.* [mor] *Huele él!*
- 2sg.II** (*flexión verbal*) Nima. [mor] *Umari xak nima pa upweye pana.* [mor] *Usted está chupando fruta.*
- 2sg.II-3f** (*flexión verbal*) Niman. [mor] *Maka ume mon niman pa ina yum.* [mor] *No mientas para ella, tu madre.*
- 2sg.II-3m** (*flexión verbal*) Nimon. [mor] *Maka kirik nimon mapwito.* [mor] *No mire el sol.*
- 2sg.II-3n** (*flexión verbal*) Nimañ. [mor] *Xi kirik nimañ atako akop.* [mor] *Usted no vio la rama de yuca.*
- 2sg.nfut** (*flexión verbal*) Ma. [mor] *Furu tañ ma tom ye werem.* [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*
- 2sg.nfut-1pl.excl** (*flexión verbal*) Mapatut. [mor] *Kirik mapatut pa maki natut.* [mor] *Nos miraste cuando llegamos?*
- 2sg.nfut-1sg** (*flexión verbal*) Mapa. [mor] *Te mapa pa tafoka pa xinaka.* [mor] *Usted sacó la niwa de mi pie.*
- 2sg.nfut-3f** (*flexión verbal*) Man. [mor] *Xay man.* [mor] *La beso?*
- 2sg.nfut-3m** (*flexión verbal*) Mon. [mor] *Furu mon ko inayikon sakuti.* [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*
- 2sg.nfut-3n** (*flexión verbal*) Mañ. [mor] *Epe mañ.* [mor] *Usted lo llenó (el cesto).*
- 2sg.poss** (*partícula posesiva*) Yum. [mor] *Ite' yum.* [mor] *Su padre.*
- 3.nfut** (*flexión verbal*) Na. [mor] *Zuk ma na ripapayu.* [mor] *Mi canasta se rompió.*
- 3.nfut-1pl.excl** (*flexión verbal*) Napatut. [mor] *Pa' ton napatut komara kinam.* [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*
- 3.nfut-1pl.incl** (*flexión verbal*) Napati. [mor] *Yuwin kiw tun napati raman.* [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*
- 3.nfut-1sg** (*flexión verbal*) Napa. [mor] *Timu napa raman yoma.* [mor] *Los jóvenes*
- me quieren.*
- 3.nfut-2sg** (*flexión verbal*) Nafum. [mor] *Min ra nafum.* [mor] *Usted debe traer.*
- 3.nfut-3f** (*flexión verbal*) Nan. [mor] *Komara kinam kaw nan kamara.* [mor] *La pantera negra la comió.*
- 3.nfut-3m** (*flexión verbal*) Non. [mor] *Pa' non iten komara ten ko kinam.* [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*
- 3.nfut-3n** (*flexión verbal*) Nañ. [mor] *Raman komara furu ti nañ tom ye werem.* [mor] *Ellos van a matar el manechi negro.*
- 3f.II** (*flexión verbal*) Nama. [mor] *Kamara xi kaw ta nama pa yuwin.* [mor] *Ella no quiere comer mono.*
- 3f.II-1pl.excl** (*flexión verbal*) Namapatut. [mor] *Umari waw namapatut ina yiti.* [mor] *Ella está llamándonos.*
- 3f.II-1pl.incl** (*flexión verbal*) Namapati. [mor] *Umari waw namapati.* [mor] *Ella está llamándonos todos.*
- 3f.II-1sg** (*flexión verbal*) Namapa. [mor] *Umari waw namapa ina yu.* [mor] *Ella está llamándome.*
- 3f.II-2pl** (*flexión verbal*) Namafulu. [mor] *Umari rapat namafulu raman kure.* [mor] *Ellas estan escuchandoles.*
- 3f.II-2pl** (*flexión verbal*) Namafulu. [mor] *Umari waw namafulu.* [mor] *Ella está llamandoles.*
- 3f.II-2sg** (*flexión verbal*) Namafulu. [mor] *Umari rapat namafulu kure.* [mor] *Ella está escuchandole.*
- 3f.II-2sg** (*flexión verbal*) Namam. [mor] *Umari waw namam.* [mor] *Ella esta llamándote.*
- 3f.poss** (*partícula posesiva*) Yikam. [mor] *Ina yikam.* [mor] *Madre della.*
- 3m.II** (*flexión verbal*) Noko. [mor] *Umari tut noko ipwik pa yima'.* [mor] *El oso hormiguero está mirándonos.*
- 3m.II** (*flexión verbal*) Noka. [mor] *Xi kaw e' noka.* [mor] *Él no comió.*
- 3m.II-1pl.incl** (*flexión verbal*) Nokopati. [mor] *Umari rapat nokopati raman.* [mor] *Estan escuchándonos.*
- 3m.II-1sg.** (*flexión verbal*) Nokopa. [mor] *Towa kuruzip izat nokopa towa ku-*

ruzip. [mor] *Towa kuruzip me picó fuerte.*

3m.II-2pl (*flexión verbal*) Nokofufu. [mor] *Umari rapat nokofufu raman kure.* [mor] *Ellos están escuchandoles.*

3m.II-2sg (*flexión verbal*) Nokofum. [mor] *Umari rapat nokofum kure.* [mor] *El está escuchándole.*

3m.II-3f (*flexión verbal*) Nokan. [mor] *Umari ñok nokan nikam yu.* [mor] *El está chupando mi hija.*

3m.II-3m (*flexión verbal*) Nokon. [mor] *Xi kaw nokon aza' kure.* [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

3m.II-3n (*flexión verbal*) Nokañ. [mor] *Xi kirik nokañ atako akop raman.* [mor] *Ellos no viran la rama.*

3m.poss (*partícula posesiva*) Yikon. [mor] *Ina yikon.* [mor] *Madre del.*

3n.II-2pl (*flexión verbal*) Nayefufu. [mor] *Umari rapat nayefufu.* [mor] *El (el puerco de tropa) está escuchandoles.*

3n.II-2sg (*flexión verbal*) Nayefum. [mor] *Umari rapat nayefum mwiyak.* [mor] *El puerco de tropa está escuchándole.*

3n.nfut.II (*flexión verbal*) Ye. [mor] *Yimara ritan ye towaye.* [mor] *Este plátano es grande.*

3n.nfut.III (*flexión verbal*) Naye. [mor] *Xi mwem ta naye yimara tima'okon.* [mor] *Este plátano no está maduro.*

3n.poss (*partícula posesiva*) Yikin. [mor] *Ite' yikin kure.* [mor] *Padre del [n].*

E

abaca (*sustantivo neutro*) Fu ye pana. [mor] *Xi kirik natut pa fu ye pana.* [mor] *No conocimos albahaca.*

abeja barcino (*sustantivo*) Rere. [mor] *Oma ko rere pa manako miriwañ.* [mor] *La abeja barcino vive en el hueco del palo huevo de perro.*

abeja braba (*sustantivo*) Mizan. [kuy]

abeja cola de mono (*sustantivo*) Kifuku yuwin. [mor] *Pira na tuxik ko kifuku yuwin.* [mor] *No sirve la miel de cola de mono.*

abeja gringo (*sustantivo masculino*) Topakata. [mor] *Xi oma noko topakata pa i.* [mor] *No hay abeja gringa acá.*

abeja irereú (*sustantivo neutro*) Pan topak. [mor] *Umari fota noko pa pan topak.* [mor] *Él está buscando abeja irereú.*

abeja italiana (*sustantivo neutro*) Kuruki. [mor] *Mañ mañ ana tuxika kuruki.* [mor] *He sacado miel de abeja italiana.*

abeja pan de yegua (*sustantivo*) Izañ. [mor] *Tuxik ko izañ may' na.* [mor] *La miel de pan de yegua es fuerte.*

abeja posetacú (*sustantivo neutro*) Tawi. [mor] Tawi'. [kuy] *Ta'tañ ana tawi.* [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja posetacú.*

abeja señorita (*sustantivo masculino*) Towa tokoñ. [mor] *Towa tokoñ pwe nañ miriwañ.* [mor] *Abeja señorita está en lo huevo de*

perro.

abeja sicaé (*sustantivo masculino*) Yepwepwep. [mor] *Pwep napa yepwepwep.* [mor] *Abeja sicaé me quemó.*

abuela (*sustantivo femenino*) Apa'. [mor] *Kirik ta ana apayu.* [mor] *Me voy a mirar mi abuela.*

abuelo (*sustantivo masculino*) Apa'. [kuy] Uwew. [mor] *Uwew ti komara.* [mor] *Nuestro abuelo.*

acabar (*verbo*) Api. [mor] *Api na tom ye.* [mor] *Se acabó la quemada.*

aceite de cusimacho (*sustantivo neutro*) Tukuzip. [mor] *Mwi' rapa pa uxun ten ta' ana pa tukuzip.* [mor] *Dáme la olla, voy a preparar aceite de cusimacho.*

achachairu (*sustantivo masculino*) Kanayipi. [mor] Kanazupi. [kuy] *Xak anon kanayipi.* [mor] *Yo chupé achachairu.*

achachairu del monte (*sustantivo*) Takaxi'. [kuy]

acostarse (*verbo*) Titim. [mor] *Umari titim ana.* [mor] *Estoy acostado.*

afilar (*verbo*) Furuk. [mor] *Umari furuk nana pa e ye ikit.* [mor] *Estoy afiliando cuchillo.*

agua (*sustantivo neutro*) Kom. *Umari tok noko pa kom komara utataw.* [mor] *El ciervo*

está tomando agua.

aguai (*sustantivo masculino*) Kafuwip. [mor] **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

aguardente (*sustantivo neutro*) Awaranti. [mor] **Tok ta ana pa awaranti.** [mor] *Voy a beber aguardiente.*

aguja (*sustantivo*) Wawi'. [kuy]

ahora (*sustantivo neutro*) Pwinika. [mor] **Pa pwinika umari xin naye kom.** [mor] *Ahora está empezando la lluvia.*

ajo (*sustantivo neutro*) Sa ye pana. [mor] **Xi oma naye sa ye pana pa i.** [mor] *No hay ajo aquí.*

alconorque (*sustantivo masculino*) Pwiw ye umwezen. [mor] **Piwakon mon na pwiw ye umwezen.** [mor] *El arconoqui está florido.*

alegre (*verbo*) Xay. [mor] **Xay mon ana.** [mor] *Estoy alegre.*

algodón (*sustantivo*) Toki wom. [mor] **Fot anon toki wom.** [mor] *Estoy sacando semillas de algodón.*

algodon (*sustantivo masculino*) Wom. **Suk anañ wom.** [mor] *He pegado la camisa.*

algodoncillo (*sustantivo masculino*) Sipwipikun. [mor] **Koyt pwin anon sipwip-wikun.** [mor] *Saqué envira de algodoncillo.*

alimento (*sustantivo*) Sopa ye tim. [mor] **Xi oma naye sopa yetim.** [mor] *No hay comida.*

allá (*demonstrativo*) Yima'. [mor] **Uma ye pana yima'.** [mor] *El árbol está allá.*

almendra (*sustantivo neutro*) Toke. [kuy] Tuke. [mor] **Ta' ana tuke'.** [mor] *Yo corté almendra.*

almendrillo (*sustantivo neutro*) Kawazan. [mor] **Ta' katut pa pan topak pwe nañ kawazan.** [mor] *Sacamos abeja irereú del almendrillo.*

almidon (*sustantivo neutro*) Fuwen. [mor] **Api na fuwerako akop.** [mor] *Se terminó almidon de yuca.*

alzar (*verbo*) Sik. [mor] **Sik anon.** [mor] *Levanté a él.*

amaibo (*sustantivo neutro*) Korokon. [mor] **Tom ti korokon.** [mor] *Vamos a quemar amaibo.*

amargo (*adjetivo*) Awañ mañ. [mor] **Awan mañ na ruwit.** [mor] *La mangaba está amarga.*

amargo (*verbo*) Awan. [mor] **Wakawaw awan mon na.** [mor] *Palo leche leche és amargo.*

amarillo (*verbo*) Sasik. [mor] **Sasik ka.** [mor] *Este es amarillo.*

amarrar (*verbo*) Pip. [mor] **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

amarrar (*verbo*) Fotom. [mor] **Fotom ti pa xat.** [mor] *Vamos a amarrar hamaca.*

amarrar (*verbo*) Orum. [mor] **Orum ti pa tan.** [mor] *Vamos a amarrar hojas.*

amarrar juntos (*verbo*) Ofo. [mor] **Umari ofo nanon mapaku.** [mor] *Estoy amarando mi maíz.*

amasar (*verbo*) Mutuk. [mor] **Mutuk fu kanowan.** [mor] *Ustedes amasaron chocolatillo (para hacer guarapo).*

amigo (poseído) (*sustantivo masculino*) Wen wen. [mor] **Xatakó raman komara wen wen kati.** [mor] *Las hamacas de nuestros amigos.*

andar (*verbo*) Tut. [mor] **Umari tut noko ip-wik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

andar despacito (*verbo*) Imiram. [mor] **Imwiram sa ra.** [mor] *Andaste despacito.*

anguila (*sustantivo neutro*) Xokok. [mor] **Kirik ana xokok.** [mor] *Yo vi una anguila.*

anguila eléctrica (*sustantivo neutro*) Nuwi. [mor] **Tun napa nuwi'.** [mor] *La anguila eléctrica me dio choque.*

animal no identificado [tipo de gusano] (*sustantivo*) Tawan. [mor] **Pwikipan kaw napa tawan.** [mor] *Perriche come 'tawan'.*

año; verão (*sustantivo neutro*) Kawazi'. [mor] **Xin ta na kawazi' pa xi ye kom.** [mor] *El verano empieza en mayo.*

anta (*sustantivo masculino*) Imin. [kuy] Imwin. [mor] **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

aprender (*verbo*) Apwiñ. [mor] **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

apretar (*verbo*) Tomin. [mor] **Tomin anon.** [mor] *Lo apreté / lo exprimí.*

apretar (*verbo*) Si. [mor] **Umari si nama pa**

kapam. [mor] *Está apretando arepa de maíz.*

aqui (*demonstrativo*) (*demonstrativo*) I'i'. [mor] *Iwan na raman wakoran i'i' namakon.* [mor] *Dos hombres llegaron aquí.*

arbol de aceituna (*sustantivo neutro*) Towa ye tayin. [mor] *Fu na pa towa ye tayin.* [mor] *Huele a árbol de aceituna.*

arbol de tutuma (*sustantivo masculino*) Kakam. [mor] *Kirik mon kakam.* [mor] *Vimos la tutuma (fruta).*

arca (*sustantivo neutro*) Xarira'. [mor] *Xi kaw naye pa ixe yimara xarira.* [mor] *La arca no quema.*

arcilla (*sustantivo neutro*) Namakan. [mor] *Nin tañ nañ namakan kamara.* [mor] *Las mujeres se fueron traer namakan.*

arco (*sustantivo neutro*) Pari. [mor] *Mi rapa pa parinam.* [mor] *Dame tu arco.*

arena (*sustantivo neutro*) Mimaz. [mor] *Tu ana mimaz.* [mor] *Yo cavé arena.*

arepa de maíz (*sustantivo neutro*) Kapam. [mor] *Umari si nama pa kapam.* [mor] *Esta apretando arepa de maíz.*

arrañar (*verbo*) Zok. [mor] *Zok ron.* [mor] *Rasque le!*

arrancar com las manos; desplumar (*verbo*) Kazo. [mor] *Kazo nañ ite ye yati.* [mor] *Rasgó mi diente canino. Kazo toka pa torat* [mor] *Desplumó el loro.*

arroyo abajo de Monte Azul en el otro lado del río Azul (*sustantivo neutro*) Tima wu. [mor] *Yi ina ye oma ko tima wu.* [mor] *Hay casa grande (de hormiga) en tima wu.*

arroyo arriba de Monte Azul hoy conocido como Santo Domingo (*sus-*

tantivo neutro) Nama ra'o. [mor] *Napa mañ na ra'o nama ra'o.* [mor] *Hay harto hormiga en nama ra'o.*

arroz (*sustantivo masculino*) Arusu. [mor] *Kaw non arusuna namam.* [mor] *El ratón comio mi arroz.*

arrozillo de la pampa (*sustantivo masculino*) Mapariko tipa. [mor] *Xi oma nokon mapakiko tipa pa umi.* [mor] *No hay arrozillo de pampa en el monte.*

asado en la hoja (*sustantivo*) Pip toka. [mor] *Ruxi ta ana pa pip toka tukum.* [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

assai (*sustantivo neutro*) Iram. *Ta' ana iram.* [mor] *Yo corté asaí.*

assar (*verbo*) Ruxi. [mor] *Ruxi anon kafuwip.* [mor] *Yo asé aguai.*

assar en horno (*verbo*) Tusi. [mor] *Tusi anañ miriwañ.* [mor] *Horneé huevo de perro.*

auto (*sustantivo*) Pwirik timak. [mor] *Kirik ana pa pwirik timak.* [mor] *Vi la moto.*

ave (esp.) (*sustantivo*) Karok. [mor] *Umari kaw naye karok pa natataw'.* [mor] *El karok está comiendo saballón.*

avión (*sustantivo masculino*) Wen awin. [mor] *Rapat anon wen awin.* [mor] *Yo escuché el avión. Kirik ana pa wen awin.* [mor] *Miré el avión.*

ayer (*sustantivo neutro*) Risapañ. [mor] *Risapañ furu anon yimop komara.* [mor] *Hayer mate este guaso.*

azucar (*sustantivo*) Munañ arizam. [mor] *Kaw ana pa munañ arizam.* [mor] *Comi azucar.*

azul (*verbo*) Naran. [mor] *Naran ye.* [mor] *Es azul.*

F

bacaba (*sustantivo*) Tutip. [mor] *Kaw na yimop pa tutip.* [mor] *El guaso está comiendo bacaba.*

bacaba (*sustantivo neutro*) Iyi'. [mor] *Taz ana iyi'.* [mor] *Cortamos bacaba.*

bacaba? (*sustantivo*) Tutip. [kuy]

bagre (*sustantivo neutro*) Ofo'. [mor] *Kaw ana ofo'.* [mor] *Yo comí un bagre.*

bagrecito (*sustantivo*) Iteyi tata. [mor] *Xi u noka iteyi tata.* [mor] *'iteyi tata' no crece.*

bagrecito (*sustantivo*) Iteyi. [mor] *Kaw na umwezen pa iteyi.* [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

bailar (*verbo*) Op. [mor] *Op ti.* [mor] *Vamos a bailar.*

bajar (*verbo*) Kiyi. [mor] *Kiyi ra.* [mor] *Ba-*

jate!

bañarse (*verbo*) Xom. [mor] *Xom non kure.* [mor] *Él lo curó.*

barba (*sustantivo neutro*) Tuneñ topak. [mor] *Tom nañ tuneñ topaka.* [mor] *Me quemó la barba.*

barbasco en bejuco (*sustantivo masculino*) Mowa. [mor] *Xi imwi' noko owam pa mowa.* [mor] *Pescado yeyú no muere con barbasco del bejuco.*

barbasco en raiz (*sustantivo neutro*) Rimokon. [mor] *Iw ana rimokon.* [mor] *Yo machuqué barbasco del raiz venenosa.*

barbecho (*sustantivo neutro*) Romami. [mor] *Umari ten nana pa romami.* [mor] *Estoy trabajando en el barbecho.*

barbilla (*sustantivo*) A ye yati. [mor] *Pa' napa a ye yati.* [mor] *Me golpeó la barbilla.*

barro (*sustantivo neutro*) Nasiki. [mor] *Tut ma ana xinaka korom ana nasiki.* [mor] *Caminé a pie y entré a un barro.*

basura (*sustantivo neutro*) Kiw. [mor] *Xi oma' naye pa kiw.* [mor] *No está sucio ('no tiene basura').*

batan (*sustantivo neutro*) Te te. [mor] *Umari xi ep nama kamara pa tete.* [mor] *Ella todavía no maneja batán de piedra.*

beber (*verbo*) Tok. [mor] *Komara imwin umari tok noko pa kom.* [mor] *Esta anta está tomando agua.*

bejuco (*sustantivo neutro*) Wizamwip. [mor] *Ye inayi wizamwip yimara.* [mor] *Este bejuco es grueso.*

bejuco medicinal (*sustantivo neutro*) Tifoñ. [mor] *Mwi ron pa tifoñ ye pana.* [mor] *Da el bejuco medicinal para él.*

bejuco medicinal (*sustantivo masculino*) Paw pana. [mor] *Xakaw anon paw pana.* [mor] *Yo mastiqué bejuco medicinal.*

bejuco para curar (*sustantivo*) Wipi ikat. [mor] *Ma xi kirik anon wipi ikat.* [mor] *No veo bejuco para curar.*

bejuco venenoso (*sustantivo*) Mowaw. [mor] *Fota ti pa mowaw.* [mor] *Vamos a buscar mowaw.*

bejuco venenoso (*sustantivo*) Mokon. [mor] *Kirik anon pa mokon.* [mor] *Miramos mokon (bejuco).*

bellaco (*sustantivo neutro*) Karakarpwek.

[mor] *Xak ta ana pa karakarpwek.* [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

besar (*verbo*) Xay. [mor] *Xay ana kure puye tama.* [mor] *Yo besé a una muchacha.*

bi (*sustantivo neutro*) Warop. *Maram ana tami pa warop.* [mor] *Yo me pinté de bí.*

bibosi (*sustantivo*) Moko pari. [mor] *Ta' ti pa moko pari.* [mor] *Vamos a cortar bibosi.*

bici (neologismo) (*sustantivo*) *Kirik ana pa pwirik timak.* [mor] *Vi la moto.*

bicicleta (*sustantivo neutro*) Kawayoxi. [mor] *Xi oma naye kawayoxi.* [mor] *No hay bicicleta.*

bico (*sustantivo neutro*) Moro ye kun. [mor] *Mwi rapa pa moro ye kun xakaw ta ana.* [mor] *Dáme el bico, voy a mascar.*

biriva (*sustantivo neutro*) Pana ye seme. [mor] *Xi kaw natut pa pana ye seme.* [mor] *No comimos biriva.*

blanco (color) (*verbo*) . [mor] *Towa na isiki kom.* [mor] *La agua esta blanca.*

blanquillo (*sustantivo neutro*) Pipan. [mor] *Furu ana pipan.* [mor] *Yo maté uno blanquillo.*

boca (*sustantivo neutro*) Mana topak. [mor] *Mana topaka seme.* [mor] *La boca del lagarto.*

boca della (*sustantivo*) Topakam. [kuy]

bocesar (*verbo*) Katat. [mor] *Katat ana.* [mor] *Bostecé.*

bochecha (*sustantivo*) Foka. [mor] *Xay napa foka yu.* [mor] *Ella besó mi mejilla.*

bonito (*verbo*) Pwirim. [mor] *Pwirim mon mom ra.* [mor] *Usted es bonito.*

borochi (*sustantivo*) Xik tipan. [mor] *Oma ko xik tipan pa koropan.* [mor] *Borochi vive en la pampa.*

borquelona (*sustantivo masculino*) Pwereñ pwereñ. [mor] *Pa anon komara pwereñ pwereñ.* [mor] *Yo maté una garrapata.*

brazo (*sustantivo neutro*) Tipan. [mor] *Tiparako komara.* [mor] *Brazo de él.*

brujo (*sustantivo masculino*) Ikat. [mor] *Ta' nañ uwit komara ikat.* [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

buchere (*sustantivo neutro*) Tukuru. [mor] *Pa' ani ti pa tukuru.* [mor] *Vamos a cortar buchere.*

buefo (*sustantivo femenino*) Sataw. [mor] *Furu tan ma sataw.* [mor] *Usted va a matar el buefo.*

buefo blanco (*sustantivo femenino*) Towa kama sataw. [mor] *Kirik ana towa kama sataw.* [mor] *Yo vi un buefo blanco.*

buefo colorado (*sustantivo femenino*) Mem kama sataw. [mor] *Iyiñ fu ko mem kama sataw.* [mor] *Ustedes tienen miedo del buefo colorado.*

buefo negro (*sustantivo femenino*) Tom kama sataw. [mor] *Iyiñ non ka tom kama sa-*

taw raman kure. [mor] *Ellos tienen miedo del buefo negro.*

búho chico (*sustantivo*) Sukuku'. [mor] *Kirik mañ sukuku'.* [mor] *He visto el búho chico.*

buriti (*sustantivo masculino*) Okon. [mor] Okun. [kuy] *Sum ron pa kom okon.* [mor] *Champé el buriti en agua.*

buscar (*verbo*) Fota. [mor] *Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.* [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

I

cabello (*sustantivo neutro*) Tana puetin. [kuy] Tuneñ. [mor] *Kure umari fota nokañ tuneñ.* [mor] *Él está buscando hoja.*

cabeza (*sustantivo neutro*) Upwek. [mor] *Tuneñ upweyefu yimara.* [mor] *El cabello de ustedes (el pelo de su cabeza).*

cabeza seca (*sustantivo*) Tara tara. [mor] *Kaw mon na tara tara pa pati'.* [mor] *El cabeza seca comió hartó pescado.*

cachorro (*sustantivo neutro*) Wasop. [mor] *Kaw anon wasop.* [mor] *Yo comí un cachorro.*

caerse (*verbo*) Ipan. [mor] *Ipan ti katut.* [mor] *Vamos a caer.*

calabaza hoco (*sustantivo neutro*) Katip. [mor] *Omari pwiti nama kamara pa katip.* [mor] *Ella está cocinando hoco.*

callarse (*verbo*) Nowa. [mor] *Nowa ra maka win nima.* [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

callejear (*verbo*) Furek. [mor] *Furek anon.* [mor] *Me equivoqué por él (el puerco).*

cambará (*sustantivo masculino*) Suwiv. [mor] *Xi oma noko suwiv pa umi.* [mor] *No hay cambará en el monte.*

caminar (*verbo*) *Umari tut noko ipwik pa yima'.* [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

camino (*sustantivo neutro*) Wana. [mor] *Xik ye wana.* [mor] *Camino largo.*

camioneta (*sustantivo neutro*) Pwirip timak. [mor] *Ma' na pa wana pwirip timak.* [mor] *Hay una camioneta en el camino.*

camote (*sustantivo neutro*) Orotiman. [kuy] Rutiman. [mor] *Kaw ana rutiman.* [mor] *Comí un camote.*

camote largo (*sustantivo*) Miriwa'. [kuy]

campo de barro (*sustantivo*) Nin nin. [mor] *Oma' ye kom pa nin nin.* [mor] *Tiene agua in la pampa.*

caña (*sustantivo neutro*) Arizam. [mor] *Yimara arizam ye iwiyiwín ye.* [mor] *Esta caña es muy dulce.*

caña cayana (*sustantivo neutro*) Towa at. [mor] *Xakaw ti pa arizam towa at.* [mor] *Vamos a chupar la caña cayana.*

caña de flecha (*sustantivo neutro*) Kiwo'. [mor] *Umari kat nana pa kiwo.* [mor] *Estoy sacando tacuara.*

canasta para cargar bebé (*sustantivo*) Tapam xe rato. [mor] *Ten ti tapam xe rato.* [mor] *Vamos a hacer cargador de bebé.*

canasto (*sustantivo neutro*) Aripapa'. [kuy] Ripapa. [mor] *Zuk ma na ripapayu.* [mor] *Mi canasta se rompió.*

canasto de asai (*sustantivo*) Iya. [mor] *Mwi rapa pa iya.* [mor] *Dame el canasto de asai.*

canasto de chonta para comer (*sustantivo neutro*) Tofop. [mor] *Umari wi nama pa tofop.* [mor] *Ella está tejiendo un tofop.*

cangrejo (*sustantivo*) Asakara. [mor] *Oma ka asakara pa kom.* [mor] *El cangrejo vive en el agua.*

canao (*sustantivo neutro*) Kawak. [mor] *Am na timu pa koxape na pa kawak.* [mor] *Me*

olvidé del remo en la canoa.

cansado (verbo) U'. [mor] **U' zak ana.** [mor] *Estoy cansado (respirando fuerte).*

cantar (verbo) Woki. [mor] **Woki ta ana.** [mor] *Voy a cantar.*

cantar (un animal) (verbo) Aya. [mor] **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *La rana está cantando.*

capibara (sustantivo neutro) Rokom ye awan. [mor] **Furu tañ ana rokom ye awan.** [mor] *Voy a flechar una capibara.*

cará (sustantivo masculino) Sakaw. **Furu anon sakaw.** [mor] *Yo maté un cará.*

cara (sustantivo) Isi. [mor] Peye. [kuy] **Kamara xay na isi.** [mor] *Ella besó (mi) cara.*

carachupa (sustantivo masculino) Sakuti'. [mor] **Kaw tun katut pakon sakuti'.** [mor] *Vamos a comer la carachupa.*

carachupa gigante (sustantivo masculino) Ko inayikon sakuti'. [mor] **Furu mon ko inayikon sakuti'.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

caracoré (sustantivo neutro) Pwisiriwa. [mor] **Sak raman rañ pwisiriwa.** [mor] *Pica el caracoré.*

carapatilla chiquitita (sustantivo masculino) E ko toko'o. [mor] **Pam mon napa e ko toko'o.** [mor] *Me prendió la carapatilla chiquitita.*

cari-cari (sustantivo masculino) Tom toko towa. [mor] **Umari taz nokon ton toko towa komara.** [mor] *Él está cortando cari-cari para hacer fuego.*

carne (sustantivo neutro) Ukuri. [mor] **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

carne de monte (sustantivo neutro) Nawazip. [mor] **Komara ten ko kinam umari kaw noko pa nawazip.** [mor] *Este tigre pintado está comiendo carne de monte.*

carne pudre (sustantivo neutro) Kuni. [mor] **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

carpintero amarillo (sustantivo) Saka'. [mor] **Kaw mon na saka' osokoy.** [mor] *El carpintero amarillo come harto gusano de palo.*

carpintero amarillo chico (sustantivo)

Moraw. [mor] **Kirik anon pa moraw.** [mor] *Yo ví el carpintero amarillo chiquitito.*

carpintero negro (sustantivo) Pwirik kiki. [mor] **Pwirik kiki kaw mon na pa osokoy.** [mor] *El carpintero negro come gusano de palo.*

carpintero pico rojo (sustantivo) Sakan sakan. [mor] **Ten ta na pa pana sakan sakan.** [mor] *El carpintero pico rojo pica el palo.*

carrera (sustantivo neutro) Uxuni. [mor] **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de cerdo.*

carrita (sustantivo neutro) E ye mwiyak. [mor] **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando agua.*

casa (sustantivo neutro) Asim. [mor] Axim. [kuy] **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

casa (poseída) (sustantivo neutro) Oma'. [mor] **Kaw katut pa oma' kama peke.** [mor] *Comimos en la casa de Peke.*

casa de artesanías (sustantivo neutro) Timafot. [mor] **Ten na raman pa timafot.** [mor] *Trabajan en la casa de artesanía.*

casa temporaria (sustantivo neutro) Fu'ak. [mor] **Ten ti pa fu'ak.** [mor] *Vamos hacer tapiri.*

casa temporaria (sustantivo neutro) Map awin. [mor] **Ten ti pa map awin.** [mor] *Vamos a hacer un abrigo temporario.*

casarse (verbo) Wet. [mor] **Xi wet e' nana.** [mor] *No estoy casado.*

cascavel (sustantivo masculino) Xikit xikit. [mor] **Pa anon komara xikit xikit.** [mor] *Yo maté una cascabel.*

casita de motacú para cazar (sustantivo neutro) Tafot. [mor] **Korom mañ tafotum.** [mor] *Entraste a tu casita para cazar?*

catarro (sustantivo masculino) Muruz. [mor] **Param ana komara muruz.** [mor] *Tosí la flema.*

caucho (sustantivo) Uru. [mor] **Ma' ti mwi na fota rapa pa uru.** [mor] *Vamos buscamos caucho.*

caucho (sustantivo masculino) Wen ko uru'. [mor] **Ta anon wen ko uru'.** [mor] *Corté caucho.*

caucho blanco (*sustantivo masculino*) Towa ko uru'. [mor] **Ta anon towa ko uru'**. [mor] *Corté caucho blanco.*

cavar (*verbo*) Tu. [mor] **Tu ana mi-maz.** [mor] *Yo cave arena.*

cayú (*sustantivo neutro*) Oropwek. [mor] **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

cazar (caminar y mirar) (*verbo*) Tut ak. [mor] **Tut ak ta ana.** [mor] *Voy a cazar.*

cazar (hacer expedición) (*verbo*) Upwizi. [mor] **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de puerco.*

cedro (*sustantivo masculino*) Kawak. [mor] **Tifoñ mon na komara kawak.** [mor] *Huele lindo el cedro.*

ceja (*sustantivo neutro*) Tuneñ tuku. [mor] **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

ceniza (*sustantivo neutro*) Rupwit sikon. [mor] **Maram ana tami pa rupwit sikon.** [mor] *Yo me pinte con ceniza.*

cerca (*verbo*) Tapan. [mor] **Tapan na.** [mor] *Está cerca.*

cesta (*sustantivo neutro*) **Zuk ma na ripa-payu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

chaaco (*sustantivo neutro*) Wiyifum xe pari. [mor] **Ta' ta ana pa wiyifum xe pari.** [mor] *Voy a cortar chaaco.*

chaco (*sustantivo neutro*) Titot. **Ta' ti katut pa titot.** [mor] *Vamos a tumbar el chaco.*

chambar (*verbo*) Sum. [mor] **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Deja el buriti en agua.*

chancho de monte (*sustantivo neutro*) Tokowan. **Umari kaw naye pa uzip tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

chapapa (*sustantivo*) Tawin. [mor] **Ten ti pa tawin.** [mor] *Vamos a hacer chapapa.*

chapapa de gallos verdes (*sustantivo neutro*) Kirisam. [mor] **Tak ron pati' pa kirisam.** [mor] *Puse el pescado en la chapapa.*

chapapear (*verbo*) Tapam. [mor] **Tapam anon.** [mor] *He asado lo (pescado).*

cherimoya (*sustantivo neutro*) Nakatip. [mor] **Xak mañ nakatip.** [mor] *Usted comió chirimoya (contestación).*

chibe (*sustantivo neutro*) Moro'. [mor] **Ten na pa moro'.** [mor] *Ella hizo chivé.*

chibé de yucca (*sustantivo*) Moro' toko akop. [mor] **Kaw ta ana pa moro' toko akop.** [mor] *Voy a comer chibé de yucca.*

chibe fuerte de maíz (*sustantivo neutro*) Ato ye moro'. [mor] **Tuna ito yu pa mapak ten ta ana pa ato ye moro'.** [mor] *Mi esposa muele maíz. voy hacer chibe fuerte.*

chicha de camote (*sustantivo*) Sakasi mazan. [mor] **Tok ta ana pa sakasi mazan.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

chicha de camote (*sustantivo neutro*) Sakasi rutiman. [mor] **Tok ta ana pa sakasi rutiman.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

chicha de maíz blando (*sustantivo neutro*) Ro omon. [mor] **Tok ra ro omon pa sakasi.** [mor] *Toma esta chicha de maíz.*

chicha de payuje (*sustantivo*) Mutuk xe ritan. [mor] **Tok ana pa mutuk xe ritan.** [mor] *Tomé chicha de payuje.*

chicha dulce (*sustantivo neutro*) Sakasi. [mor] **Xi tok e' nana pa sakasi.** [mor] *Yo no tomé chicha dulce.*

chicha fuerte (*sustantivo masculino*) Kopa'. [mor] Tok ta. [kuy] **Xi tok e' natut pa kopa'.** [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

chicha; alcohol (*sustantivo neutro*) Ma xe ani. [mor] **Tok fu pa ma xe ani.** [mor] *Ustedes han tomado un trago (de bebida alcohólica).*

chichilo (*sustantivo masculino*) Tapan. [kuy] Usiw'. [mor] **Kirik anon usiw'.** [mor] *He visto un chichilo.*

choclo asado (*sustantivo neutro*) Raxok ka. [mor] **Fu ra pa ixé pa raxok ka.** [mor] *Assopla el fuego, vamos a asar choclo.*

chocolate de monte (*sustantivo neutro*) Kayiti. [mor] **Xak ti pa kayiti.** [mor] *Vamos a chupar chocolate.*

chocolatillo (*sustantivo*) Kayiti. [kuy]

chocolatillo del monte (*sustantivo masculino*) Kanawan. [kuy] Kanowan. [mor] **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

chonta del monte (*sustantivo masculino*) Owaw'. **Ta' anon owaw'.** [mor] *Yo corte chonta del monte.*

chonta dura (sustantivo neutro) *Tikat na isiki pari.* [mor] Yo tengo una machete de chonta dura.

chonta fina (sustantivo) Fuyu pwira. [mor] *Fota ti pa fuyu pwira na ten nati papi uz.* [mor] Vamos a buscar chonta fina para hacer terzado de barbecho.

chonta lora (sustantivo neutro) Onañ. [mor] *Xak ti pa onañ.* [mor] Vamos a chupar chonta lora.

chuchillo (sustantivo neutro) Sapak. [mor] *Ten ti pa sapak.* [mor] Vamos tumbar el chuchillo.

chulupi (sustantivo masculino) Toforo'. [mor] *Ak anon toforo'.* [mor] He pisado un chulupi.

chulupi (sustantivo) Tokara tokam. [mor] *Xi izat noka tokara tokam, kiw na.* [mor] Chulupi no pica, muerde.

chupar (verbo) Xak. [mor] *Umari xak nima pa upweye pana.* [mor] Usted está chupando fruta.

chupar (verbo) Ñok. [mor] *Ko inayiko inaw ñok na pa wik.* [mor] El murciélago vampiro chupa sangre.

chuubi (sustantivo masculino) Mon owaw. [mor] *Umari ze noka mon owaw.* [mor] El chuubi mon owaw está volando.

chuubi (sustantivo masculino) Towa upwek. [mor] *Furu ton ana towa upwek.* [mor] Vamos a matar chuubi.

chuubi (nombre general) (sustantivo masculino) Kukusi. [mor] *Umari kaw noko kukusi pa kakam.* [mor] El chuubi kukusi está comiendo su presa.

chuubi chico (sustantivo) Moro fofot. [mor] *Umari aya noko pa isim moro fofot.* [mor] El chuubi chico canta de noche.

chuubi chico pintado (sustantivo) Sikiw'. [mor] *Kirik mon sikiw'.* [mor] He visto el chuubi chico pintado.

chuubi grande (sustantivo) Towatam. [mor] *Kazo ti nipasiko towatam.* [mor] Vamos a sacar plumas del towatam.

chuubi grande (sustantivo) Yiwawaw. [mor] *Yiwawaw umari kaw noko pa tarako.* [mor] El chuubi grande está comiendo gallina.

chuubi grande pintado (sustantivo masculino) Won owaw'. [mor] *Furu anon won*

owaw'. [mor] Yo fleché el chuubi pintado.

chuubi noturno (sustantivo masculino) Rexexet. [mor] *Oma' rexexet pa i'i'.* [mor] Hay chuubi noturno aquí.

chuubi pintado (sustantivo) Wukuti'. [mor] *Wukuti' aya na pa isim.* [mor] El chuubi pintado canta de noche.

chuubi pintado (sustantivo) Owaw'. [mor] *Furu anon won owaw'.* [mor] Yo fleché el chuubi pintado.

ciego (sustantivo) Opatok. [mor] *Opatok komara.* [mor] El está siego.

cielo (sustantivo neutro) Awin. *Umari kirik nana awin.* [mor] Estoy mirando el cielo.

ciempiés (sustantivo neutro) Napasini. [mor] *Kirik mañ napasini?* [mor] Viste el cienpies?

ciervo (sustantivo masculino) Utataw. [mor] *Umari tok noko pa kom komara utataw.* [mor] El ciervo está tomando agua.

clítoris (sustantivo neutro) Yasitim. [mor] *Yasitimikin.* [mor] Clitoris de ella.

cocinar (verbo) Pwiti. [mor] *Pwiti ta ana pa akop.* [mor] Voy a cocinar yucca.

cogollo (de açai) (sustantivo neutro) Kuruk pwisi. [mor] *Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram.* [mor] Mi abuela hace estera de cogollo de açai.

cola (sustantivo neutro) Kifu. [mor] *Umari ayari nokañ kifuku xikit xikit.* [mor] La cascavel está balanceando su cola.

colchón tejido (sustantivo neutro) Wirik toka. [mor] *Ten ti pa wirik toko uru upweye muwem.* [mor] Vamos a hacer colchón de mapajo.

collar (sustantivo) Xororo. [mor] *Oma pa xororo.* [mor] El tiene un collar.

comadreja (sustantivo masculino) Aza'. [mor] *Xi kaw nokon aza' kure.* [mor] Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.

comer (verbo) Kaw. [mor] *Kaw ta ana pa mapak.* [mor] Quiero comer maíz.

compañero (nombre.m / f) Napa. [mor] *Napako pwirira'.* [mor] Compañero del tucunaré.

compañero (pariente) (sustantivo) Napakati. [mor] *Kirik anon napakati.* [mor] Lo mire el compañero (pariente).

con dolor (*verbo*) May. [mor] **May ta xi-naka.** [mor] *Duele mi pie.*

con fiebre (*verbo*) Ixe. [mor] **Ixe mon ana.** [mor] *Yo tengo fiebre.*

concha grande (*sustantivo*) Korowa'. [mor] **Xi kaw e' natut korowa'.** [mor] *No se come concha grande.*

condor (*sustantivo*) Moko tama. [mor] **Pa' non sansan komara moko tama.** [mor] *El condor mató esta pava.*

conduru (*sustantivo masculino*) Kaw ko kapari. [mor] **Oma ka yima' kaw ko kapari.** [mor] *Hay conduru ahí.*

conejo de monte (*sustantivo masculino*) Xik tenetep. [mor] **Kamara umari kirik nokon xik tenetep.** [mor] *Ella está mirando un conejo.*

conocer (*verbo*) **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

conversar (*verbo*) Yapaki. [mor] **Yapaki anan ito yu.** [mor] *Yo conversé con mi madre.*

conversar (*verbo*) Ya. [mor] **Ya katut.** [mor] *Conversamos.*

corazon (*sustantivo neutro*) Tuku timikon. [kuy] Tukuri tim. [mor] **Furu ana tukuri timiko kinam.** [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

corona de cuerda (*sustantivo neutro*) Kifuku samwin. [mor] **Umari fota nana kifuku samwin.** [mor] *Yo busqué mi corona de cuerda.*

corona de palito con pluma (*sustantivo neutro*) Tunuku samwin. [mor] **Umari ten noko komara pa tunuku samwin.** [mor] *Él está preparando una corona tunuku samwin.*

corona de pluma (*sustantivo masculino*) Rokom. [mor] **Oma' rokomiko komara.** [mor] *Él tiene una corona rokom.*

correr (*verbo*) Wew. [mor] **Wew ye kom.** [mor] *El río está corriendo.*

cortar (*verbo*) Ta'. [mor] **Kure umari ta' nokon okon.** [mor] *Él está cortando la palmera.*

cortar (*verbo*) Kisik. [mor] **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja me cortó.*

cortar (con cuchillo) (*verbo*) Tisik. [mor] **Tisik anañ.** [mor] *Corté a él [n].*

cortar (con cuchillo) (*verbo*) Pwit. [mor] **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cor-*

tando la siringa.

cortar con instrumento (*verbo*) Taz. [mor] **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

corté el platano verde (*sustantivo*) Ato ye ritan. [mor] **Ta' ana ato ye ritan.** [mor] *Corté el corté el platano verde.*

corto (*verbo*) Utuk. [mor] **Utuk ye.** [mor] *Está corto.*

corvina (*sustantivo masculino*) Mimaz pwek. [mor] **Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.** [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

cosechar (*verbo*) Pat. [mor] **Pat rañ tom kisik.** [mor] *Cosechamos la marmelada.*

coser (*verbo*) Wirik. [mor] **Wirik anañ wom.** [mor] *Cosí la camisa.*

costilla (*sustantivo*) Koriñ. [mor] **Tapam ana koriñ ye mwiyak.** [mor] *Horneé la costilla de puerco de tropa.*

coyakarau (*sustantivo masculino*) Koto'ok. [mor] **Umari aya noko koto'ok.** [mor] *Coyakarau esta cantando.*

crianza (*nombre.m / f*) Irato. [kuy] Rato. [mor] **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

criar (*verbo*) Fuyu. [mor] **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Creé perro doméstico.*

cuchara (*sustantivo neutro*) Yakan. [mor] **Nin rañ yakan.** [mor] *Tráeme la cuchara.*

cuchi (*sustantivo*) Wipi. [mor] **Pa' ta ana wipi.** [mor] *Yo corté cuchi.*

cuchillo (*sustantivo neutro*) Wiyak xe. [mor] **Ta' anon akop kon wiyak xe.** [mor] *Corté la yuca con cuchillo.*

cuchillo (*sustantivo*) Papi uz. [mor] **Mwi rapa pa papi uz.** [mor] *Dáme ton cuchillo.*

cuco (*sustantivo neutro*) Wiriro. [mor] **Umari aya noka wiriro.** [mor] *Un cuco esta cantando.*

cuello (*sustantivo neutro*) Param. [kuy] Patam. [mor] **Uxuni patama.** [mor] *Mi garganta.*

cuervo (*sustantivo*) Korom kom. [mor] **Kaw na pa pati' korom kom.** [mor] *El cuervo está comiendo pescado.*

cuervo blanco (*sustantivo*) Umwezen. [mor] **Kaw na umwezen pa iteyi.** [mor] *El*

cuervo blanco está comiendo un bagrecito.

cuñada (*sustantivo femenino*) Nasiwi. [mor] *Nasiwi yu.* [mor] *Mi cuñada.*

cuñado; hermano de la esposa (*sustantivo masculino*) Apikon. [mor] *Apikon yu mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da el maíz para ella.*

cuñado; marido de su hermana (*sustantivo masculino*) Wenem. [mor] *Paraman ana ko wenemu.* [mor] *Peleé con mi cuñado.*

curar (*verbo*) *Xom non kure.* [mor] *Él lo*

curó.

cusimacho (*sustantivo neutro*) Uzip. *Umari kaw naye pa uzip tokowan.* [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

cuta del monte (*sustantivo neutro*) Pweye tapweteñ. [mor] *Umari okun nokañ raman upweye pweye tapweteñ.* [mor] *Él espera que caiga la fruta de cuta (para comer).*

cuyu cuyu (*sustantivo masculino*) Taxaka. [mor] *Kaw ta ana pa taxaka pa tusi noka.* [mor] *Yo quiero comer cuyu cuyu cocido.*

K

dar (*verbo*) Mwi. [mor] *Mwi napa pa no fon.* [mor] *El me dió la silla.*

dar luz (*verbo*) Awiran. [mor] *Awiran ta ma kamara.* [mor] *Esta dando la luz ella.*

de mañana (*sustantivo neutro*) Risama. [mor] *Kirik anon kamakan pa yi risama.* [mor] *Vi una arara amarilla por la mañana.*

dedo anular (*sustantivo*) Taparañ. [mor] *Taz ta' taparañ umu.* [mor] *Me cortaron el dedo anular.*

defecar (*verbo*) Iwa. [mor] *Iwa' keteri'.* [kuy] *Iwa ana.* [mor] *He defecado.*

deposito (*sustantivo neutro*) Yimafot. [mor] *Oma' pa yimafuta.* [mor] *Estoy en la oficina.*

descascar (*verbo*) Oxok. [mor] *Oxok rañ upweye pana.* [mor] *Descasca el tamarindo.*

desgranar (*verbo*) Kuxe. [mor] *Aw ra ika kuxe ra pa mapak.* [mor] *Ven aquí para rallar maíz.*

desnudarse (*verbo*) Orok. [mor] *Orok na ito yikin.* [mor] *Su marido se desnudó.*

despertarse (*verbo*) Foñ. [mor] *Xi foñ nama.* [mor] *Ella no ha despertado.*

desviar (*verbo*) Waraw. [mor] *Waraw mañ*

na wana. [mor] *El camino vulteoó harto.*

dia (*sustantivo neutro*) Tiyipat. [mor] *Ma' ta ana pa tiyipat.* [mor] *Yo me voy de día.*

diente (*sustantivo neutro*) Yat. [mor] *Yati'.* [kuy] *Yasiko komara.* [mor] *Diente de él.*

diente canino (*sustantivo*) Ite ye yat. [mor] *Kazo nañ ite ye yati.* [mor] *Rasgó mi diente canino.*

dinero (*sustantivo neutro*) Maxiriri. [mor] *Mwi rapa pa maxiriri.* [mor] *Dáme dinero.*

donde (*partícula*) Iya. [mor] *Iya tañ ma.* [mor] *A donde se vá?*

dormir (*verbo*) Upweñ. [mor] *Maka upweñ nima.* [mor] *No duerma!*

dos (*verbo*) Wakoran. [mor] *Wakoran mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

duende mitico (*sustantivo masculino*) Teñ teñ korowa. [mor] *Iyíñ anon teñ teñ korowa.* [mor] *Tengo miedo de duende.*

dulce (*verbo*) Iwiyiwin. [mor] *Iwiyiwin ye pan topak.* [mor] *Miel de irereú es dulce.*

dulce (*adjetivo*) Iwiyiwin ye. [mor] *Xi awan mañ na, xak ti, iwiyiwin ye.* [mor] *No es amargo, vamos a chupar, es dulce.*

M

el (pronombre enfático) Kure. [mor] *Apikonyu mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

el arroyo cerca de Monte Azul (sustantivo neutro) Imwi oñ. [mor] *Xom ta ana pa imwi oñ.* [mor] *Voy a nadar en el arroyo imwi oñ.*

el barrero (la vasija del tropero) (sustantivo) Uxuni mwiyaq. [mor] *Kirik ta na pa uxuni mwiyaq.* [mor] *Voy a mirar el barrero.*

el blanco (sustantivo masculino) Karafo. [mor] *Xi ten ta noka karafo.* [mor] *El blanco no quiere trabajar.*

el castañal en la cabecera del Rio Azul (sustantivo neutro) Kaw xe ofo'. [mor] *Kirik anañ kaw xe ofo'.* [mor] *Yo vi kaw xe ofo'.*

el cocinero (pajaro) (sustantivo) Pip a. [mor] *Kirik anon pa pip a.* [mor] *Miro el cocinero (pajaro).*

el corte del indio (sustantivo neutro) Nin xe ikit. [mor] *Kawak tikin nañ komara pa nin xe ikit.* [mor] *Él cruzo el rio por el Corte del Indio.*

el peto blanco (sustantivo) Mwerem tok. [mor] *Oma ye pam xe mwerem tok.* [mor] *El peto blanco tiene puga.*

el sur (sustantivo) Xiw ye ani. [kuy]

el viento; polvadera (sustantivo neutro) Fuyani. [mor] Puyani. [kuy] *Xi oma' naye fuyani.* [mor] *No hay viento.*

el [n] (pronombre enfático) Ye. [mor] *Ye usi ye karapakara.* [mor] *Es viejo mi vestimento.*

el/ella [m/f] (pronombre enfático) *Apikonyu mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

ella (pronombre enfático) *Apikonyu mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

embarazar (verbo) Inam. [mor] *Inam na kamara anin yu.* [mor] *Mi hermana está embarazada.*

embotellar (verbo) Xip. [mor] *Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.* [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

embudo de pescado (sustantivo) Upwirip. [mor] *Taz ta ana pa pana ye iram ten ta ana pa upwirip.* [mor] *Me voy a sacar palo de assai. quero hacer un embudo.*

empezar (verbo) Xin. [mor] *Pa pwinika umari xin naye kom.* [mor] *Ahora empezó a llover.*

empujar (verbo) Tun pwin. [mor] *Tun pwin ron.* [mor] *¡empuja lo!*

encontrar (verbo) Fut. [mor] *Fut nañ naran.* [mor] *Encontrar naran (resina).* *Xi fut napa naye pa.* [mor] *No podemos encontrar la raíz.*

enemigo (nombre.m / f) Yimuwan. [mor] *Kirik anon yimuwan ana.* [mor] *Yo vi mi enemigo.*

enfermidad (sustantivo neutro) Yimu. [mor] *Fut ana yimu.* [mor] *Estoy enfermo.*

ensayar musica o baile (verbo) Isam. [mor] *Isam rañ.* [mor] *Vamos a ensayar (el baile).*

entrar (verbo) Korom. [mor] *Korom ta ana pa oma' ma.* [mor] *Voy a entrar a su casa.*

envasar (verbo) *Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.* [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

erecto (adjetivo) Kan. [mor] *Xi kan ta noka.* [mor] *Él no va a tener erección.*

erereu barcina (sustantivo neutro) Keze at. [mor] *Kiw nafum keze at.* [mor] *La abeja barcina keze at le mordió.*

erereu negro (sustantivo) Mem tokoñ. [mor] *Naran ye korom ye mem tokoñ.* [mor] *La casa de erereu negro es azul.*

escoba de assai para barrer la casa (sustantivo neutro) Kiwin sisim. [mor] *Umari kiwin nama kamara pa kiwin sisim oma' kama.* [mor] *Ella está barriendo su casa con escoba de assai.*

esconder (verbo) Mon. [mor] *Mon nañ tuxikako maram toko forowa.* [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

escuchar (verbo) Arapat. [mor] *Arapat anon.* [mor] *Lo escuché.*

escupir (verbo) We pwin. [mor] *We pwin na.* [mor] *Él escupió.*

esperar alguna cosa (verbo) Ukun. [mor] *Umari ukun nanon izamop.* [mor] *Yo estoy esperando macuca.*

espina (sustantivo) Pi. [mor] *Suk napa pi.* [mor] *La espina me sunchó.*

espíritu (sustantivo) Kifukun. [mor] *Ma' na kifukun pa kinam.* [mor] *Espíritu se trans-*

formo en tigre.

espíritu maligno (*sustantivo masculino*) Imwi kuti. [mor] **Maki komara imwi kuti.** [mor] *Vino uno espíritu maligno.*

esposa (*nombre.m / f*) Ito. [mor] **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

espuma (*verbo*) Iw. [mor] **Iw anon mowa.** [mor] *Hice el barbasco espumar.*

esta (*demostrativo*) Kamara. [mor] **Pwirip na kamara itoyiko yimop.** [mor] *La hembra se huyó.*

esta salado (*verbo*) Kamañ. [mor] **Kamañ na pati.** [mor] *El pescado esta salado.*

estancia ses de mayo (*sustantivo neutro*) Komiko utataw. [mor] **Furu furu ti ti pa komiko utataw.** [mor] *Vamos a cazar cerca de una estancia Seis de Mayo (komiko utataw).*

estar borracho (*verbo*) Imi' kopa. [mor] **Imi' kopa ana.** [mor] *Estoy borracho.*

estar bravo (*verbo*) Wakawi. [mor] **Wakawi ana.** [mor] *Estoy bravo.*

estar feo (*verbo*) Pwiraka. [mor] **Pwira ka komara.** [mor] *Él es feo.*

estar fraco (*verbo*) Fuxi. [mor] **Fuxi mon ana.** [mor] *Estoy muy débil.*

estar frío (*verbo*) Xiw. [mor] **Mwi rapa pa xiw ye kom.** [mor] *Me da agua fría.*

estar lleno (cosa) (*verbo*) Epe. [mor] **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*

estar loco (*verbo*) Ani iten. [mor] **Ani mañ na iten.** [mor] *Esta loco (otra persona).*

estar rendido (*verbo*) Raman. [mor] **Raman na timu.** [mor] *Estoy exhausto.*

estar sordo (*verbo*) Sa mon. [mor] **Sa mon na Rosendo.** [mor] *Rosendo esta sordo.*

este (*demostrativo*) Yimara. [mor] **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla está fregada.*

este (*demostrativo*) Komara. [mor] **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.*

estera de motacú (*sustantivo neutro*) Iwi. [mor] Iwi'. [kuy] **Umari wi nama pa iwirakin kamara.** [mor] *Ella está tejiendo su estera.* **Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram.** [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açai.*

estornudar (*verbo*) Axi'am. [mor] **Axi'am ana.** [mor] *Estornudé.*

existir (*verbo*) Mat. [mor] **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mi hambre).*

exprimir (*verbo*) Munuk. [mor] **Munuk nañ ito yu tuxik ko kuruki.** [mor] *Exprimió mi mujer la miel de lo peto abeja (abeja italiana).*

N

farofa (*sustantivo neutro*) Aw piyita. [mor] **Aw piyita pa pati'.** [mor] *Farofa de pescado.*

farofa de carne (*sustantivo neutro*) Axe pa moro. [mor] **Kaw ta ana pa axe pa moro pa nawazi.** [mor] *Voy a comer farofa de carne de monte.*

farofa de carne (*sustantivo neutro*) Aw piyita nawazi. [mor] **Mwi' rapa puye tama pa aw piyita pa nawazi.** [mor] *Dar la farofa de carne a la muchacha.*

feo (*verbo*) Pira. [mor] **Pira na.** [mor] *Está mal.*

flecha de tres puga para pescado (*sustantivo neutro*) Usiw. [mor] **Furu anon owam kon usiwa.** [mor] *Yo fleche un yeyú con la flecha de tres pugas.*

flojo (*verbo*) Tawan. [mor] **Tawan mon na**

karafó. [mor] *El blanco es flojo.*

flor (*sustantivo neutro*) Piwañ. [mor] **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El picaflores está chupando una flor.*

fluir (*verbo*) **Wew ye kom.** [mor] *El río está corriendo.*

fregar (*verbo*) **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla se fregó.*

frijol (*sustantivo masculino*) Komata. [mor] **Pa non komata komara.** [mor] *Ella sembró poroto.*

frotarse (*verbo*) Wik pwin. [mor] **Wik pwin nañ.** [mor] *Él se frotó en él (el banco).*

fruta (*sustantivo neutro*) Upweye. [mor] **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *Pacu está comiendo fruta.*

fruta (esp.) (*sustantivo*) Mixup. [kuy]

fruta de mangué (*sustantivo neutro*) Wipi tata. [mor] *Kaw nañ wipi tata.* [mor] *Comí fruta de mangué.*

fruta de massaranduba (*sustantivo*) Xuri. [mor] *Kaw na raman mwiyaq pa xuri.* [mor] *Los puercos están comiendo fruta de massaranduba.*

fuego (*sustantivo neutro*) Ixe. [mor] Ixe'. [kuy] *Komara umari fota noko pa ixé.* [mor] *Él está buscando leña.*

fuego de cocina (*sustantivo*) Ipitira'. [kuy]

fuerza (*sustantivo*) Pwi. [mor] *Pwi mon ana.* [mor] *Tengo mucha fuerza.*

fut.pl (*flexión verbal*) Ti. [mor] *Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.* [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

fut.sg (*flexión verbal*) Ta. [mor] *Kaw ta ana pa ukuri waram.* [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

Ñ

gafas (*sustantivo neutro*) Kirik tok. [mor] *Mwi rapa kirik tok opa tok ana.* [mor] *Dáme las gafas, no puedo ver.*

gallina (*sustantivo*) Tarako'. [kuy] *Ariya tarako'.* [kuy] *Huevo de gallina.*

garrapatilla (*sustantivo*) I' ka toko'o. [mor] *Pa' ta ana pa i' ka toko'o.* [mor] *Voy a matar una garrapatilla.*

garza blanca (*sustantivo masculino*) Yasiki wo'at. [mor] *Ta' mon ana urukun yasiki wo'at.* [mor] *Yo saqué harta pluma de la garza blanca.*

garza rozada (*sustantivo neutro*) Rarawazi'. [mor] *Oma tuneñ rarawazi' pa oma ana.* [mor] *En mi casa tengo la pluma de garza rozada.*

gato (*sustantivo masculino*) Sa'uz. [mor] *Raman komara umari kirik nokon sa'uz.* [mor] *Ellos están mirando un gato.*

gato tigre (*sustantivo masculino*) Pa' ariyi. [mor] *Furu ton ana komara pa' ariyi.* [mor] *Voy a flechar este gato-tigre.*

gaviota (*sustantivo*) Sa'a . [mor] *Kirik mon sa'a.* [mor] *He visto la gaviota.*

gaviota chica (*sustantivo*) Witiriw. [mor] *Kirik mon witiriw.* [mor] *He visto la gaviota chica.*

gaviota negra (*sustantivo*) Wanakom. [mor] *Umari ze noko wanakom.* [mor] *Está volando la gaviota negra.*

general (*sustantivo neutro*) Afut. [mor] Aput. [kuy] *Furu ana afut.* [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

gente (*sustantivo masculino*) Iten. [mor] *Pa'*

non iten komara ten ko kinam. [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

gente con oreja grande (personaje legendario) (*sustantivo*) Yipwepwe. [mor] *Kirik anon pa wen ko iten pa yipwepwe.* [mor] *Miro otra gente con oreja grande.*

getore (*sustantivo masculino*) Upinamon. [mor] *Xi kirik noko komara upinamon.* [mor] *Getore no mira.*

golpear (*verbo*) Pa'. [mor] *Pa' anon.* [mor] *Golpé a él.*

gordura (*sustantivo neutro*) Mafum. [mor] *Um nañ mafoma komara.* [mor] *Él pellizco mi gordura.*

goyabilla (*sustantivo*) Munurip. [mor] *Oma' munurip pa oñoka pa wisan.* [mor] *Hay una hoja de goyabilla en el ombligo del niño.*

grande (*verbo*) U. [mor] *Uye mwiyaq.* [mor] *El puerco es grande.*

granizo (*sustantivo neutro*) Pwi ye kom. [mor] *Risapañ ipan mañ na pwi ye kom.* [mor] *Ayer cayó hartito granizo.*

grietar (*verbo*) Teraman. [mor] *Teraman ti katut.* [mor] *Vamos a cortar (leña).*

grillo grande (*sustantivo*) Xixiwit. [mor] *Arapat anon xixiwit.* [mor] *Escuché grillo grande.*

grillo saltamonte (*sustantivo masculino*) Xixok. [mor] *Pa anon komara xixok.* [mor] *Yo maté un grillo saltamonte.*

gritar (*verbo*) Win. [mor] *Nowa ra maka win nima.* [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

grupo de los cazadores (*sustantivo*) Ufem. [mor] **Ma' na ufem pa umi.** [mor] *Grupo de los cazadores se fue al monte.*

gualuza (*sustantivo neutro*) Mororo. [mor] **Tu ti pa mororo.** [mor] *Vamos a cavar gualuza.*

guapomo de casa (*sustantivo neutro*) Kaw ko karara. [mor] **Xak ta ana katat kaw ko karara.** [mor] *Voy a chupar guapomo del arbol.*

guapomo del monte (*sustantivo neutro*) Katat. [mor] **Pat ana katat.** [mor] *Yo coseché guapomo.*

guarapo de chocolatillo (*sustantivo neutro*) Mutuk pa kanowan. [mor] **Fota ta ana pa kanowam pa tok ta ana pa mutuk pa kanowam.** [mor] *Voy a buscar chocolatillo para tomar guarapo.*

guarapo de miel (*sustantivo neutro*) Mutuk toka tuxik. [mor] **Tok ta ana pa mutuk pa tuxik.** [mor] *Quiero tomar guarapo de miel.*

guarapo de turino (*sustantivo neutro*) Mutuk mwisop. [mor] **Tok ta' ana pa mutuk mwisop.** [mor] *Voy tomar guarapo de turino.*

guardar (*verbo*) Matasi. [mor] **Matasi rañ toki wom pa kapawin.** [mor] *Guardar las semillas de algodón en una cabaza.*

guaso (*sustantivo masculino*) Yimop. **Fura furu fu yimop.** [mor] *Ustedes mataron guaso.*

guayaba (*sustantivo neutro*) Mayawa. [mor] **Xak ti pa mayawa.** [mor] *Vamos a chupar guayaba.*

guineo blanco (*sustantivo neutro*) Waka pi pwek. [mor] **Pa ana waka pi pwek.** [mor] *Yo sembré guineo blanco.*

gusanera (*sustantivo*) Okam. [mor] **Kiw napa okam.** [mor] *Gusano me mordió.*

gusano (*sustantivo*) Kap. [mor] **Umari kaw noka kap pa tuneñ ipik.** [mor] *Gusano come hoja de suruba.*

gusano (*sustantivo*) Ati atin. [mor] **Xi kirik anon pa atin atin.** [mor] *No veo el gusano atin atin.*

gusano de chonta (*sustantivo*) Owaw. [mor] **Fota ti pa wen ko owaw.** [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

gusano de chonta (*sustantivo*) Tukum. [mor] **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

gusano de chonta (*sustantivo masculino*) Mowaw. [mor] **Fota ti pa wen ko owaw.** [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

gusano de la almendra (*sustantivo*) Kifu tuke. [mor] **Kaw ta ana pa kifu tuke.** [mor] *Voy a comer gusano de la almendra.*

gusano de patuju (*sustantivo*) Wiwit. [mor] **Map ko asim wiwit.** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

gusano de tarumacillo (*sustantivo masculino*) Kapan. [mor] **Kirik tun kaw ko kapan ta kaw nokon ma.** [mor] *Vamos a ver se los gusanos estan comiendo el tarumacillo.*

gusano de tropa (*sustantivo*) Yanon mwiyak. [mor] **Omari tut noka yanon mwiyak pa timak.** [mor] *Gusano de tropa anda en la tierra.*

gusano del maho (*sustantivo*) Xi. [mor] **Nin ti pa xi pa oma ka ti na kaw nati.** [mor] *Vamos a sacar gusano del maho para comer.*

gusano peludo (*sustantivo*) Raxumwiñ. [mor] **Pap napa raxumwiñ.** [mor] *Gusano peludo me picó.*

gusano peludo (*sustantivo*) Nakarañ. [mor] **Pa ta anon nakarañ.** [mor] *Voy a matar gusano peludo.*

gusta (*verbo*) Mixim. [mor] **Mixim anañ tuxik ko kuruki.** [mor] *Me gusta la miel de abeja peto/abeja italiana.*

O

hablar (*verbo*) **Ya katut.** [mor] *Conversamos.*

hacer (*verbo*) Ten. [mor] **Ati ten ten fu.** [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*

hacer bulla (*verbo*) Foron mañ. [mor] **Foron mañ na oma kati.** [mor] *Hace harto ruido en nuestra casa.*

hacer humo (*verbo*) **Iw anon mowa.** [mor] *Hice el barbasco espumar.*

hacer ruido (verbo) Foron mañ na oma kati. [mor] Hace harto ruido en nuestra casa.

hacer sexo (verbo) Wan. [mor] *Umari wan mon na.* [mor] ¿estás acostado con él? *Wan ana kure.* [mor] Yo hice sexo con ella.

hacha (sustantivo neutro) Pwere pwere te. [mor] *Ta' ana pana kon pwere pwere te.* [mor] Yo corté el árbol con hacha.

halcón (sustantivo) Irimon. [kuy]

hamaca (sustantivo masculino) Xat. *Xataki kamara aninyu.* [mor] La hamaca de mi hermana menor. *Xatati'.* [kuy] Nuestra hamaca.

hamaca de caucho (sustantivo) *Wi ana pa uru.* [mor] Estoy tejendo una hamaca de caucho.

hambre (sustantivo neutro) Umwet. [mor] *Mat napa pa umwet.* [mor] Tengo hambre (lit. hay para mí hambre).

harina de maíz (sustantivo) Moro' toko mapak. [mor] *Kaw ta ana pa moro' toko mapak.* [mor] Voy a comer harina de maíz.

harina mezclada de yuca con maíz (sustantivo neutro) Moro ko mapak. [mor] *Kaw ta ana pwiye pa moro ko mapak.* [mor] Voy a comer ahora harina de yuca con maíz.

harto (partícula) Mwiye. [mor] *Xak mwiye ana pa fu'a'.* [mor] Yo comí harta papaya.

harto (f) (partícula) Man. [mor] *Fu mañ na utut ita man na raman iten.* [mor] Huele mal la orina, mucha gente orinó.

harto (m) (partícula) Mon. [mor] *Kaw mon na watam mwiri zowan.* [mor] La torcaza come harto nui.

harto (n) (partícula) Mañ. [mor] *Waraw mañ na wana.* [mor] El camino vulteoó harto.

harto [m] (verbo) Napa mon. [mor] *Napa mon na mapak.* [mor] Hay harto maíz.

harto [n] (verbo) Napa mañ. [mor] *Napa mañ na ruwi.* [mor] Hay harto mangaba.

haver nariz tapado (verbo) Osañ. [mor] *Osañ ana.* [mor] Estoy con nariz tapado.

heces (sustantivo neutro) Mon. [mor] *Ak ana monoko kinam.* [mor] Pise en las heces de perro.

hermana mayor (sustantivo femenino) Uwe. [mor] *Uwe aw ra ika.* [mor] Hermana, ven acá!

hermana menor (sustantivo femenino)

Anin. *Anin aw ra ika.* [mor] Hermana, ven acá!

hermano mayor (sustantivo masculino) Atiñ. [mor] *Atiñ yu.* [mor] Mi hermano mayor.

hermano menor (sustantivo masculino) Ayi. *Ayiyu.* [mor] Mi hermano menor.

hermoso (verbo) Ipwirim. [mor] *Ipwirim marañ ye oma ko sawan.* [mor] La casa de sawan es muy bonita.

higado (sustantivo neutro) Sawan. [mor] *Kaw ana sawana mwiya.* [mor] Comí higado de tropero.

hija (sustantivo femenino) Nikam. [mor] *Umari ñok nokan nikam yu.* [mor] Mi hija está chupando (leche).

hijo (sustantivo masculino) Niko. [mor] *Niko aw ra ika.* [mor] Hijo, ven acá!

hilo de chonta (sustantivo neutro) Ukem. [mor] *Umari kit nama raman pa ukem.* [mor] Ellas estan haciendo hilo de chonta.

hoja (sustantivo neutro) Tan. [mor] *Ye inayi tan yimara.* [mor] Esta hoja es grande.

hoja de usumweye (árbol no identificado) (sustantivo) Usumweye tan. [mor] *Kirik ana pa yima napa mañ na usumweye tan.* [mor] Por allá miro hoja de usumweye.

hoja seca (sustantivo neutro) Xiri ye tuneñ pana. [mor] *Ye xiri ye tuneñ pana.* [mor] La hoja está seca.

hoja [3n] (sustantivo neutro) *Kure umari fota nokañ tuneñ.* [mor] Él está buscando hoja.

hombre (sustantivo masculino) Namakon. [mor] Tanaman. [kuy] *Xi kirik e' nanon namakon.* [mor] No vi el hombre.

hombro (sustantivo) Tapam ye tipara. [mor] *Kiw nañ tapam ye tipara.* [mor] Me mordió el hombro.

horcón (sustantivo neutro) Nama kura. [mor] *Tu nati a pa nati nama kura.* [mor] Cavemos un pozo para plantar el horcón.

horcón lateral (sustantivo neutro) Tamañ nara. [mor] *Tu nati pa pa nati pa tamañ nara.* [mor] Cavemos un pozo para plantar el horcón lateral.

hormiga (sustantivo masculino) Ra'o'. [mor] *Izat napa ra'o'.* [mor] La hormiga roxa me

pico.

hormiga (*sustantivo*) Aroxinat. [kuy]

hormiga cazadora (*sustantivo masculino*) Topapako'. [mor] **Tok nañ tuxika topapako'**. [mor] *La hormiga negra está tomando miel.*

hormiga culilarga (*sustantivo masculino*) Xik mon. [mor] **Oma ka yimara imwi ye pana xik mon.** [mor] *La hormiga culilarga vive en palo muerto.*

hormiga culilarga (*sustantivo*) Ruxit nak. [mor] **May' napa izat ye ruxit nak.** [mor] *Me duele la picada de culilarga.*

hormiga culilarga negra (*sustantivo neutro*) Xon xon timak. [mor] **Napa mañ na xon xon timak pa yima.** [mor] *Hay harta hormiga culilarga negra por allá.*

hormiga grande (*sustantivo masculino*) Tipwizat. [mor] Xik mon'. [kuy] **Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.** [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

hormiga sepe (*sustantivo neutro*) Tukuwi. [mor] **Fum ti pa tukuwi.** [mor] *Vamos a tostar hormiga sepe.*

hueco (*sustantivo neutro*) Iman. [mor] **Pa' ti kati pa iman.** [mor] *Vamos a cavar un hueco.*

huehuemiche (*sustantivo*) Mem uz. [mor] **Oma' mem uz pa koropan.** [mor] *Hay hue-*

huemiche en la pampa.

huele feo (*verbo*) Sa mañ. [mor] **Sa mañ na utuyi tokowan.** [mor] *Es hedionda la orina del taitetú.*

hueso (*sustantivo neutro*) At. [mor] **Kat na ata.** [mor] *Quebré mi hueso.*

hueso de pescado (*sustantivo neutro*) Atako pati'. [mor] **Nak ana atako pati'.** [mor] *Huele a hueso de pescado.*

huevo (*sustantivo neutro*) Ariya. [kuy] Ariza. [mor] **Ariya ko towa'.** [kuy] *Huevo de peta de monte.* **Ariza tarako.** [mor] *Huevo de pollo.*

huevo de perro (*sustantivo*) Miriwañ. [mor] **Tusi anañ miriwañ.** [mor] *Horneé huevo de perro.*

huevos de pescado (lit. feces de pescado) (*sustantivo*) Monoko pati. [mor] **Kirik ana pa monoko pati napa mañ na pa yima.** [mor] *Veó huevas de pescado. hay harto allá.*

huir (*verbo*) Pwirip. [mor] **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.* **Pwirip na komara oyon.** [mor] *Esta urina se huyó.*

humo (*sustantivo neutro*) Iwi'. [mor] **Napa mañ na iwi'.** [mor] *Hay harto humo.*

huso (*sustantivo neutro*) Apa'. [mor] **Munup na pa apa'.** [mor] *Tejé con huso.*

P

idioma (*sustantivo neutro*) Topak. [mor] **Topakati.** [mor] *Nuestro idioma.*

imperativo negativo (*partícula*) Maka. [mor] **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

inchado (*verbo*) Sik mañ. [mor] **Sik mañ na xinakakon.** [mor] *Está inchado su pie.*

instrumento muscial tradicional (*sustantivo*) Taran. [mor] **Ten ana taranyu.** [mor] *Hizo mi taran.*

instrumento musical tradicional (parecido flauta) (*sustantivo*) Wiro wiro. [mor] **Umari fota nana wiro wirona.** [mor] *Estoy buscando mi wiro wiro.*

intestino (*sustantivo neutro*) Mukuri mon. [mor] **Wirik pwin titikin ana mukuri muneñ mwiyak.** [mor] *Me quité el intestino del tropero.*

irse (*verbo*) Ma'. [mor] **Xi ma' e' natut.** [mor] *No nos fuimos.*

irse cerca (*verbo*) Aw. [mor] **Aw ta ana pa yima' pa isikakom.** [mor] *Voy allá, al Río Azul.*

isigo (*sustantivo*) Tatawari. [mor] **Taz ta ana pa tatawari.** [mor] *Voy a cortar isigo.*

isigo (*sustantivo neutro*) Monap. [mor] **Xi oma naye monap.** [mor] *No hay fruta de isigo.* **Xak ta ana pa monap.** [mor] *Voy a chupar la fruta de isigo.*

isigo grande (*sustantivo neutro*) Yapara. [mor] **Ta' ti pa yapara.** [mor] *Vamos a tumar el árbol de isigo.*

itaúva (*sustantivo neutro*) Kok. [mor] **Fota ti pa kok ten ta ana pa kawak.** [mor] *Vamos buscar itauba, voy a hacer canoa.*

R

jatuarana (*sustantivo masculino*) Pafoz. [mor] *Xi kaw natut pakon pafoz.* [mor] *No comimos jatuarana.*

jausi (*sustantivo neutro*) Rafokon. [mor] *Furu tin fu rafokon.* [mor] *Usted va a matar un jausi.*

jefe antiguo (*sustantivo masculino*) Xixikat. [mor] *Atiñiko xixikat kanikani.* [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

jefe antiguo (*sustantivo masculino*) Kanikani. [mor] *Atiñiko xixikat kanikani.* [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

jejen (*sustantivo*) Kapwin upwe'. [mor] *Izat napa kapwin upwe' upweyu.* [mor] *Los je-*

jenes me picaban na cabeça.

jobobosi (*sustantivo*) Kufurum. [mor] *Xi kiw noka kufurum.* [mor] *Jobobosi no muerde.*

jochi (*sustantivo*) Pimon. [kuy]

joven (*nombre.m / f*) Yoma. [mor] *Timu napa raman yoma.* [mor] *Los jóvenes me quieren.*

jugar (*verbo*) Apayan. [mor] *Umari apayan natut.* [mor] *Estamos jugando.*

juntar (*verbo*) Kum. [mor] *Kum ra pa ixé, kipwiri ana.* [mor] *Junte la leña (al fuego), estoy com frío.*

juntar (una cosa) (*verbo*) Fun. [mor] *Fun na raman pa okon.* [mor] *Juntamos el buriti.*

S

karapakan de color blanco (antiguo) (*sustantivo*) Xañ um. [mor] *Umari*

wirik nana pa xañ um. [mor] *Estoy costurando xañ um.*

T

la boyé (*sustantivo*) Nupiram. [mor] *Nupiram kaw na pa namam.* [mor] *La boyé come rata.*

la cabeza del mono (un tipo de tamal) (*sustantivo*) Upweyeko yuwin. [mor] *Kaw ron kati upweyeko yuwin.* [mor] *Coman todos la cabeza del mono.*

la cascara de wembe (un bejuco) (*sustantivo*) Ofot. [mor] *Kirik ta ana pa ofot.* [mor] *Voy a mirar la cascara de wembe.*

la charagua del arco (parte de arco) (*sustantivo*) Oñokam. [mor] *Kirik ra pa oñokam.* [mor] *Mire la charagua del arco (parte de arco).*

la cintura (*sustantivo*) Pip timu. [mor] *Furu ta' pip timu.* [mor] *Él ha flechado mi cintura.*

la estrella (*sustantivo masculino*) Pipio'. [kuy] Pipiyo'. [mor] *Umari kirik nakon pipiyo' kamara.* [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

la fruta (no identificada) (*sustantivo*) Yakan. [mor] *Xak ti pa yakan.* [mor] *Vamos a chupar yakan.*

la gama (*sustantivo masculino*) Sewen. [mor] *Mwixiñ mon na sewen pa koropan.* [mor] *La gama le gusta mucho de la pampa.*

la luna (*sustantivo masculino*) Panawo'. *Towa raman na panawo'.* [mor] *La luna esta llena.*

la muela (*sustantivo*) Yurat. [mor] *May' napa pa yurat.* [mor] *Me duele la muela.*

la oreja del palo (un hongo) (*sustantivo*) Tenetet pana. [mor] *Kaw ti katut pa tenetet pana.* [mor] *Vamos a comer todos la oreja del palo (un hongo).*

la posa de los cuervos (*sustantivo neutro*) Furu xi uzip pwek. [mor] *Oma kuki pa furu xi uzip pwek.* [mor] *Hay la piraña en furu xi uzip pwek.*

la posa donde se sacaba barro (*sustantivo neutro*) Mwem ye timak. [mor] *Ma' ta ana pa mwem ye timak fota ta ana pa timak.* [mor] *Voy a ir a mwem ye timak buscar barro.*

la vaca (*sustantivo*) Waka. [mor] *Kirik ana pa waka.* [mor] *Miro la vaca.*

labio inferior (*sustantivo neutro*) U ye topak. [mor] *Waza kiw ana u ye topaka.* [mor] *Me mordí el labio inferior.*

labio superior (*sustantivo*) Awín ye topak. [mor] *Kamara kiw napa awín ye topaka.* [mor] *Ella mordió mi labio superior.*

lacran (*sustantivo masculino*) Wukin. [mor] *Kirik mon wukin?* [mor] *Viste la lacrán?*

lagarto (*sustantivo neutro*) Seme. [mor] Seme'. [kuy] *Mana topaka seme.* [mor] *La boca del lagarto.*

lagrimas (*sustantivo*) Kumi tok. [mor] *Kamara win nañ kumi tuku.* [mor] *Ella limpió mi lágrima.*

lamer (*verbo*) Kezek. [mor] *Kezek anañ kima ye umu.* [mor] *Lamí mi palma.*

lanzar (*verbo*) Pim. [mor] *Pim anañ.* [mor] *Lo lancé.*

largo (*verbo*) Xik. [mor] *Xik ye wana.* [mor] *Camino largo.*

larva (*sustantivo*) Mowaw'. [kuy]

larva de chonta (*sustantivo*) Osokoy. [mor] *Ruxi anon osokoy pa kaw ta ana.* [mor] *Asei gusano para comer. Xi oma' naye osokoy* [mor] *No hay gusano*

lavar (*verbo*) Xaw. [mor] *Xaw anon karpakan.* [mor] *Lave la vestimenta / lave el vestido.*

lechuza grande (*sustantivo*) Xaw sakasi. [mor] *Kirik nān isim komara xaw sakasi.* [mor] *La lechusa mira de noche.*

lejo (*sustantivo neutro*) Ipwe. [mor] *Ma' na pa ipwe nikam yu.* [mor] *Mi hija se fue lejos.*

leña (*sustantivo neutro*) *Komara umari fota noko pa ixe.* [mor] *Él está buscando leña.*

lengua (*sustantivo neutro*) Kapayak. [mor] Kapayakati'. [kuy] *Sum na kapayaka pa ixe.* [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

leon (*sustantivo masculino*) Mwem ko kinam. [mor] *Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.* [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

leoncito (*sustantivo masculino*) *Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.* [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

levantarse (*verbo*) Ak. [mor] *Ak ra.* [mor] *Levantarse.*

liendre (*sustantivo neutro*) Arizako iw. [mor] *Kure oma arizako iw.* [mor] *Ella tiene harto liendre.*

liga de pescado (*sustantivo neutro*) Kiriki'. [mor] *Pañ mañ na kiriki'.* [mor] *Huele a liga de pescado.*

ligoso (*verbo*) Izañ. [mor] *Xi kaw ta nana pa izañ ko pati'.* [mor] *Yo no como pescado ligoso.*

lija vegetal (*sustantivo neutro*) Tokozam. [mor] *Ta' ta ana tokozam wiyifum ta ana pa parina.* [mor] *Voy a cortar tokozam, voy a lijar mi arco.*

limpiar (*verbo*) Kiwin. [mor] *Kiwin anañ.* [mor] *Yo lo limpié (el; chaco).*

llamar (*verbo*) Waw. [mor] *Umari waw namam.* [mor] *Ella esta llamándote.*

llave (*sustantivo neutro*) Sayat. [mor] *Xi oma naye sayat pa nama kawit.* [mor] *No hay llave en Ricardo Franco.*

llave (*sustantivo neutro*) Kina. [mor] *Fota ta ana pa kina pa umi.* [mor] *Me voy a buscar llave en el monte.*

llegar (*verbo*) Iwan. [mor] *Iwan ana pa oma ana.* [mor] *Llege en mi casa.*

llenar (*verbo*) *Epe mañ.* [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*

llevar (*verbo*) Wasi. [mor] *Wasi anon ikit niko yu.* [mor] *Lo leve cuchillo a mi hijo.*

llorar (*verbo*) Añ. [mor] *Añ mon na raman itene.* [mor] *Los itene lloraron.*

lluvia (*sustantivo*) Panerikom. [kuy]

lobo de rio (*sustantivo masculino*) Am araz. [mor] *Komara am araz umari kaw noko pa pati.* [mor] *El lobo del rio está comiendo pescado.*

lontra (*sustantivo masculino*) Karara. [mor] *Umari kawak noko karara.* [mor] *La lontra está nadando.*

lora (*sustantivo*) Mara'. [mor] *Kaw nañ ruwi mara'.* [mor] *A la lora le gusta comer mangabas.*

lorito (*sustantivo masculino*) Sik sik. [mor]

Xik xik. [kuy] **Kirik anon sik sik.** [mor] *Yo vi un lorito.*

lorito amarillo (sustantivo) Keyek keyek. [kuy]

loro (sustantivo masculino) Towaraw. [mor] **Umari fuyu nana pa towaraw.** [mor] *Estoy criando loro.*

loro (sustantivo) Torat. [kuy]

loro (esp.) (sustantivo) Towaran. [kuy]

loro chuto (sustantivo masculino) Kawit. **Kaw na pa mapak komara kawit.** [mor] *Loro chuto come maíz.*

loro grande (sustantivo) Xa'. [mor] **Umari kaw nokañ sawan xa'.** [mor] *El loro está comiendo maho.*

luciérnaga (sustantivo) Kirik isim. [mor] **Kirik isim ze na pa isim.** [mor] *Luciérnaga vuela de noche.*

lúcuma (sustantivo) Apan. [mor] **Umari kaw noka tokowan pa apan.** [mor] *El taitetú esta comiendo lúcuma.*

lugar cerca de Monte Azul (casa de los yeyu) (sustantivo neutro) Oma ko owam. [mor] **Oma ko raman napakati pa oma ko owam.** [mor] *Viven nuestro pariente en oma ko owam.*

U

maceta para machucar karapakan (sustantivo) Pap xe karapakan. [mor] **Ten ta ana pa pap xe karapakan.** [mor] *Voy a hacer una maceta para machucar el karapakan.*

machacar (verbo) Ep. [mor] **Ep nañ kira.** [mor] *Machacó la yerba medicinal.*

machete (sustantivo neutro) Ekit. [kuy] Ikit. [mor] **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame tu machete.*

Machete tradicional de chonta (sustantivo) Tokosam. [mor] **Ten ta ana pa tokosam yu.** [mor] *Voy a hacer mi tokosam.* **Umari para mon noka raman namakon pa tokosam.** [mor] *Los hombres se están peleando con terzado.*

macono (sustantivo) Wakawaw'. [mor] **Waw nokañ kom komara wakawaw'.** [mor] *El macono llama el agua.*

macuca (sustantivo masculino) Izamop. **Oma arirako izamop naran ye.** [mor] *Macuca tiene huevos azules.*

madre (sustantivo femenino) Ina'. **Maki ma inayu pa kirik nima pa.** [mor] *Madre, usted vino para mirar?*

maduro (verbo) Mwem. [mor] **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *Este leoncito está mirandonos.*

maíz (sustantivo masculino) Mapak. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

maíz tostado y molido (sustantivo neutro) Kakarakaw. [mor] **Kaw ta ana pa kakarakaw.** [mor] *Voy a comer maíz tostado.*

majo (sustantivo neutro) Sawan. [mor] Xawan. [kuy] **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo.* **Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan.** [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.*

malo (verbo) **Pira na.** [mor] *Está mal.*

malva (sustantivo) Yiwoy. [mor] **Ten ta ana pa yiwoy pa kiwin nati pa timak.** [mor] *Voy a hacer escoba con malva para varrernos la tierra.*

manduria (sustantivo) Korok korok. [mor] **Umari kaw nokañ natataw' korok korok.** [mor] *El manduria está comiendo sabalón.*

manechi (sustantivo) Werem. [kuy]

manechi blanco (sustantivo neutro) Towa ye werem. [mor] **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

manechi negro (sustantivo neutro) Tom ye werem. [mor] **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

mangaba (sustantivo neutro) Ruwi'. [mor] **Xak pi fu ruwi'.** [mor] *Ustedes chuparon las mangabas.*

manguarí (sustantivo) Aw' aw'. [mor] **Umari pa nokon pati' aw' aw'.** [mor] *Este manguarí está pescando.*

mano (sustantivo) Opoyet parati'. [kuy]

mano de perro (*sustantivo*) Wakamop. [mor] *Xi' oma naye wakamop.* [mor] *No hay mano de perro ahora.*

mantener (*verbo*) Pam. [mor] *Pam ran.* [mor] *¡sosténla!*

manzana de adán (*sustantivo*) Koro koro. [mor] *Komara um nañ koro koro kati.* [mor] *El pellizco mi manzada de adan.*

mapajo (*sustantivo neutro*) Muwem. [mor] *Ta ti pa muwem.* [mor] *Vamos a tumar mapajo.*

maquisapa (*sustantivo neutro*) Wamop. [mor] *Umari kirik noko pati wamop.* [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

mara (*sustantivo neutro*) Tata wiran. [mor] *Kaw ana toki tata wiran.* [mor] *Comimos semilla de mara.*

marayahu (*sustantivo neutro*) Apa'. [mor] *Xak ti pa apa'.* [mor] *Vamos a chupar marayahu.*

mari mono (*sustantivo neutro*) Owaram. [kuy] Waram. [mor] *Kaw ta ana pa ukuri waram.* [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

marido (*nombre.m / f*) *Ito yu.* [mor] *Mi marido.*

mariposa (*sustantivo*) Sanana. [mor] *Ze na pa awin sanana.* [mor] *Vuela arriba la mariposa.*

mariposa azul (*sustantivo*) Karapan. [mor] *Yi pwirim mañ na karapan.* [mor] *Bonita és la mariposa azul.*

mariposa nocturna (*sustantivo*) Wet ixé. [mor] *Wet ixé ze napa awin asim.* [mor] *La borboleta azul vuela alto en la casa.*

mariwi (*sustantivo masculino*) Sutaw'. [mor] *Xi oma' noko sutaw' pa i'i'.* [mor] *No hay mariwi aquí.*

marmelada de monte (*sustantivo neutro*) Tom kisik. [mor] *Pat ta ana pa tom kisik.* [mor] *Voy a cosechar la marmelada.*

marmelada de pampa (*sustantivo masculino*) Toko'o. [mor] *Pat ta ana pa toko'o.* [mor] *Voy a cosechar la marmelada (chica) ¡cosechate.*

martin pescador (*sustantivo masculino*) Atat. [mor] *Umari kaw noko pa pati' yimara atat.* [mor] *Martin pescador esta comiendo pescado.*

masa de yuca (*sustantivo*) Tima xakaw. [mor] *Kaw ta ana pa tima xakaw.* [mor] *Voy a comer la masa de yuca.*

masi (*sustantivo masculino*) Sarak. [kuy] Towasi'. [mor] *Furu ton katut towasi'.* [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

masi (*sustantivo*) Titin. [kuy]

massaco de carne e yuca (*sustantivo neutro*) Sak sum. [mor] *Ten ta ana pa sak sum ritan.* [mor] *Voy a preparar un massaco con plátano.*

massaco de choclo (*sustantivo neutro*) Mwinim pa. [mor] *Kaw ta ana pwiye pa mwinim pa.* [mor] *Voy a comer massaco de choclo ahorita.*

masticar (*verbo*) Xakaw. [mor] *Umari xakaw pwin nanañ.* [mor] *Lo estoy mascando (bejuco medicinal).*

matar (*verbo*) Furu. [mor] *Furu ton ana komara pa' ariyi.* [mor] *Voy a flechar este gatotigre.*

mate (*sustantivo masculino*) Upwin. [mor] *Pat anon upwin.* [mor] *Yo sorté el mate grande.*

matico (*sustantivo neutro*) Kawazako. [mor] *Xi fot e' nanon kawazako.* [mor] *No encontré matico. Kirik ana pa kawazako.* [mor] *Miré el matico.*

matrinchá (*sustantivo*) Mem kun. [mor] *Furu anon mem kun.* [mor] *Maté matrinchá.*

mazorca de maiz (*sustantivo*) Upweye mapak. [mor] *Omari kisik nama itoyu pa upweye mapak.* [mor] *Mi mujer está cortando maiz.*

menstruar (*verbo*) Awup. [mor] *Awup na kamara tanaman.* [mor] *La mujer está menstruando.*

mentir (*verbo*) Ume. [mor] *Maka ume mon niman pa ina yum.* [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

mescla de castana, yuca y hueso molido (*sustantivo neutro*) Koreñ koreñ. [mor] *Oma at pa i'i koreñ koreñ.* [mor] *Hay hueso alla en koreñ koreñ.*

miel (*sustantivo neutro*) Toxik. [kuy] Tuxik. [mor] *Mon nañ tuxikako maram toko forowa.* [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

mirar (*verbo*) Kirik. [mor] *Umari kirik nokopati wamop.* [mor] *La maquisapa está*

mirandonos.

mojado (*verbo*) Mom. [mor] **Mom na.** [mor] *Está mojado.*

moler (*verbo*) **Ep nañ kira.** [mor] *Machacó la yerba medicinal.*

monito gorisola (*sustantivo masculino*) Waxik. **Napa mon na waxik.** [mor] *Hay harto gorisola.*

mono (*sustantivo masculino*) Yuwin. **Xi kaw nana ukuruku yuwin.** [mor] *Yo no como carne de mono.*

mono (*sustantivo*) Ozun. [kuy]

mono (*sustantivo*) Nokin. [kuy]

mono ardilla (*sustantivo masculino*) **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

mono cuatro ojos (*sustantivo*) Tusum. [mor] **Tusum umari tut noka pa umi umari foro noka.** [mor] *El mono cuatro ojos está caminando en el monte haciendo ruido.*

monte (*sustantivo neutro*) Umi. [mor] **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.*

monte azul (arroyo imi oñ) (*sustantivo neutro*) Pwe ye mi oñ. [mor] **Korom ta ana pa pwe ye mi oñ.** [mor] *Me voy a entrar por un arroyo cerca de Monte Azul (pwe ye mi oñ).* **Xi ma' ron kati pa pwe ye mi oñ.** [mor] *No vamos a ir a pwe ye mi oñ.*

mora (*sustantivo neutro*) Pi sowat. [mor] **Tom ti pisowat.** [mor] *Vamos quemar mora.*

morder (*verbo*) Kiw. [mor] **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

morir (*verbo*) Imwi. [mor] **Imwi na komara rokom ko towa.** [mor] *La peta del rio se murió.*

mosca (*sustantivo*) Naforam. [mor] **Pa' ta ana pa naforam.** [mor] *Voy a matar mosca.*

mosquito chiquito (*sustantivo masculino*) Kawiyam. [mor] Kawizam. [kuy] **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

mosquito grande (*sustantivo masculino*) Upwek. [mor] **Pa anon upwek.** [mor] *Yo maté el mosquito grande.*

mosquito negro (*sustantivo*) **Izat napa towa upwek.** [mor] *Me picó el mosquito negro.*

mostrar (*verbo*) Ximi. [mor] **Ximi ana ite yu pa kiwona.** [mor] *Yo mostré la flecha a mi padre.*

motacu (*sustantivo neutro*) Towasi'. **Fu ana towasi'.** [mor] *Yo quemé motacú.*

motacuzal (*sustantivo neutro*) Izañ ye towasi. [mor] **Xi ma' noko raman pa izañ ye towasi.** [mor] *No se fuerón al motacusal.*

moto (*sustantivo*) **Kirik ana pa pwirik timak.** [mor] *Vi la moto.*

muchacha (*sustantivo femenino*) Puye tama. [mor] **Xay ta ana pa puye tama.** [mor] *Voy a besar la muchacha.*

muchacho (*sustantivo masculino*) Kufu temwe. [mor] **Na kirik nifu raman yoma raman kufu temwe.** [mor] *Para miren ustedes, los jovenes, los muchachos.*

muela (*sustantivo neutro*) **Kat na fokayu.** [mor] *Mi muela se rompió.*

mujer (*sustantivo femenino*) Namakon. [kuy] Tanaman. [mor] **Kirik natut pa tanaman.** [mor] *Vimos la mujer.*

muñeca (*sustantivo neutro*) Ok ye umu. [mor] **Waza zok anañ ok ye umu.** [mor] *Me rasqué la muñeca.*

murciélago (*sustantivo masculino*) Inaw. [mor] Kwinaw. [kuy] **Umari kirik nokon komara inaw.** [mor] *Él está mirando el murciélago.* **Xi maki noka inaw pa tiyipat.** [mor] *El murciélago no viene de día.*

murciélago vampiro (*sustantivo masculino*) Ko inayiko inaw. [mor] **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

muto (*verbo*) Utun. [mor] **Utun na ikit.** [mor] *El cuchillo está roto.*

W

nadar (verbo) Kawak. [mor] **Umari kawak noko komara towa ro kom ka.** [mor] *La peta del rio está nadando.*

nalgas (sustantivo) Manamon. [kuy] **Kisik anañ koriñ ye ata munu.** [mor] *Corté mi nalgas.*

naranja (sustantivo neutro) Naransa. [mor] **Umari fota nana pa naransa.** [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

nariz (sustantivo neutro) Uru'. [kuy] Uz. [mor] **Uruki kamara.** [mor] *Nariz de ella.*

negación (partícula) Xi. [mor] **Xi ma' ta nana.** [mor] *No me voy.*

negro (verbo) Tom. [mor] **Tom na pati nati.** [mor] *Esta quemado nuestro pescado.*

nieto (nombre.m / f) Wisan. [mor] **Wisan ana.** [mor] *Mi nieto.*

niña (sustantivo femenino) I' kama. [mor] **Xi mwi' nifu pa i' kama koreñ koreñ.** [mor] *A las niñas no les deen el masaco de almendra.*

niwa (sustantivo masculino) Tafoka'. [mor] **Te rapa pa tafoka' pa xinaka.** [mor] *Quita la pulga de mi pie.*

noche (sustantivo neutro) Isim. **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

nombre (sustantivo) Ax kuye. [kuy]

nombre (sustantivo) Mo'aw. [kuy]

nombre de enfermedad (penetrar la barriga) (sustantivo) Korom tim. [mor] **Maki komara korom tim imwi ron kati.** [mor] *Vamos nos (es) enfermedad korom tim mueren todos.*

nombre de un arroyo (sustantivo neutro) Pap toko si mon. [mor] **Xom ti katut pa pap toko si mon.** [mor] *Vamos a bañarnos en pap toko si mon.*

nombre de un arroyo lleno de tucunaré chico (sustantivo neutro) Nama xixok. [mor] **Ma' ta ana pa nama xixok.** [mor] *Voy a ir a nama xixok.*

nombre de un arroyo pasando de Kaw Xe Ofo (sustantivo neutro) Oma ko samwin. [mor] **Ma' ta ana pa oma ko samwin tok ta ana pa kom.** [mor] *Voy a ir a oma ko samwin voy a tomar agua.*

nombre de un buritisa (sustantivo neutro) Oma ko okon. [mor] **Ma' na raman tanaman pa oma ko okon.** [mor] *Las mujeres*

fueron a oma ko okon.

nombre de un lago (sustantivo neutro) Axi ko unim. [mor] **Oma ko towa atam pa axi ko unim.** [mor] *Hay mucho towatam en axi ko unim.*

nombre de un lago (donde se mata guaso) (sustantivo neutro) Pa' toko yimop. [mor] **Ma' ti furu ti pa yimop pa pa' toko yimop.** [mor] *Vamos a cazar guaso en pa' toko yimop.*

nombre de un lugar (donde cae la agua-tumbo) (sustantivo neutro) Awin timi. [mor] **Ten na raman namakon pa awin timi.** [mor] *Los hombres estan trabajando en awin timi.*

nombre de un lugar (toponimos) (sustantivo) Wana ye kom. [mor] **Ma' ti pa wana ye kom.** [mor] *Vamos a wanaye kom (camino de la agua).*

nombre de un tacuaral cerca de Monte Azul (donde nacen las flechas?) (sustantivo neutro) Nama kiwo. [mor] **Ma' ta ana pa nama kiwo ta' ta ana pa nama kiwo.** [mor] *Voy a ir a tacuaral cortar flecha.*

nombre de una laguna (sustantivo neutro) Pap xi ripapa. [mor] **Oma' pa aziw pa pap xi ripapa** [mor] *Hay ventoncito en pap xi ripapa*

nombre de una piedra donde el hombre besó la mujer (mítico) (sustantivo neutro) Xay orok. [mor] **Ma' ti pa xay orok kirik ti pa tanaman.** [mor] *Vamos al xay orok mirar la mujer.*

nombre de una posa (sustantivo neutro) Nama kurusik. [mor] **Nama kurusik oma' pa koropan.** [mor] *La posa nama kurusik está en la pampa.*

nombre de una posa donde el tigre queria matar un chico (sustantivo neutro) Ten toko rato. [mor] **Pa' non namakon pa yoma yikon pa ten toko rato.** [mor] *El hombre mato su hijo en ten toko rato.*

nombre de una posa llena de bufeo (sustantivo neutro) Nama natataw. [mor] **Kirik ana sataw pa nama natataw.** [mor] *Miré el bufeo en nama natataw.*

nombre de una poza de la garza (sustantivo neutro) Furu xi ararawazi. [mor] **Ma' ta ana furu ta' ana pa ararawazi.** [mor] *Me voy a furu xi ararawazi flechar la garza.*

nombre de una trompeta (y la música) (*sustantivo neutro*) Tamara. [mor] *Fura tamarayum*. [mor] *Soplen a su trompeta tamara*.

nombre general para la flecha con puga de hueso (*sustantivo*) U at. [mor] *Xi kat e nanañ kiwona u at*. [mor] *No quebre mi flecha u at*.

nombre propio (*sustantivo*) Wa'at. [kuy]

nombre propio de la madre de D. Francisca (*sustantivo femenino*) Kuruk kik. [kuy]

nosotros (*pronombre*) Wati. [mor] *Raman wati ukuti kati*. [mor] *Ya somos viejos, nosotros*.

nosotros exclusivo (*pronombre enfático*) Watut. [mor] *Watut iyiñ katut pako kinam*. [mor] *La gente tiene miedo de jaguar*.

nube (*sustantivo*) Towa yawin. [kuy]

nuca (*sustantivo*) Wakaki. [mor] *Wakaki yu*. [mor] *Mi nuca*.

nuera (*sustantivo femenino*) Kunuwina. [mor] *Xi oma' nama kunuwina yu*. [mor] *No tengo nuera*.

nuestra canilla (*sustantivo*) Atati. [kuy]

nuestra pierna (*sustantivo*) Pokati'. [kuy]

nuestra uña (*sustantivo*) Opinati'. [kuy]

nuestro ojo (*sustantivo*) Tokoti'. [kuy]

nuestro rostro (*sustantivo*) Opueti'. [kuy]

nuestros senos (*sustantivo*) Katati'. [kuy]

nuevo (*verbo*) Takarakon. [mor] *Takarakon noka*. [mor] *Él es nuevo*.

nuevo (objeto) (*verbo*) Takarañ. [mor] *Fota tañ ana karapakara takarañ*. [mor] *Estoy buscando mi karapakan nuevo*.

nui (*sustantivo neutro*) Watam. *Pat ana watam*. [mor] *Yo coseché nui*.

nui grande (*sustantivo*) Kasi kari. [mor] *Waza timu anon kasi kari*. [mor] *Yo quiero probar nui grande*.

Y

obl. (*preposición*) Pa. [mor] *Kaw ta ana pa mapak*. [mor] *Quiero comer maíz*.

obl.1pl.excl (*preposición*) Patut. [mor] *Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut*. [mor] *El leoncito está mirandonos*.

obl.1pl.incl (*preposición*) Pati. [mor] *Yuwin kiw tun na pati raman*. [mor] *Los monos quieren mordernos*.

obl.2pl (*preposición*) Fufu. [mor] *Furu ta na fufu*. [mor] *Él va flechar ustedes*.

obl.2sg (*preposición*) Fum. [mor] *Timu ana fum*. [mor] *Te amo*.

obl.3f (*preposición*) Pakin. [mor] *Iyiñ katut paki ka mem kama sataw*. [mor] *Nosotros tenemos miedo del bufeo colorado*.

obl.3m (*preposición*) Pakon. [mor] *Watut kirik kirik katut pako okon*. [mor] *Nosotros estamos mirando una palmera*.

obl.3n (*preposición*) Pañ. [mor] *Watut pa' katut pañ*. [mor] *Lo matamos (el puerco de tropa)*.

oficina (*sustantivo neutro*) *Oma' pa yimafuta*. [mor] *Estoy en la oficina*.

oído (*sustantivo*) Rapat ye tenetet. [mor] *Kamara xay napa rapat ye tenetet*. [mor] *Ella beso mi oído*.

ojo (*sustantivo neutro*) Tok. [mor] *Furu ana toki seme*. [mor] *He flechado ojo de un lagarto*.

oler (*verbo*) Nak. [mor] *Nakrañ*. [mor] *Huele él*.

olla de barro (*sustantivo neutro*) Uxun. *Xi oma' naye uxun*. [mor] *No hay olla de barro*.

olvidar (*verbo*) Am. [mor] *Am na timu*. [mor] *Me olvidé*.

ombligo (*sustantivo neutro*) Oñok. [mor] *Xi oma naye oñoka seme*. [mor] *El lagarto no tiene ombligo*.

oreja (*sustantivo neutro*) Tenetet. [mor] *Ta pwim ta tenetetem?* [mor] *Su oreja está san-grando?*

orilla del otro lado (*sustantivo neutro*) Nipakasi. [mor] *Xi oma' naye kawak pa nipakasi*. [mor] *No hay canoa por el otro lado (del río)*.

orina (*sustantivo*) Utut. [mor] *Fu mañ na*

utut ita man na raman iten. [mor] Huele mal la orina, mucha gente orinó.

orinar (verbo) Ita. [mor] **Ita ta ana.** [mor] Voy a orinar.

oso bandera (sustantivo) Fo' man. [mor] **Oma' pa fo' man pa yika.** [mor] Hay oso bandera acá.

oso hormiguero (sustantivo masculino) Ipwik. [mor] **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] El oso hormiguero está andando por allá.

oso oro (sustantivo masculino) Axumwiñ. [mor] **Umari fota nokañ kaw ka axumwiñ.** [mor] El oso oro está buscando que comer.

Z

paca (sustantivo) Mekop. [kuy] Mwikop. [mor] **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] La paca va a comer la fruta de la chonta fina.

pachió del monte (sustantivo masculino) Moroyiko yuwin. [mor] **Ko may' ka komara moroyiko yuwin.** [mor] El pachió del monte es ácido.

pachió maracuyá (sustantivo neutro) Pipip tokoro. [mor] **Tok kati kumi pipip tokoro.** [mor] Tomamos jugo de maracuyá.

pachiuba grande (sustantivo neutro) Kuruxak. [mor] **Fota ta' ana pa kuruxak pa kaw nati pa tuke.** [mor] Voy a buscar cascara de pachiuba grande para comernos almendra.

pacu (sustantivo masculino) Kapari'. [mor] **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] El pacú está comiendo fruta.

pacupeba (sustantivo masculino) Kayi pari'. [mor] **Pwiti non kayi pari' kamara.** [mor] Ella sancochó pacupeba.

padre (sustantivo masculino) Ite'. [mor] Tata'. [kuy] **Ite' yum.** [mor] Tu/su padre.

padre de wenka; peto (sustantivo) Ayikoraw. [mor] **May' napa izat ye ayikoraw.** [mor] Me duele la picada de padre de wenka; peto.

paja (sustantivo neutro) Koropan. [mor] **Umari taz noko raman komara pa koropan.** [mor] Estan cortando la paja.

paja cortadera (sustantivo neutro) Kawawa'. [mor] **Kisik napa kawawa.** [mor] La paja cortadera me corto.

pajaro (sustantivo) Ume'. [mor] **Ara na ume'.** [mor] El pajaro grito.

pakai chuto (sustantivo masculino) Iteye um. [mor] **I' kom matata' iteye um.** [mor] Pacai del rio es chiquito.

pakai del monte (sustantivo masculino) Matata'. [mor] **Xak anon matata'.** [mor] Yo chupé pacai del monte.

pakai grande (sustantivo masculino) Xak o'. [mor] **Xak anon matata' xak o'.** [mor] Yo chupé el pakai grande.

palma de la mano (sustantivo) Kima ye umu. [mor] **Kisik nañ kima ye umu.** [mor] Cortó la palma de mi mano.

palmera (general) (sustantivo masculino) **Ko inayiko okon komara.** [mor] Esta palmera es grande.

palo (sustantivo neutro) Pana. **Xi kirik e' nana pana.** [mor] Voy a cortar palo.

palo de la vida (sustantivo neutro) Uwit. [mor] **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] El brujo cortó palo de la vida.

palo leche leche (sustantivo) Wakawaw. [mor] **Kamakan kaw na upweyeko wakawaw.** [mor] La paraba amarilla comio (la fruta de) palo leche leche.

paloma torcaza (sustantivo) Towa apam. [mor] **Umari kaw nokañ koropan komara towa apam.** [mor] La paloma torcaza está comiendo paja.

palometa (sustantivo masculino) Koki'. [kuy] Kuki. [mor] **Pwiti anon kuki.** [mor] Yo sancoché una palometa.

palometa real (sustantivo masculino) Warakan. [mor] **Furu anon warakan.** [mor] Yo maté una palometa real.

pan de arroz (sustantivo) Pan ye aro. [mor] **Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.** [mor] Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.

pantera negra (sustantivo masculino) Tom ko kinam. [mor] **Kure ko tom ko kinam umari ñok noko pa wik.** [mor] La pantera ne-

gra está chupando sangre.

panza rellena del puerco (un tipo de tamal) (*sustantivo*) Iforaman xe. [mor] **Kaw ta ana pa iyformanxe.** [mor] *Voy a comer la panza rellena del puerco.*

papa (*sustantivo neutro*) Mazan. **Pwiti ana mazan.** [mor] *Yo cociné papas.*

papaya (*sustantivo neutro*) Fu'a'. [mor] Po'a'. [kuy] **I iwiwiwin ye yimara fu'a'.** [mor] *Esta papaya está dulce.*

paquió (*sustantivo*) Simwiyip. [mor] **Oma' simwiyip pa wana.** [mor] *Hay paquió en el camino.*

paraba amarilla (*sustantivo masculino*) Kamakan. [mor] Xamin. [kuy] **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

paraba roja (*sustantivo masculino*) Ariyi'. **Furu anon ariyi'.** [mor] *Yo fleché la paraba roja.*

paraba sete colores (*sustantivo masculino*) Samwin. [mor] **Ko pwiri marakon komara samwin.** [mor] *La paraba de siete colores es muy bonita.*

pareja de Xixikat (*sustantivo femenino*) Sawan. [mor] **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] *Sawan tiene un rostro lindo.*

párpado (*sustantivo neutro*) Topaka tuku. [mor] **Zok nañ topaka tuku.** [mor] *Arraño mi párpado.*

pasado (*partícula*) E'. [mor] **Xi kirik e' nana pana.** [mor] *No ví el árbol.*

pasanca negra (*sustantivo masculino*) Papapat. **Oma' tunuku komara papapat.** [mor] *La pasanca es peluda.*

pasar adelante (*verbo*) Kuzi. [mor] **Kuzi ta ana.** [mor] *Voy a pasar adelante.*

pasar recto (*verbo*) Kin. [mor] **Kin ta ana pa yima'.** [mor] *Voy a pasar recto.*

patio (*sustantivo neutro*) Maram me. [mor] **Ye pwirim maram maram me na.** [mor] *Mi patio está limpio.*

patito chorarín (*sustantivo*) Xorariñ. [mor] **Umari waw nokañ kom komara xorariñ.** [mor] *El patito chorarin llama el agua.*

pato (*sustantivo masculino*) Tipa'. **Furu anon tipa'.** [mor] *Yo fleché un pato.*

pato putiri (*sustantivo*) Wiyokan. [mor] **Kaw nañ tuneñ tan wiyokan.** [mor] *Come*

hoja el pato putiri.

patuju (*sustantivo*) Tan. [mor] **Oma ko wiwit pa tan.** [mor] *Gusano de patuju vive en lo patuju.*

patuju (planta) (*sustantivo*) Komaritan. [mor] **Kirik anon pa komeritan.** [mor] *Miré la planta patuju.*

pava companilla (*sustantivo masculino*) Pifon. [mor] **Furu anon pifon.** [mor] *Yo maté una pava companilla.*

pava huaracachi (*sustantivo masculino*) San san. [mor] Xan xan. [kuy] **Furu non san san komara.** [mor] *Él mató una pava huaracachi.*

pavo (*sustantivo masculino*) Utin. **Kirik anon utin.** [mor] *Yo vi un pavo.*

paxiuba (*sustantivo neutro*) Forop. [mor] Porop. [kuy] **Umari kuruk nama pa akop pa forop.** [mor] *Ellas estan rallando yuca con pachiuva.*

pecho (*sustantivo neutro*) Kim. [mor] **Furu ana kimako komara.** [mor] *He flechado el pecho de él.*

pechos (*sustantivo neutro*) Katat. [mor] **Katat siki kamara.** [mor] *Los pechos de la mujer.*

pedar (*verbo*) Fon. [mor] **Fon ta ana.** [mor] *Voy a tirar un pedo.*

pegajoso (*adjetivo*) Xarapam. [mor] **Xarapam noka.** [mor] *És pegajoso.*

peinarse (*verbo*) Zok pwin. [mor] **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella está peinando sus cabellos.*

peine de cusimacho (*sustantivo neutro*) Apa. [mor] **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella esté peinando sus cabellos.*

pejichi (*sustantivo neutro*) Pikipan. **Kirik ana pikipan tu nañ iman pa tupinañ.** [mor] *Yo ví el pejichi. Él cavó un hueco con su uña.*

pelar (*verbo*) Wiyak. [mor] **Wiyak rañ upw-eye pana.** [mor] *Pela la fruta!*

pelar (*verbo*) Kot. [mor] **Kot ti tuneñ ko akop.** [mor] *Vamos a pelar la yuca.*

pelear (*verbo*) Paraman. [mor] **Paraman ti.** [mor] *Vamos a pelear!*

pelliscar (*verbo*) Um. [mor] **Um napa kure.** [mor] *Elle me araña.*

pelo (*sustantivo neutro*) **Kure umari fota**

nokañ tuneñ. [mor] *Él está buscando hoja.*

pene (*sustantivo neutro*) Tokoñ. [mor] **Tokoñ pa seme.** [mor] *Pene de lagarto.*

pene (*sustantivo*) Xak iram. [mor] **Xi kaw ta nima xak iram.** [mor] *No se come lagarto pene.*

pensar (*verbo*) Timu. [mor] **Mom ra timu ma yuwe.** [mor] *Usted quiere tabaco?*

pequeño (*verbo*) I'. [mor] **I' ye wana.** [mor] *Camino pequeño.*

perderse (*verbo*) Sama. [mor] **Sama na raman kure.** [mor] *Ellos se perdieron.*

perderse (*verbo*) Siza. [mor] **Siza mon ana pa umi.** [mor] *Me perdí en el monte.*

perdiz (*sustantivo masculino*) Iwiri. [kuy] Yuri. [mor] **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

perdiz (*sustantivo*) Yiwowo. [mor] **Woy na yiwowo.** [mor] *La perdiz está silbando.*

perdiz (*sustantivo*) Oforop. [mor] **Woy na oforop pa isim.** [mor] *La perdiz canta de noche.*

perdiz (esp.) (*sustantivo*) Wanaran. [kuy]

perdiz (esp.) (*sustantivo*) Putun. [kuy]

perdiz negra (*sustantivo masculino*) Zam. **Kaw anon zam.** [mor] *Yo comí una perdiz negra.*

perforar (*verbo*) Suk. [mor] **Suk anañ wom.** [mor] *Metí la camisa. Suk napa pa fuyu pwira.* [mor] *Furar com espinho.*

perico (*sustantivo*) Axumin'. [kuy]

perritos del brujo (espíritus ayudantes) (*sustantivo*) Funun. [mor] **Kirik anon pa funun.** [mor] *Veo perritos del brujo.*

perro de monte (*sustantivo masculino*) Kirik mapwito'. [mor] **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va a matar un perro de monte.*

perro doméstico (*sustantivo masculino*) Fuyu toko kinam. [mor] **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Crié un perro doméstico.*

perro melero (*sustantivo*) Kurupi. [mor] **Xi kaw e' noka kurupi.** [mor] *No se come perro melero.*

persona (*sustantivo masculino*) **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

persona mitica (*sustantivo*) Kawan.

[mor] **Pan ta na pa kawan.** [mor] *Voy a colocar veneno.*

pes jabón (*sustantivo masculino*) Timoraw. [mor] **Furu anon timoraw.** [mor] *Yo maté un pez jabón.*

pes jabón colorado (*sustantivo masculino*) Mem tok. [mor] **Furu anon mem tok.** [mor] *Yo maté un pez jabón colorado.*

pescado (esp.) (*sustantivo*) Apo'. [kuy]

pescado (general) (*sustantivo masculino*) Pati'. **Ixe mon na pati'.** [mor] *El pescado está caliente.*

pescar com canastro (*verbo*) Mañ. [mor] **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

pescuezo (*sustantivo neutro*) **Uxuni patama.** [mor] *Mi garganta.*

peta (*sustantivo masculino*) Towa. **Umari kaw noko pa añom komara towa.** [mor] *La peta está comiendo anona.*

peta del monte (*sustantivo neutro*) Sapapa repek. [mor] **Kaw mañ sapapa repek.** [mor] *Usted comió peta del monte?*

peta del monte (*sustantivo*) Towa orot. [kuy]

petacudo (gordo) (*verbo*) Turu mon. [mor] **Turu mon komara.** [mor] *El es petacudo (gordo).*

peto (*sustantivo neutro*) Iwiri. [mor] **Fu ti iwiri.** [mor] *Vamos a quemar peto (general).*

peto chaturui (*sustantivo neutro*) Mem uz. [mor] **Pa ana mem uz.** [mor] *Maté un peto chaturui.*

peto llaho (*sustantivo neutro*) Xak xe xamwira. [mor] **Ten mañ na xak xe xamwira.** [mor] *El peto llaho trabaja harto.*

piau (*sustantivo masculino*) Yure. [mor] Yuw-erem. [kuy] **Kaw anon yure.** [mor] *Yo comí un piau.*

picaflor (*sustantivo masculino*) Paxire'. [kuy] Piyo'. [mor] **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El colibrí está chupando una flor.*

picar (*verbo*) Izak. [mor] **Izak napa karakaw.** [mor] *La serpiente me picó.*

picoa (*sustantivo*) Tusi tok. [mor] **Tusi tok ma mon na pa iten.** [mor] *Biguá se convirtió en gente.*

pie (*sustantivo neutro*) Poy xinak. [kuy] Xinak. [mor] *Kirik ana xinakaki kamara.* [mor] *Yo vi los pies de la mujer.*

piedra (*sustantivo neutro*) Itip. [kuy] Pwikun. [mor] *Fota ana pwikun.* [mor] *Yo busqué una piedra.*

Piedra (nombre de un lugar - toponimo) (*sustantivo neutro*) Pwikuñ. [mor] *Ma' ta ana pa pikuñ fota ta ana pa pikuñ.* [mor] *Voy a ir a pikuñ buscar la piedra.*

piedra para moler (*sustantivo*) Tu'tu'. [kuy]

piel (*sustantivo neutro*) Topan. [mor] Tu-parakon. [kuy] *Topako karakaw.* [mor] *Piel de la serpiente.*

pierna (*sustantivo neutro*) Fok. [mor] *Fokon komara.* [mor] *Su pierna.*

pimienta (*sustantivo neutro*) O'. [mor] *Pa anañ o'.* [mor] *Planté aji.*

piña (*sustantivo neutro*) Kaxin. [mor] *Ye in-ayi kaxin yimara.* [mor] *Esta piña es grande.*

pinchar (*verbo*) *Suk anañ wom.* [mor] *Metí la camisa. Suk napa pa fuyu pwira.* [mor] *Furar com espinho.*

piñon (*sustantivo neutro*) Waraki pana. [mor] *Xak mañ waraki pana.* [mor] *Comiste piñon?*

pintadito (*sustantivo neutro*) Tururu. [mor] *Oma pa rako ye pana tururu.* [mor] *Pintadito vive dentro de un palo.*

pintarse (*verbo*) Maram. [mor] *Maram ana tami pa warop.* [mor] *Yo me pinté de bí.*

piojo (*sustantivo masculino*) Iw'. [mor] *Umari fota nokon iw' pa upweyiko yomayikin.* [mor] *Ella está buscando piojos en la cabeza de su hijo.*

pirañera (*sustantivo*) Irañ. [mor] *Ta' ta ana pa irañ.* [mor] *Voy a cortar pirañera.*

pirapitinga (*sustantivo masculino*) E ko kapari'. [mor] *Tapam anon e ko kapari'.* [mor] *Asé pirapitinga.*

piraquina negra (*sustantivo masculino*) Unim. [mor] *Pwira na komara unim.* [mor] *Está fregada esta piraquina negra.*

pisar (*verbo*) *Ak ana monoko kinam.* [mor] *Pisé en las heces de perro.*

pitahaya (*sustantivo neutro*) Tapan pana. [mor] *Fota ta ana pa tapan pana.* [mor] *Voy a buscar pitahaya.*

piyo (*sustantivo*) Pata pata. [mor] *Xak nañ ruwi pata pata.* [mor] *El piyo chupa las mangabas.*

planta medicinal (*sustantivo*) Fu ye korokan. [mor] *Pa' ta ana pa fu ye korokan.* [mor] *Yo corté fu ye korokan.*

planta medicinal (*sustantivo neutro*) Mazi. [mor] *Nin rañ pa mazi.* [mor] *Trae mazi.*

planta no identificada (*sustantivo*) Mosañ. [mor] *Taz ta ana pa mosañ nin ta ana pa ixe xiri mañ na.* [mor] *Voy a cortar 'mosañ' para hacer leña, está seco.*

plátano (*sustantivo neutro*) Ritan. *Yimara ritan ye towaye.* [mor] *Este plátano es grande.*

plátano largo (*sustantivo neutro*) Tima'okon. [mor] *Xi mwem ta naye yimara tima'okon.* [mor] *Este plátano no está maduro.*

plátano verde (*sustantivo neutro*) *Xak ta ana pa karakarapwek.* [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

plato (*sustantivo neutro*) Sikaw. [mor] *Kirik ana sikaw.* [mor] *Yo vi un plato.*

plato (*sustantivo*) Wiye uxun. [mor] *Futuk ana pa wiye uxun.* [mor] *Busque el plato.*

platos de vasija (*sustantivo*) Towa ye uxun. [mor] *Ten ta ana pa towa ye uxun.* [mor] *Voy a hacer platos de vasija.*

plural (*partícula*) Raman. [mor] *Raman komara umari kirik nokon sa'uz.* [mor] *Ellos están mirando un gato.*

poco (*verbo*) *Wakoran na mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

poco (*verbo*) *Wakoran mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

poner para asar (*verbo*) Tak. [mor] *Tak ron pati' pa kirisam.* [mor] *Ponga el pescado a la chapapa!*

poner; transferir (*verbo*) Ifo'. [mor] *Ifo' rañ toki wom pa kapawin.* [mor] *Póne las semillas de algodón en una cabaza.*

posa en el río Azul (*sustantivo neutro*) Nama pafoz. [mor] *Ma' ti pa nama pafoz furu ta ana pafoz.* [mor] *Vamos a nama pafoz voy a flechar jatuarana.*

poza cerca de ses de mayo (*sustantivo neutro*) Xom ko yimop. [mor] *Korom ti pa*

xom ko yimop. [mor] *Vamos a entrar a una poza serca de estancia Seis de Mayo (xom ko yimop).*

preparar (verbo) **Ati ten ten fu.** [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*

presa (sustantivo neutro) Kakam. [mor] **Umari kaw noko kukusi pa kakam.** [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

primo (sustantivo masculino) Witi'. [mor] **Maki ma witiyu.** [mor] *Usted llevo, mi primo?*

progresivo (partícula) Umari. [mor] **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando agua.*

pucarara (sustantivo masculino) Yaforop. [mor] **Izat napa komara yaforop.** [mor] *La pucarara me picó.*

pueblo kuyubim (sustantivo) Towa pam ka. [kuy]

puerco de tropa (sustantivo neutro) Mizak. [kuy] Mwiyak. [mor] **Umari furu nana mwiyak.** [mor] *Estoy flechando/matando un puerco de tropa.*

puercoespina (sustantivo masculino) Sisop. [mor] **Watut fota ton katut sisop.** [mor] *Vamos a buscar um puercoespín.*

puerta (sustantivo neutro) Manañ asim. [mor] **Korom na kure pa manañ asim.** [mor] *Él entro por la puerta de la casa.*

puga (sustantivo) Pam xe. [mor] **Oma' ye pam xe mwerem tok.** [mor] *El peto blanco tiene puga.*

pulmón (sustantivo neutro) Foto foto. [mor] **Foto foto ana yimara.** [mor] *Mi pulmón.*

pulso (sustantivo) Xon ye. [mor] **Izat ta' xon ye tipara.** [mor] *Me picaron en la muñeca.*

Moré-Kuyubim - Español
(semântico)

alimentación

ato ye moro' [mor] [a.'to je mo.'roz] (*sustantivo neutro*) Chibe fuerte de maiz. **Tuna ito yu pa mapak ten ta ana pa ato ye moro'** [mor] *Mi esposa muele maiz. voy hacer chibe fuerte.*

aw piyita [mor] [aw pi.ji.'ta] (*sustantivo neutro*) Farofa. **Aw piyita pa pati'** [mor] *Farofa de pescado.*

aw piyita nawazi [mor] [aw pi.ji.'ta na.wa.'ði] (*sustantivo neutro*) Farofa de carne. **Mwi' rapa puye tama pa aw piyita pa nawazi.** [mor] *Dar la farofa de carne a la muchacha.*

axe pa moro [mor] [a.'tje pa mo.'ro] (*sustantivo neutro*) Farofa de carne. **Kaw ta ana pa axe pa moro pa nawazi.** [mor] *Voy a comer farofa de carne de monte.*

iforaman xe [mor] [i.fo.ra.'man tje] (*sustantivo*) Panza rellena del puerco (un tipo de tamal). **Kaw ta ana pa iyformanxe.** [mor] *Voy a comer la panza rellena del puerco.*

kakarakaw [mor] [ka.ka.ra.'kaw] (*sustantivo neutro*) Maíz tostado y molido. **Kaw ta ana pa kakarakaw.** [mor] *Voy a comer maíz tostado.*

kun [mor] [kun] (*sustantivo*) Sal. **Umari kaw ana pa kun.** [mor] *Estoy comiendo sal.*

ma xe ani [mor] [ma tje a.'ni] (*sustantivo neutro*) Chicha; alcohol. **Tok fu pa ma xe ani.** [mor] *Ustedes han tomado un trago (de bebida alcohólica).*

moro ko mapak [mor] [mo.'ro ko ma.'pak] (*sustantivo neutro*) Harina mezclada de yuca con maíz. **Kaw ta ana pwiye pa moro ko mapak.** [mor] *Voy a comer ahora harina de yuca con maíz.*

moro' toko akop [mor] [mo'roz to'ko a.'kop] (*sustantivo*) Chibé de yucca. **Kaw ta ana pa moro' toko akop.** [mor] *Voy a comer chibé de yucca.*

moro' toko mapak [mor] [mo'roz to'ko ma'pak] (*sustantivo*) Harina de maiz. **Kaw ta ana pa moro' toko mapak.** [mor] *Voy a comer harina de maiz.*

munañ arizam [mor] [mu.naɲ a.ri.'zam] (*sustantivo*) Azucar. **Kaw ana pa munañ arizam.** [mor] *Comi azúcar.*

mutuk mwisop [mor] [mu.'tuk mwi.'sop] (*sustantivo neutro*) Guarapo de turino. **Tok**

ta' ana pa mutuk mwisop. [mor] *Voy tomar guarapo de turino.*

mutuk pa kanowan [mor] [mu.'tuk pa ka.no.'wan] (*sustantivo neutro*) Guarapo de chocolatlillo. **Fota ta ana pa kanowam pa tok ta ana pa mutuk pa kanowam.** [mor] *Voy a buscar chocolatlillo para tomar guarapo.*

mutuk toka tuxik [mor] [mu.'tuk to.'ka tu.'tjik] (*sustantivo neutro*) Guarapo de miel. **Tok ta ana pa mutuk pa tuxik.** [mor] *Quiero tomar guarapo de miel.*

mutuk xe ritan [mor] [mu.'tuk tje 'ri.tan] (*sustantivo*) Chicha de payuje. **Tok ana pa mutuk xe ritan.** [mor] *Tomé chicha de payuje.*

mwinim pa [mor] [mwi.'nim pa] (*sustantivo neutro*) Massaco de choclo. **Kaw ta ana pwiye pa mwinim pa.** [mor] *Voy a comer massaco de choclo ahorita.*

pan ye aro [mor] [pan je a.'ro] (*sustantivo*) Pan de arroz. **Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.** [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

pip toka [mor] [pip to.'ka] (*sustantivo*) Asado en la hoja. **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

pip toka wiwit [mor] [pip to.ka wi.'wit] (*sustantivo*) Tamal con larva de patuhú. **Kaw ta ana pa pip toka wiwit.** [mor] *Voy a comer tamal de wiwit (un tipo de gusano).*

raxok ka [mor] [ra.'tjok ka] (*sustantivo neutro*) Choclo asado. **Fu ra pa ixé pa raxok ka.** [mor] *Assopla el fuego, vamos a asar choclo.*

ro omon [mor] [ro o.'mon] (*sustantivo neutro*) Chicha de maíz blando. **Tok ra ro omon pa sakasi.** [mor] *Toma esta chicha de maíz.*

sak sum [mor] [sak sum] (*sustantivo neutro*) Massaco de carne e yuca. **Ten ta ana pa sak sum ritan.** [mor] *Voy a preparar un massaco con plátano.*

sakasi mazan [mor] [sa.ka.si ma.'ðan] (*sustantivo*) Chicha de camote. **Tok ta ana pa sakasi mazan.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

sakasi rutiman [mor] [sa.'ka.si ru.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Chicha de camote. **Tok ta ana pa sakasi rutiman.** [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

sakop [mor] [sa.kop] (*sustantivo*) Sopa de yuca. **Kaw ti pa sakop.** [mor] *Vamos a comer sopa de yuca.*

sopa ye tim [mor] [so.'pa je tim] (*sustantivo*) Alimento. **Xi oma naye sopa yetim.** [mor] *No hay comida.*

tima xakaw [mor] [ti.ma tʃa.'kaw] (*sustantivo*) Masa de yuca. **Kaw ta ana pa tima xakaw.** [mor] *Voy a comer la masa de yuca.*

tukuzip [mor] [tu.ku.'ðip] (*sustantivo neutro*) Aceite de cusimacho. **Mwi' rapa pa uxun**

ten ta' ana pa tukuzip. [mor] *Dáme la olla, voy a preparar aceite de cusimacho.*

upweye mapak [mor] [u.'p^wə.je ma.'pak] (*sustantivo*) Mazorca de maíz. **Omari kisik nama itoyu pa upweye mapak.** [mor] *Mi mujer está cortando maíz.*

upweyeko yuwin [mor] [u.pwe.je.ko ju.'win] (*sustantivo*) La cabeza del mono (un tipo de tamal). **Kaw ron kati upweyeko yuwin.** [mor] *Coman todos la cabeza del mono.*

animal

afut [mor] [a.'fut] **aput** [kuy] [a.'put] (*sustantivo neutro*) General. **Furu ana afut.** [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

am araz [mor] [am a.'raʒ] (*sustantivo masculino*) Lobo de río. **Komara am araz umari kaw noko pa pati.** [mor] *El lobo del río está comiendo pescado.*

apo' [kuy] [a.'poʔ] (*sustantivo*) Pescado (esp.).

aput [kuy] [a.'put] **afut** [mor] [a.'fut] (*sustantivo neutro*) General. **Furu ana afut.** [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

arakuta' [kuy] [a.ra.ku.'taʔ] **rakota'** [mor] [ra.ko.'taʔ] (*sustantivo neutro*) Surubi. **Furu ana rakota'.** [mor] *Matamos un surubí.*

ariyi' [a.ri.jiʔ] [a.ri.'jiʔ] (*sustantivo masculino*) Paraba roja. **Furu anon ariyi'.** [mor] *Yo fleché la paraba roja.*

arizako iw [mor] [a.ri.ða.'ko iw] (*sustantivo neutro*) Liendre. **Kure oma arizako iw.** [mor] *Ella tiene harto liendre.*

aroxinat [kuy] [a.ro.tʃi.'nat] (*sustantivo*) Hormiga.

asakara [mor] [a.sa.ka.'ra] (*sustantivo*) Cangrejo. **Oma ka asakara pa kom.** [mor] *El cangrejo vive en el agua.*

atako pati' [mor] [a.ta.'ko pa.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Hueso de pescado. **Nak ana atako pati'.** [mor] *Huele a hueso de pescado.*

atat [mor] [a.'tat] (*sustantivo masculino*) Martin pescador. **Umari kaw noko pa pati' yimara atat.** [mor] *Martin pescador esta comiendo pescado.*

ati atin [mor] [a.'tin a.'tin] (*sustantivo*) Gu-

sano. **Xi kirik anon pa atin atin.** [mor] *No veo el gusano atin atin.*

aw' aw' [mor] [awʔ 'awʔ] (*sustantivo*) Manguarí. **Umari pa nokon pati' aw' aw'.** [mor] *Este manguarí está pescando.*

awayip [mor] [a.wa.'jip] (*sustantivo masculino*) Tabano pintado. **Kirik anon komara awayip.** [mor] *Yo vi uno tabano pintado.*

axaka' [mor] [a.tʃa.'kaʔ] (*sustantivo neutro*) Socori. **Xi tok naye pa kom axaka'.** [mor] *Socori no bebe agua.*

axumin' [kuy] [a.ju.'minʔ] (*sustantivo*) Perico.

axumwiñ [mor] [a.tʃu.'mwɨɲ] (*sustantivo masculino*) Oso oro. **Umari fota nokañ kaw ka axumwiñ.** [mor] *El oso oro está buscando que comer.*

ayi ko kaw tayo [mor] [a.'ji ko kaw ta.'jo] (*sustantivo masculino*) Víbora sirari. **Pa anon komara karakaw ayi ko kaw tayo.** [mor] *Yo maté a la víbora sirari.*

ayi kora [mor] [a.'ji ko.'ra] (*sustantivo masculino*) Serpiente coral. **Fut anon ayi kora.** [mor] *Encontré un serpiente coral.*

ayikoraw [mor] [a.ji.ko.'raw] (*sustantivo*) Padre de wenka; peto. **May' napa izat ye ayikoraw.** [mor] *Me duele la picada de padre de wenka; peto.*

aza' [mor] [a.'ðaʔ] (*sustantivo masculino*) Comadreja. **Xi kaw nokon aza' kure.** [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

aziw [mor] [a.'ðiw] (*sustantivo neutro*) Venton. **Oma' mañ ye aziw** [mor] *Hay harto ven-*

toncito.

e ko kapari' [mor] [e ko ka.pa.'ri?] (*sustantivo masculino*) Pirapitinga. **Tapam anon e ko kapari'**. [mor] *Asé pirapitinga.*

e ko toko'o [mor] [e ko to.ko.'zo] (*sustantivo masculino*) Carapatilla chiquitita. **Pam mon napa e ko toko'o'**. [mor] *Me prendió la carapatilla chiquitita.*

e ye mwiyak [mor] [e je mwi.'jak] (*sustantivo neutro*) Carrita. **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak**. [mor] *La carrita está tomando agua.*

eka [mor] [e.'ka] (*sustantivo masculino*) Tipo de sardina. **Kaw ti pa pip toka pa eka**. [mor] *Vamos comer sardina asada en hoja.*

fo' man [mor] [foʔ man] (*sustantivo*) Oso bandera. **Oma' pa fo' man pa yika**. [mor] *Hay oso bandera acá.*

fuyu toko kinam [mor] [ɸu.'ju to.'ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Perro doméstico. **Fuyu anon fuyu toko kinam**. [mor] *Crié un perro doméstico.*

i' ka toko'o [mor] [iʔ ka to.ko.'zo] (*sustantivo*) Garrapatilla. **Pa' ta ana pa i' ka toko'o**. [mor] *Voy a matar una garrapatilla.*

imerop [kuy] [i.me.'rop] **imirop** [mor] [i.mi.'rop] (*sustantivo neutro*) Saki de cabeza blanca. **Ipwirim marañ tunañ imirop**. [mor] *Saki tiene pelo bonito.*

imin [kuy] [i.'min] **imwin** [mor] [i.'mwin] (*sustantivo masculino*) Anta. **Komara imwin umari tok noko pa kom**. [mor] *Esta anta está tomando agua.*

imirop [i.mi.'rop] [i.mi.'rop] (*sustantivo neutro*) Saki de cabeza blanca. **Ipwirim marañ tunañ imirop**. [mor] *Saki tiene pelo bonito.*

imwin [mor] [i.'mwin] **imin** [kuy] [i.'min] (*sustantivo masculino*) Anta. **Komara imwin umari tok noko pa kom**. [mor] *Esta anta está tomando agua.*

inaw [mor] [i.'naw] **kwinaw** [kuy] [k^wi.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélagu. **Umari kirik nokon komara inaw**. [mor] *Él está mirando el murciélagu.* **Xi maki noka inaw pa tiyapat**. [mor] *El murciélagu no viene de día.*

ipwik [mor] [i.'pwik] (*sustantivo masculino*) Oso hormiguero. **Umari tut noko ipwik pa yima'**. [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

irimon [kuy] [i.ri.'mon] (*sustantivo*) Halcón.

irum [kuy] [i.'rum] **irum'** [mor] [i.'rum?] (*sustantivo masculino*) Yacami. **Kirik anon irum**. [mor] *Yo vi un yacami.*

irum' [mor] [i.'rum?] **irum** [kuy] [i.'rum] (*sustantivo masculino*) Yacami. **Kirik anon irum**. [mor] *Yo vi un yacami.*

iteyi [mor] [i.te.'ji] (*sustantivo*) Bagrecito. **Kaw na umwezen pa iteyi**. [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

iteyi tata [mor] [i.'te.ji ta.'ta] (*sustantivo*) Bagrecito. **Xi u noka iteyi tata**. [mor] *'iteyi tata' no crece.*

iw' [mor] [iwʔ] (*sustantivo masculino*) Piojo. **Umari fota nokon iw' pa upweyiko yomayikin**. [mor] *Ella está buscando piojos en la cabeza de su hijo.*

iwiri [mor] [i.wi.'ri] (*sustantivo neutro*) Peto. **Fu ti iwiri**. [mor] *Vamos a quemar peto (general).*

iwiri [kuy] [i.wi.'ri] **yuri** [mor] [ju.'ri] (*sustantivo masculino*) Perdiz. **Kirik anon yuri**. [mor] *Yo vi una perdiz.*

iwu [i.'wu] [i.'wu] (*sustantivo*) Tucán. **Xak nañ watam iwu**. [mor] *El tucano está comiendo nui.*

izamop [i.'za.'mop] [i.ða.'mop] (*sustantivo masculino*) Macuca. **Oma arirako izamop naran ye**. [mor] *Macuca tiene huevos azules.*

izañ [mor] [i.'ðaŋ] (*sustantivo*) Abeja pan de yegua. **Tuxik ko izañ may' na**. [mor] *La miel de pan de yegua es fuerte.*

kafowam [mor] [ka.ɸo.'wam] (*sustantivo masculino*) Sardina mediana (tipo de sardina). **Uwew yu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati tokosa**. [mor] *Mi abuelo está matando sardinas.*

kafoza' [mor] [ka.ɸo.'ðaʔ] **kapusa'** [kuy] [ka.pu.'saʔ] (*sustantivo neutro*) Tejón. **Umari fuyu nana pa kafoza'**. [mor] *Estoy creando un tejón.*

kakam [mor] [ka.'kam] (*sustantivo neutro*) Presa. **Umari kaw noko kukusi pa kakam**. [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

kamakan [mor] [ka.ma.'kan] **xamin** [kuy] [ʃa.'min] (*sustantivo masculino*) Paraba amarilla. **Kirik anon kamakan pa yi risama**. [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

kañ [mor] [kaɲ] (*sustantivo masculino*) Sapo. **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

kap [mor] [kaɲ] (*sustantivo*) Gusano. **Umari kaw noka kap pa tuneñ ipik.** [mor] *Gusano come hoja de suruba.*

kapan [mor] [ka.'pan] (*sustantivo masculino*) Gusano de tarumacillo. **Kirik tun kaw ko kapan ta kaw nokon ma.** [mor] *Vamos a ver se los gusanos estan comiendo el tarumacillo.*

kapari' [mor] [ka.pa.'riʔ] (*sustantivo masculino*) Pacu, tambaqui. **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *El pacú está comiendo fruta.*

kapikin [mor] [ka.pi.'kin] (*sustantivo*) Sabayon. **Oma ana kapikin.** [mor] *Tengo sabayon.*

kapusa' [kuy] [ka.pu.'saʔ] **kafoza'** [mor] [ka.fo.'ðaʔ] (*sustantivo neutro*) Tejón. **Umari fuyu nana pa kafoza'.** [mor] *Estoy creando un tejón.*

kapwin upwe' [mor] [ka.'pʷin u.'pʷəʔ] (*sustantivo*) Jejen. **Izat napa kapwin upwe' upweyu.** [mor] *Los jejenes me picaban na cabeça.*

karakaw [ka.ra.'kaw] [ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Serpiente, vibora. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

karaman [mor] [ka.ra.'man] (*sustantivo neutro*) Tipo de abeja que come sus pelos. **Yi iyam yimara karaman.** [mor] *La abeja es valiente.*

karapan [mor] [ka.ra.'pan] (*sustantivo*) Mariposa azul. **Yi pwirim mañ na karapan.** [mor] *Bonita és la mariposa azul.*

karara [mor] [ka.ra.'ra] (*sustantivo masculino*) Lontra. **Umari kawak noko karara.** [mor] *La lontra está nadando.*

karok [mor] [ka.rək] (*sustantivo*) Ave (esp.). **Umari kaw naye karok pa natataw'.** [mor] *El karok está comiendo saballón.*

kaw ko kapan [mor] [kaw ko ka.'pan] (*sustantivo*) Tarumasillo. **Kaw ta ana pa kaw ko kapan mixim anañ.** [mor] *Me gusta comer tarumasillo.*

kaw pati' [mor] [kaw pa.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Tipo de peto amarillo. **Izat napa kaw pati'.** [mor] *El peto kaw pati' mi picó.*

kawit [ka.'uit] [ka.'wit] (*sustantivo masculino*) Loro chuto. **Kaw na pa mapak komara kawit.** [mor] *Loro chuto come maíz.*

kawiyam [mor] [ka.wi.'jam] **kawizam** [kuy] [ka.βi.'zam] (*sustantivo masculino*) Mosquito chiquito. **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

kawizam [kuy] [ka.βi.'zam] **kawiyam** [mor] [ka.wi.'jam] (*sustantivo masculino*) Mosquito chiquito. **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

kayi pari' [mor] [ka.'ji pa.'riʔ] [ka.'ji pa.'ri] (*sustantivo masculino*) Pacupeba. **Pwiti non kayi pari' kamara.** [mor] *Ella sancochó pacupeba.*

keyek keyek [kuy] [kɛ.'jek kɛ.'jek] (*sustantivo*) Lorito amarillo.

keze at [mor] [ke.'ðe at] (*sustantivo neutro*) Erereu barcina. **Kiw nafum keze at.** [mor] *La abeja barcina keze at le mordió.*

kifu tuke [mor] [ki.ɸu tu.'kə] (*sustantivo*) Gusano de la almendra. **Kaw ta ana pa kifu tuke.** [mor] *Voy a comer gusano de la almendra.*

kifuku yuwin [mor] [ki.'ɸu.ku ju.'βin] (*sustantivo*) Abeja cola de mono. **Pira na tuxik ko kifuku yuwin.** [mor] *No sirve la miel de cola de mono.*

kinam [ki.'nam] [ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Tigre. **Pa' ton na patut komara kinam.** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

kirik isim [mor] [ki.'rik i.'sim] (*sustantivo*) Luciérnaga. **Kirik isim ze na pa isim.** [mor] *Luciérnaga vuela de noche.*

kirik mapwito' [mor] [ki.'rik ma.pwi.'toʔ] (*sustantivo masculino*) Perro de monte. **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va a matar un perro de monte.*

ko inayiko inaw [mor] [ko i.na.ji.'ko i.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélago vampiro. **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

ko inayikon sakuti' [mor] [ko i.na.ji.'kon sa.ku.'tiʔ] (*sustantivo masculino*) Carachupa gigante. **Furu mon ko inayikon sakuti'.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

koki' [kuy] [ko.'kiʔ] **kuki** [mor] [ku.'ki] (*sustantivo masculino*) Palometa. **Pwiti anon kuki.** [mor] *Yo sancoché una palometa.*

koko' [mor] [ko.'koʔ] (*sustantivo masculino*) Tipo de chuubi grande. **Rapat anon komara**

koko' [mor] *Escuche el chuubi koko'.*

korok korok [mor] [ko.'rok ko.'rok] (*sustantivo*) Manduria. **Umari kaw nokañ natataw' korok korok.** [mor] *El manduria está comiendo saballón.*

korom kom [mor] [ko.'rom kom] (*sustantivo*) Cuervo. **Kaw na pa pati' korom kom.** [mor] *El cuervo está comiendo pescado.*

korowa' [mor] [ko.ro.'wa?] (*sustantivo*) Concha grande. **Xi kaw e' natut korowa'.** [mor] *No se come concha grande.*

koto'ok [mor] [ko.to.'ʔok] (*sustantivo masculino*) Coyakarau. **Umari aya noko koto'ok.** [mor] *Coyakarau esta cantando.*

kufurum [mor] [ku.ɸu.'rum] (*sustantivo*) Jobobosi. **Xi kiw noka kufurum.** [mor] *Jobobosi no muerde.*

kuki [mor] [ku.'ki] **koki'** [kuy] [ko.'kiʔ] (*sustantivo masculino*) Palometa. **Pwiti anon kuki.** [mor] *Yo sancoché una palometa.*

kukusi [mor] [ku.ku.'si] (*sustantivo masculino*) Chuubi (nombre general). **Umari kaw noko kukusi pa kakam.** [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

kuni [mor] [ku.'ni] (*sustantivo neutro*) Carne pudre. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

kuruki [mor] [ku.ru.'ki] (*sustantivo neutro*) Abeja italiana. **Mañ mañ ana tuxika kuruki.** [mor] *He sacado miel de abeja italiana.*

kurupi [mor] [ku.ru.'pi] (*sustantivo*) Perro melero. **Xi kaw e' noka kurupi.** [mor] *No se come perro melero.*

kurusik [mor] [ku.ru.'sik] (*sustantivo*) Serere. **Kirik ana napa naye kurusik.** [mor] *Ha llegado una tropa de serere.*

kwinaw [kuy] [k^wi.'naw] **inaw** [mor] [i.'naw] (*sustantivo masculino*) Murciélago. **Umari kirik nokon komara inaw.** [mor] *Él está mirando el murciélago.* **Xi maki noka inaw pa tiyipat.** [mor] *El murciélago no viene de día.*

manim [mor] [ma.'nim] **okare'** [kuy] [o.ka.'rez] (*sustantivo masculino*) Tatu. **Pa anon manim.** [mor] *Yo mate un armadillo.*

mara [mor] [ma.'ra] (*sustantivo neutro*) Serepapa. **Xi oma naye ata mara.** [mor] *La serepapa no tiene espina.*

mara' [mor] [ma.'raʔ] (*sustantivo*) Lora. **Kaw**

nañ ruwi mara' [mor] *A la lora le gusta comer mangabas.*

maram foka [mor] [ma.'ram ɸo.'ka] (*sustantivo neutro*) Un benton con pecho amarillo. **Furu na raman yoma maram foka.** [mor] *Los jóvenes flecharon venton de pecho amarillo.*

maram toko forowa [mor] [ma.'ram to.'ko ɸo.ro.'wa] (*sustantivo masculino*) Tipo de abeja señorita (negra). **Kirik moñ maram toko forowa.** [mor] *Viste la abeja maram toko forowa?*

matapi [mor] [ma.ta.'pi] (*sustantivo*) Tucán de pico rojo. **Xi kiw noka matapi.** [mor] *El tucán de pico rojo no muerde.*

may kuti [mor] [maj ku.'ti] (*sustantivo*) Silvaco. **Woy napa pa may kuti.** [mor] *Me silbó el espíritu.*

mekop [kuy] [me.'kop] **mwikop** [mor] [m^wi.'kop] (*sustantivo*) Paca. **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] *La paca va a comer la fruta de la chonta fina.*

mem kama sataw [mor] [məm ka.'ma sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufe colorado. **Iyĩñ fu ko mem kama sataw.** [mor] *Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.*

mem kun [mor] [mem kun] (*sustantivo*) Matrinchá. **Furu anon mem kun.** [mor] *Maté matrinchá.*

mem tok [mor] [mem tok] (*sustantivo masculino*) Pes jabón colorado. **Furu anon mem tok.** [mor] *Yo maté un pez jabón colorado.*

mem tokoñ [mor] [mem to.'koɲ] (*sustantivo*) Erereu negro. **Naran ye korom ye mem tokoñ.** [mor] *La casa de erereu negro es azul.*

mem uz [mor] [mem uʔ] (*sustantivo neutro*) Peto chaturui. **Pa ana mem uz.** [mor] *Maté un peto chaturui.*

mimaz pwek [mor] [mi.'maʔ p^wək] (*sustantivo masculino*) Corvina. **Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.** [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

mizak [kuy] [mi.'zak] **mwiyak** [mor] [mwi.'jak] (*sustantivo neutro*) Puerco de tropa. **Umari furu nana mwiyak.** [mor] *Estoy flechando/matando un puerco de tropa.*

mizan [kuy] [mi.'zan] (*sustantivo*) Abeja braba.

moko tama [mor] [mo.ko ta.'ma] (*sustantivo*) Condor. **Pa' non sansan komara moko**

tama. [mor] *El condor mató esta pava.*

mon owaw [mor] [mon o.'waw] (*sustantivo masculino*) Chuubi. **Umari ze noka mon owaw.** [mor] *El chuubi mon owaw está volando.*

monoko pati [mor] [mo.'no.ko pa.'ti] (*sustantivo*) Huevos de pescado (lit. feces de pescado). **Kirik ana pa monoko pati napa mañ na payima.** [mor] *Veó huevas de pescado. hay harto allá.*

moraw [mor] [mo.'raw] (*sustantivo*) Carpintero amarillo chico. **Kirik anon pa moraw.** [mor] *Yo ví el carpintero amarillo chiquitito.*

moro fofot [mor] [mo.ro fo.'fof] (*sustantivo*) Chuubi chico. **Umari aya noko pa isim moro fofot.** [mor] *El chuubi chico canta de noche.*

mowaw [mor] [mo.'waw] (*sustantivo masculino*) Gusano de chonta. **Fota ti pa wen ko owaw.** [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

mowaw' [kuy] [mo.'wawʔ] (*sustantivo*) Larva.

mwem ko kinam [mor] [mwəm ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Leoncito, leon. **Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.** [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

mwerem tem [mor] [mwə.'rəm təm] (*sustantivo masculino*) Urina. **Kamara umari fota nakon mwerem tem.** [mor] *Ella está buscando una urina.*

mwerem tok [mor] [mʷə.'rəm tok] (*sustantivo*) El peto blanco. **Oma ye pam xe mwerem tok.** [mor] *El peto blanco tiene puga.*

mwikop [mor] [mʷi.'kop] **mekop** [kuy] [me.'kop] (*sustantivo*) Paca. **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] *La paca va a comer la fruta de la chonta fina.*

mwiri zowan [mor] [mwi.ri ðo.'wan] (*sustantivo*) Torcaza. **Kaw mon na watam mwiri zowan.** [mor] *La torcaza come harto nui.*

mwiyak [mor] [mwi.'jak] **mizak** [kuy] [mi.'zak] (*sustantivo neutro*) Puerco de tropa. **Umari furu nana mwiyak.** [mor] *Estoy flechando/matando un puerco de tropa.*

naforam [mor] [na.'fo.ram] (*sustantivo*) Mosca. **Pa' ta ana pa naforam.** [mor] *Voy a matar mosca.*

nakarañ [mor] [na.ka.'rap] (*sustantivo*) Gusano peludo. **Pa ta anon nakarañ.** [mor] *Voy a matar gusano peludo.*

nakaxito' [mor] [na.ka.'fi.'toʔ] (*sustantivo neutro*) Sicuri. **Napa mañ na nakaxito' pa itene.** [mor] *Hay mucho sicuri en Rio Itenez (Guaporé).*

namam [na.'mam] [na.'mam] (*sustantivo masculino*) Rata. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.*

napasini [mor] [na.pa.si.'ni] (*sustantivo neutro*) Ciempiés. **Kirik mañ napasini?** [mor] *Viste el cienpies?*

nokin [kuy] [no.'kin] (*sustantivo*) Mono.

nupiram [mor] [nu.pi.'ram] (*sustantivo*) La boyé. **Nupiram kaw na pa namam.** [mor] *La boyé come rata.*

nuwi [mor] [nu.'wiʔ] (*sustantivo neutro*) Anguila eléctrica. **Tun napa nuwi'.** [mor] *La anguila eléctrica me dio choque.*

ofo' [mor] [o.'foʔ] (*sustantivo neutro*) Bagre. **Kaw ana ofo'.** [mor] *Yo comí un bagre.*

oforop [mor] [ofo.or.'op] (*sustantivo*) Perdiz. **Woy na oforop pa isim.** [mor] *La perdiz canta de noche.*

okam [mor] [o.'kam] (*sustantivo*) Gusanera. **Kiw napa okam.** [mor] *Gusano me mordió.*

okare' [kuy] [o.ka.'reʔ] **manim** [mor] [ma.'nim] (*sustantivo masculino*) Tatu. **Pa anon manim.** [mor] *Yo mate un armadillo.*

okari' [mor] [o.ka.'riʔ] (*sustantivo masculino*) Tatu quinze kilo. **Kirik ana tupinañ okari'.** [mor] *Vi la uña de Tatú-Peba Grande.*

opa ko koko' [mor] [o.'pa ko ko.'koʔ] (*sustantivo masculino*) Víbora cuco. **Xi izat nokopa opa ko koko'.** [mor] *La víbora cuco no pica.*

osokoy [mor] [o.so.'koj][o.so.'koj] (*sustantivo*) Larva de chonta. **Ruxi anon osokoy pa kaw ta ana.** [mor] *Asei gusano para comer. Xi oma' naye osokoy* [mor] *No hay gusano*

owam [mor] [o.'wam] (*sustantivo masculino*) Yeyu. **Xi imwi' noko owam pa mowa'.** [mor] *Yeyú no muere con bejuco.*

owaram [kuy] [o.wa.'ram] **waram** [mor] [wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

owaw [mor] [o.'waw] (*sustantivo*) Gusano de chonta. **Fota ti pa wen ko owaw.** [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

owaw' [mor] [o.'wawʔ] (*sustantivo*) Chuubi pintado. **Furu anon won owaw'.** [mor] *Yo fleché el chuubi pintado.*

oyon [mor] [o.'jon] (*sustantivo masculino*) Zorro. **Pwirip na komara oyon.** [mor] *Este zorro se huyó.*

ozun [kuy] [o.'zun] (*sustantivo*) Mono.

pa' ariyi [mor] [paʔ a.ri.'ji] (*sustantivo masculino*) Gato tigre. **Furu ton ana komara pa' ariyi.** [mor] *Voy a flechar este gato-tigre.*

pafoz [mor] [pa.'foʒ] (*sustantivo masculino*) Jatuarana. **Xi kaw natut pakon pafoz.** [mor] *No comimos jatuarana.*

pan topak [mor] [pan to.'pak] (*sustantivo neutro*) Abeja irereú. **Umari fota noko pa pan topak.** [mor] *Él está buscando abeja irereú.*

papakiz [mor] [pa.pa.'kiʃ] (*sustantivo masculino*) Turiro. **Umari oma noko papakiz pa oma ana.** [mor] *Hay turilo en mi casa.*

papapat [pa.pa.'pat] [pa.pa.'pat] (*sustantivo masculino*) Pasanca negra. **Oma' tunuku komara papapat.** [mor] *La pasanca es peluda.*

pata pata [mor] [pa.ta pa.'ta] (*sustantivo*) Piyo. **Xak nañ ruwi pata pata.** [mor] *El piyo chupa las mangabas.*

pata' [mor] [pa.caʔ] [pa.'taʔ] (*sustantivo neutro*) Raya grande. **Furu nañ pata'.** [mor] *Yo fleché una raya grande.*

patatak [mor] [pa.ta.'tak] (*sustantivo masculino*) Rana. **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *Rana está cantando.*

patoa' [kuy] [pa.to.'aʔ] **teke teke** [mor] [tə.'kə tə.'kə] (*sustantivo masculino*) Sucha. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

paxire' [kuy] [pa.fi.'rɛʔ] **piyo'** [mor] [pi.'joʔ] (*sustantivo masculino*) Picaflor. **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El colibrí está chupando una flor.*

payi ko karakaw [mor] [pa.'ji ko ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Víbora culebra. **Pa' anon payi ko karakaw.** [mor] *Maté la víbora culebra.*

pifon [mor] [pi.'fon] (*sustantivo masculino*) Pava companilla. **Furu anon pifon.** [mor] *Yo maté una pava companilla.*

pikipan [pi.ki.'pan] [pi.ki.'pan] (*sustantivo neutro*) Pejichi. **Kirik ana pikipan tu nañ iman pa tupinañ.** [mor] *Yo ví el pejichi. Él cavó un hueco con su uña.*

pimon [kuy] [pi.'mon] (*sustantivo*) Jochi.

pip a [mor] [pip a] (*sustantivo*) El cocinero (pajaro). **Kirik anon pa pip a.** [mor] *Miro el cocinero (pajaro).*

pipan [mor] [pi.'pan] [p^wi.'pan] (*sustantivo neutro*) Blanquillo. **Furu ana pipan.** [mor] *Yo maté uno blanquillo.*

pirira' [kuy] [pi.ri.'raʔ] **pwirira'** [mor] [p^wi.ri.'raʔ] (*sustantivo masculino*) Tucunaré. **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Tiene mucho tucunaré en el Río Azul.*

piyo' [mor] [pi.'joʔ] **paxire'** [kuy] [pa.fi.'rɛʔ] (*sustantivo masculino*) Picaflor. **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El colibrí está chupando una flor.*

putun [kuy] [pu.'tun] (*sustantivo*) Perdiz (esp.).

pwereñ pwereñ [mor] [p^wə.'raŋ p^wə.'raŋ] (*sustantivo masculino*) Borquelona. **Pa anon komara pwereñ pwereñ.** [mor] *Yo maté una garrapata.*

pwirik kiki [mor] [pwi.'rik ki.'ki] (*sustantivo*) Carpintero negro. **Pwirik kiki kaw mon na pa osokoy.** [mor] *El carpintero negro come gusano de palo.*

pwirikon [mor] [p^wi.ri.'kon] **xik mon** [kuy] [ʃik mon] (*sustantivo masculino*) Tabano. **Ma' na ay wiki komara pwirikon.** [mor] *El tabano está lleno de sangre.*

pwirira' [mor] [p^wi.ri.'raʔ] **pirira'** [kuy] [pi.ri.'raʔ] (*sustantivo masculino*) Tucunaré. **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Tiene mucho tucunaré en el Río Azul.*

pwiti [mor] [p^wi.'ti] (*sustantivo masculino*) Tabano grande. **Pa anon komara pwiti.** [mor] *Yo maté este tabano grande.*

ra'o' [mor] [raʔ.'oʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga. **Izat napa ra'o'.** [mor] *La hormiga roxa me pico.*

rafokon [mor] [ra.fo.'kon] (*sustantivo neutro*) Jausi. **Furu tin fu rafokon.** [mor] *Usted va a matar un jausi.*

rakota' [mor] [ra.ko.'taʔ] **arakuta'** [kuy] [a.ra.ku.'taʔ] (*sustantivo neutro*) Surubi. **Furu ana rakota'.** [mor] *Matamos un surubí.*

rarawazi' [mor] [ra.ra.wa.'ði?] (*sustantivo neutro*) Garza rozada. **Oma tuneñ rarawazi' pa oma ana.** [mor] *En mi casa tengo la pluma de garza rozada.*

ratuket [mor] [ra.tu.'ket] (*sustantivo masculino*) Sardinita. **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

raxumwiñ [mor] [ra.tʃu.'m^wiɲ] (*sustantivo*) Gusano peludo. **Pap napa raxumwiñ.** [mor] *Gusano peludo me picó.*

rere [mor] [re.'re] (*sustantivo*) Abeja barcino. **Oma ko rere pa manako miriwañ.** [mor] *La abeja barcino vive en el hueco del palo huevo de perro.*

rexexet [mor] [re.tʃe.'tʃet] (*sustantivo masculino*) Chuubi noturno. **Oma' rexexet pa i'i.** [mor] *Hay chuubi noturno aquí.*

riku' [mor] [ri.'ku?] (*sustantivo neutro*) Zapato. **Umari tapam nana pa riku'.** [mor] *Estoy asando pescado zapato.*

rokom ye awan [mor] [ro.'kom je a.'wan] (*sustantivo neutro*) Capibara. **Furu tañ ana rokom ye awan.** [mor] *Voy a flechar una capibara.*

ruxit nak [mor] [ru.'tʃit nak] (*sustantivo*) Hormiga culilarga. **May' napa izat ye ruxit nak.** [mor] *Me duele la picada de culilarga.*

sa' ko yimop [mor] [sa? ko ji.'mop] (*sustantivo masculino*) Venado. **Pwirip na komara sa' ko yimop.** [mor] *El venado se huyó.*

sa'a [mor] [sa.'ʔa] (*sustantivo*) Gaviota. **Kirik mon sa'a.** [mor] *He visto la gaviota.*

sa'uz [mor] [sa.'ʔuɔ] (*sustantivo masculino*) Gato. **Raman komara umari kirik nokon sa'uz.** [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

saka' [mor] [sa.'kaʔ] (*sustantivo*) Carpintero amarillo. **Kaw mon na saka' osokoy.** [mor] *El carpintero amarillo come harto gusano de palo.*

sakan sakan [mor] [sa.kan sa.'kan] (*sustantivo*) Carpintero pico rojo. **Ten ta na pa pana sakan sakan.** [mor] *El carpintero pico rojo pica el palo.*

sakaw [sa.'kaw] [sa.'kaw] (*sustantivo masculino*) Cará. **Furu anon sakaw.** [mor] *Yo maté un cará.*

sakuti' [mor] [sa.ku.'ti?] (*sustantivo masculino*) Carachupa. **Kaw tun katut pakon sakuti'.** [mor] *Vamos a comer la carachupa.*

samwin [mor] [sa.'m^wiɲ] (*sustantivo masculino*) Paraba sete colores. **Ko pwiri marakon komara samwin.** [mor] *La paraba de siete colores es muy bonita.*

san san [mor] [san san] **xan xan** [kuy] [tʃan tʃan] (*sustantivo masculino*) Pava huaracachi. **Furu non san san komara.** [mor] *Él mató una pava huaracachi.*

sanana [mor] [sa.'na.na] (*sustantivo*) Mariposa. **Ze na pa awin sanana.** [mor] *Vuela arriba la mariposa.*

sapapa repek [mor] [sa.'pa.pa re.'pek] (*sustantivo neutro*) Peta del monte. **Kaw mañ sapapa repek.** [mor] *Usted comió peta del monte?*

sarak [kuy] [sa.'rak] **towasi'** [mor] [to.wa.'si?] (*sustantivo masculino*) Masi, mono ardilla. **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

sataw [mor] [sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufe. **Furu tan ma sataw.** [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

seme [mor] [se.'me] **seme'** [kuy] [se.'mɛʔ] (*sustantivo neutro*) Lagarto. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

seme' [kuy] [se.'mɛʔ] **seme** [mor] [se.'me] (*sustantivo neutro*) Lagarto. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

sewen [mor] [se.'wen] (*sustantivo masculino*) La gama. **Mwixiñ mon na sewen pa koropan.** [mor] *La gama le gusta mucho de la pampa.*

sik sik [mor] [sik sik] **xik xik** [kuy] [ʃik ʃik] (*sustantivo masculino*) Lorito. **Kirik anon sik sik.** [mor] *Yo vi un lorito.*

sikiw' [mor] [si.'kiwʔ] (*sustantivo*) Chuubi chico pintado. **Kirik mon sikiw'.** [mor] *He visto el chuubi chico pintado.*

sisop [mor] [si.'sop] (*sustantivo masculino*) Puercoespina. **Watut fota ton katut sisop.** [mor] *Vamos a buscar un puercoespín.*

sosoten [mor] [so.so.'ten] (*sustantivo masculino*) Serepapa pintada. **Niko yu furu mon na pa sosoten.** [mor] *Mi hijo mató harta serepapa.*

sukuku' [mor] [su.ku.kuʔ] (*sustantivo*) Búho chico. **Kirik mañ sukuku'.** [mor] *He visto el búho chico.*

sutaw' [mor] [su.'tawʔ] (*sustantivo masculino*) Mariwi. **Xi oma' noko sutaw' pa**

i'i' [mor] *No hay mariwi aquí.*

tafoka' [mor] [ta.fo.'kaʔ] (*sustantivo masculino*) Niwa. **Te rapa pa tafoka' pa xina.** [mor] *Quita la pulga de mi pie.*

tanapa' [ta.na.'paʔ] [ta.na.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Raya chica. **Furu anañ tanapa'.** [mor] *Yo fleché una raya chica.*

tapan [kuy] [ta.'pan] **usiw'** [mor] [u.'siwʔ] (*sustantivo masculino*) Chichilo. **Kirik anon usiw'.** [mor] *He visto un chichilo.*

tara tara [mor] [ta.'ra ta.'ra] (*sustantivo*) Cabeza seca. **Kaw mon na tara tara pa pati'.** [mor] *El cabeza seca comió harto pescado.*

tarako' [kuy] [ta.ra.'koʔ] (*sustantivo*) Gallina. **Ariya tarako'.** [kuy] *Huevo de gallina.*

tawan [mor] [ta.'wan] (*sustantivo*) Animal no identificado [tipo de gusano]. **Pwikipan kaw napa tawan.** [mor] *Perriche come 'tawan'.*

tawi [mor] [ta.'wi] **tawi'** [kuy] [ta.'βiʔ] (*sustantivo neutro*) Abeja posetacú. **Ta' tañ ana tawi.** [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja pose-tacú.*

tawi' [kuy] [ta.'βiʔ] **tawi** [mor] [ta.'wi] (*sustantivo neutro*) Abeja posetacú. **Ta' tañ ana tawi.** [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja pose-tacú.*

taxaka [mor] [ta.tʃa.'ka] (*sustantivo masculino*) Cuyu cuyu. **Kaw ta ana pa taxaka pa tusi noka.** [mor] *Yo quiero comer cuyu cuyu co-cido.*

teke teke [mor] [tə.'kə tə.'kə] **patoa'** [kuy] [pa.to.'aʔ] (*sustantivo masculino*) Sucha. **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne po-drida.*

ten ko kinam [mor] [tən ko ki.'nam] (*sustantivo masculino*) Tigre pintado. **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pin-tado está matando gente.*

ten ten korowa' [mor] [ten ten ko.ro.'waʔ] (*sustantivo*) Ratón silvestre. **Ten ten korowa' oma' pa tukusi pana.** [mor] *El ratón vive den-tro de el hueco de palo.*

tikin [ti.'kin] [ti.'kin] (*sustantivo masculino*) Ventón. **Suk anon tikin.** [mor] *Yo lancé un ven-tón.*

tima xoro [mor] [ti.'ma tʃo.'ro] (*sustantivo*) Tipo de yoperobobo. **Pa' ta ana pa tima xoro.** [mor] *Voy a matar yoperobobo.*

timoraw [mor] [ti.mo.'raw] (*sustantivo mas-culino*) Pes jabón. **Furu anon timoraw.** [mor] *Yo maté un pez jabón.*

tipa' [ti.'paʔ] [ti.'paʔ] (*sustantivo masculino*) Pato. **Furu anon tipa'.** [mor] *Yo fleché un pato.*

tipwizat [mor] [ti.p^{wi}.i.'ðat] **xik mon'** [kuy] [tʃik monʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga grande. **Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.** [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

titin [kuy] [ti.'tin] (*sustantivo*) Masi.

toforo' [mor] [to.fo.'rɔ] (*sustantivo mas-culino*) Chulupi. **Ak anon toforo'.** [mor] *He pisado un chulupi.*

tokara tokam [mor] [to.'ka.ra to.'kam] (*sus-tantivo*) Chulupi. **Xi izat noka tokara tokam, kiw na.** [mor] *Chulupi no pica, muerde.*

tokon tokon [mor] [to.'kon to.'kon] (*sus-tantivo masculino*) Tigrillo. **Kaw anon tokon tokon.** [mor] *Yo comí un tigrillo.*

tokosa [mor] [to.'ko.sa] (*sustantivo neutro*) Tipo de sardina. **Uwew yu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati' tokosa.** [mor] *Mi abuelo está matando sardinas. Napa mañ na tokosa pa isikakom.* [mor] *Hay harta sardina en el Rio Azul*

tokowan [to.ko.'wan] [to.ko.'wan] (*sus-tantivo neutro*) Taitetú, chanco de monte. **Umari kaw naye pa uzip tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

tom kama sataw [mor] [tom ka.'ma sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufo negro. **Iyíñ non ka tom kama sataw raman kure.** [mor] *Ellos tienen miedo del bufo ne-gro.*

tom ko kinam [mor] [tom ko ki.'nam] (*sus-tantivo masculino*) Pantera negra. **Kure ko tom ko kinam umari ñok noko pa wik.** [mor] *La pantera negra está chupando sangre.*

tom ye werem [mor] [tom je wə'rəm] (*sus-tantivo neutro*) Manechi negro. **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

topakata [mor] [to.pa.ka.'ta] (*sustantivo masculino*) Abeja gringo. **Xi oma noko topakata pa i.** [mor] *No hay abeja gringa acá.*

topapako' [mor] [to.pa.pa.'koʔ] (*sustantivo masculino*) Hormiga cazadora. **Tok nañ tuxika topapako'.** [mor] *La hormiga negra*

está tomando miel.

torat [kuy] [to.'rat] (*sustantivo*) Loro.

towa [towa] [to.'wa] (*sustantivo masculino*) Peta. **Umari kaw noko pa añom komara towa.** [mor] *La peta está comiendo anona.*

towa apam [mor] [to.wa a.'pam] (*sustantivo*) Paloma torcaza. **Umari kaw nokañ koropan komara towa apam.** [mor] *La paloma torcaza está comiendo paja.*

towa kama sataw [mor] [to.'wa ka.'ma sa.'taw] (*sustantivo femenino*) Bufo blanco. **Kirik ana towa kama sataw.** [mor] *Yo vi un bufo blanco.*

towa ko pati' [mor] [to.'wa ko pa.'ti?] (*sustantivo neutro*) Sardina blanca. **Oma' mañ na pa towa ko pati'.** [mor] *Hay harta sardina blanca.* **Mwixiñ ana towa ko pati'.** [mor] *Me gusta la sardina blanca.*

towa kuruzip [mor] [to.'wa ku.ru.'ðip] (*sustantivo masculino*) Tipo de hormiga que pica fuerte. **Imwi ye tipara pana oma ko towa kuruzip.** [mor] *La hormiga towa kuruzip vive en rama seca de árbol.*

towa orot [kuy] [to.'wa o.'rot] (*sustantivo*) Peta del monte.

towa tokoñ [mor] [to.'wa to.'koj] (*sustantivo masculino*) Abeja señorita. **Towa tokoñ pwe nañ miriwañ.** [mor] *Abeja señorita esta en lo huevo de perro.*

towa upwek [mor] [to.wa u.'pʷək][to.'wa u.'pʷək] **1.** (*sustantivo masculino*) Chuubi. **Furu ton ana towa upwek.** [mor] *Vamos a matar chuubi.* **2.** (*sustantivo*) Mosquito negro. **Izat napa towa upwek.** [mor] *Me picó el mosquito negro.*

towa upwek [mor] [to.wa u.'pʷək][to.'wa u.'pʷək] **1.** (*sustantivo masculino*) Chuubi. **Furu ton ana towa upwek.** [mor] *Vamos a matar chuubi.* **2.** (*sustantivo*) Mosquito negro. **Izat napa towa upwek.** [mor] *Me picó el mosquito negro.*

towa ye werem [mor] [to.'wa je wə.'rəm] (*sustantivo neutro*) Manechi blanco. **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

towam [kuy] [to.'wam] (*sustantivo*) Venado.

towaran [kuy] [to.wa.'ran] (*sustantivo*) Loro (esp.).

towaraw [mor] [to.wa.'raw] (*sustantivo mas-*

culino) Loro. **Umari fuyu nana pa towaraw.** [mor] *Estoy criando loro.*

towasi' [mor] [to.wa.'si?] **sarak** [kuy] [sa.'rak] (*sustantivo masculino*) Masi, mono ardilla. **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

towatam [mor] [to.wa.'tam] (*sustantivo*) Chuubi grande. **Kazo ti nipasiko towatam.** [mor] *Vamos a sacar plumas del towatam.*

tukum [mor] [tu.'kum][tu.'kum] **1.** (*sustantivo*) Gusano de chonta. **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja.* **2.** (*sustantivo*) Tucum. **Xi oma' noko tukum.** [mor] *No hay tukum.*

tukuru [mor] [tu.'ku.ru] (*sustantivo neutro*) Buchere. **Pa' ani ti pa tukuru.** [mor] *Vamos a cortar buchere.*

tukuwi [mor] [tu.ku.'wi] (*sustantivo neutro*) Hormiga sepe. **Fum ti pa tukuwi.** [mor] *Vamos a tostar hormiga sepe.*

tururu [mor] [tu.ru.'ru] (*sustantivo neutro*) Pintadito. **Oma pa rako ye pana tururu.** [mor] *Pintadito vive dentro de un palo.*

tusi tok [mor] [tu.si 'tok] (*sustantivo*) Picoa. **Tusi tok ma mon na pa iten.** [mor] *Biguá se convirtió em gente.*

tusum [mor] ['tu.sum] (*sustantivo*) Mono cuatro ojos. **Tusum umari tut noka pa umi umari foro noka.** [mor] *El mono cuatro ojos está caminando en el monte haciendo ruido.*

u tokoñ [mor] [u to.'koj] (*sustantivo neutro*) Tipo de abeja que hace su casita con forma de pene. **Pwe nañ pana komara u tokoñ.** [mor] *La abeja u tokoñ vive en palo.*

ume' [mor] [u.'məʔ] (*sustantivo*) Pajaro. **Ara na ume'.** [mor] *El pajaro grito.*

umwezen [mor] [u.mwe.'ðən] (*sustantivo*) Cuervo blanco. **Kaw na umwezen pa iteyi.** [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

upinamon [mor] [u.pi.na.'mon] (*sustantivo masculino*) Getore. **Xi kirik noko komara upinamon.** [mor] *Getore no mira.*

upwek [mor] [u.'pʷək] (*sustantivo masculino*) Mosquito grande. **Pa anon upwek.** [mor] *Yo maté el mosquito grande.*

usiw' [mor] [u.'siwʔ] **tapan** [kuy] [ta.'pan] (*sustantivo masculino*) Chichilo. **Kirik anon usiw'.** [mor] *He visto un chichilo.*

utataw [mor] [u.ta.'taw] (*sustantivo masculino*) Ciervo. **Umari tok noko pa kom komara utataw.** [mor] *El ciervo está tomando agua.*

utin [u.'tin] [u.'tin] (*sustantivo masculino*) Pavo. **Kirik anon utin.** [mor] *Yo vi un pavo.*

uzip [mor] [u.'ðip] (*sustantivo neutro*) Vibora verde. **Pa anañ uzip.** [mor] *Maté una vibora verde.*

waka [mor] [wa.'ka] (*sustantivo*) La vaca. **Kirik ana pa waka.** [mor] *Miro la vaca.*

wakawaw' [mor] [wa.ka.'wawʔ] (*sustantivo*) Macono. **Waw nokañ kom komara wakawaw'.** [mor] *El macono llama el agua.*

wamop [mor] [wa.'mop] (*sustantivo neutro*) Maquisapa. **Umari kirik noko pati wamop.** [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

wanako' [mor] [wa.na.'koʔ] (*sustantivo neutro*) Serepapa amarilla. **Xi oma naye ata wanako'.** [mor] *La serepapa amarilla no tiene la espina.*

wanakom [mor] [wa.na.'kom] (*sustantivo*) Gaviota negra. **Umari ze noko wanakom.** [mor] *Está volando la gaviota negra.*

wanaran [kuy] [wa.na.'ran][wa.ra.'nan] (*sustantivo*) Perdiz (esp.).

warakan [mor] [wa.ra.'kan] (*sustantivo masculino*) Palometa real. **Furu anon warakan.** [mor] *Yo maté una palometa real.*

waram [mor] [wa.'ram] **owaram** [kuy] [o.wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

waram [wa.'ram] [wa.'ram] (*sustantivo neutro*) Mari mono. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

waraza [mor] [wa.ra.'ða] **waraza'** [kuy] [wa.ra.'ðaʔ] (*sustantivo masculino*) Sabalo. **Umari tapam nama pa waraza.** [mor] *Ella está asando sábalo.*

waraza' [kuy] [wa.ra.'ðaʔ] **waraza** [mor] [wa.ra.'ða] (*sustantivo masculino*) Sabalo. **Umari tapam nama pa waraza.** [mor] *Ella está asando sábalo.*

wasop [mor] [wa.'sop] (*sustantivo neutro*) Cachorro. **Kaw anon wasop.** [mor] *Yo comí un cachorro.*

wawaway [wa.wa.'waj] [wa.wa.'waj] (*sustantivo masculino*) Sama. **Umari ten nokon wom wawaway.** [mor] *La sama está tejiendo su casa.*

waxik [wa.'tʃik] [wa.'tʃik] (*sustantivo masculino*) Monito gorisola **Napa mon na waxik.** [mor] *Hay harto gorisola.*

werem [kuy] [wə.'rəm] (*sustantivo*) Manechi.

wet ixé [mor] [wet i.'tʃe] (*sustantivo*) Mariposa nocturna. **Wet ixé ze napa awin asim.** [mor] *La borboleta azul vuela alto en la casa.*

wiuro [mor] [wi.ri.'ro] (*sustantivo neutro*) Cuco. **Umari aya noka wiuro.** [mor] *Un cuco esta cantando.*

witiriv [mor] [wi.ti.'riw] (*sustantivo*) Gaviota chica. **Kirik mon witiriv.** [mor] *He visto la gaviota chica.*

wiwit [mor] [wi.'wit] (*sustantivo*) Gusano de patuju. **Map ko asim wiwit.** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

wiyokan [mor] [wi.jo.'kan] (*sustantivo*) Pato putiri. **Kaw nañ tuneñ tan wiyokan.** [mor] *Come hoja el pato putiri.*

won owaw' [mor] [won o.'wawʔ] (*sustantivo masculino*) Chuubi grande pintado. **Furu anon won owaw'.** [mor] *Yo fleché el chuubi pintado.*

wukin [mor] [wu.'kin] (*sustantivo masculino*) Lacran. **Kirik mon wukin?** [mor] *Viste la lacrán?*

wukuti [mor] [βu.ku.'ti] (*sustantivo*) Un tipo de pajarito nocturno. **Ara na umwe bukuti.** [mor] *Esta cantando el pajarito nocturno bukuti.*

wukuti' [mor] [wu.ku.'tiʔ] (*sustantivo*) Chuubi pintado. **Wukuti' aya na pa isim.** [mor] *El chuubi pintado canta de noche.*

xa' [mor] [tʃaʔ] (*sustantivo*) Loro grande. **Umari kaw nokañ sawan xa'.** [mor] *El loro está comiendo maho.*

xak iram [mor] [tʃak i.'ram] (*sustantivo*) Pene. **Xi kaw ta nima xak iram.** [mor] *No se come lagarto pene.*

xak xe xamwira [mor] [tʃak tʃe tʃa.m^wi.'ra] (*sustantivo neutro*) Peto llaho. **Ten mañ na xak xe xamwira.** [mor] *El peto llaho trabaja hartito.*

xaka xaka [mor] [tʃa.'ka tʃa.'ka] (*sustan-*

tivo femenino) Yoperojobobo. **Xi oma nama pa xaka xaka pa yika.** [mor] *No hay yoperojobobo acá.*

xamin [kuy] [ja.'min] **kamakan** [mor] [ka.ma.'kan] (sustantivo masculino) Paraba amarilla. **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

xan xan [kuy] [tʃan tʃan] **san san** [mor] [san san] (sustantivo masculino) Pava huaracachi. **Furu non san san komara.** [mor] *Él mató una pava huaracachi.*

xaw sakasi [mor] [tʃaw sakasi] (sustantivo) Lechusa grande. **Kirik nān isim komara xaw sakasi.** [mor] *La lechusa mira de noche.*

xi [mor] [tʃi] (sustantivo) Gusano del maho. **Nin ti pa xi pa oma ka ti na kaw nati.** [mor] *Vamos a sacar gusano del maho para comer.*

xik mon [mor] [tʃik mon] (sustantivo masculino) Hormiga culilarga. **Oma ka yimara imwi ye pana xik mon.** [mor] *La hormiga culilarga vive en palo muerto.*

xik mon [kuy] [tʃik mon] **pwirikon** [mor] [pʷi.ri.'kon] (sustantivo masculino) Tabano. **Ma' na ay wiki komara pwirikon.** [mor] *El tabano está lleno de sangre.*

xik mon' [kuy] [tʃik monʔ] **tipwizat** [mor] [ti.pʷi.'ðat] (sustantivo masculino) Hormiga grande. **Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.** [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

xik tenetep [mor] [tʃik tɛ.'nɛ.tɛp] (sustantivo masculino) Conejo de monte. **Kamara umari kirik nokon xik tenetep.** [mor] *Ella está mirando un conejo.*

xik tipan [mor] [tʃik ti.'pan] (sustantivo) Borochi. **Oma ko xik tipan pa koropan.** [mor] *Borochi vive en la pampa.*

xik xik [kuy] [ʃik ʃik] **sik sik** [mor] [sik sik] (sustantivo masculino) Lorito. **Kirik anon sik sik.** [mor] *Yo vi un lorito.*

xikit xikit [mor] [tʃi.'kit tʃi.'kit] (sustantivo masculino) Cascavel. **Pa anon komara xikit xikit.** [mor] *Yo maté una cascabel.*

xixiwit [mor] [tʃi.tʃi.'wit] (sustantivo) Grillo grande. **Arapat anon xixiwit.** [mor] *Escuché grillo grande.*

xixok [mor] [tʃi.'tʃok] (sustantivo masculino) Grillo saltamonte. **Pa anon komara xixok.** [mor] *Yo maté un grilo saltamonte.*

xok xok [mor] [tʃok 'tʃok] (sustantivo) Tucunarecito. **Ruxi ti xok xok.** [mor] *Vamos a asar tucunarecito.*

xokok [mor] [tʃɔ.'kɔk] (sustantivo neutro) Anguila. **Kirik ana xokok.** [mor] *Yo vi una anguila.*

xon xon timak [mor] [tʃon tʃon ti.'mak] (sustantivo neutro) Hormiga culilarga negra. **Napa mañ na xon xon timak pa yima.** [mor] *Hay harta hormiga culilarga negra por allá.*

xorariñ [mor] [tʃo.ra.'riɲ] (sustantivo) Patito chorarín. **Umari waw nokañ kom xorariñ.** [mor] *El patito chorarín llama el agua.*

yaforop [mor] [ja.ɸo.'rop] (sustantivo masculino) Pucarara. **Izat napa komara yaforop.** [mor] *La pucarara me picó.*

yanon mwyak [mor] [ja.non mʷi.'jak] (sustantivo) Gusano de tropa. **Omari tut noka yanon mwyak pa timak.** [mor] *Gusano de tropa anda en la tierra.*

yasiki wo'at [mor] [ja.si.'ki woʔ.'at] (sustantivo masculino) Garza blanca. **Ta' mon ana urukun yasiki wo'at.** [mor] *Yo saqué harta pluma de la garza blanca.*

yepwepwep [mor] [je pʷɛ.'pʷɛp] (sustantivo masculino) Abeja sicaé. **Pwep napa yepwepwep.** [mor] *Abeja sicaé me quemó.*

yimop [ji.'mop] [ʒi.'mop] (sustantivo masculino) Guaso. **Fura furu fu yimop.** [mor] *Ustedes mataron guaso.*

yiwawaw [mor] [ʒi.wa.'waw] (sustantivo) Chuubi grande. **Yiwawaw umari kaw noka pa tarako.** [mor] *El chuubi grande está comiendo gallina.*

yiwowo [mor] [ji.wo.'wo] (sustantivo) Perdiz. **Woy na yiwowo.** [mor] *La perdiz está silbando.*

yure [mor] [ju.'rɛ] **yuwerem** [kuy] [ju.'we.rɛm] (sustantivo masculino) Piau. **Kaw anon yure.** [mor] *Yo comí un piau.*

yuri [mor] [ju.'ri] **iwiri** [kuy] [i.wi.'ri] (sustantivo masculino) Perdiz. **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

yuwerem [kuy] [ju.'we.rɛm] **yure** [mor] [ju.'rɛ] (sustantivo masculino) Piau. **Kaw anon yure.** [mor] *Yo comí un piau.*

yuwin [ju.'win] [ʒu.'win] (sustantivo masculino) Mono. **Xi kaw nana ukuruku yuwin.** [mor] *Yo no como carne de mono.*

zam [ðam] [zam] (sustantivo masculino)

Perdiz negra. **Kaw anon zam.** [mor] *Yo comí una perdiz negra.*

ze ko karakaw [mor] [ðe ko ka.ra.'kaw] (*sustantivo masculino*) Víbora voladera. **Ze na komara ze ko karakaw.** [mor] *La vibora*

voladera voló.

zuri' [kuy] [zu.'riʔ] **yuri** [mor] [ju.'ri] (*sustantivo masculino*) Perdiz. **Kirik anon yuri.** [mor] *Yo vi una perdiz.*

cultura material

apa [mor] [a.'pa] (*sustantivo neutro*) Peine de cusimacho. **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella está peinando sus cabellos.*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Huso **Munup na pa apa'.** [mor] *Tejé con huso.*

aripapa' [kuy] [a.ri.pa.'paʔ] **ripapa** [mor] [ri.pa.'pa] (*sustantivo neutro*) Canasto, cesta. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

asim [mor] [a.'sim] **axim** [kuy] [a.'tʃim] (*sustantivo neutro*) Casa. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

awaranti [mor] [a.wa.ran.'ti] (*sustantivo neutro*) Aguardente. **Tok ta ana pa awaranti.** [mor] *Voy a beber aguardiente.*

axim [kuy] [a.'tʃim] **asim** [mor] [a.'sim] (*sustantivo neutro*) Casa. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

ekit [kuy] [e.'kit] **ikit** [mor] [i.'kit] (*sustantivo neutro*) Machete. **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame tu machete.*

fokoyam [mor] [fo.ko.'jam] (*sustantivo neutro*) Soplador de motacú. **Umari wi nokañ fokoyamikin.** [mor] *Ella está tejiendo su soplador.*

fu'ak [mor] fuʔ.'ak] (*sustantivo neutro*) Tapiri, casa temporaria. **Ten ti pa fu'ak.** [mor] *Vamos hacer tapiri.*

fuwen [mor] [fu.wan] (*sustantivo neutro*) Almidon. **Api na fuwerako akop.** [mor] *Se terminó almidon de yuca.*

ikit [mor] [i.'kit] **ekit** [kuy] [e.'kit] (*sustantivo neutro*) Machete. **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame tu machete.*

ipitira' [kuy] [i.pi.ti.'raʔ] (*sustantivo*) Fuego de cocina.

iwi [mor] [i.'wi] **iwi'** [kuy] [i.'βiz] (*sustantivo neutro*) Estera de motacú. **Umari wi**

nama pa iwirakin kamara. [mor] *Ella está tejiendo su estera. Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram. [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açái.**

iwi' [kuy] [i.'βiz] **iwi** [mor] [i.'wi] (*sustantivo neutro*) Estera de motacú. **Umari wi nama pa iwirakin kamara.** [mor] *Ella está tejiendo su estera. Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram. [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açái.**

iwiri [mor] [i.wi.'ri] (*sustantivo*) Una flecha con punta de hueso. **Kat na kiwona iwiri.** [mor] *Quebre flecha iwiri.*

iya [mor] [i.'ja] (*sustantivo*) Canasto de asai. **Mwi rapa pa iya.** [mor] *Dame el canasto de asai.*

kamawin [mor] [ka.ma.'win] (*sustantivo*) Urupe. **Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.** [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

kapam [mor] [ka.'pam] (*sustantivo neutro*) Arepa de maíz. **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Esta apretando arepa de maíz.*

karapakan [mor] [ka.ra.pa.'kan] (*sustantivo masculino*) Vestimenta. **Xaw anon karapakan.** [mor] *Lavé el vestido.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*sustantivo neutro*) Canoa. **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Me olvidé del remo en la canoa.*

kawanan [mor] [ka.wa.'nan] (*sustantivo*) Veneno, persona mitica. **Pan ta na pa kawanan.** [mor] *Voy a colocar veneno.*

kawayoxi [mor] [ka.wa.jo.'tʃi] (*sustantivo neutro*) Bicicleta. **Xi oma naye kawayoxi.** [mor] *No hay bicicleta.*

kifuku samwin [mor] [ki.ɸu.'ku sa.'mʷin] (*sustantivo neutro*) Corona de cuerda. **Umari fota nana kifuku samwin.** [mor] *Yo busqué mi corona de cuerda.*

kirik tok [mor] [ki.'rik tok] (*sustantivo neutro*) Gafas. **Mwi rapa kirik tok opa tok**

ana. [mor] *Dáme las gafas, no puedo ver.*

kirisam [mor] [ki.ri.'sam] (*sustantivo neutro*) Chapapa de gallos verdes. **Tak ron pati' pa kirisam.** [mor] *Puse el pescado en la chapapa.*

kisik xe pana [mor] [ki.'sik tʃa pa.'na] (*sustantivo neutro*) Tabla para moler. **Xaw pwin tañ ana kisik xe pana.** [mor] *Voy a lavar la tabla (de batán).*

kiwin sisim [mor] [ki.'win si.'sim] (*sustantivo neutro*) Escoba de assai para barrer la casa. **Umari kiwin nama kamara pa kiwin sisim oma' kama.** [mor] *Ella está barriendo su casa con escoba de assai.*

kiwo' [mor] [ki.'woʔ] (*sustantivo neutro*) Caña de flecha, tacuara. **Umari kat nana pa kiwo.** [mor] *Estoy sacando tacuara.*

kopa' [mor] [ko.'paʔ] **tok ta** [kuy] [tok ta] (*sustantivo masculino*) Chicha fuerte. **Xi tok e' natut pa kopa'.** [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

koreñ koreñ [mor] [ko.'reɲ ko.'reɲ] (*sustantivo neutro*) Mescla de castana, yuca y hueso molido. **Oma at pa i'i koreñ koreñ.** [mor] *Hay hueso alla en koreñ koreñ.*

koxape [mor] [ko.tʃa.'pe] (*sustantivo neutro*) Remo. **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Olvidé mi remo en la canoa.*

kozam [kuy] [ko.'zám] (*sustantivo*) Soplador.

manañ asim [mor] [ma.'naɲ a.'sim] (*sustantivo neutro*) Puerta. **Korom na kure pa manañ asim.** [mor] *Él entro por la puerta de la casa.*

map awin [mor] [map a.'win] (*sustantivo neutro*) Casa temporaria. **Ten ti pa map awin.** [mor] *Vamos a hacer un abrigo temporario.*

maram me [mor] [ma.'ram me] (*sustantivo neutro*) Patio. **Ye pwirim maram maram me na.** [mor] *Mi patio está limpio.*

maxiriri [mor] [ma.tʃi.ri.'ri] (*sustantivo neutro*) Dinero. **Mwi rapa pa maxiriri.** [mor] *Dáme dinero.*

mem ye takaxi [mor] [mem je ta.'ka.tʃi] (*sustantivo*) Recina colorada. **Kirik anon pa mem ye takaxi.** [mor] *Vemos takaxi colorado.*

moraw [mor] [mo.'raw] (*sustantivo*) Un instrumento tradicional. **Umari wo noka pa moraw.** [mor] *Esta tocando moraw.*

moro ye kun [mor] [mo.'ro je kun] (*sustantivo neutro*) Bico. **Mwi rapa pa moro ye kun xakaw ta ana.** [mor] *Dáme el bico, voy a mascar.*

moro' [mor] [mo.roʔ] (*sustantivo neutro*) Chibe. **Ten na pa moro'.** [mor] *Ella hizo chivé.*

nama kura [mor] [na.'ma ku.'ra] (*sustantivo neutro*) Horcón. **Tu nati a pa nati nama kura.** [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón.*

naran [mor] [na.'ran][na.'ran] **1.** (*verbo*) Azul. **Naran ye.** [mor] *Es azul.* **2.** (*sustantivo*) Recina. **Fot na pa naran.** [mor] *Tapar con recina (naran).*

naran takaxi [mor] [na.ran ta.'ka.tʃi] (*sustantivo*) Recina con urucu. **Kirik anon pa naran takaxi.** [mor] *Vemos takaxi rojo.*

nofon [mor] [no.'fon] (*sustantivo neutro*) Silla. **Mwi napa pa nofon.** [mor] *Él me dio una silla.*

ok wazañ [mor] [ok wa.'zaɲ] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Umari ten nana pa ok wazañ.** [mor] *Estoy haciendo ok wazañ.*

oma' [mor] [o.'maʔ] (*sustantivo neutro*) Casa (poseída). **Kaw katut pa oma' kama peke.** [mor] *Comimos en la casa de Peke.*

oñokam [mor] [o.ɲo.'kam] (*sustantivo*) La charagua del arco (parte de arco). **Kirik ra pa oñokam.** [mor] *Mire la charagua del arco (parte de arco).*

oro' [kuy] [o.roʔ] (*sustantivo*) Vestimenta.

owi [mor] [o.'wi] (*sustantivo*) Trompeta (para horadar la boca perforada). **Kirik ana pa owi.** [mor] *Mira esta trompeta en la boca perforada.*

pap xe [mor] [ˈpap tʃe] (*sustantivo*) Terzado. **Iw nañ karapakan pa pap xe.** [mor] *Él há machucado al karapakan con el machete.*

pap xe karapakan [mor] [pap tʃe ka.ra.pa.'kan] (*sustantivo*) Maceta para machucar karapakan. **Ten ta ana pa pap xe karapakan.** [mor] *Voy a hacer una maceta para machucar el karapakan.*

papapat [kuy] [pa.pa.'pat] **papat** [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) **Furu anon yimop pa papatu.** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. **Ta' rañ pa ikit papat.** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

papat [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **papapat**

[kuy] [pa.pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) **Furu anon yimop pa papatu.** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. **Ta' rañ pa ikit papat.** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

papi uz [mor] [pa.pi 'uð] (*sustantivo*) Cuchillo. **Mwi rapa pa papi uz.** [mor] *Dáme ton cuchillo.*

pari [mor] [pa.'ri][pa.'ri] **1.** (*sustantivo neutro*) Arco. **Mi rapa pa parinam.** [mor] *Dame tu arco.* **2.** (*sustantivo neutro*) Chonta dura. **Tikat na isiki pari.** [mor] *Yo tengo una machete de chonta dura.*

pip sum [mor] [pip sum] (*sustantivo neutro*) Tamal de choclo. **Kaw ana pip sum.** [mor] *Yo comí tamal de choclo.*

pwere pwere te [mor] [p^{wə}.rə p^{wə}.rə tə] (*sustantivo neutro*) Hacha. **Ta' ana pana kon pwere pwere te.** [mor] *Yo corté el árbol con hacha.*

pwirik timak [mor] [pwi.rik ti.'mak] (*sustantivo*) Moto, auto, bici (neologismo). **Kirik ana pa pwirik timak.** [mor] *Vi la moto.*

pwirip timak [mor] [pwi.'rip ti.'mak] (*sustantivo neutro*) Camioneta. **Ma' na pa wana pwirip timak.** [mor] *Hay una camioneta en el camino.*

ripapa [mor] [ri.pa.'pa] **aripapa'** [kuy] [a.ri.pa.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Canasto, cesta. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

rokom [mor] [ro.'kom] (*sustantivo masculino*) Corona de pluma. **Oma' rokomiko komara.** [mor] *Él tiene una corona rokom.*

rukin toka [mor] [ru.kin to.'ka] (*sustantivo*) Tipoya (para llevar niño). **Mwira pa pa rugin toka.** [mor] *Dame la tipoya.*

sakasi [mor] [sa.ka.'si] (*sustantivo neutro*) Chicha dulce. **Xi tok e' nana pa sakasi.** [mor] *Yo no tomé chicha dulce.*

sikaw [mor] [si.'kaw] (*sustantivo neutro*) Plato. **Kirik ana sikaw.** [mor] *Yo vi un plato.*

tafot [mor] [ta.'fot] (*sustantivo neutro*) Casita de motacú para cazar. **Korom mañ tafotum.** [mor] *Entraste a tu casita para cazar?*

takaxi [mor] [ta.ka.'tʃi] (*sustantivo*) Recina (para pintar sogá de arco). **Kirik anon pa takaxi.** [mor] *Vemos recina (takaxi).*

takaxi [mor] [ta.ka.'tʃi] (*sustantivo neutro*) Un bacuri (recina). **Ma' ti pa nama takaxi nin**

ta ana pa takaxi ten ta ana pa kiwo. [mor] *Vamos a nama takaxi vamos a traer recina voy a hacer flecha.*

tamañ nara [mor] [ta.'maɲ na.'ra] (*sustantivo neutro*) Horcón lateral. **Tu nati pa pa nati pa tamañ nara.** [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón lateral.*

tamara [mor] [ta.ma.'ra] (*sustantivo neutro*) Nombre de una trompeta (y la música). **Fura tamarayum.** [mor] *Soplen a su trompeta tamara.*

tapam xe rato [mor] [ta'pam tʃe ra'to] (*sustantivo*) Canasta para cargar bebé. **Ten ti tapam xe rato.** [mor] *Vamos a hacer cargador de bebé.*

tapan papat [mor] [ta.pan pa.'pat] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Kat anañ kiwona tapan papat.** [mor] *Quebre flecha papat.*

taran [mor] [ta.'ran] (*sustantivo*) Instrumento musical tradicional. **Ten ana taranyu.** [mor] *Hizo mi taran.*

tawin [mor] [ta.'win] (*sustantivo*) Chapapa. **Ten ti pa tawin.** [mor] *Vamos a hacer chapapa.*

te te [mor] [tə tə] (*sustantivo neutro*) Batán. **Umari xi ep nama kamara pa tete.** [mor] *Ella todavía no maneja batán de piedra.*

timafot [mor] [ti.ma.'fot] (*sustantivo neutro*) Casa de artesanías. **Ten na raman pa timafot.** [mor] *Trabajan en la casa de artesanía.*

titot [ti.'tot] ou [ti.'toʔ] [ti.'tot] (*sustantivo neutro*) Chaco. **Ta' ti katut pa titot.** [mor] *Vamos a tumbar el chaco.*

tofop [mor] [to.'fop] (*sustantivo neutro*) Canasto de chonta para comer. **Umari wi nama pa tofop.** [mor] *Ella está tejiendo un tofop.*

tok ta [kuy] [tok ta] **kopa'** [mor] [ko.'paʔ] (*sustantivo masculino*) Chicha fuerte. **Xi tok e' natut pa kopa'.** [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

toki kiwo [mor] [to.ki ki.'wo] (*sustantivo*) Una flecha con punta de hueso. **Umari ten nana pa toki kiwo.** [mor] *Estoy haciendo toki kiwo.*

tokosam [mor] [to.ko.'sam][to.ko.'sam] (*sustantivo*) Machete tradicional de chonta. **Ten ta ana pa tokosam yu.** [mor] *Voy a hacer mi*

tokosam. Umari para mon noka raman namakon pa tokosam. [mor] *Los hombres se están peleando con terzado.*

tom wom [mor] [tom 'wom] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Raman watut kat katut pa tom wom.** [mor] *Nosotros quebramos tom wom.*

towa [mor] [to.'wa] (*sustantivo neutro*) Tiesta de barro. **Umari fota nama pa towa kamara.** [mor] *Ella se fue buscar el tiesto de barro.*

towa ye uxun [mor] [to.'wa je u.'tʃun] (*sustantivo*) Platos de vasija. **Ten ta ana pa towa ye uxun.** [mor] *Voy a hacer platos de vasija.*

tunuku samwin [mor] [tu.nu.'ku sa.'mʷɪn] (*sustantivo neutro*) Corona de palito con pluma. **Umari ten noko komara pa tunuku samwin.** [mor] *Él está preparando una corona tunuku samwin.*

u at [mor] [u 'at] (*sustantivo*) Nombre general para la flecha con puga de hueso. **Xi kat e nanañ kiwona u at.** [mor] *No quebre mi flecha u at.*

ukem [mor] [u.'kəm] (*sustantivo neutro*) Hilo de chonta. **Umari kit nama raman pa ukem.** [mor] *Ellas estan haciendo hilo de chonta.*

upwirip [mor] [u.pʷi.'rip] (*sustantivo*) Embudo de pescado. **Taz ta ana pa pana ye iram ten ta ana pa upwirip.** [mor] *Me voy a sacar palo de assai. quero hacer un embudo.*

uru [mor] [u.'ru][u.'ru] **1.** (*sustantivo*) Caucho. **Ma' ti mwi na fota rapa pa uru.** [mor] *Vamos busquemos caucho.* **2.** (*sustantivo*) Hamaca de caucho. **Wi ana pa uru.** [mor] *Estoy tejendo una hamaca de caucho.*

uru' xat [mor] [u.'ru tʃat] (*sustantivo*) Tipo de hamaca (antiguo). **Ten ti katut pa uru' xat.** [mor] *Vamos hacer tipo de hamaca (antiguo).*

usiw [mor] [u.'siw][u.'siw] **1.** (*sustantivo neutro*) Flecha de tres puga para pescado. **Furu anon owam kon usiwa.** [mor] *Yo fleche un yeyú con la flecha de tres pugas.* **2.** (*sustantivo*) Una flecha con punta de hueso (de macaco). **Xi kat e' nanañ kiwona usiw.** [mor] *No quebre flecha usiwu.*

usiw [mor] [u.'siw][u.'siw] **1.** (*sustantivo neutro*) Flecha de tres puga para pescado. **Furu anon owam kon usiwa.** [mor] *Yo fleche un yeyú con la flecha de tres pugas.* **2.** (*sustantivo*)

Una flecha con punta de hueso (de macaco). **Xi kat e' nanañ kiwona usiw.** [mor] *No quebre flecha usiwu.*

uxun [u.'tʃun] [u.'tʃun] (*sustantivo neutro*) Olla de barro. **Xi oma' naye uxun.** [mor] *No hay olla de barro.*

uxuni mwiyak [mor] [u.tʃu.'ni mwi.'jak] (*sustantivo*) El barrero (la vasija del tropero). **Kirik ta na pa uxuni mwiyak.** [mor] *Voy a mirar el barrero.*

wawi' [kuy] [βa.'βi] (*sustantivo*) Aguja.

wen awin [mor] [wen a.'win] (*sustantivo masculino*) Avión. **Rapat anon wen awin.** [mor] *Yo escuché el avión.* **Kirik ana pa wen awin.** [mor] *Miré el avión.*

wikiram [mor] [wi.ki.'ram] (*sustantivo*) Un tipo de flecha de tacuara. **Umari fota nana wikiram papat.** [mor] *Estoy buscando wikiram papat.*

wiri wirik [mor] [wi.ri wi.'rik] (*sustantivo*) Un tipo de flecha con veneno. **Raman watut kat katut pa wiri wirik.** [mor] *Nosotros quebramos wiri wirik.*

wirik toka [mor] [wi.'rik to.'ka] (*sustantivo neutro*) Colchón tejido. **Ten ti pa wirik toko uru upweye muwem.** [mor] *Vamos a hacer colchón de mapajo.*

wiro wiro [mor] [wi.ro wi.'ro] (*sustantivo*) Instrumento musical tradicional (parecido flauta). **Umari fota nana wiro wirona.** [mor] *Estoy buscando mi wiro wiro.*

wiyak xe [mor] [wi.'jak tʃe] (*sustantivo neutro*) Cuchillo. **Ta' anon akop kon wiyak xe.** [mor] *Corté la yuca con cuchillo.*

wiye uxun [mor] [wi.je u.'tʃun] (*sustantivo*) Plato. **Futuk ana pa wiye uxun.** [mor] *Busque el plato.*

xañ um [mor] [tʃaɲ 'um] (*sustantivo*) Karapakan de color blanco (antiguo). **Umari wirik nana pa xañ um.** [mor] *Estoy costurando xañ um.*

xat [ʃat] [tʃat] (*sustantivo masculino*) Hamaca. **Xataki kamara aninyu.** [mor] *La hamaca de mi hermana menor.* **Xatati'** [kuy] *Nuestra hamaca.*

xororo [mor] [tʃo.ro.'ro] (*sustantivo*) Collar. **Oma pa xororo.** [mor] *El tiene un collar.*

yakan [mor] [ja.'kan] (*sustantivo neutro*) Cuchara. **Nin rañ yakan.** [mor] *Tráeme la cuchara.*

yimafot [mor] [ji.ma.'fot] (*sustantivo neutro*) Depósito, oficina. **Oma' pa yimafuta.** [mor] *Estoy en la oficina.*

yokopi [mor] [jo.'ko.pi] (*sustantivo neutro*) Vela. **Umari ten nana pa yokopi.** [mor] *Estoy haciendo vela.*

evento

ak [mor] [ak][ak] **1.** (*verbo*) Levantarse. **Akra.** [mor] *Levantarse.* **2.** (*verbo*) Pisar. **Akana monoko kinam.** [mor] *Pisé en las heces de perro.*

ak [mor] [ak][ak] **1.** (*verbo*) Levantarse. **Akra.** [mor] *Levantarse.* **2.** (*verbo*) Pisar. **Akana monoko kinam.** [mor] *Pisé en las heces de perro.*

am [mor] [am] (*verbo*) Olvidar. **Am na timu.** [mor] *Me olvidé.*

añ [mor] [aɲ] (*verbo*) Llorar. **Añ mon na raman itene.** [mor] *Los itene lloraron.*

apayan [mor] [a.pa.'jan] (*verbo*) Jugar. **Umari apayan natut.** [mor] *Estamos jugando.*

api [mor] [a.'pi] (*verbo*) Acabar. **Api na tom ye.** [mor] *Se acabó la quemada.*

apwiñ [mor] [a.p^wɨɲ] (*verbo*) Saber, conocer, aprender. **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

ara [mor] [a.'ra] (*verbo*) Gritar, retear, cantar (pájaro). **Ara na ume'.** [mor] *El pajarito grito.*

arapat [mor] [a.ra.'pat] (*verbo*) Escuchar. **Arapat anon.** [mor] *Lo escuché.*

aw [mor] [aw] (*verbo*) Irse cerca. **Aw ta ana pa yima' pa isikakom.** [mor] *Voy allá, al Río Azul.*

awiran [mor] [a.wi.'ran] (*verbo*) Dar luz. **Awiran ta ma kamara.** [mor] *Esta dando la luz ella.*

awup [mor] [a.'bup] (*verbo*) Menstruar. **Awup na kamara tanaman.** [mor] *La mujer está menstruando.*

axi'am [mor] [a.tʃiɲ.'am] (*verbo*) Estornudar. **Axi'am ana.** [mor] *Estornudé.*

aya [mor] [a.'ja] (*verbo*) Cantar (un animal). **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *La rana está cantando.*

ep [mor] [ep] (*verbo*) Machacar, moler. **Ep nañ kira.** [mor] *Machacó la yerba medicinal.*

epe [mor] [εpε] (*verbo*) Llenar, estar lleno

(cosa). **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*

fon [mor] [fon] (*verbo*) Pedar. **Fon ta ana.** [mor] *Voy a tirar un pedo.*

foñ [mor] [foɲ] (*verbo*) Despertarse. **Xi foñ nama.** [mor] *Ella no ha despertado.*

fot [mor] [fot] (*verbo*) Sacar (la semilla). **Fot rañ toki fu'a'.** [mor] *Saque la siemilla de la papaya.*

fota [mor] [fo.'ta] (*verbo*) Buscar. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

fotaw [mor] [fo.'taw] (*verbo*) Virarse. **Fotaw ra.** [mor] *Virase! Virate!*

fotom [mor] [fo.'tom] (*verbo*) Amarrar. **Fotom ti pa xat.** [mor] *Vamos a amarrar hamaca.*

fu [mor] [fu] (*verbo*) Soplar. **Fu anon.** [mor] *Yo lo soplé.*

fun [mor] [fun] (*verbo*) Juntar (una cosa). **Fun na raman pa okon.** [mor] *Juntamos el buriti.*

furek [mor] [fu.'rek] (*verbo*) Vagabundear, callejear. **Furek anon.** [mor] *Me equivoqué por él (el puerco).*

furu [mor] [fu.'ru] (*verbo*) Matar. **Furu ton ana komara pa' ariyi.** [mor] *Voy a flechar este gato-tigre.*

furuk [mor] [fu.'ruk] (*verbo*) Afilar. **Umari furuk nana pa e ye ikit.** [mor] *Estoy afiliando cuchillo.*

fut [mor] [fut][fut] (*verbo*) Encontrar. **Fut nañ naran.** [mor] *Encontrar naran (resina).* **Xi fut napa naye pa.** [mor] *No podemos encontrar la raíz.*

futuk [mor] [fu.'tuk] (*verbo*) Salir. **Futuk ana pa iman.** [mor] *Salí del pozo.*

fuyu [mor] [fu.'ju] (*verbo*) Criar. **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Creé perro doméstico.*

ifo' [mor] [i'foʔ] (*verbo*) Poner; transferir. **Ifo'**

rañ toki wom pa kapawin. [mor] *Póne las semillas de algodón en una cabaza.*

imi' kopa [mor] [i.'mi? ko.'pa] (*verbo*) Estar borracho. **Imi' kopa ana.** [mor] *Estoy borracho.*

imiram [mor] [i.mi.'ram] (*verbo*) Andar despacito. **Imwiram sa ra.** [mor] *Andaste despacito.*

imwi [mor] [i.'mwi] (*verbo*) Morir. **Imwi na komara rokom ko towa.** [mor] *La peta del rio se murió.*

inam [mor] [i.'nam] (*verbo*) Embarazar. **Inam na kamara anin yu.** [mor] *Mi hermana está embarazada.*

ipan [mor] [i.'pan] (*verbo*) Caerse. **Ipan ti katut.** [mor] *Vamos a caer.*

isam [mor] [i.'sam] (*verbo*) Ensayar musica o baile. **Isam rañ.** [mor] *Vamos a ensayar (el baile).*

ita [mor] [i.'ta] (*verbo*) Orinar. **Ita ta ana.** [mor] *Voy a orinar.*

iw [mor] [iw] (*verbo*) Hacer humo, espuma. **Iw anon mowa.** [mor] *Hice el barbasco espumar.*

iwa [mor] [i.'va] **iwa' keteri'** [kuy] [i.'wa? ke.te.'ri?] (*verbo*) Defecar. **Iwa ana.** [mor] *He defecado.*

iwa' keteri' [kuy] [i.'wa? ke.te.'ri?] **iwa** [mor] [i.'va] (*verbo*) Defecar. **Iwa ana.** [mor] *He defecado.*

iwan [mor] [i.'wan] (*verbo*) Llegar. **Iwan ana pa oma ana.** [mor] *Llege en mi casa.*

iyiñ [mor] [i.'ji?] (*verbo*) Tener miedo. **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *Tenemos miedo del tigre.*

izak [mor] [i.'ðak] (*verbo*) Picar. **Izak napa karakaw.** [mor] *La serpiente me picó.*

kakarak [mor] [ka.ka.'rak] (*verbo*) Tostar. **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

kat [mor] [kat] (*verbo*) Romper. **Kat na nofora.** [mor] *Se rompió mi banco.*

katat [mor] [ka.'tat] (*verbo*) Bocesar. **Katat ana.** [mor] *Bostecé.*

kaw [mor] [kaw] (*verbo*) Comer. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*verbo*) Nadar. **Umari kawak noko komara towa ro kom**

ka. [mor] *La peta del rio está nadando.*

kazo [mor] [ka.'ðo] (*verbo*) Arrancar con las manos; desplumar. **Kazo nañ ite ye yati.** [mor] *Rasgó mi diente canino.* **Kazo toka pa torat** [mor] *Desplumó el loro.*

kezek [mor] [kə.'ðək] (*verbo*) Lamer. **Kezek anañ kima ye umu.** [mor] *Lamí mi palma.*

kik [mor] [kik] (*verbo*) Sacar fibra. **Umari kik nama raman pa ukem.** [mor] *Ellas estan haciendo hilo de chonta.*

kin [mor] [kin] (*verbo*) Pasar recto. **Kin ta ana pa yima'.** [mor] *Voy a pasar recto.*

kipwiri [mor] [ki.p^wi.'ri] (*verbo*) Sentir frio. **Kipwiri ana.** [mor] *Siento frío.*

kirik [mor] [ki.'rik] (*verbo*) Ver, mirar. **Umari kirik nokopati wamop.** [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

kisik [mor] [ki.'sik] (*verbo*) Cortar. **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja me cortó.*

kitat [mor] [ki.'tat] (*verbo*) Regressar. **Kitat ta ana.** [mor] *Voy a volver.*

kiw [mor] [kiw] (*verbo*) Morder. **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

kiwin [mor] [ki.'win] (*verbo*) Limpiar. **Kiwin anañ.** [mor] *Yo lo limpié (el; chaco).*

kiyi [mor] [ki.'ji] (*verbo*) Bajar. **Kiyi ra.** [mor] *Bajate!*

kok pwin [mor] [kok p^win] (*verbo*) Tirar. **Kok pwin rañ.** [mor] *¡tira lo!*

korom [mor] [ko.'rom] (*verbo*) Entrar. **Korom ta ana pa oma' ma.** [mor] *Voy a entrar a su casa.*

korom tim [mor] [ko.'rom tim] (*sustantivo*) Nombre de enfermedad (penetrar la barriga). **Maki komara korom tim imwi ron kati.** [mor] *Vamos nos (es) enfermedad korom tim mueren todos.*

kot [mor] [kot] (*verbo*) Pelar. **Kot ti tuneñ ko akop.** [mor] *Vamos a pelar la yuca.*

kum [mor] [kum] (*verbo*) Juntar. **Kum ra pa ixe, kipwiri ana.** [mor] *Junte la leña (al fuego), estoy com frío.*

kum [mor] [kum] (*verbo*) Unir. **Umari kum nama pa ixe.** [mor] *Ella está uniendo el fuego.*

kuxe [mor] [ku'tʃə] (*verbo*) Rallar, desgranar. **Aw ra ika kuxe ra pa mapak.** [mor] *Ven aquí para rallar maíz.*

kuzi [mor] [ku.'ði] (*verbo*) Pasar adelante. **Kuzi ta ana.** [mor] *Voy a pasar adelante.*

ma' [mor] [maʔ] (*verbo*) Irse. **Xi ma' e' natut.** [mor] *No nos fuimos.*

mafute [mor] [ma.fu.'tə] (*verbo*) Sentir calor, sudar. **Mafute ta ana.** [mor] *Yo siento calor.*

maki [mor] [ma.'ki] (*verbo*) Venir. **Maki ana pa oma ma.** [mor] *Veni para su casa.*

mañ [mor] [maɲ] (*verbo*) Pescar com canastro. **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

map [mor] [map] (*verbo*) Tapar. **Map ko asim wiwit.** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

maram [mor] [ma.'ram] (*verbo*) Pintarse. **Maram ana tami pa warop.** [mor] *Yo me pinté de bí.*

mat [mor] [mat] (*verbo*) Ser, existir. **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mi hambre).*

matasi [mor] [ma.'ta.si] (*verbo*) Guardar. **Matasi rañ toki wom pa kapawin.** [mor] *Guardar las semillas de algodón en una cabaza.*

min [mor] [min] (*verbo*) Traer. **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

mixim [mor] [mi.'tʃim] (*verbo*) Gusta. **Mixim anañ tuxik ko kuruki.** [mor] *Me gusta la miel de abeja peto/abeja italiana.*

mon [mor] [mon] (*verbo*) Esconder. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

munuk [mor] [mu.'nuk] (*verbo*) Exprimir. **Munuk nañ ito yu tuxik ko kuruki.** [mor] *Exprimió mi mujer la miel de lo peto abeja (abeja italiana).*

munup [mor] [mu.'nup] (*verbo*) Tejer hilo. **Munup anañ wom.** [mor] *Está tejiendo el algodón.*

mutuk [mor] [mu.'tuk] (*verbo*) Amasar. **Mutuk fu kanowan.** [mor] *Ustedes amasaron chocolatillo (para hacer guarapo).*

mwi [mor] [m^w.i] (*verbo*) Dar. **Mwi napa pa nofon.** [mor] *El me dió la silla.*

nak [mor] [nak] (*verbo*) Oler. **Nak rañ.** [mor] *Huele él.*

ñok [mor] [ɲok] (*verbo*) Chupar. **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vam-*

piro chupa sangre.

nowa [mor] [no.'wa] (*verbo*) Callarse. **Nowa ra maka win nima.** [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

ofo [mor] [o.'fo] (*verbo*) Amarrar juntos. **Umari ofo nanon mapaku.** [mor] *Estoy amarrando mi maíz.*

oma' [mor] [o.'maʔ] (*verbo*) Tener, ser, vivir. **Xi oma' noko tom ko yuwin.** [mor] *Aquí no hay mono negro.*

omasí [mor] [o.'ma.si] (*verbo*) Quedarse. **Omasi ta ana.** [mor] *Voy a quedarme.*

op [mor] [op] (*verbo*) Bailar. **Op ti.** [mor] *Vamos a bailar.*

opaki [mor] [o.pa.'ki] (*verbo*) Regresar. **Opaki ta ana nin ta ana pa kiwona.** [mor] *Yo volví para buscar mi flecha.*

orok [mor] [o.'rok] (*verbo*) Desnudarse. **Orok na ito yikin.** [mor] *Su marido se desnudó.*

orum [mor] [o.'rum] (*verbo*) Amarrar. **Orum ti pa tan.** [mor] *Vamos a amarrar hojas.*

oxok [mor] [o'tʃok] (*verbo*) Descascar. **Oxok rañ upweye pana.** [mor] *Descasca el tamarindo.*

pa' [mor] [paʔ] (*verbo*) Golpear. **Pa' anon.** [mor] *Golpé a él.*

pam [mor] [pam] (*verbo*) Mantener, tomar. **Pam ran.** [mor] *¡sosténla!*

param [mor] [pa.'ram] (*verbo*) Toser. **Param ana komara muruz.** [mor] *Tosí la flema.*

paraman [mor] [pa.ra.'man] (*verbo*) Pelear. **Paraman ti.** [mor] *Vamos a pelear!*

pat [mor] [pat] (*verbo*) Cosechar. **Pat rañ tom kisik.** [mor] *Cosechamos la marmelada.*

pim [mor] [pim] (*verbo*) Lanzar. **Pim anañ.** [mor] *Lo lancé.*

pin [mor] [pin] (*verbo*) Sembrar. **Umari pin ti kati pa mapak.** [mor] *Vamos a plantar maíz.*

pip [mor] [pip] (*verbo*) Amarrar. **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

pira [mor] [pi.'ra][pi.'ra] **1.** (*verbo*) Fregar. **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla se fregó. 2. (*verbo*) Feo, malo. **Pira na.** [mor] *Está mal.**

- pwe** [mor] [p^wɛ] (*verbo*) Sentar. **Pwe ra.** [mor] *Sientate! / sientase!*
- pwep** [mor] [p^wɛp] (*verbo*) Queimar. **Pwep napa yepwepwep.** [mor] *Abeja sicaé me quemó.*
- pwin** [mor] [pwin] (*verbo*) Sacar. **Pwin ta ana pa ruwit mana topaka ye awañ mañ.** [mor] *Voy a tirar la mangaba de mi boca, es muy amarga.*
- pwini** [mor] [p^wi.'ni] (*verbo*) Subir. **Pwini anañ manga.** [mor] *Subí la manguera.*
- pwirip** [mor] [pwi.'rip] (*verbo*) Huir. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte. Pwirip na komara oyon. [mor] *Esta urina se huyó.**
- pwit** [mor] [p^wit] (*verbo*) Cortar (con cuchillo). **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cortando la siringa.*
- pwiti** [mor] [p^wi.'ti] (*verbo*) Cocinar. **Pwiti ta ana pa akop.** [mor] *Voy a cocinar yucca.*
- raman** [mor] [ra.'man] (*verbo*) Estar rendido. **Raman na timu.** [mor] *Estoy exhausto.*
- ruxi** [mor] [ru.'tʃi] (*verbo*) Assar. **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*
- sama** [mor] [sa.'ma] (*verbo*) Perderse. **Sama na raman kure.** [mor] *Ellos se perdieron.*
- si** [mor] [si] (*verbo*) Apretar. **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Está apretando arepa de maíz.*
- sik** [mor] [sik] (*verbo*) Alzar. **Sik anon.** [mor] *Levanté a él.*
- siza** [mor] [si.'ða] (*verbo*) Perderse. **Siza mon ana pa umi.** [mor] *Me perdí en el monte.*
- suk** [mor] [suk][suk] (*verbo*) Perforar, pinchar. **Suk anañ wom.** [mor] *Metí la camisa. Suk napa pa fuyu pwira. [mor] *Furar com espinho.**
- sum** [mor] [sum] (*verbo*) Champar. **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Deja el buriti en agua.*
- sun** [mor] [sun] (*verbo*) Truenar. **Rapat ana sun naye kom.** [mor] *Yo escuché el trueno.*
- ta'** [mor] [taʔ] (*verbo*) Cortar. **Kure umari ta' nokon okon.** [mor] *Él está cortando la palmera.*
- tak** [mor] [tak] (*verbo*) Poner para asar. **Tak ron pati' pa kirisam.** [mor] *Ponga el pescado a la chapapa!*
- tapam** [mor] [ta.'pam] (*verbo*) Chapapear. **Tapam anon.** [mor] *He asado lo (pescado).*
- tasam** [mor] [ta.'sam] (*verbo*) Reir. **Tasam ana.** [mor] *Estoy riendo.*
- taz** [mor] [tað] (*verbo*) Cortar con instrumento. **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*
- te** [mor] [tə] (*verbo*) Sacar. **Te rapa pa tofoka' pa xinaka.** [mor] *Saca la pulga de mi pie.*
- ten** [mor] [tən] (*verbo*) Preparar, hacer. **Ati ten ten fu.** [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*
- teraman** [mor] [te.ra.'man] (*verbo*) Grietar. **Teraman ti katut.** [mor] *Vamos a cortar (leña).*
- tifo'** [mor] [ti.'foʔ] (*verbo*) Seguir. **Tifo' rapa.** [mor] *Sígueme.*
- tifuñ** [mor] [ti.'fuɲ] (*verbo*) Tener olor. **Tifuñ na pa pati.** [mor] *Huele pescado.*
- timu** [mor] [ti.'mu] (*verbo*) Querer, pensar. **Mom ra timu ma yuwe.** [mor] *Usted quiere tabaco?*
- tipwiñ** [mor] [ti.'pwiɲ] (*verbo*) Soñar. **Tipwiñ na niko yu.** [mor] *Mi hijo soñó.*
- tisik** [mor] [ti.'sik] (*verbo*) Cortar (con cuchillo). **Tisik anañ.** [mor] *Corté a él [n].*
- titim** [mor] [ti.'tim] (*verbo*) Acostarse. **Umari titim ana.** [mor] *Estoy acostado.*
- tok** [mor] [tok] (*verbo*) Beber. **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*
- tom** [mor] [tom] (*verbo*) Quemar. **Tom naye titot pa natut pa akop.** [mor] *El chaco está quemado para que la gente siembra la yucca.*
- tomin** [mor] [to.'min] (*verbo*) Apretar. **Tomin anon.** [mor] *Lo apreté / lo exprimí.*
- tu** [mor] [tu] (*verbo*) Cavar. **Tu ana mimaz.** [mor] *Yo cave arena.*
- tun pwin** [mor] [tun p^win] (*verbo*) Empujar. **Tun pwin ron.** [mor] *¡empuja lo!*
- tusi** [mor] [tu.'si] (*verbo*) Assar en horno. **Tusi anañ miriwañ.** [mor] *Horneé huevo de perro.*
- tut** [mor] [tut] (*verbo*) Andar, caminar. **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*
- tut ak** [mor] [tut ak] (*verbo*) Cazar (caminar y mirar). **Tut ak ta ana.** [mor] *Voy a cazar.*
- ukun** [mor] [u.'kun] (*verbo*) Esperar alguna

cosa. **Umari ukun nanon izamop.** [mor] *Yo estoy esperando macuca.*

um [mor] [um] (*verbo*) Pelliscar. **Um napa kure.** [mor] *Elle me araño.*

ume [mor] [u.'me] (*verbo*) Mentir. **Maka ume mon niman pa ina yum.** [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

upweñ [mor] [u.p^wəɲ] (*verbo*) Dormir. **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

upwizi [mor] [u.p^wi.'ði] (*verbo*) Cazar (hacer expedición). **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de puerco.*

wan [mor] [wan][wan] (*verbo*) Hacer sexo, tirar. **Umari wan mon na.** [mor] *¿estás acostado con él? Wan ana kure.* [mor] *Yo hice sexo con ella.*

waraw [mor] [wa.'raw][wa.'raw] **1.** (*verbo*) Redondo. **Waraw ye.** [mor] *Está redondo.* **2.** (*verbo*) Desviar, vueltear. **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vuelteó harto.*

wasi [mor] [wa.'si] (*verbo*) Llevar. **Wasi anon ikit niko yu.** [mor] *Lo leve cuchillo a mi hijo.*

waw [mor] [waw] (*verbo*) Llamar. **Umari waw namam.** [mor] *Ella esta llamándote.*

we [mor] [wə] (*verbo*) Vomitar. **We ta ana.** [mor] *Voy a vomitar.*

we pwin [mor] [wə p^win] (*verbo*) Escupir. **We pwin na.** [mor] *Él escupió.*

wep [mor] [wep] (*verbo*) Relampaguear. **Wep na sipwip pwikuñ.** [mor] *Relampaguíó.*

wet [mor] [wet] (*verbo*) Casarse. **Xi wet e' nana.** [mor] *No estoy casado.*

wew [mor] [wew] (*verbo*) Correr; fluir. **Wew ye kom.** [mor] *El rio está corriendo.*

wi [mor] [wi] (*verbo*) Tejer. **Wi ta ma.** [mor] *¿estás tejiendo?*

wik pwin [mor] [wik p^win] (*verbo*) Frotarse. **Wik pwin nañ.** [mor] *Él se frotó en él (el banco).*

win [mor] [win] (*verbo*) Gritar. **Nowa ra maka win nima.** [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

wirik [mor] [wi.'rik] (*verbo*) Coser. **Wirik anañ wom.** [mor] *Cosí la camisa.*

wiyak [mor] [wi.'jak] (*verbo*) Pelar. **Wiyak rañ upweye pana.** [mor] *Pela la fruta!*

wo [mor] [wo] (*verbo*) Secar. **Wo tin pa map-wito.** [mor] *Vamos a secarlo al sol.*

woki [mor] [wo.'ki] (*verbo*) Cantar. **Woki ta ana.** [mor] *Voy a cantar.*

woy [mor] [woj] (*verbo*) Silbar. **Woy ma.** [mor] *Usted silbó.*

xak [mor] [tʃak] (*verbo*) Chupar. **Umari xak nima pa upweye pana.** [mor] *Usted está chupando fruta.*

xakaw [mor] [tʃa.'kaw] (*verbo*) Masticar. **Umari xakaw pwin nanañ.** [mor] *Lo estoy mascando (bejuco medicinal).*

xaw [mor] [tʃaw] (*verbo*) Lavar. **Xaw anon karapakan.** [mor] *Lave la vestimenta / lave el vestido.*

xay [mor] [tʃaj] (*verbo*) Besar. **Xay ana kure puye tama.** [mor] *Yo besé a una muchacha.*

ximi [mor] [tʃi.'mi] (*verbo*) Mostrar. **Ximi ana ite yu pa kiwona.** [mor] *Yo mostré la flecha a mi padre.*

xin [mor] [tʃin] (*verbo*) Empezar. **Pa pwinika umari xin naye kom.** [mor] *Ahora empezó a llover.*

xip [mor] [tʃip] (*verbo*) Envasar, embotellar. **Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.** [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

xiw [mor] [tʃiw] (*verbo*) Untarse. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unté con urucu.*

xom [mor] [tʃom] (*verbo*) Bañarse, curar. **Xom non kure.** [mor] *Él lo curó.*

ya [mor] [ja] (*verbo*) Hablar, conversar. **Ya katut.** [mor] *Conversamos.*

yapaki [mor] [ja.pa.'ki] (*verbo*) Conversar. **Yapaki anan ito yu.** [mor] *Yo conversé con mi madre.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

zak [mor] [ðak] (*verbo*) Respirar. **Xi zak nama kamara.** [mor] *Ella no está respirando.*

ze [mor] [ðe] (*verbo*) Volar. **Ze na.** [mor] *Él voló.*

zok [mor] [ðok] (*verbo*) Arrañar. **Zok**

ron. [mor] *Rasque le!*

zok pwin [mor] [ðok p^win] (*verbo*)
Peinarse. **Umari zok pwin nama kamara**

pa apa. [mor] *Ella está peinando sus cabellos.*

zok [mor] [ðuk] (*verbo*) Romper. **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

flexión nominal

yifu [mor] [ji.'ɸu] (*partícula posesiva*) Vuestro, vuestra, de ustedes **Xi oma' nama ina yifu pa i'.** [mor] *La madre de ustedes no está aquí.*

yikam [mor] [ji.'kam] (*partícula posesiva*) Della, su **Ina yikam.** [mor] *Madre della.*

yikatut [mor] [ji.ka.'tut] (*partícula posesiva*) Nuestro, nuestra (exclusivo) **Ina yikatut.** [mor] *Nuestra madre.*

yikin [mor] [ji.'kin] (*partícula posesiva*) Del (n), su **Ite' yikin kure.** [mor] *Padre del [n].*

yikon [mor] [ji.'kon] (*partícula posesiva*) Del (m), su **Ina yikon.** [mor] *Madre del.*

yiti [mor] [ji.'ti] (*partícula posesiva*) Nuestro, nuestra, de nosotros (inclusivo) **Kirik mon wen ko afo' yeti.** [mor] *Viste el amigo de nuestro tío?*

yu [mor] [ju] (*partícula posesiva*) Mi, mío, mía **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

yum [mor] [jum] (*partícula posesiva*) Tu, tuyo, tuya, su, suya **Ite' yum.** [mor] *Su padre.*

flexión verbal

ana [mor] [a.'na] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) **Kaw ta ana pa ma-pak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

anafufu [mor] [a.na.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona plural **Rapat anafufu.** [mor] *El escuchó ustedes.*

anafum [mor] [a.na.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona singular **Fota anafum.** [mor] *Te busqué.*

anan [mor] [a.'nan] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino en tercera persona **Xaw anan tana-man.** [mor] *Lavé la mujer.*

anañ [mor] [a.'naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro en tercera persona **Tisik anañ.** [mor] *Lo corté [n].*

anon [mor] [a.'non] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona del singular en el tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino en tercera persona **Xaw anon kara-**

pakan. [mor] *Lavé la vestimenta.*

fu [mor] [ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) **Iyñ fu ko mem kama sataw.** [mor] *Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.*

fuñ [mor] [ɸuɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona **Ta' fuñ.** [mor] *Ustedes lo cortaron.*

fupa [mor] [ɸu.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular **Rapat fupa pa maki natut.** [mor] *Me escuchasten cuando llegamos.*

fupatat [mor] [ɸu.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del plural en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusivo **Rapat fupatat pa maki natut.** [mor] *Ustedes nos escucharon cuando llegamos.*

katut [mor] [ka.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en primera persona plural exclusiva en tiempo no futuro (pasado/presente) **Furu ton katut towasi'.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

ma [mor] [ma] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

man [mor] [man] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino de tercera persona **Xay man.** [mor] *La beso?*

mañ [mor] [maɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (el cesto).*

mapa [mor] [ma.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular **Te mapa pa tafoka pa xinaka.** [mor] *Usted sacó la niwa de mi pie.*

mapatut [mor] [ma.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusiva **Kirik mapatut pa maki natut.** [mor] *Nos miraste cuando llegamos?*

mon [mor] [mon] (*flexión verbal*) Sujeto en segunda persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino de tercera persona **Furu mon ko inayikon sakuti.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

na [mor] [na] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) **Zuk ma na ripa payu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

nafum [mor] [na.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de segunda persona del singular **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

nama [mor] [na.'ma] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación **Kamara xi kaw ta nama pa yuwin.** [mor] *Ella no quiere comer mono.*

namafu [mor] [na.ma.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona plural **Umari waw namafu.** [mor] *Ella está llamandoles.*

namafufu [mor] [na.ma.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda

persona plural (variante enfática) **Umari rapat namafufu raman kure.** [mor] *Ellas están escuchandoles.*

namafum [mor] [na.ma.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular (variante enfática) **Umari rapat namafum kure.** [mor] *Ella está escuchandole.*

namam [mor] [na.'mam] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular **Umari waw namam.** [mor] *Ella está llamándote.*

namapa [mor] [na.ma.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular **Umari waw namapa inayyu.** [mor] *Ella está llamándome.*

namapati [mor] [na.ma.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural inclusiva **Umari waw namapati.** [mor] *Ella está llamándonos todos.*

namapatut [mor] [na.ma.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto femenino en tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural exclusiva **Umari waw namapatut inayiti.** [mor] *Ella está llamándonos.*

nan [mor] [nan] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto femenino de tercera persona **Komara kinam kaw nan kamara.** [mor] *La pantera negra la comió.*

nañ [mor] [naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto neutro de tercera persona **Raman komara furu ti nañ tom ye werem.** [mor] *Ellos van a matar el manechi negro.*

nana [mor] [na.'na] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación **Umari fota nana pa naransa.** [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

nanafufu [mor] [na.na.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto de segunda persona del plural **Umari rapat nanafufu.** [mor] *Estoy escuchandoles.*

nanan [mor] [na.nan] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera

persona ***Xi kirik e' nanan.*** [mor] *No la vi.*

nanañ [mor] [na.'naɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona ***Umari xakaw pwiñ nanañ.*** [mor] *Estoy mascandolo (bejuco medicinal).*

nanon [mor] [na.'non] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera persona ***Xi kirik e' nanon namakon.*** [mor] *No vi el hombre.*

napa [mor] [na.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona singular ***Timu napa raman yoma.*** [mor] *Los jóvenes me quieren.*

napati [mor] [na.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural inclusiva ***Yuwin kiw tun napati raman.*** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

napatut [mor] [na.pa.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona del singular en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto de primera persona plural exclusiva ***Pa' ton napatut komara kinam.*** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

nati [mor] [na.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona inclusiva del plural de la segunda conjugación ***Xi kaw e' nati.*** [mor] *No comemos.*

natufum [mor] [na.tu.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona exclusiva del plural de la segunda conjugación con objeto en segunda persona del singular ***Umari rapat natufum.*** [mor] *Estamos escuchando a usted.*

natut [mor] [na.'tut] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona exclusiva del plural de la segunda conjugación ***Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.*** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

naye [mor] [na.'je] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación ***Xi mwem ta naye yimara tima'okon.*** [mor] *Este plátano no está maduro.*

nayefufu [mor] [na.je.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación con objeto de la segunda persona plural ***Umari rapat nayefufu.*** [mor] *El (el puerco de tropa) está escuchandoles.*

nayefum [mor] [na.je.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto de tercera persona neutro de la segunda conjugación con objeto de la segunda persona singular ***Umari rapat nayefum mwiyak.*** [mor] *El puerco de tropa está escuchandole.*

nifu [mor] [ni.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación ***Fura umari kirik nifu sa'uz.*** [mor] *Ustedes estan mirando un gato.*

nifuñ [mor] [ni.'ɸuɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona ***Umari rapat nifuñ mwiyak?*** [mor] *¿ustedes están escuchando puerco de tropa?*

nifupa [mor] [ni.ɸu.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona plural de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular ***Umari rapat nifupa?*** [mor] *¿ustedes están me escuchando?*

nima [mor] [ni.'ma] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación ***Umari xak nima pa upw-eye pana.*** [mor] *Usted está chupando fruta.*

niman [mor] [ni.'man] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera persona ***Maka ume mon niman pa ina yum.*** [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

nimañ [mor] [ni.'maɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona ***Xi kirik nimañ atako akop.*** [mor] *Usted no vio la rama de yuca.*

nimapa [mor] [ni.ma.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular ***Ume mon nimapa pa waza.*** [mor] *No mientas a mi mismo.*

nimon [mor] [ni.'mon] (*flexión verbal*) Sujeto de segunda persona del singular de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera pers ***Maka kirik nimon mapwito.*** [mor] *No mire el sol.*

noka [mor] [no.'ka] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación (variante) ***Xi kaw e' noka.*** [mor] *Él no comió.*

nokan [mor] [no.'kan] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto femenino de tercera

persona **Umari ñok nokan nikam yu.** [mor] *El esta chupando mi hija.*

nokañ [mor] [no.'kaɲ] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto neutro de tercera persona **Xi kirik nokañ atako akop raman.** [mor] *Ellos no viran la rama.*

noko [mor] [no.'ko] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación **Umari tut noko ipwik pa yima'** [mor] *El oso hormiguero está mirandonos.*

nokofufu [mor] [no.ko.ɸu.'ɸu] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona plural **Umari rapat nokofufu raman kure.** [mor] *Ellos estan escuchandoles.*

nokofum [mor] [no.ko.'ɸum] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de segunda persona singular **Umari rapat nokofum kure.** [mor] *El está escuchandole.*

nokon [mor] [no.'kon] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto masculino de tercera persona **Xi kaw nokon aza' kure.** [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

nokopa [mor] [no.ko.'pa] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona singular **Towa kuruzip izat nokopa towa kuruzip.** [mor] *Towa kuruzip me picó fuerte.*

nokopati [mor] [no.ko.pa.'ti] (*flexión verbal*) Sujeto masculino de tercera persona de la segunda conjugación con objeto de primera persona plural inclusiva **Umari rapat nokopati raman.** [mor] *Estan escuchandonos.*

non [mor] [non] (*flexión verbal*) Sujeto en tercera persona en tiempo no futuro (pasado/presente) con objeto masculino de tercera persona **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

ran [mor] [ran] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto femenino de tercera persona **Apikon mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

rañ [mor] [raɲ] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto neutro de tercera persona **Nak**

rañ. [mor] *Huele él!*

rapa [mor] [ra.'pa] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto de primera persona singular **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame su machete.*

ron [mor] [ron] (*flexión verbal*) Imperativo con objeto masculino de tercera persona **Mwi ron pa tefon ye pana.** [mor] *Da le bejuco medicinal.*

ta [mor] [ta] (*flexión verbal*) Sujeto singular en el tiempo futuro **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

ta' [mor] [taʔ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona en la voz pasiva **Um ta' patamu.** [mor] *Me pellizcaron la garganta.*

tan [mor] [tan] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto femenino de tercera persona **Furu tan ma sataw.** [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

tañ [mor] [taɲ] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto neutro de tercera persona **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

ti [mor] [ti] (*flexión verbal*) Sujeto plural en el tiempo futuro **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

tin [mor] [tin] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del plural en el tiempo futuro con objeto femenino de tercera persona **Furu tin.** [mor] *Vamos a flecharla.*

ton [mor] [ton] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del singular en el tiempo futuro con objeto masculino de tercera persona **Pa' ton na patut komara kinam.** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

tun [mor] [tun] (*flexión verbal*) Sujeto de primera persona del plural en el tiempo futuro con objeto masculino de tercera persona **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

ye [mor] [je] (*flexión verbal*) Sujeto neutro de tercera persona de la segunda conjugación (variante) **Yimara ritan ye towaye.** [mor] *Este plátano es grande.*

naturaleza

awin [a.'βin] [a.'win] (*sustantivo neutro*) Cielo. **Umari kirik nana awin.** [mor] *Estoy mirando el cielo.*

fuyani [mor] [fu.'ja.ni] **puyani** [kuy] [pu.'ja.ni] (*sustantivo neutro*) El viento; polvadera. **Xi oma' naye fuyani.** [mor] *No hay viento.*

iman [mor] [i.'man] (*sustantivo neutro*) Hueco. **Pa' ti kati pa iman.** [mor] *Vamos a cavar un hueco.*

ipan na kom [mor] [ip.'an na kom] (*sustantivo*) Tiempo de lluvia. **Ukun ti kom pa ipanaye.** [mor] *Esperamos tiempo de lluvia.*

irawin [i.ra.'win] [i.ra.'βin] (*sustantivo neutro*) Tarde. **Ma' na pa irawin.** [mor] *Él se fue de tarde.*

isim [i.'sim] [i.'sim] (*sustantivo neutro*) Noche. **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

itip [kuy] [i.'tip] **pwikun** [mor] [p^{wi}.kun] (*sustantivo neutro*) Piedra. **Fota ana pwikun.** [mor] *Yo busqué una piedra.*

iwi' [mor] [i.'wi?] (*sustantivo neutro*) Humo. **Napa mañ na iwi'.** [mor] *Hay harto humo.*

ixe [mor] [i.'tʃə] **ixe'** [kuy] [i.'tʃə?] (*sustantivo neutro*) Fuego, leña. **Komara umari fota noko pa ixe.** [mor] *Él está buscando leña.*

ixe' [kuy] [i.'tʃə?] **ixe** [mor] [i.'tʃə] (*sustantivo neutro*) Fuego, leña. **Komara umari fota noko pa ixe.** [mor] *Él está buscando leña.*

kawawa' [mor] [ka.wa.'wa?] (*sustantivo neutro*) Paja cortadera. **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja cortadera me corto.*

kawazi' [mor] [ka.wa.'ði?] (*sustantivo neutro*) Año; verão. **Xin ta na kawazi' pa xi ye kom.** [mor] *El verano empieza en mayo.*

kiw [mor] [kiw] (*sustantivo neutro*) Basura. **Xi oma' naye pa kiw.** [mor] *No está sucio ('no tiene basura').*

kom [kom] [kom] (*sustantivo neutro*) Agua. **Umari tok noko pa kom komara utataw.** [mor] *El ciervo está tomando agua.*

koropan [mor] [ko.ro.'pan] (*sustantivo neutro*) Paja. **Umari taz noko raman komara pa koropan.** [mor] *Están cortando la paja.*

mapito' [kuy] [ma.pi.'to?] **mapwito** [mor]

[ma.p^{wi}.to] (*sustantivo masculino*) Sol. **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] *No miré el sol.*

mapwito [mor] [ma.p^{wi}.to] **mapito'** [kuy] [ma.pi.'to?] (*sustantivo masculino*) Sol. **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] *No miré el sol.*

mimaz [mor] [mi.'maʃ] (*sustantivo neutro*) Arena. **Tu ana mimaz.** [mor] *Yo cavé arena.*

namakan [mor] [na.ma.'kan] (*sustantivo neutro*) Arcilla. **Nin tañ nañ namakan kamara.** [mor] *Las mujeres se fueron traer namakan.*

nasiki [mor] [na.si.'ki] (*sustantivo neutro*) Barro. **Tut ma ana xinaka korom ana nasiki.** [mor] *Caminé a pie y entré a un barro.*

natataw' [mor] [na.ta.'taw?] (*sustantivo neutro*) Saballon. **Tu ti pa natataw'.** [mor] *Vamos cavar saballon.*

nawazip [mor] [na.wa.'ðip] (*sustantivo neutro*) Carne de monte. **Komara ten ko kinam umari kaw noko pa nawazip.** [mor] *Este tigre pintado está comiendo carne de monte.*

nin nin [mor] [nin nin] (*sustantivo*) Campo de barro. **Oma' ye kom pa nin nin.** [mor] *Tiene agua in la pampa.*

nipakasi [mor] [ni.pa.ka.'si] (*sustantivo neutro*) Orilla del otro lado. **Xi oma' naye kawak pa nipakasi.** [mor] *No hay canoa por el otro lado (del río).*

pana [pa.'na] [pa.'na] (*sustantivo neutro*) Palo. **Xi kirik e' nana pana.** [mor] *Voy a cortar palo.*

panawo' [pa.na.'βo?] [pa.na.'wo?] (*sustantivo masculino*) La luna. **Towa raman na panawo'.** [mor] *La luna esta llena.*

panerikom [kuy] [pa.ne.ri.'kom] (*sustantivo*) Lluvia.

pati' [pa.'ti?] [pa.'ti?] (*sustantivo masculino*) Pescado (general). **Ixe mon na pati'.** [mor] *El pescado está caliente.*

pipio' [kuy] [pi.pi.'o?] **pipiyo'** [mor] [pi.pi.'jo?] (*sustantivo masculino*) La estrella. **Umari kirik nakon pipiyo' kamara.** [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

pipiyo' [mor] [pi.pi.'jo?] **pipio'** [kuy] [pi.pi.'o?] (*sustantivo masculino*) La estrella. **Umari kirik nakon pipiyo' kamara.** [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

piwañ [mor] [pi.'uap] (*sustantivo neutro*) Flor. **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] *El picaflor está chupando una flor.*

puyani [kuy] [pu.'ja'ni] **fuyani** [mor] [fu.'ja.ni] (*sustantivo neutro*) El viento; polvadera. **Xi oma' naye fuyani.** [mor] *No hay viento.*

pwi ye kom [mor] [pwi je kom] (*sustantivo neutro*) Granizo. **Risapañ ipan mañ na pwi ye kom.** [mor] *Ayer cayó harto granizo.*

pwikun [mor] [p^wi.'kun] **itip** [kuy] [i.'tip] (*sustantivo neutro*) Piedra. **Fota ana pwikun.** [mor] *Yo busqué una piedra.*

pwiniika [mor] [p^wi.ni.'ka] (*sustantivo neutro*) Ahora. **Pa pwiniika umari xin naye kom.** [mor] *Ahora está empezando la lluvia.*

risama [mor] [ri.sa.'ma] (*sustantivo neutro*) De mañana. **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Vi una arara amarilla por la mañana.*

risapañ [mor] [ri.sa.'pap] (*sustantivo neutro*) Ayer. **Risapañ furu anon yimop komara.** [mor] *Hayer mate este guaso.*

romami [mor] [ro.ma.'mi] (*sustantivo neutro*) Barbecho. **Umari ten nana pa romami.** [mor] *Estoy trabajando en el barbecho.*

rupwit sikon [mor] [ru.'p^wit si.'kon] (*sustantivo neutro*) Ceniza. **Maram ana tami pa rupwit sikon.** [mor] *Yo me pinte con ceniza.*

sipip pwikun [mor] [si.'pip p^wi.'kun] (*sustantivo neutro*) Rayo, refucilo. **Kirik anon sipip pwikun.** [mor] *Yo vi el rayo.*

tan [mor] [tan] (*sustantivo neutro*) Hoja. **Ye**

inayi tan yimara. [mor] *Esta hoja es grande.*

timak [ti.'mak] [ti.'mak] (*sustantivo neutro*) Tierra. **Tu ana timak.** [mor] *Yo cavé la tierra.*

tiyipat [mor] [ti.ji.'pat] (*sustantivo neutro*) Día. **Ma' ta ana pa tiyipat.** [mor] *Yo me voy de día.*

toki pana [mor] [to.'ki pa.'na] (*sustantivo neutro*) Raíz de palo. **Taz pwin ana toki pana.** [mor] *Yo corté el raíz de palo.*

towa yawin [kuy] [to.wa ja.βin] (*sustantivo*) Nube.

towa ye awin [mor] [to.'wa je a.'win] (*sustantivo*) Se hace oscuro el cielo. **Kirik ra pa towa ye awin.** [mor] *Mira se hace oscuro el cielo.*

tu'tu' [kuy] [tuʔ.tuʔ] (*sustantivo*) Piedra para moler.

ukuri [mor] [u.ku.'ri] (*sustantivo neutro*) Carne. **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

umi [mor] [u.'mi] (*sustantivo neutro*) Monte. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata quiere/va a huirse al monte.*

upweye [mor] [u.p^wə.'je] (*sustantivo neutro*) Fruta. **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *Pacu está comiendo fruta.*

uxuni [mor] [u.tʃu.'ni] (*sustantivo neutro*) Varrero, carrera, rastro (de animal). **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de cerdo.*

wana [mor] [wa.'na] (*sustantivo neutro*) Camino. **Xik ye wana.** [mor] *Camino largo.*

xiw ye ani [kuy] [tʃiw je a.'ni] (*sustantivo*) El sur.

partes del cuerpo

a ye yati [mor] [a je ja.'ti] (*sustantivo*) Barbilla. **Pa' napa a ye yati.** [mor] *Me golpeó la barbilla.*

ariya [kuy] [a.ri.'ja] **ariza** [mor] [a.ri.'ða] (*sustantivo neutro*) Huevo. **Ariya ko towa'.** [kuy] *Huevo de peta de monte.* **Ariza tarako.** [mor] *Huevo de pollo.*

ariza [mor] [a.ri.'ða] **ariya** [kuy] [a.ri.'ja] (*sustantivo neutro*) Huevo. **Ariya ko towa'.** [kuy] *Huevo de peta de monte.* **Ariza tarako.** [mor] *Huevo de pollo.*

at [mor] [at] (*sustantivo neutro*) Hueso. **Kat na ata.** [mor] *Quebré mi hueso.*

atam [kuy] [a.'tam] (*sustantivo*) Tu canilla.

atati [kuy] [a.ta.'ti] (*sustantivo*) Nuestra canilla.

ataw [mor] [a.'taw] (*sustantivo neutro*) Spaldas. **Atawa yimara.** [mor] *Mi espalda.*

awin ye topak [mor] [a.win je to.'pak] (*sustantivo*) Labio superior. **Kamara kiw napa awin ye topaka.** [mor] *Ella mordió mi labio su-*

perior.

axiki utut [mor] [a.tʃi.ki u.'tut] (*sustantivo*) Vejiga. **Furu ta' axiki utut.** [mor] *Flechó mi vejiga.*

fok [mor] [fok] (*sustantivo neutro*) Pierna. **Fokon komara.** [mor] *Su pierna.*

foka [mor] [fo.'ka][fo.'ka] **1.** (*sustantivo neutro*) Muela. **Kat na fokayu.** [mor] *Mi muela se rompió.* **2.** (*sustantivo*) Bochecha. **Xay napa foka yu.** [mor] *Ella besó mi mejilla.*

foka [mor] [fo.'ka][fo.'ka] **1.** (*sustantivo neutro*) Muela. **Kat na fokayu.** [mor] *Mi muela se rompió.* **2.** (*sustantivo*) Bochecha. **Xay napa foka yu.** [mor] *Ella besó mi mejilla.*

foto foto [mor] [fo.'to fo.'to] (*sustantivo neutro*) Pulmón. **Foto foto ana yimara.** [mor] *Mi pulmón.*

isi [mor] [i.'si] **peye** [kuy] [pə.'yə] (*sustantivo*) Cara. **Kamara xay na isi.** [mor] *Ella besó (mi) cara.*

ite ye yat [mor] [i.tə je ja'ti] (*sustantivo*) Diente canino. **Kazo nañ ite ye yati.** [mor] *Rasgó mi diente canino.*

kapayak [mor] [ka.pa.'jak] **kapayakati'** [kuy] [ka.pa.ja.ka.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Lengua. **Sum na kapayaka pa ix.** [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

kapayakati' [kuy] [ka.pa.ja.ka.'tiʔ] **kapayak** [mor] [ka.pa.'jak] (*sustantivo neutro*) Lengua. **Sum na kapayaka pa ix.** [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

katat [mor] [ka.'tat] (*sustantivo neutro*) Pechos. **Katat siki kamara.** [mor] *Los pechos de la mujer.*

katati' [kuy] [ka.ta.'tiʔ] (*sustantivo*) Nuestros senos.

kifu [mor] [ki.'fu] (*sustantivo neutro*) Cola. **Umari ayari nokañ kifuku xikit xikit.** [mor] *La cascavel está balanceando su cola.*

kim [mor] [kim] (*sustantivo neutro*) Pecho. **Furu ana kimako komara.** [mor] *He flechado el pecho de él.*

kima ye umu [mor] [ki.ma je u.'mu] (*sustantivo*) Palma de la mano. **Kisik nañ kima ye umu.** [mor] *Cortó la palma de mi mano.*

kiriki' [mor] [ki.ri.'kiʔ] (*sustantivo neutro*) Liga de pescado. **Pañ mañ na kiriki'.** [mor] *Huele a liga de pescado.*

koriñ [mor] [ko.'rij] (*sustantivo*) Costilla.

Tapam ana koriñ ye mwiya. [mor] *Horneé la costilla de puerco de tropa.*

koro korok [mor] [ko.ro ko.'rok] (*sustantivo*) Manzana de adán. **Komara um nañ koro koro kati.** [mor] *El pellizco mi manzada de adan.*

kumi tok [mor] [ku.mi 'tok] (*sustantivo*) Lágrimas. **Kamara win nañ kumi toku.** [mor] *Ella limpió mi lágrima.*

kuru pwiyaip [mor] [ku.'ru p^{wi}.jip] (*sustantivo neutro*) Vena. **Kuru pwiyaipa.** [mor] *Mi vena.*

mafum [mor] [ma.'fum] (*sustantivo neutro*) Gordura. **Um nañ mafoma komara.** [mor] *Él pellizco mi gordura.*

mana topak [mor] [ma.'na to.'pak] (*sustantivo neutro*) Boca. **Mana topaka seme.** [mor] *La boca del lagarto.*

manamon [kuy] [ma.na.'mon] (*sustantivo*) Nalgas. **Kisik anañ koriñ ye ata munu.** [mor] *Corté mi nalgas.*

marakin [mor] [ma.ra.'kin] (*sustantivo neutro*) Rostro de ella. **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] *Sawan tenía un rostro muy hermoso.*

mon [mor] [mon] (*sustantivo neutro*) Heces. **Ak ana monoko kinam.** [mor] *Pise en las heces de perro.*

morak [mor] [mo.'rak] (*sustantivo neutro*) Saliva. **Tok nañ morakako ikat kure.** [mor] *El tomó saliva del brujo.*

mukuri mon [mor] [mu.'ku.ri mon] (*sustantivo neutro*) Intestino. **Wirik pwin titikin ana mukuri muneñ mwiya.** [mor] *Me quité el intestino del tropero.*

muruz [mor] [mu.ruʒ] (*sustantivo masculino*) Catarro. **Param ana komara muruz.** [mor] *Tosí la flema.*

ok ye umu [mor] [ok je u.'mu] (*sustantivo neutro*) Muñeca. **Waza zok anañ ok ye umu.** [mor] *Me rasqué la muñeca.*

oñok [mor] [o.'nok] (*sustantivo neutro*) Ombligo. **Xi oma naye oñoka seme.** [mor] *El lagarto no tiene ombligo.*

opinati' [kuy] [o.pi.na.'tiʔ] (*sustantivo*) Nuestra uña.

opoyet parati' [kuy] [o.po.'jət pa.ra.'tiʔ] (*sustantivo*) Mano.

opueti' [kuy] [o.pu.e.'tiʔ] (*sustantivo*) Nue-

stro rostro.

pam xe [mor] [pam tʃe] (*sustantivo*) Puga. **Oma' ye pam xe mwerem tok.** [mor] *El peto blanco tiene puga.*

param [kuy] [pa.'ram] **patam** [mor] [pa.'tam] (*sustantivo neutro*) Pescuezo, cuello. **Uxuni patama.** [mor] *Mi garganta.*

patam [mor] [pa.'tam] **param** [kuy] [pa.'ram] (*sustantivo neutro*) Pescuezo, cuello. **Uxuni patama.** [mor] *Mi garganta.*

peye [kuy] [pə.'yə] **isi** [mor] [i.'si] (*sustantivo*) Cara. **Kamara xay na isi.** [mor] *Ella besó (mi) cara.*

pip timu [mor] [pip ti.'mu] (*sustantivo*) La cintura. **Furu ta' pip timu.** [mor] *Él ha flechado mi cintura.*

pokati' [kuy] [po.ka.'tiz] (*sustantivo*) Nuestra pierna.

pokayum [kuy] [po.ka.'jum] (*sustantivo*) Tu labio.

poy xinak [kuy] [poj tʃi.'nak] **xinak** [mor] [tʃi.'nak] (*sustantivo neutro*) Pie. **Kirik ana xinakaki kamara.** [mor] *Yo vi los pies de la mujer.*

pukum [kuy] [pu.'kum] (*sustantivo neutro*) Tu pierna.

rapat ye tenetet [mor] [ra.'pat je tənə.'tət] (*sustantivo*) Oído. **Kamara xay napa rapat ye tenetet.** [mor] *Ella beso mi oído.*

ruku [mor] [ru.'ku] (*sustantivo neutro*) Sombra. **Kirik ana ruku siko komara.** [mor] *Yo ví la sombra de él.*

sawan [mor] [sa.'wan] (*sustantivo neutro*) Hígado. **Kaw ana sawana mwiyak.** [mor] *Comí hígado de tropero.*

takat [mor] [ta.'kat] (*sustantivo neutro*) Vagina. **Takat sikin kamara.** [mor] *Vagina de ella.*

tana puetin [kuy] [ta.'na pu.e.'tin] **tuneñ** [mor] [tu.'nəɲ] (*sustantivo neutro*) Pelo, cabello, hoja [3n]. **Kure umari fota nokañ tuneñ.** [mor] *Él está buscando hoja.*

tapam ye tipara [mor] [ta.'pam je ti.'pa.ra] (*sustantivo*) Hombro. **Kiw nañ tapam ye tipara.** [mor] *Me mordió el hombro.*

taparañ [mor] [ta.pa.'raɲ] (*sustantivo*) Dedo anular. **Taz ta' taparañ umu.** [mor] *Me cortaron el dedo anular.*

tenetet [mor] [tənə.'tət] (*sustantivo neutro*)

Oreja. **Ta pwim ta tenetetem?** [mor] *Su oreja está sangrando?*

tenetetem [kuy] [tənə.tə.'təm] (*sustantivo*) Tu oreja.

tipan [mor] [ti.'pan] (*sustantivo neutro*) Brazo. **Tiparako komara.** [mor] *Brazo de él.*

tok [mor] [tok] (*sustantivo neutro*) Ojo. **Furu ana toki seme.** [mor] *He flechado ojo de un lagarto.*

toki seme [mor] [to.'ki se.'me] (*sustantivo neutro*) Tobillo. **Toki semenako komara.** [mor] *Tobillo del hombre.*

tokoñ [mor] [to.'koɲ] (*sustantivo neutro*) Pene. **Tokoñ pa seme.** [mor] *Pene de lagarto.*

tokoti' [kuy] [to.ko.'tiz] (*sustantivo*) Nuestro ojo.

top [kuy] [top] **tupi** [mor] [tu.'pi] (*sustantivo neutro*) Uña. **Umari u naye tupina.** [mor] *Mi uña está creciendo.*

topak [mor] [to.'pak] (*sustantivo neutro*) Idioma. **Topakati.** [mor] *Nuestro idioma.*

topaka tuku [mor] [to.pa.ka tu.'ku] (*sustantivo neutro*) Párpado. **Zok nañ topaka tuku.** [mor] *Arraño mi párpado.*

topakam [kuy] [to.pa.'kam] (*sustantivo*) Boca della.

topan [mor] [to.'pan] **tuparakon** [kuy] [tu.pa.ra.'kon] (*sustantivo neutro*) Piel. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

toxik [kuy] [to.'fɪk] **tuxik** [mor] [tu.'tʃɪk] (*sustantivo neutro*) Miel. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

tuku timikon [kuy] [tu.'ku ti.mi.'kon] **tukuri tim** [mor] [tu.'ku.ri tim] (*sustantivo neutro*) Corazon. **Furu ana tukuri timiko kinam.** [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

tukum [kuy] [tu.'kum] (*sustantivo*) Tu ojo.

tukuri tim [mor] [tu.'ku.ri tim] **tuku timikon** [kuy] [tu.'ku ti.mi.'kon] (*sustantivo neutro*) Corazon. **Furu ana tukuri timiko kinam.** [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

tukuzim [mor] [tu.ku.'ðim] (*sustantivo neutro*) Rodilla. **Tok ma na tukuzimam.** [mor] *Su rodilla esta inchada.*

tuneñ [mor] [tu.'nəɲ] **tana puetin** [kuy] [ta.'na pu.e.'tin] (*sustantivo neutro*) Pelo, ca-

bello, hoja [3n]. **Kure umari fota nokañ tuneñ.** [mor] *Él está buscando hoja.*

tuneñ topak [mor] [tu.nəp to.'pak] (*sustantivo neutro*) Barba. **Tom nañ tuneñ topaka.** [mor] *Me quemó la barba.*

tuneñ tuku [mor] [tu.'nəp tu.'ku] (*sustantivo neutro*) Ceja. **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

tuparakon [kuy] [tu.pa.ra.'kon] **topan** [mor] [to.'pan] (*sustantivo neutro*) Piel. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

tupi [mor] [tu.'pi] **top** [kuy] [top] (*sustantivo neutro*) Uña. **Umari u naye tupina.** [mor] *Mi uña está creciendo.*

tuxik [mor] [tu.'tʃik] **toxik** [kuy] [to.'ʃik] (*sustantivo neutro*) Miel. **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

u ye topak [mor] [u je to.'pak] (*sustantivo neutro*) Labio inferior. **Waza kiw ana u ye topaka.** [mor] *Me mordí el labio inferior.*

umwet [mor] [u.'m^wət] (*sustantivo neutro*) Hambre. **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mí hambre).*

upwek [mor] [u.'p^wək] (*sustantivo neutro*) Cabeza. **Tuneñ upweyefu yimara.** [mor] *El cabello de ustedes (el pelo de su cabeza).*

uru' [kuy] [u.'ruʔ] **uz** [mor] [uʒ] (*sustantivo neutro*) Nariz. **Uruki kamara.** [mor] *Nariz de ella.*

utut [mor] [u.'tut] (*sustantivo*) Orina. **Fu mañ na utut ita man na raman iten.** [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

uz [mor] [uʒ] **uru'** [kuy] [u.'ruʔ] (*sustantivo neutro*) Nariz. **Uruki kamara.** [mor] *Nariz de ella.*

wakaki [mor] [wa.ka.'ki] (*sustantivo*) Nuca. **Wakaki yu.** [mor] *Mi nuca.*

warak [mor] [wa.'rak] (*sustantivo neutro*) Resina, semen. **Warakikon.** [mor] *Resina de él (para pasar en hilo de flecha).*

wik [wik] [wik] (*sustantivo neutro*) Sangre. **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

wiran [mor] [wi.'ran] (*sustantivo masculino*) Sarna. **Xi oma noka wiran ana.** [mor] *No tengo la sarna (enfermedad).*

xinak [mor] [tʃi.'nak] **poy xinak** [kuy] [poj tʃi.'nak] (*sustantivo neutro*) Pie. **Kirik ana xinakaki kamara.** [mor] *Yo vi los pies de la mujer.*

xon ye [mor] [ʔtʃon je] (*sustantivo*) Pulso. **Izat ta' xon ye tipara.** [mor] *Me picaron en la muñeca.*

yasitim [mor] [ja.si.'tim] (*sustantivo neutro*) Clítoris. **Yasitimikin.** [mor] *Clítoris de ella.*

yat [mor] [jat] **yati'** [kuy] [ja.'tiʔ] (*sustantivo neutro*) Diente. **Yasiko komara.** [mor] *Diente de él.*

yati' [kuy] [ja.'tiʔ] **yat** [mor] [jat] (*sustantivo neutro*) Diente. **Yasiko komara.** [mor] *Diente de él.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

yimu [mor] [ji.'mu] **1.** (*sustantivo neutro*) Enfermedad. **Fut ana yimu.** [mor] *Estoy enfermo.* **2.** (*verbo*) Tener rabia. **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

yurat [mor] [ju.'rat] (*sustantivo*) La muela. **May' napa pa yurat.** [mor] *Me duele la muela.*

partícula gramatical

ati [mor] [a.'ti] (*partícula*) Que. **Ati ten ten fu.** [mor] *Que ustedes estan haciendo?*

e' [mor] [eʔ] (*partícula*) Pasado. **Xi kirik e' nana pana.** [mor] *No ví el árbol.*

i'i' [mor] [iʔ.'iʔ] (*demonstrativo*) (*demonstrativo*) Aquí. **Iwan na raman wakoran i'i' namakon.** [mor] *Dos hombres llegaron aquí.*

iya [mor] [i.'ja] (*partícula*) Donde. **Iya tañ**

ma. [mor] *A donde se vá?*

kamara [mor] [ka.'ma.ra] (*demonstrativo*) Esta. **Pwirip na kamara itoyiko yimop.** [mor] *La hembra se huyó.*

komara [mor] [ko.'ma.ra] [] [] (*demonstrativo*) Este. **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.*

maka [mor] [ma.'ka] (*partícula*) Imperativo

negativo. **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

man [mor] [man] (*partícula*) Harto (f). **Fu mañ na utut ita man na raman iten.** [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

mañ [mor] [maɲ] (*partícula*) Harto (n). **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vueltaó harto.*

mon [mor] [mon] (*partícula*) Harto (m). **Kaw mon na watam mwiri zowan.** [mor] *La torcaza come harto nui.*

raman [mor] [ra.'man] (*partícula*) Plural. **Raman komara umari kirik nokon sa'uz.** [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

tami [mor] [ta.'mi] (*partícula*) Reflexivo. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unte con urucu.*

umari [mor] [u.ma.'ri] (*partícula*) Progresivo. **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando agua.*

xi [mor] [tʃi] (*partícula*) Negación. **Xi ma' ta nana.** [mor] *No me voy.*

yima' [mor] [ji.'maʔ] (*demostrativo*) Allá. **Uma ye pana yima'.** [mor] *El árbol está allá.*

yimara [mor] [ji.'ma.ra][] (*demostrativo*) Este. **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla está fregada.*

persona

afo' [mor] [a.'foʔ] **ayin** [kuy] [a.'jin] (*sustantivo masculino*) Tío. **Kirik mon wen ko afo'yeti.** [mor] *Has visto el pariente de nuestro tío?*

anin [a.'nin] [a.'nin] (*sustantivo femenino*) Hermana menor. **Anin aw ra ika.** [mor] *Hermana, ven acá!*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo femenino*) Abuela. **Kirik ta ana apayu.** [mor] *Me voy a mirar mi abuela.*

apa' [kuy] [a.'paʔ] **uwew** [mor] [u.'wəw] (*sustantivo masculino*) Abuelo. **Uwew ti komara.** [mor] *Nuestro abuelo.*

apikon [mor] [a.pi.'kon] (*sustantivo masculino*) Cuñado; hermano de la esposa. **Apikon yu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da el maíz para ella.*

apikon [mor] [a.pi.'kon] (*sustantivo masculino*) Suegro. **Iwan na komara apikoram.** [mor] *Ha llegado tu suegro.*

atiñ [mor] [a.'tɪɲ] (*sustantivo masculino*) Hermano mayor. **Atiñ yu.** [mor] *Mi hermano mayor.*

awin [mor] [a.'win] (*sustantivo femenino*) Tía. **Xay ana pa awin.** [mor] *Besé a mi tía.*

ax kuye [kuy] [aʃku.jɛ] (*sustantivo*) Nombre.

ayi [a.'ji] [a.'ji] (*sustantivo masculino*) Hermano menor. **Ayiyu.** [mor] *Mi hermano menor.*

ayin [kuy] [a.'jin] **afo'** [mor] [a.'foʔ] (*sustantivo masculino*) Tío. **Kirik mon wen ko**

afo'yeti. [mor] *Has visto el pariente de nuestro tío?*

funun [mor] [ɸu.'nun][] (*sustantivo*) Perritos del brujo (espíritus ayudantes). **Kirik anon pa funun.** [mor] *Veo perritos del brujo.*

i' kama [mor] [iʔ ka.'ma] (*sustantivo femenino*) Niña. **Xi mwi' nifu pa i' kama koreñ koreñ.** [mor] *A las niñas no les deen el masaco de almendra.*

ikat [mor] [i.'kat] (*sustantivo masculino*) Brujo. **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

imwi kuti [mor] [i.'mʷi ku.'ti] (*sustantivo masculino*) Espíritu maligno. **Maki komara imwi kuti.** [mor] *Vino uno espíritu maligno.*

ina' [i.'naʔ] [i.'naʔ] (*sustantivo femenino*) Madre. **Maki ma inayu pa kirik nima pa.** [mor] *Madre, usted vino para mirar?*

irato [kuy] [i.ra.'to] **rato** [mor] [ra.'to] (*nombre.m / f*) Crianza. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

ite' [mor] [i.təʔ] **tata'** [kuy] [ta.'taʔ] (*sustantivo masculino*) Padre. **Ite' yum.** [mor] *Tu/su padre.*

iten [mor] [i.'tən] (*sustantivo masculino*) Persona, gente. **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

ito [mor] [i.'to] (*nombre.m / f*) Marido, esposa. **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

iwin [mor] [i.'win] (*sustantivo femenino*) Sob-

rina; nieta. **Um anan iwin yu.** [mor] *Pellizqué a mi sobrina.*

kanikani [mor] [ka.ni.'ka.ni] (*sustantivo masculino*) Jefe antiguo. **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

karafo [mor] [ka.'ra.fo] (*sustantivo masculino*) El blanco. **Xi ten ta noka karafo.** [mor] *El blanco no quiere trabajar.*

kifukun [mor] [ki.ɸu.kun] (*sustantivo*) Espíritu. **Ma' na kifukun pa kinam.** [mor] *Espiritu se transformo en tigre.*

kufu temwe [mor] [ku.'ɸu 'te.m^{wə}] (*sustantivo masculino*) Muchacho. **Na kirik nifu raman yoma raman kufu temwe.** [mor] *Para miren ustedes, los jóvenes, los muchachos.*

kunuwina [mor] [ku.nu.wi.'na] (*sustantivo femenino*) Nuera. **Xi oma' nama kunuwinayu.** [mor] *No tengo nuera.*

kuruk kik [kuy] [ku.'ruk kik] (*sustantivo femenino*) Nombre propio de la madre de D. Francisca.

mo'aw [kuy] [mo.'zaw] (*sustantivo*) Nombre.

namakon [mor] [na.ma.'kon] **tanaman** [kuy] [ta.na.'man] (*sustantivo masculino*) Hombre. **Xi kirik e' nanon namakon.** [mor] *No vi el hombre.*

namakon [kuy] [na.ma.'kon] **tanaman** [mor] [ta.na.'man] (*sustantivo femenino*) Mujer. **Kirik natut pa tanaman.** [mor] *Vimos la mujer.*

napa [mor] [na.'pa] (*nombre.m / f*) Compañero. **Napako pwirira'.** [mor] *Compañero del tucunaré.*

napakati [mor] [na.pa.ka.'ti] (*sustantivo*) Compañero (pariente). **Kirik anon napakati.** [mor] *Lo mire el compañero (pariente).*

nasiwi [mor] [na.si.wi] (*sustantivo femenino*) Cuñada. **Nasiwi yu.** [mor] *Mi cuñada.*

nasiwi [mor] [na.si.'wi] (*sustantivo femenino*) Suegra (habla femenina). **Si yapaki noko kam nasiwi.** [mor] *No se debe hablar con la suegra.*

nikam [mor] [ni.'kam] (*sustantivo femenino*) Hija. **Umari ñok noka nikam yu.** [mor] *Mi hija está chupando (leche).*

niko [mor] [ni.'ko] (*sustantivo masculino*) Hijo. **Niko aw ra ika.** [mor] *Hijo, ven acá!*

niwi [mor] [ni.'wi] (*sustantivo masculino*) Yerno. **Niwi yum.** [mor] *Su yerno.*

niwina [mor] [ni.wi.'na] (*sustantivo masculino*) Sobrino. **Zok anon niwina.** [mor] *Me rasqué a mi sobrino.*

okomati [mor] [o.ko.ma.'ti] (*sustantivo femenino*) Vieja. **Um anan pa kamara okomati.** [mor] *Pellizqué la viejita.*

opatok [mor] [o.pa.'tok] (*sustantivo*) iego. **Opatok komara.** [mor] *El está siego.*

puye tama [mor] [pu.'je ta.'ma] (*sustantivo femenino*) Muchacha. **Xay ta ana pa puye tama.** [mor] *Voy a besar la muchacha.*

rato [mor] [ra.'to] **irato** [kuy] [i.ra.'to] (*nombre.m / f*) Crianza. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

sawan [mor] [sa.'wan] (*sustantivo femenino*) Pareja de Xixikat. **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] *Sawan tiene un rostro lindo.*

takara [mor] [ta.'ka.ra] (*sustantivo*) Recién nacido. **Sik anon takara awiran ta ko rato.** [mor] *Yo alcei a el recién nacido.*

tanaman [kuy] [ta.na.'man] **namakon** [mor] [na.ma.'kon] (*sustantivo masculino*) Hombre. **Xi kirik e' nanon namakon.** [mor] *No vi el hombre.*

tanaman [mor] [ta.na.'man] **namakon** [kuy] [na.ma.'kon] (*sustantivo femenino*) Mujer. **Kirik natut pa tanaman.** [mor] *Vimos la mujer.*

tata' [kuy] [ta.'taʔ] **ite'** [mor] [i.təʔ] (*sustantivo masculino*) Padre. **Ite' yum.** [mor] *Tu/su padre.*

teñ teñ korowa [mor] [teɲ teɲ ko.ro.'wa] (*sustantivo masculino*) Duende mítico. **Iyñ anon teñ teñ korowa.** [mor] *Tengo miedo de duende.*

towa pam ka [kuy] [to.'wa pam ka] (*sustantivo*) Pueblo kuyubim.

ufem [mor] [u.'ɸem] (*sustantivo*) Grupo de los cazadores. **Ma' na ufem pa umi.** [mor] *Grupo de los cazadores se fue al monte.*

uwe [mor] [u.'wə] (*sustantivo femenino*) Hermana mayor. **Uwe aw ra ika.** [mor] *Hermana, ven acá!*

uwew [mor] [u.'wəw] **apa'** [kuy] [a.'paʔ] (*sustantivo masculino*) Abuelo. **Uwew ti komara.** [mor] *Nuestro abuelo.*

wa'at [kuy] [βa.'ʔat] (*sustantivo*) Nombre pro-

prio.

wen wen [mor] [wən.'wən] (*sustantivo masculino*) Amigo (poseído). **Xatako raman komara wen wen kati.** [mor] *Las hamacas de nuestros amigos.*

wenem [mor] [wə.'nəm] (*sustantivo masculino*) Cuñado; marido de su hermana. **Paraman ana ko wenemu.** [mor] *Peleé con mi cuñado.*

wisan [mor] [wi.'san] (*nombre.m / f*) Nieto. **Wisan ana.** [mor] *Mi nieto.*

witi' [mor] [wi.'tiʔ] (*sustantivo masculino*) Primo. **Maki ma witiyu.** [mor] *Usted llegó, mi primo?*

wukun [mor] [wu.'kun] (*sustantivo masculino*) Yerno. **Aw ra ika wukun.** [mor] *Ven aquí, yerno.*

xixikat [mor] [tʃi.tʃi.'kat] (*sustantivo masculino*) Jefe antiguo. **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

yato' [mor] [ja.'toʔ] (*sustantivo femenino*) Suegra (habla masculina). **Xi kirik e' nana kamara yato'yu.** [mor] *Yo no vi a mi suegra.*

yimuwan [mor] [ji.mu.wan] (*nombre.m / f*) Enemigo. **Kirik anon yimuwan ana.** [mor] *Yo vi mi enemigo.*

yipwepwe [mor] [ji.pʷə.'pʷə] (*sustantivo*) Gente con oreja grande (personaje legendario). **Kirik anon pa wen ko iten pa yipwepwe.** [mor] *Miro otra gente con oreja grande.*

yoma [mor] [jo.'ma] (*nombre.m / f*) Joven. **Timu napa raman yoma.** [mor] *Los jóvenes me quieren.*

planta

akop [a.'kop] [a.'kop] (*sustantivo masculino*) Yucca. **Waza umari kaw nana pa akop.** [mor] *Estoy comiendo yuca.*

añom [mor] [a.'jom] (*sustantivo masculino*) Sinini. **Umari kaw noko pa añom komara towa.** [mor] *La peta está comiendo sinini.*

apa' [mor] [a.'paʔ] (*sustantivo neutro*) Marayahu. **Xak ti pa apa'.** [mor] *Vamos a chupar marayahu.*

apan [mor] [a.'pan] (*sustantivo*) Lúcuma. **Umari kaw noka tokowan pa apan.** [mor] *El taitetú esta comiendo lúcuma.*

arizam [mor] [a.ri.'ðam] (*sustantivo neutro*) Caña. **Yimara arizam ye iwiwiwin ye.** [mor] *Esta caña es muy dulce.*

arusu [mor] [a.ru.'su] (*sustantivo masculino*) Arroz. **Kaw non arusuna namam.** [mor] *El ratón comió mi arroz.*

ato ye ritan [mor] [a.'to je 'ri.tan] (*sustantivo*) Corté el platano verde. **Ta' ana ato ye ritan.** [mor] *Corté el corté el platano verde.*

forop [mor] [fo.'rop] **porop** [kuy] [po.'rop] (*sustantivo neutro*) Paxiuba. **Umari kuruk nama pa akop pa forop.** [mor] *Ellas estan ralizando yuca con pachiuva.*

fu ye korokan [mor] [fu je koro'kan] (*sustantivo*) Planta medicinal. **Pa' ta ana pa fu ye korokan.** [mor] *Yo corté fu ye korokan.*

fu ye pana [mor] [fu je pa.'na] (*sustantivo neutro*) Abaca. **Xi kirik natut pa fu ye pana.** [mor] *No conocimos albahaca.*

fu'a' [mor] [fʷuʔ.'aʔ] **po'a'** [kuy] [poʔ.'aʔ] (*sustantivo neutro*) Papaya. **I iwiwiwin ye yimara fu'a'.** [mor] *Esta papaya está dulce.*

fuyu pwira [mor] [fʷu.'ju pwi.'ra] (*sustantivo*) Chonta fina. **Fota ti pa fuyu pwira na ten nati papi uz.** [mor] *Vamos a buscar chonta fina para hacer terzado de barbecho.*

ipik [mor] [i.'pik] (*sustantivo neutro*) Siringa. **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cortando la siringa.*

iram [i.'ram] [i.'ram] (*sustantivo neutro*) Asaí. **Ta' ana iram.** [mor] *Yo corté asaí.*

irañ [mor] [i.'raɲ] (*sustantivo*) Pirañera. **Ta' ta ana pa irañ.** [mor] *Voy a cortar pirañera.*

iteye um [mor] [i.tə.'je um] (*sustantivo masculino*) Pakai chuto. **I' kom matata' iteye um.** [mor] *Pacai del rio es chiquito.*

iyi' [mor] [i.'jiʔ] (*sustantivo neutro*) Bacaba. **Taz ana iyi'.** [mor] *Cortamos bacaba.*

kafuwip [mor] [ka.fu.uit] (*sustantivo masculino*) Aguai. **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

kakam [mor] [ka.'kam] (*sustantivo masculino*) Arbol de tutuma. **Kirik mon**

kakam. [mor] *Vimos la tutuma (fruta).*

kanawan [kuy] [ka.na.'wan] **kanowan** [mor] [ka.no.'wan] (*sustantivo masculino*) Chocolatillo del monte. **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

kanayipi [mor] [ka.na.ji.'pi] [ka.na.je.'pi] **kanazupi** [kuy] [ka.na.zu.'pi] (*sustantivo masculino*) Achachairu. **Xak anon kanayipi.** [mor] *Yo chupé achachairu.*

kanazupi [kuy] [ka.na.zu.'pi] **kanayipi** [mor] [ka.na.ji.'pi] [ka.na.je.'pi] (*sustantivo masculino*) Achachairu. **Xak anon kanayipi.** [mor] *Yo chupé achachairu.*

kanowan [mor] [ka.no.'wan] **kanawan** [kuy] [ka.na.'wan] (*sustantivo masculino*) Chocolatillo del monte. **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

kapawin [mor] [ka.pa.'bin] (*sustantivo masculino*) Tutuma redonda. **Pat anon kapawin.** [mor] *Yo coseché tutuma redonda.*

karakarapwek [mor] [ka.ra.ka.ra.'p^wek] (*sustantivo neutro*) Plátano verde, bellaco. **Xak ta ana pa karakarapwek.** [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

kasi kari [mor] [ka.si ka.'ri] (*sustantivo*) Nui grande. **Waza timu anon kasi kari.** [mor] *Yo quiero probar nui grande.*

katat [mor] [ka.'tat] (*sustantivo neutro*) Guapomo del monte. **Pat ana katat.** [mor] *Yo coseché guapomo.*

katip [mor] [ka.'tip] (*sustantivo neutro*) Calabaza hoco. **Omari pwiti nama kamara pa katip.** [mor] *Ella está cocinando hoco.*

kaw ko kapan [mor] [kaw ko ka.'pan] (*sustantivo masculino*) Tarumacillo. **Kirik ti kaw ko kapan.** [mor] *Vamos mirar el tarumacillo.*

kaw ko kapari [mor] [kaw ko ka.pa.'ri] (*sustantivo masculino*) Conduru. **Oma ka yima' kaw ko kapari.** [mor] *Hay conduru ahí.*

kaw ko karara [mor] [kaw ko ka.ra.'ra] (*sustantivo neutro*) Guapomo de casa. **Xak ta ana katat kaw ko karara.** [mor] *Voy a chupar guapomo del árbol.*

kawak [mor] [ka.'wak] (*sustantivo masculino*) Cedro. **Tifoñ mon na komara kawak.** [mor] *Huele lindo el cedro.*

kawazako [mor] [ka.wa.ða.'ko] (*sustantivo neutro*) Matico. **Xi fot e' nanon kawazako.** [mor] *No encontré matico. Kirik ana pa kawazako.* [mor] *Miré el matico.*

kawazan [mor] [ka.wa.'ðan] (*sustantivo neutro*) Almendrillo. **Ta' katut pa pan topak pwe nañ kawazan.** [mor] *Sacamos abeja irereú del almendrillo.*

kaxin [mor] [ka.'tʃin] (*sustantivo neutro*) Piña. **Ye inayi kaxin yimara.** [mor] *Esta piña es grande.*

kayiti [mor] [ka.ji.'ti] (*sustantivo neutro*) Chocolate de monte. **Xak ti pa kayiti.** [mor] *Vamos a chupar chocolate.*

kayiti [kuy] [ka.ji.'ti] (*sustantivo*) Chocolatillo.

kina [mor] [ki.'na] (*sustantivo neutro*) Llave. **Fota ta ana pa kina pa umi.** [mor] *Me voy a buscar llave en el monte.*

kira [mor] [k.'ira] (*sustantivo*) Una yerba medicinal. **Ep nañ kira.** [mor] *Machacar la yerba.*

kok [mor] [kok] (*sustantivo neutro*) Itaúva. **Fota ti pa kok ten ta ana pa kawak.** [mor] *Vamos buscar itauba, voy a hacer canoa.*

komaritan [mor] [ko.'ma ri.'tan] (*sustantivo*) Patuju (planta). **Kirik anon pa komaritan.** [mor] *Miré la planta patuju.*

komata [mor] [ko.'ma.ta] (*sustantivo masculino*) Frijol. **Pa non komata komara.** [mor] *Ella sembró poroto.*

korokon [mor] [ko.ro.'kon] (*sustantivo neutro*) Amaibo. **Tom ti korokon.** [mor] *Vamos a quemar amaibo.*

kuruk pwisi [mor] [ku.'ruk pwi'si] (*sustantivo neutro*) Cogollo (de açaí). **Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram.** [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açaí.*

kuruxak [mor] [ku.ru.'tʃak] (*sustantivo neutro*) Pachiuba grande. **Fota ta' ana pa kuruxak pa kaw nati pa tuke.** [mor] *Voy a buscar cascara de pachiuba grande para comernos almendra.*

mapak [ma.'pak] [ma.'pak] (*sustantivo masculino*) Maíz. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

mapariko tipa [mor] [ma.pa.ri.'ko ti.'pa] (*sustantivo masculino*) Arrozillo de la pampa. **Xi oma nokon mapakiko tipa pa umi.** [mor] *No hay arrozillo de pampa en el monte.*

matata' [mor] [ma.ta.'ta] (*sustantivo masculino*) Pakai del monte. **Xak anon matata'.** [mor] *Yo chupé pacai del monte.*

mawin [ma.'win] [ma.'βin] (*sustantivo neu-*

tro) Urucu. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] Yo me unté con urucú.

mayawa [mor] [ma.ja.'wa] (sustantivo neutro) Guayaba. **Xak ti pa mayawa.** [mor] Vamos a chupar guayaba.

mazan [ma.'ðan] [ma.'zan] (sustantivo neutro) Papa. **Pwiti ana mazan.** [mor] Yo cociné papas.

mazi [mor] [ma.'ði] (sustantivo neutro) Planta medicinal. **Nin rañ pa mazi.** [mor] Trae mazi.

mem uz [mor] [mem 'uð] (sustantivo) Huehuemiche. **Oma' mem uz pa koropan.** [mor] Hay huehuemiche en la pampa.

miriwa' [kuy] [mi.ri.'waʔ] (sustantivo) Camote largo.

miriwañ [mor] [mi.ri.'wap] (sustantivo) Huevo de perro. **Tusi anañ miriwañ.** [mor] Horneé huevo de perro.

mixup [kuy] [mi.'tʃup] (sustantivo) Fruta (esp.).

moko pari [mor] [mo'ko pa'ri] (sustantivo) Bibosi. **Ta' ti pa moko pari.** [mor] Vamos a cortar bibosi.

mokon [mor] [mo.'kon] (sustantivo) Bejuco venenoso. **Kirik anon pa mokon.** [mor] Miramos mokon (bejuco).

monap [mor] [mo.'nap] (sustantivo neutro) Isigo. **Xi oma naye monap.** [mor] No hay fruta de isigo. **Xak ta ana pa monap.** [mor] Voy a chupar la fruta de isigo.

mororo [mor] [mo.'ro.ro] (sustantivo neutro) Gualuza. **Tu ti pa mororo.** [mor] Vamos a cavar gualuza.

moroyiko yuwin [mor] [mo.ro.ji.'ko ju.'win] (sustantivo masculino) Pachió del monte. **Ko may' ka komara moroyiko yuwin.** [mor] El pachió del monte es ácido.

mosañ [mor] [mo.'saɲ] (sustantivo) Planta no identificada. **Taz ta ana pa mosañ nin ta ana pa ixe xiri mañ na.** [mor] Voy a cortar 'mosañ' para hacer leña, está seco.

mowa [mor] [mo.'wa] (sustantivo masculino) Barbasco en bejuco. **Xi imwi' noko owam pa mowa.** [mor] Pescado yeyú no muere con barbasco del bejuco.

mowaw [mor] [mo.'waw] (sustantivo) Bejuco venenoso. **Fota ti pa mowaw.** [mor] Vamos a buscar mowaw.

munurip [mor] [mu.nu.'rip] (sustantivo) Goyabilla. **Oma' munurip pa oñoka pa wisan.** [mor] Hay una hoja de goyabilla en el ombligo del niño.

muwem [mor] [mu.'wəm] (sustantivo neutro) Mapajo. **Ta ti pa muwem.** [mor] Vamos a tumar mapajo.

mwisop [mor] [mwi.'sop] (sustantivo) Turino. **Xi oma' naye mwisop.** [mor] No hay turino ahora.

nakatip [mor] [na.'ka tip] (sustantivo neutro) Chirimoya. **Xak mañ nakatip.** [mor] Usted comió chirimoya (contestacion).

naransa [mor] [na.ran.'as] (sustantivo neutro) Naranja. **Umari fota nana pa naransa.** [mor] Yo estoy buscando naranja.

o' [mor] [oʔ] (sustantivo neutro) Pimienta. **Pa anañ o'.** [mor] Planté aji.

ofot [mor] [o.'fot] (sustantivo) La cascara de wembe (un bejuco). **Kirik ta ana pa ofot.** [mor] Voy a mirar la cascara de wembe.

okon [mor] **okun** [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] 1. (sustantivo masculino) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] Esta palmera es grande. 2. (sustantivo masculino) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] Champé el buriti en agua.

okon [mor] **okun** [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] 1. (sustantivo masculino) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] Esta palmera es grande. 2. (sustantivo masculino) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] Champé el buriti en agua.

okun [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] **okon** [mor] 1. (sustantivo masculino) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] Esta palmera es grande. 2. (sustantivo masculino) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] Champé el buriti en agua.

okun [kuy] [o.'kon][o.'kon][o.'kun] **okon** [mor] 1. (sustantivo masculino) Palmera (general). **Ko inayiko okon komara.** [mor] Esta palmera es grande. 2. (sustantivo masculino) Buriti. **Sum ron pa kom okon.** [mor] Champé el buriti en agua.

onañ [mor] [o.'naɲ] (sustantivo neutro) Chonta lora. **Xak ti pa onañ.** [mor] Vamos a chupar chonta lora.

orom [o.'rom] [o.'rom] (sustantivo masculino) Tutuma. **Ta' anon orom.** [mor] Yo corté la tutuma.

oropwek [mor] [o.ro.'p^wək] (*sustantivo neutro*) Cayú. **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

orotiman [kuy] [o.ro.ti.'man] **rutiman** [mor] [ru.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Camote. **Kaw ana rutiman.** [mor] *Comí un camote.*

owaw' [o.'wawʔ] [o.wawʔ] (*sustantivo masculino*) Chonta del monte. **Ta' anon owaw'.** [mor] *Yo corte chonta del monte.*

pana ye seme [mor] [pa.'na je se.'se] (*sustantivo neutro*) Biriva. **Xi kaw natut pa pana ye seme.** [mor] *No comimos biriva.*

papakasi [mor] [pa.pa.'ka.si] (*sustantivo*) Trompeanta. **Ta' ta ana papakasi ten ta ana pa asim.** [mor] *Voy cortar trompeanta para hacer casa.*

papapat [kuy] [pa.pa.'pat] **papat** [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) **Furu anon yimop pa papatu.** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. **Ta' rañ pa ikit papat.** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

papat [mor] [pa.pa.'pat][pa.'pat] **papapat** [kuy] [pa.pa.'pat] **1.** (*sustantivo neutro*) **Furu anon yimop pa papatu.** [mor] *Maté un guaso con mi flecha grande.* **2.** (*sustantivo*) Taquara. **Ta' rañ pa ikit papat.** [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

pari [mor] [pa.'ri][pa.'ri] **1.** (*sustantivo neutro*) Arco. **Mi rapa pa parinam.** [mor] *Dame tu arco.* **2.** (*sustantivo neutro*) Chonta dura. **Tikat na isiki pari.** [mor] *Yo tengo una machete de chonta dura.*

paw pana [mor] [paw pa.'na] (*sustantivo masculino*) Bejuco medicinal. **Xakaw anon paw pana.** [mor] *Yo mastiqué bejuco medicinal.*

pi [mor] [pi] (*sustantivo*) Espina. **Suk napa pi.** [mor] *La espina me sunchó.*

pi sowat [mor] [pi.so.'wat] (*sustantivo neutro*) Mora. **Tom ti pisowat.** [mor] *Vamos quemar mora.*

pipip tokoro [mor] [pi.'pip to.ko.'ro] (*sustantivo neutro*) Pachió maracuyá. **Tok kati kumi pipip tokoro.** [mor] *Tomamos jugo de maracuyá.*

po'a' [kuy] [poz.'aʔ] **fu'a'** [mor] [fuʔ.'aʔ] (*sustantivo neutro*) Papaya. **I iwiyiwin ye yimara fu'a'.** [mor] *Esta papaya está dulce.*

porop [kuy] [po.'rop] **forop** [mor] [fo.'rop]

(*sustantivo neutro*) Paxiuba. **Umari kuruk nama pa akop pa forop.** [mor] *Ellas están rallando yuca con pachiuva.*

pweye tapweteñ [mor] [pwe.'je ta.pwə.'teɲ] (*sustantivo neutro*) Cuta del monte. **Umari okun nokañ raman upweye pweye tapweteñ.** [mor] *Él espera que caiga la fruta de cuta (para comer).*

pwisiriwa [mor] [pwi.si.ri.'wa] (*sustantivo neutro*) Caracoré. **Sak raman rañ pwisiriwa.** [mor] *Pica el caracoré.*

pwiw ye umwezen [mor] [pwiw je umwə.'ðen] (*sustantivo masculino*) Alconorque. **Piwakon mon na pwiw ye umwezen.** [mor] *El arconoqui está florido.*

pwiw' [mor] [pwiwʔ] (*sustantivo masculino*) Tajibo. **Ta' ton pwiw'.** [mor] *Voy a cortar tajibo.*

rimokon [mor] [ri.mo.'kon] (*sustantivo neutro*) Barbasco en raíz. **Iw ana rimokon.** [mor] *Yo machuqué barbasco del raíz venenosa.*

ritan [ri.'tan] [ri.'tan] (*sustantivo neutro*) Plátano. **Yimara ritan ye towaye.** [mor] *Este plátano es grande.*

rutiman [mor] [ru.ti.'man] **orotiman** [kuy] [o.ro.ti.'man] (*sustantivo neutro*) Camote. **Kaw ana rutiman.** [mor] *Comí un camote.*

ruwi' [mor] [ru.'wiʔ] (*sustantivo neutro*) Mangaba. **Xak pi fu ruwi'.** [mor] *Ustedes chuparon las mangabas.*

sa ye pana [mor] [sa je pa.'na] (*sustantivo neutro*) Ajo. **Xi oma naye sa ye pana pa i.** [mor] *No hay ajo aquí.*

sapak [mor] [sa.'pak] (*sustantivo neutro*) Chuchillo. **Ten ti pa sapak.** [mor] *Vamos tumbar el chuchillo.*

sapwi' [mor] [sa.'pwiʔ] (*sustantivo masculino*) Toco. **Ta' ta ana komara pa sapwi'.** [mor] *Voy a cortar este toco.*

sawan [mor] [sa.'wan] **xawan** [kuy] [tʃa.'wan] (*sustantivo neutro*) Majo. **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo.* **Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan.** [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.*

sayat [mor] [sa.'jat] (*sustantivo neutro*) Llave. **Xi oma naye sayat pa nama kawit.** [mor] *No hay llave en Ricardo Franco.*

simwiyip [mor] [si.mwi.'jip] (*sustantivo*)

Paquió. **Oma' simwiyip pa wana.** [mor] *Hay paquió en el camino.*

sipwipikun [mor] [si.pwi.pi.'kun] (*sustantivo masculino*) Algodoncillo. **Koyt pwin anon sipwipikun.** [mor] *Saqué envira de algodoncillo.*

so soko pwiw [mor] [so so.'ko pwiw] (*sustantivo masculino*) Sarumacillo. **Xak ti pa so soko pwiw.** [mor] *Vamos a chupar fruta de sarumacillo.*

suwiw [mor] [su.'wiw] (*sustantivo masculino*) Cambará. **Xi oma noko suwiw pa umi.** [mor] *No hay cambará en el monte.*

takaxi' [kuy] [ta.ka.'fiz] (*sustantivo*) Achachairu del monte.

tamara' [mor] [ta.ma.raʔ] (*sustantivo neutro*) Tacuarembó. **Niñ ra yimara tamara tok ti pa sakasi'.** [mor] *Trae mi tamara vamos tomar con chicha.*

tan [mor] [tan] (*sustantivo*) Patuju. **Oma ko wiwit pa tan.** [mor] *Gusano de patuju vive en lo patuju.*

tapan pana [mor] [ta.'pan pa.'na] (*sustantivo neutro*) Pitahaya. **Fota ta ana pa tapan pana.** [mor] *Voy a buscar pitahaya.*

tata wiran [mor] [ta.'ta wi.'ran] (*sustantivo neutro*) Mara. **Kaw ana toki tata wiran.** [mor] *Comimos semilla de mara.*

tataw' [mor] [ta.'tawʔ] (*sustantivo neutro*) Sangretoro. **Oma pa umi tataw'.** [mor] *Hay sangretoro en el monte.*

tatawari [mor] [tatawa.'ri] (*sustantivo*) Isigo. **Taz ta ana pa tatawari.** [mor] *Voy a cortar isigo.*

tenetet pana [mor] [te.ne.tet pa.'na] (*sustantivo*) La oreja del palo (un hongo). **Kaw ti katut pa tenetet pana.** [mor] *Vamos a comer todos la oreja del palo (un hongo).*

tifoñ [mor] [ti.'fon] (*sustantivo neutro*) Bejuco medicinal. **Mwi ron pa tifoñ ye pana.** [mor] *Da el bejuco medicinal para él.*

tima iram [mor] [ti.'ma i.'ram] (*sustantivo neutro*) Sumuqué. **Xi oma naye pa i' tima iram.** [mor] *No hay sumuqué aquí.*

tima makarakaw [mor] [ti.'ma ma.ka.ka.'raw] (*sustantivo masculino*) Tamarindo. **Xi xak nanon tima makarakaw.** [mor] *Yo no chupo tamarindo.*

tima'okon [mor] [ti.maʔ.o.'kon] (*sustantivo neutro*) Plátano largo. **Xi mwem ta naye yi-**

mara tima'okon. [mor] *Este plátano no está maduro.*

tok xi tok [mor] [tok tʃi tok] (*sustantivo neutro*) Uvilla. **Kuxe ta ana pa tok xi tok xak ta ana.** [mor] *Voy desgranar uvilla. voy a chupar.*

toka' [mor] [to.'kaʔ] (*sustantivo*) Turo. **Kaw ti kati pa toka'.** [mor] *Vamos a comer turo.*

toke [kuy] [to.'kə] **tuke** [mor] [tu.'kə] (*sustantivo neutro*) Almendra. **Ta' ana tuke'.** [mor] *Yo corté almendra.*

toki wom [mor] ['toki wom] (*sustantivo*) Algodón. **Fot anon toki wom.** [mor] *Estoy sacando semillas de algodón.*

toko'o [mor] [to.ko.'ʔo] (*sustantivo masculino*) Marmelada de pampa. **Pat ta ana pa toko'o.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada (chica) !cosechate.*

tokozam [mor] [to.ko.'ðam] (*sustantivo neutro*) Lija vegetal. **Ta' ta ana tokozam wiyifum ta ana pa parina.** [mor] *Voy a cortar tokozam, voy a lijar mi arco.*

tom kisik [mor] [tom ki.'sik] (*sustantivo neutro*) Marmelada de monte. **Pat ta ana pa tom kisik.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada.*

tom toko towa [mor] [tom to.'ko to.'wa] (*sustantivo masculino*) Cari-cari. **Umari taz nokon ton toko towa komara.** [mor] *Él está cortando cari-cari para hacer fuego.*

towa at [mor] [to.'wa at] (*sustantivo neutro*) Caña cayana. **Xakaw ti pa arizam towa at.** [mor] *Vamos a chupar la caña cayana.*

towa ko uru' [mor] [to.'wa ko u.'ruʔ] (*sustantivo masculino*) Caucho blanco. **Ta anon towa ko uru'.** [mor] *Corté caucho blanco.*

towa ye tayin [mor] [to.'wa je ta.'jin] (*sustantivo neutro*) Arbol de aceituna. **Fu na pa towa ye tayin.** [mor] *Huele a árbol de aceituna.*

towan [mor] [to.'wan] (*sustantivo*) Totalí. **Xak ti pa towan.** [mor] *Vamos a chupar totalí.*

towasi' [to.wa.'siʔ] [to.wa.'síʔ] (*sustantivo neutro*) Motacu. **Fu ana towasi'.** [mor] *Yo quemé motacú.*

tuke [mor] [tu.'kə] **toke** [kuy] [to.'kə] (*sustantivo neutro*) Almendra. **Ta' ana tuke'.** [mor] *Yo corté almendra.*

tukum [mor] [tu.'kum][tu.'kum] **1.** (*sustantivo*) Gusano de chonta. **Ruxi ta ana pa pip toka tukum.** [mor] *Vamos assar la larva en hoja. 2. (sustantivo) Tucum. Xi oma' noko*

tukum. [mor] *No hay tukum.*

ture [mor] [tu.'re] (*sustantivo*) Totai (árbol y fruta). **Xak ra pa ture.** [mor] *Chupe la totai (fruta).*

tutip [mor] [tu.'tip] (*sustantivo*) Bacaba. **Kaw na yimop pa tutip.** [mor] *El guaso está comiendo bacaba.*

tutip [kuy] [tu.'tip] (*sustantivo*) Bacaba?

unim [mor] [u.'nim] (*sustantivo masculino*) Piraquina negra. **Pwira na komara unim.** [mor] *Está fregada esta piraquina negra.*

upwin [mor] [u.'p^win] (*sustantivo masculino*) Mate. **Pat anon upwin.** [mor] *Yo sorté el mate grande.*

uru [mor] [u.'ru][u.'ru] **1.** (*sustantivo*) Caucho. **Ma' ti mwi na fota rapa pa uru.** [mor] *Vamos busquemos caucho.* **2.** (*sustantivo*) Hamaca de caucho. **Wi ana pa uru.** [mor] *Estoy tejendo una hamaca de caucho.*

usumweye tan [mor] [u.su.'m^{wə}.je tan] (*sustantivo*) Hoja de usumweye (árbol no identificado). **Kirik ana pa yima napa mañ na usumweye tan.** [mor] *Por allá miro hoja de usumweye.*

uwit [mor] [u.'wit] (*sustantivo neutro*) Palo de la vida. **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

uzip [u.'zip] [u.'ðip] (*sustantivo neutro*) Cusimacho. **Umari kaw naye pa uzip tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

waka pi pwek [mor] [wa.'ka pi p^{wək}] (*sustantivo neutro*) Guineo blanco. **Pa ana waka pi pwek.** [mor] *Yo sembré guineo blanco.*

wakamop [mor] [wa.ka.'mop] (*sustantivo*) Mano de perro. **Xi' oma naye wakamop.** [mor] *No hay mano de perro ahora.*

wakawaw [mor] [wa.ka.'waw] (*sustantivo*) Palo leche leche. **Kamakan kaw na upweyeko wakawaw.** [mor] *La paraba amarilla comio (la fruta de) palo leche leche.*

wana ye kom [mor] [wa.'na je kom] (*sustantivo*) Nombre de un lugar (toponimos). **Ma' ti pa wana ye kom.** [mor] *Vamos a wanaye kom (camino de la agua).*

waraki pana [mor] [wa.ra.'ki pa.'na] (*sustantivo neutro*) Piñon. **Xak mañ waraki pana.** [mor] *Comiste piñon?*

warop [wa.'rop] [wa.'rop] (*sustantivo neutro*) Bi. **Maram ana tami pa warop.** [mor] *Yo me pinté de bí.*

watam [wa.'tam] [wa.'tam] (*sustantivo neutro*) Nui. **Pat ana watam.** [mor] *Yo coseché nui.*

wen ko uru' [mor] [wen ko u.'ru] (*sustantivo masculino*) Caucho. **Ta anon wen ko uru'.** [mor] *Corté caucho.*

wipi [mor] [wi.'pi] (*sustantivo*) Cuchi. **Pa' ta ana wipi.** [mor] *Yo corté cuchi.*

wipi ikat [mor] [wi.'pi i.'kat] (*sustantivo*) Bejuco para curar. **Ma xi kirik anon wipi ikat.** [mor] *No veo bejuco para curar.*

wipi tata [mor] [wi.'pi ta.'ta] (*sustantivo neutro*) Fruta de mangue. **Kaw nañ wipi tata.** [mor] *Comí fruta de mangue.*

wiyifum xe pari [mor] [wi.ji.'fum tʃe pa.'ri] (*sustantivo neutro*) Chaaco. **Ta' ta ana pa wiyifum xe pari.** [mor] *Voy a cortar chaaco.*

wizamwip [mor] [wi.ða.'m^{wip}] (*sustantivo neutro*) Bejuco. **Ye inayi wizamwip yimara.** [mor] *Este bejuco es grueso.*

wom [βom] [wom] (*sustantivo masculino*) Algodon, ropa. **Suk anañ wom.** [mor] *He pegado la camisa.*

xak o' [mor] [ʃak oʔ] (*sustantivo masculino*) Pakai grande. **Xak anon matata' xak o'.** [mor] *Yo chupé el pakai grande.*

xarira' [mor] [tʃa.'ri.raʔ] (*sustantivo neutro*) Arca. **Xi kaw naye pa ixé yimara xarira.** [mor] *La arca no quema.*

xawan [kuy] [tʃa.'wan] **sawan** [mor] [sa.'wan] (*sustantivo neutro*) Majo. **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo.* **Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan.** [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.*

xiri ye tuneñ pana [mor] [tʃi.'ri je tu.'nep pa.'na] (*sustantivo neutro*) Hoja seca. **Ye xiri ye tuneñ pana.** [mor] *La hoja está seca.*

xuri [mor] [tʃu.'ri] (*sustantivo*) Fruta de massaranduba. **Kaw na raman mwiyak pa xuri.** [mor] *Los puercos están comiendo fruta de massaranduba.*

xuwem [mor] [tʃu.'wəm] (*sustantivo neutro*) Totái de la pampa. **Ta' ta ana pa xuwem ye koropan.** [mor] *Voy a cortar totái de la pampa.*

yakan [mor] [ja.'kan] (*sustantivo*) La fruta (no identificada). **Xak ti pa yakan.** [mor] *Va-*

mos a chupar yakan.

yapara [mor] [ja.pa.'ra] (*sustantivo neutro*) Isigo grande. **Ta' ti pa yapara.** [mor] *Vamos a tumar el árbol de isigo.*

yiwoy [mor] [ji.'woj] (*sustantivo*) Malva.

Ten ta ana pa yiwoy pa kiwin nati pa timak. [mor] *Voy a hacer escoba con malva para varrernos la tierra.*

yuwe [mor] [ju.'wə] (*sustantivo neutro*) Tabaco. **Waza timu ana yuwe.** [mor] *Yo quiero tabaco.*

preposición

fufu [mor] [ɸu.'ɸu] (*preposición*) Preposición de segunda persona plural. **Furu ta na fufu.** [mor] *Él va flechar ustedes.*

fum [mor] [ɸum] (*preposición*) Preposición de segunda persona singular. **Timu ana fum.** [mor] *Te amo.*

pa [mor] [pa] (*preposición*) Preposición general. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

pakin [mor] [pa.'kin] [pa.'ki] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género femenino. **Iyiñ katut paki ka mem kama sataw.** [mor] *Nosotros tenemos miedo del bufeo colorado.*

pakon [mor] [pa.'kon] [pa.'ko] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género

masculino. **Watut kirik kirik katut pako okon.** [mor] *Nosotros estamos mirando una palmera.*

pañ [mor] [paɲ] (*preposición*) Preposición de tercera persona de género neutro. **Watut pa' katut pañ.** [mor] *Lo matamos (el puerco de tropa).*

pati [mor] [pa.'ti] (*preposición*) Preposición de primera persona plural inclusiva. **Yuwin kiw tun na pati raman.** [mor] *Los monos quieren mordernos.*

patut [mor] [pa.'tut] (*preposición*) Preposición de primera persona plural exclusiva (nosotros sin usted). **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *El leoncito está mirandonos.*

pronombre enfático

fura [mor] [ɸu.'ra] (*pronombre enfático*) Ustedes. **Fura umari kirik nifu sa'uz.** [mor] *Ustedes están mirando un gato.*

kure [mor] [ku.rə] (*pronombre enfático*) El/ella [m/f], el, ella. **Apikonyu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maíz para ella.*

mom ra [mor] [mom ra] (*pronombre enfático*) Tu, usted. **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va flechar un perro del bosque.*

wati [mor] [wa.'ti] (*pronombre*) Nosotros. **Raman wati ukuti kati.** [mor] *Ya somos viejos, nosotros.*

watut [mor] [wa.'tut] (*pronombre enfático*) Nosotros exclusivo. **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *La gente tiene miedo de jaguar.*

waza [mor] [wa.'ða] (*pronombre enfático*) Yo. **Waza timu ana iwe.** [mor] *Yo quiero tabaco.*

ye [mor] [yə] (*pronombre enfático*) El [n]. **Ye usi ye karapakara.** [mor] *Es viejo mi vestido.*

propiedad

ani iten [mor] [a.'ni i.'ten] (*verbo*) Estar loco. **Ani mañ na iten.** [mor] *Esta loco (otra persona).*

ato [mor] [a.'to] (*verbo*) Verde. **Ato ka.** [mor]

Es verde.

awan [mor] [a.'wan] (*verbo*) Amargo. **Wakawaw awan mon na.** [mor] *Palo leche leche es amargo.*

awañ mañ [mor] [a.waŋ maŋ] (*adjetivo*) Amargo. **Awan mañ na ruwit.** [mor] *La mangaba está amarga.*

foron mañ [mor] [fo'.ron maŋ] (*verbo*) Hacer ruido, hacer bulla. **Foron mañ na oma kati.** [mor] *Hace harto ruido en nuestra casa.*

fluxi [mor] [flu.'tʃi] (*verbo*) Estar fraco. **Fuxi mon ana.** [mor] *Estoy muy débil.*

i' [mor] [iʔ] (*verbo*) Pequeño. **I' ye wana.** [mor] *Camino pequeño.*

ipwe [mor] [i.'pwə] (*sustantivo neutro*) Lejo. **Ma' na pa ipwe nikam yu.** [mor] *Mi hija se fue lejos.*

ipwirim [mor] [i.pwi.'rim] (*verbo*) Hermoso. **Ipwirim marañ ye oma ko sawan.** [mor] *La casa de sawan es muy bonita.*

iwiyiwin [mor] [i.wi.ji.'win] (*verbo*) Dulce. **Iwiyiwin ye pan topak.** [mor] *Miel de irereú es dulce.*

iwiyiwin ye [mor] [i.wi.ji.'win ye] (*adjetivo*) Dulce. **Xi awan mañ na, xak ti, iwiyiwin ye.** [mor] *No es amargo, vamos a chupar, es dulce.*

ixe [mor] [i.'tʃe] (*verbo*) Con fiebre. **Ixe mon ana.** [mor] *Yo tengo fiebre.*

izañ [mor] [i.'ðap] (*verbo*) Ligoso. **Xi kaw ta nana pa izañ ko pati.** [mor] *Yo no como pescado ligoso.*

kamañ [mor] [ka.'maŋ] (*verbo*) Esta salado. **Kamañ na pati.** [mor] *El pescado esta salado.*

kan [mor] [kan] (*adjetivo*) Erecto. **Xi kan ta noka.** [mor] *Él no va a tener erección.*

kuruk [mor] [ku.'ruk] (*verbo*) Rallar. **Kuruk ta ana.** [mor] *Voy a rallar.*

mamwit [mor] [ma.'mwit] (*verbo*) Tener vergüenza. **Mamwit na kamara.** [mor] *Ella tiene vergüenza.*

masam [mor] [ma.'sam] (*verbo*) Tener lastima (de una persona). **Masam anan nikam yu.** [mor] *Tengo lastima de mi hija.*

may [mor] [maj] (*verbo*) Con dolor. **May ta xinaka.** [mor] *Duele mi pie.*

mom [mor] [mom] (*verbo*) Mojado. **Mom na.** [mor] *Está mojado.*

mwem [mor] [mʷəm] (*verbo*) Maduro, rojo. **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *Este leoncito está mirandonos.*

mwiye [mor] [mwi.'je] (*partícula*) Harto.

Xak mwiye ana pa fu'a. [mor] *Yo comí harta papaya.*

napa mañ [mor] [na.'pa maŋ] (*verbo*) Harto [n]. **Napa mañ na ruwi.** [mor] *Hay harta mangaba.*

napa mon [mor] [na.'pa mon] (*verbo*) Harto [m]. **Napa mon na mapak.** [mor] *Hay harta maiz.*

naran [mor] [na.'ran][na.'ran] **1.** (*verbo*) Azul. **Naran ye.** [mor] *Es azul.* **2.** (*sustantivo*) Recina. **Fot na pa naran.** [mor] *Tapar con recina (naran).*

orok [mor] [o.'rok] (*verbo*) Desnudarse. **Orok na ito yikin.** [mor] *Su marido se desnudó.*

osañ [mor] [o.'saŋ] (*verbo*) Haver nariz tapado. **Osañ ana.** [mor] *Estoy con nariz tapado.*

pira [mor] [pi.'ra][pi.'ra] **1.** (*verbo*) Fregar. **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla se fregó.* **2.** (*verbo*) Feo, malo. **Pira na.** [mor] *Está mal.*

pwi [mor] [pwi] (*sustantivo*) Fuerza. **Pwi mon ana.** [mor] *Tengo mucha fuerza.*

pwiraka [mor] [pwi.ra.'ka] (*verbo*) Estar feo. **Pwira ka komara.** [mor] *Él es feo.*

pwirim [mor] [pʷi.'rim] (*verbo*) Bonito. **Pwirim mon mom ra.** [mor] *Usted es bonito.*

pwiw [mor] [pwiw] (*verbo*) Valiente. **Kanikani ko pwiw ko iten komara.** [mor] *Kanikani era un hombre valiente.*

sa mañ [mor] ['sa maŋ] (*verbo*) Huele feo. **Sa mañ na utuyi tokowan.** [mor] *Es hedionda la orina del taitetú.*

sa mon [mor] [sa mon] (*verbo*) Estar sordo. **Sa mon na Rosendo.** [mor] *Rosendo esta sordo.*

sasik [mor] [sa.'sik] (*verbo*) Amarillo. **Sasik ka.** [mor] *Este es amarillo.*

sik mañ [mor] ['sik maŋ] (*verbo*) Inchado. **Sik mañ na xinakakon.** [mor] *Está inchado su pie.*

takarakon [mor] [ta.ka.ra.'kon] (*verbo*) Nuevo. **Takarakon noka.** [mor] *Él es nuevo.*

takarañ [mor] [ta.ka.'raŋ] (*verbo*) Nuevo (objeto). **Fota tañ ana karapakara takarañ.** [mor] *Estoy buscando mi karapakan nuevo.*

tan mañ [mor] ['tan maŋ] (*verbo*) Uno [n].

Tan mañ na pana. [mor] *Es solo un árbol.*

tan min [mor] [ˈtan min] (*verbo*) Una. **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Es sola una mujercita.*

tan mon [mor] [ˈtan mon] (*verbo*) Uno [m]. **Tan mon na namakon.** [mor] *Es solo un hombre.*

tapan [mor] [ta.ˈpan] (*verbo*) Cerca. **Tapan na.** [mor] *Está cerca.*

tawan [mor] [ta.ˈwan] (*verbo*) Flojo. **Tawan mon na karafo.** [mor] *El blanco es flojo.*

tazama' [kuy] [ta.za.ˈmaʔ] **ukuti** [mor] [u.ku.ˈti] (*verbo*) Viejo. **Ukuti ana.** [mor] *Soy viejo.*

tom [mor] [tom] (*verbo*) Esta negro (quemado). **Tom na pati nati.** [mor] *Esta quemado nuestro pescado.*

towa [mor] [to.ˈwa] [] [] (*verbo*) Blanco (color). **Towa na isiki kom.** [mor] *La agua esta blanca.*

туру mon [mor] [tu.ˈru mon] (*verbo*) Petacudo (gordo). **Turu mon komara.** [mor] *El es petacudo (gordo).*

u [mor] [u] (*verbo*) Grande. **U ye mwiyak.** [mor] *El puerco es grande.*

u' [mor] [uʔ] (*verbo*) Cansado. **U' zak ana.** [mor] *Estoy cansado (respirando fuerte).*

ukuti [mor] [u.ku.ˈti] **tazama'** [kuy] [ta.za.ˈmaʔ] (*verbo*) Viejo. **Ukuti ana.** [mor] *Soy viejo.*

usi [mor] [u.ˈsi] (*verbo*) Viejo (objeto). **Ye usi ye karapakara.** [mor] *Es viejo mi vestido.*

utuk [mor] [u.ˈtuk] (*verbo*) Corto. **Utuk ye.** [mor] *Está corto.*

utun [mor] [u.ˈtun] (*verbo*) Muto, retado. **Utun na ikit.** [mor] *El cuchillo está roto.*

wakawi [mor] [wa.ka.ˈwi] (*verbo*) Estar bravo. **Wakawi ana.** [mor] *Estoy bravo.*

wakoran [mor] [wa.ko.ˈra][wa.ko.ˈran] **1.** (*verbo*) Poco. **Wakoran na mapaku.** [mor] *Hay poco maíz.* **2.** (*verbo*) Dos, poco. **Wakoran mapaku.** [mor] *Hay poco maíz.*

wakoran [mor] [wa.ko.ˈra][wa.ko.ˈran] **1.** (*verbo*) Poco. **Wakoran na mapaku.** [mor] *Hay poco maíz.* **2.** (*verbo*) Dos, poco. **Wakoran mapaku.** [mor] *Hay poco maíz.*

waraw [mor] [wa.ˈraw][wa.ˈraw] **1.** (*verbo*) Redondo. **Waraw ye.** [mor] *Está redondo.* **2.** (*verbo*) Desviar, vueltear. **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vuelteó harto.*

wen [mor] [wen] (*verbo*) Ser otro. **Wen kama pa tanaman.** [mor] *La compañera de la mujer.*

xarapam [mor] [tʃa.ra.ˈpam] (*adjetivo*) Pegajoso. **Xarapam noka.** [mor] *Es pegajoso.*

xay [mor] [ˈtʃaj mon] (*verbo*) Alegre. **Xay mon ana.** [mor] *Estoy alegre.*

xik [mor] [tʃik] (*verbo*) Largo. **Xik ye wana.** [mor] *Camino largo.*

xiri [mor] [tʃi.ˈri] (*verbo*) Seco. **Xiri na ixe.** [mor] *La leña está seca.*

xiw [mor] [tʃiw] (*verbo*) Estar frío. **Mwi rapa pa xiw ye kom.** [mor] *Me da agua fría.*

topónimo

awin timi [mor] [a.ˈwin ti.ˈmi] (*sustantivo neutro*) Nombre de un lugar (donde cae la agua-tumbo). **Ten na raman namakon pa awin timi.** [mor] *Los hombres estan trabajando en awin timi.*

axi ko unim [mor] [a.ˈtʃi ko u.ˈnim] (*sustantivo neutro*) Nombre de un lago. **Oma ko towa atam pa axi ko unim.** [mor] *Hay mucho towatam en axi ko unim.*

furu xi ararawazi [mor] [ɸu.ru tʃi a.ra.ra.wa.ˈði] (*sustantivo neutro*) Nombre de una poza de la garza. **Ma' ta ana furu ta' ana pa ararawazi.** [mor] *Me voy a furu xi*

ararawazi flechar la garza.

furu xi ninin [mor] [ɸu.ru tʃi ni.ˈnin] (*sustantivo neutro*) Un seringal. **Raman watut ten katut pa ipik pa furu xi ninin.** [mor] *Nosotros trabajamos seringal en furu xi ninin.*

furu xi uzip pwek [mor] [ɸu.ru tʃi u.ˈðip pwek] (*sustantivo neutro*) La posa de los cuervos. **Oma kuki pa furu xi uzip pwek.** [mor] *Hay la piraña en furu xi uzip pwek.*

imwi oñ [mor] [i.ˈmwi oñ] (*sustantivo neutro*) El arroyo cerca de Monte Azul. **Xom ta ana pa imwi oñ.** [mor] *Voy a nadar en el ar-*

royo imwi oñ.

isikakom [mor] [i.si.ka.'kom] (*sustantivo neutro*) Rio Azul. **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Hay mucho tucunaré en Rio Azul.*

ixakom [kuy] [i.tʃa.'kom] (*sustantivo*) Rio cautário.

ixe ka [mor] [i.tʃe ka] (*sustantivo neutro*) Un castanal cerca de Boye (toponimo). **Ta' ti pa tuke pa ixe ka.** [mor] *Vamos a sacar almendra por el castanal ixe ka.*

izañ ye towasi [mor] [i.ðap je to.wa.'si] (*sustantivo neutro*) Motacuzal. **Xi ma'noko raman pa izañ ye towasi.** [mor] *No se fuerón al motacusal.*

kaw xe ofo' [mor] [kaw tʃe o.'foʔ] (*sustantivo neutro*) El castanhal en la cabecera del Rio Azul. **Kirik anañ kaw xe ofo'.** [mor] *Yo vi kaw xe ofo'.*

kaw xe pip sum [mor] [kaw tʃe pip sum] (*sustantivo neutro*) Una maloca antigua cerca de Monte Azul. **Kirik si uti pa napakati pa kaw xe pip sum.** [mor] *Vamos a ver nuestros parientes en kaw xe pip sum.*

kima marañ [mor] [ki.'ma ma.'rap] (*sustantivo neutro*) Una poza (lugar mítico). **Omasi na afo yiti pa kaw ta pa kom pa kima marañ.** [mor] *Nuestro tío se quedo allá en kima marañ cuando la agua se comio.*

komiko utataw [mor] [ko.mi.'ko. u.ta.'taw] (*sustantivo neutro*) Estancia ses de mayo. **Furu furu ti ti pa komiko utataw.** [mor] *Vamos a cazar cerca de una estancia Seis de Mayo (komiko utataw).*

maram panawo [mor] [ma.'ram pa.na.'wo] (*sustantivo*) Toponima (nombre de lugar y persona mítica). **Maram panawo pwenañ kom maram panawo pa kom.** [mor] *Maram panawo se asento en el agua.*

mure [mor] [mu.'re] (*sustantivo neutro*) Un arroyo con su monte. **Napa mañ na ipik pa mure.** [mor] *Hay harto siringa en mure.*

mwem ye timak [mor] [mwəm je ti.'mak] (*sustantivo neutro*) La posa donde se sacaba barro. **Ma' ta ana pa mwem ye timak fota ta ana pa timak.** [mor] *Voy a ir a mwem ye timak buscar barro.*

nama añom [mor] [na.'ma a.'nom] (*sustantivo neutro*) Un monte alto arriba de Monte Azul donde hay harto sinini. **Ma' ti pa yima' nama añom fota ti pa añom.** [mor] *Vamos*

alla a nama añom buscar el sinini.

nama forop [mor] [na.'ma fo.'rop] (*sustantivo neutro*) Un arroyo cerca de boye. **Xi oma noko pwirira pa nama forop.** [mor] *No hay tucunare en nama forop.*

nama kawit [mor] [na.'ma ka.'wit] (*sustantivo neutro*) Ricardo Franco. **Ma' na pa oma' ka nama kawit.** [mor] *El se fue a su casa en Ricardo Franco.*

nama kiwo [mor] [na.ma ki.'wo] (*sustantivo neutro*) Nombre de un tacuaral cerca de Monte Azul (donde nacen las flechas?). **Ma' ta ana pa nama kiwo ta' ta ana pa nama kiwo.** [mor] *Voy a ir a tacuaral cortar flecha.*

nama kurusik [mor] [na.'ma ku.ru.'sik] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa. **Nama kurusik oma' pa koropan.** [mor] *La posa nama kurusik está en la pampa.*

nama natataw [mor] [na.'ma na.ta.'taw] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa llena de bufeo. **Kirik ana sataw pa nama natataw.** [mor] *Miré el bufeeo en nama natataw.*

nama pafoz [mor] [na.'ma pa.'foð] (*sustantivo neutro*) Una posa en el río Azul (llena de jatuarana), donde nace jatuarana. **Ma' ti pa nama pafoz furu ta ana pafoz.** [mor] *Vamos a nama pafoz voy a flechar jatuarana.*

nama ra'o [mor] [na.'ma ra.'ʔo] (*sustantivo neutro*) Arroyo arriba de Monte Azul hoy conocido como santo domingo. **Napa mañ na ra'o nama ra'o.** [mor] *Hay harto hormiga en nama ra'o.*

nama sakara [mor] [na.'ma sa.ka.'ra] (*sustantivo neutro*) Un arroyo al otro lado del río Azul (donde nacen los cangrejos). **Ma' ti pa nama sakara pa' ti pa asakara.** [mor] *Vamos a nama sakara vamos matar cangrejo.*

nama tanikap [mor] [na.'ma ta.ni.'kap] (*sustantivo neutro*) Un arroyo cerca de Monte Azul. **Xi ipwe naye nama tanikap.** [mor] *Nama tanikap no es lejo.*

nama tuke [mor] [na.'ma tu.'ke] (*sustantivo neutro*) Una laguna donde el brujo llamo los puercos (lugar mítico). **Oma oma ka raman imwikuti pa nama tuke.** [mor] *Los finados (espíritu) viven en nama tuke.*

nama xixok [mor] [na.'ma tʃi.'tʃok] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo lleno de tucunaré chico. **Ma' ta ana pa nama xixok.** [mor] *Voy a ir a nama xixok.*

nin xe ikit [mor] [nin tʃe i.'kit] (*sustantivo neutro*) El corte del indio. **Kawak tikin nañ komara pa nin xe ikit.** [mor] *Él cruzo el río por el Corte del Indio.*

oma ko okon [mor] [o.'ma ko o.'kon] (*sustantivo neutro*) Nombre de un buritisa. **Ma' na raman tanaman pa oma ko okon.** [mor] *Las mujeres fueron a oma ko okon.*

oma ko owam [mor] [o.'ma ko o.'wam] (*sustantivo neutro*) Lugar cerca de Monte Azul (casa de los yeyu). **Oma ko raman napakati pa oma ko owam.** [mor] *Viven nuestro pariente en oma ko owam.*

oma ko owaw [mor] [o.'ma ko o.'waw] (*sustantivo neutro*) Un chontal ("la casa de chonta"). **Ma' ti pa yima oma ko owaw.** [mor] *Vamos alla a oma ko owaw.*

oma ko samwin [mor] [o.'ma ko sa.'mwin] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo pasando de Kaw Xe Ofo. **Ma' ta ana pa oma ko samwin tok ta ana pa kom.** [mor] *Voy a ir a oma ko samwin voy a tomar agua.*

pa' toko yimop [mor] [paʔ to.'ko ji.'mop] (*sustantivo neutro*) Nombre de un lago (donde se mata guaso). **Ma' ti furu ti pa yimop pa pa' toko yimop.** [mor] *Vamos a cazar guaso en pa' toko yimop.*

pam toko oro [mor] [pam to.'ko o.'ro] (*sustantivo neutro*) Un monte cerca de boye (donde cogieron la perdiz). **Ma' ti pa umi pam toko oro fota ti pa niko yiko.** [mor] *Vamos a monte pam tokoro buscar a los hijos.*

pap toko si mon [mor] [pap to.'ko si mon] (*sustantivo neutro*) Nombre de un arroyo. **Xom ti katut pa pap toko si mon.** [mor] *Vamos a bañarnos en pap toko si mon.*

pap xi ripapa [mor] [pap tʃi ri.pa.'pa] (*sustantivo neutro*) Nombre de una laguna. **Oma' pa aziw pa pap xi ripapa** [mor] *Hay ventoncito en pap xi ripapa*

patak kapwin [mor] [pa.'tak ka.'pwin] (*sustantivo neutro*) Una maloca (arroyo). **Xi oma naye iten pa patak kapwin.** [mor] *No hay gente en patak kapwin.*

pwe ko owam [mor] [pwə ko o.'wam] (*sustantivo neutro*) Un arroyito bajo de Monte Azul lleno de yeyu. **Oma oma ka pa pwe ko owam uwewyu.** [mor] *Mi abuelo tenia su casa en pwe ko owam.*

pwe ye mi oñ [mor] [p^{wə} je mi oñ] (*sustantivo neutro*) Monte azul (arroyo imi oñ). **Ko-**

rom ta ana pa pwe ye mi oñ. [mor] *Me voy a entrar por un arroyo cerca de Monte Azul (pwe ye mi oñ). Xi ma' ron kati pa pwe ye mi oñ. [mor] *No vamos a ir a pwe ye mi oñ.**

pwikuñ [mor] [pwi.'kuɲ] (*sustantivo neutro*) Piedra (nombre de un lugar - toponimo). **Ma' ta ana pa pikuñ fota ta ana pa pikuñ.** [mor] *Voy a ir a pikuñ buscar la piedra.*

ruwit [mor] [ru.'wit] (*sustantivo neutro*) Rio Itenez. **Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.** [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

sa ye kom [mor] [sa je kom] (*sustantivo neutro*) Un arroyo en la florida. **Sa mañ na kom pa sa ye kom.** [mor] *Arroyo sa ye kom tiene agua muy hedionda.*

tawit pana [mor] [ta.'wit pa.'na] (*sustantivo neutro*) Un arroyo donde hacian un cercado. **Ma' ti pa tawit pana furu ti pa pati'** [mor] *Vamos a tawit pana flechar pescado.*

ten toko rato [mor] [ten to.'ko ra.'to] (*sustantivo neutro*) Nombre de una posa donde el tigre queria matar un chico. **Pa' non namakon pa yoma yikon pa ten toko rato.** [mor] *El hombre mato su hijo en ten toko rato.*

tima wu [mor] [ti.'ma wu] (*sustantivo neutro*) Arroyo abajo de Monte Azul en el otro lado del río Azul. **Yi ina ye oma ko tima wu.** [mor] *Hay casa grande (de hormiga) en tima wu.*

tok xe moro [mor] [tok tʃe mo.'ro] (*sustantivo neutro*) Una maloca antigua. **Maki katut pa omakati tok xe moro maki katut pa wiye asim.** [mor] *Llegamos a nuestra casa de la maloca tok xe moro, llegamos de otra casa.*

tom pwin [mor] [tom pwin] (*sustantivo neutro*) Un sitio de una maloca antigua que se quemó. **Xi oma naye iten pa tom pwin.** [mor] *No hay gente en tom pwin.*

towak tok [mor] [to.'wak tok] (*sustantivo neutro*) Rio Mamore. **Ta' ti pa karapakan pa towak tok.** [mor] *Vamos a sacar karapakan por el rio Mamore.*

tun xe onañ [mor] [tun tʃe onaɲ] (*sustantivo neutro*) Un arroyo con monte. **Yi ipwe mañye tun xe onañ.** [mor] *Tun xe onañ es muy lejo.*

xay orok [mor] [tʃaj o.'rok] (*sustantivo neutro*) Nombre de una piedra donde el hombre besó la mujer (mítico). **Ma' ti pa xay orok**

kirik ti pa tanaman. [mor] *Vamos al xay orok mirar la mujer.*

xi ye kom [mor] [tʃi je kom] (*sustantivo neutro*) Una poza (lugar mitico). ***Ma' ti pa xi ye kom pa' ti pa pati.*** [mor] *Vamos a xi ye kom matar el pescado.*

xom ko yimop [mor] [ʃom ko ji.'mop] (*sustantivo neutro*) Poza cerca de ses de mayo. ***Korom ti pa xom ko yimop.*** [mor] *Vamos a entrar a una poza serca de estancia Seis de Mayo (xom ko yimop).*

Español - Moré-Kuyubim
(semântico)

alimentación

aceite de cusimacho (*sustantivo neutro*) Tukuzip. [mor] *Mwi' rapa pa uxun ten ta' ana pa tukuzip.* [mor] *Dáme la olla, voy a preparar aceite de cusimacho.*

alimento (*sustantivo*) Sopa ye tim. [mor] *Xi oma naye sopa yetim.* [mor] *No hay comida.*

asado en la hoja (*sustantivo*) Pip toka. [mor] *Ruxi ta ana pa pip toka tukum.* [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

azucar (*sustantivo*) Munañ arizam. [mor] *Kaw ana pa munañ arizam.* [mor] *Comi azucar.*

chibé de yucca (*sustantivo*) Moro' toko akop. [mor] *Kaw ta ana pa moro' toko akop.* [mor] *Voy a comer chibé de yucca.*

chibe fuerte de maíz (*sustantivo neutro*) Ato ye moro'. [mor] *Tuna ito yu pa mapak ten ta ana pa ato ye moro'.* [mor] *Mi esposa muele maíz. voy hacer chibe fuerte.*

chicha de camote (*sustantivo*) Sakasi mazan. [mor] *Tok ta ana pa sakasi mazan.* [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

chicha de camote (*sustantivo neutro*) Sakasi rutiman. [mor] *Tok ta ana pa sakasi rutiman.* [mor] *Voy a tomar chicha de camote.*

chicha de maíz blando (*sustantivo neutro*) Ro omon. [mor] *Tok ra ro omon pa sakasi.* [mor] *Toma esta chicha de maíz.*

chicha de payuje (*sustantivo*) Mutuk xe ritan. [mor] *Tok ana pa mutuk xe ritan.* [mor] *Tomé chicha de payuje.*

chicha; alcohol (*sustantivo neutro*) Ma xe ani. [mor] *Tok fu pa ma xe ani.* [mor] *Ustedes han tomado un trago (de bebida alcohólica).*

choclo asado (*sustantivo neutro*) Raxok ka. [mor] *Fu ra pa ixepa raxok ka.* [mor] *Assopla el fuego, vamos a asar choclo.*

farofa (*sustantivo neutro*) Aw piyita. [mor] *Aw piyita pa pati'.* [mor] *Farofa de pescado.*

farofa de carne (*sustantivo neutro*) Aw piyita nawazi. [mor] *Mwi' rapa puye tama pa aw piyita pa nawazi.* [mor] *Dar la farofa de carne a la muchacha.*

farofa de carne (*sustantivo neutro*) Axe pa moro. [mor] *Kaw ta ana pa axe pa moro pa nawazi.* [mor] *Voy a comer farofa de carne de*

monte.

guarapo de chocolatillo (*sustantivo neutro*) Mutuk pa kanowan. [mor] *Fota ta ana pa kanowam pa tok ta ana pa mutuk pa kanowam.* [mor] *Voy a buscar chocolatillo para tomar guarapo.*

guarapo de miel (*sustantivo neutro*) Mutuk toka tuxik. [mor] *Tok ta ana pa mutuk pa tuxik.* [mor] *Quiero tomar guarapo de miel.*

guarapo de turino (*sustantivo neutro*) Mutuk mwisop. [mor] *Tok ta' ana pa mutuk mwisop.* [mor] *Voy tomar guarapo de turino.*

harina de maíz (*sustantivo*) Moro' toko mapak. [mor] *Kaw ta ana pa moro' toko mapak.* [mor] *Voy a comer harina de maíz.*

harina mezclada de yuca con maíz (*sustantivo neutro*) Moro ko mapak. [mor] *Kaw ta ana pwiye pa moro ko mapak.* [mor] *Voy a comer ahora harina de yuca con maíz.*

la cabeza del mono (un tipo de tamal) (*sustantivo*) Upweyeko yuwin. [mor] *Kaw ron kati upweyeko yuwin.* [mor] *Coman todos la cabeza del mono.*

maíz tostado y molido (*sustantivo neutro*) Kakarakaw. [mor] *Kaw ta ana pa kakarakaw.* [mor] *Voy a comer maíz tostado.*

masa de yuca (*sustantivo*) Tima xakaw. [mor] *Kaw ta ana pa tima xakaw.* [mor] *Voy a comer la masa de yuca.*

massaco de carne e yuca (*sustantivo neutro*) Sak sum. [mor] *Ten ta ana pa sak sum ritan.* [mor] *Voy a preparar un massaco con plátano.*

massaco de choclo (*sustantivo neutro*) Mwinim pa. [mor] *Kaw ta ana pwiye pa mwinim pa.* [mor] *Voy a comer massaco de choclo ahorita.*

mazorca de maíz (*sustantivo*) Upweye mapak. [mor] *Omari kisik nama itoyu pa upweye mapak.* [mor] *Mi mujer está cortando maíz.*

pan de arroz (*sustantivo*) Pan ye aro. [mor] *Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.* [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

panza rellena del puerco (un tipo de tamal) (*sustantivo*) Iforaman xe. [mor] *Kaw*

ta ana pa iyformanxe. [mor] *Voy a comer la panza rellena del puerco.*

sal (sustantivo) Kun. [mor] **Umari kaw ana pa kun.** [mor] *Estoy comiendo sal.*

sopa de yuca (sustantivo) Sakop. [mor]

Kaw ti pa sakop. [mor] *Vamos a comer sopa de yuca.*

tamal con larva de patuhú (sustantivo) Pip toka wiwit. [mor] **Kaw ta ana pa pip toka wiwit.** [mor] *Voy a comer tamal de wiwit (un tipo de gusano).*

animal

abeja barcino (sustantivo) Rere. [mor] **Oma ko rere pa manako miriwañ.** [mor] *La abeja barcino vive en el hueco del palo huevo de perro.*

abeja braba (sustantivo) Mizan. [kuy]

abeja cola de mono (sustantivo) Kifuku yuwin. [mor] **Pira na tuxik ko kifuku yuwin.** [mor] *No sirve la miel de cola de mono.*

abeja gringo (sustantivo masculino) Topakata. [mor] **Xi oma noko topakata pa i.** [mor] *No hay abeja gringa acá.*

abeja irereú (sustantivo neutro) Pan topak. [mor] **Umari fota noko pa pan topak.** [mor] *Él está buscando abeja irereú.*

abeja italiana (sustantivo neutro) Kuruki. [mor] **Mañ mañ ana tuxika kuruki.** [mor] *He sacado miel de abeja italiana.*

abeja pan de yegua (sustantivo) Izañ. [mor] **Tuxik ko izañ may' na.** [mor] *La miel de pan de yegua és fuerte.*

abeja posetacú (sustantivo neutro) Tawi. [mor] Tawi'. [kuy] **Ta' tañ ana tawi.** [mor] *Voy a cortar (palo con) abeja posetacú.*

abeja señorita (sustantivo masculino) Towa tokoñ. [mor] **Towa tokoñ pwe nañ miriwañ.** [mor] *Abeja señorita esta en lo huevo de perro.*

abeja sicaé (sustantivo masculino) Yepwepwep. [mor] **Pwep napa yepwepwep.** [mor] *Abeja sicaé me quemó.*

anguila (sustantivo neutro) Xokok. [mor] **Kirik ana xokok.** [mor] *Yo vi una anguila.*

anguila eléctrica (sustantivo neutro) Nuwi. [mor] **Tun napa nuwi'.** [mor] *La anguila eléctrica me dio choque.*

animal no identificado [tipo de gusano] (sustantivo) Tawan. [mor] **Pwikipan kaw napa tawan.** [mor] *Perriche come 'tawan'.*

anta (sustantivo masculino) Imin. [kuy] Imwin. [mor] **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

ave (esp.) (sustantivo) Karok. [mor] **Umari kaw naye karok pa natataw'.** [mor] *El karok está comiendo saballón.*

bagre (sustantivo neutro) Ofo'. [mor] **Kaw ana ofo'.** [mor] *Yo comí un bagre.*

bagrecito (sustantivo) Iteyi. [mor] **Kaw na umwezen pa iteyi.** [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

bagrecito (sustantivo) Iteyi tata. [mor] **Xi u noka iteyi tata.** [mor] *'iteyi tata' no crece.*

blanquillo (sustantivo neutro) Pipan. [mor] **Furu ana pipan.** [mor] *Yo maté uno blanquillo.*

borochi (sustantivo) Xik tipan. [mor] **Oma ko xik tipan pa koropan.** [mor] *Borochi vive en la pampa.*

borquelona (sustantivo masculino) Pwereñ pwereñ. [mor] **Pa anon komara pwereñ pwereñ.** [mor] *Yo maté una garrapata.*

buchere (sustantivo neutro) Tukuru. [mor] **Pa' ani ti pa tukuru.** [mor] *Vamos a cortar buchere.*

bifeo (sustantivo femenino) Sataw. [mor] **Furu tan ma sataw.** [mor] *Usted va a matar el bifeo.*

bifeo blanco (sustantivo femenino) Towa kama sataw. [mor] **Kirik ana towa kama sataw.** [mor] *Yo vi un bifeo blanco.*

bifeo colorado (sustantivo femenino) Mem kama sataw. [mor] **Iyñ fu ko mem kama sataw.** [mor] *Ustedes tienen miedo del bifeo colorado.*

bifeo negro (sustantivo femenino) Tom kama sataw. [mor] **Iyñ non ka tom kama sataw raman kure.** [mor] *Ellos tienen miedo del*

bufe negro.

búho chico (*sustantivo*) Sukuku'. [mor] *Kirik mañ sukuku'*. [mor] *He visto el búho chico.*

cabeza seca (*sustantivo*) Tara tara. [mor] *Kaw mon na tara tara pa pati'*. [mor] *El cabeza seca comió harto pescado.*

cachorro (*sustantivo neutro*) Wasop. [mor] *Kaw anon wasop.* [mor] *Yo comí un cachorro.*

cangrejo (*sustantivo*) Asakara. [mor] *Oma ka asakara pa kom.* [mor] *El cangrejo vive en el agua.*

capibara (*sustantivo neutro*) Rokom ye awan. [mor] *Furu tañ ana rokom ye awan.* [mor] *Voy a flechar una capibara.*

cará (*sustantivo masculino*) Sakaw. *Furu anon sakaw.* [mor] *Yo maté un cará.*

carachupa (*sustantivo masculino*) Sakuti'. [mor] *Kaw tun katut pakon sakuti'*. [mor] *Vamos a comer la carachupa.*

carachupa gigante (*sustantivo masculino*) Ko inayikon sakuti'. [mor] *Furu mon ko inayikon sakuti'*. [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

carapatilla chiquitita (*sustantivo masculino*) E ko toko'o. [mor] *Pam mon napa e ko toko'o'*. [mor] *Me prendió la carapatilla chiquitita.*

carne pudre (*sustantivo neutro*) Kuni. [mor] *Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.* [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

carpintero amarillo (*sustantivo*) Saka'. [mor] *Kaw mon na saka' osokoy.* [mor] *El carpintero amarillo come harto gusano de palo.*

carpintero amarillo chico (*sustantivo*) Moraw. [mor] *Kirik anon pa moraw.* [mor] *Yo ví el carpintero amarillo chiquitito.*

carpintero negro (*sustantivo*) Pwirik kiki. [mor] *Pwirik kiki kaw mon na pa osokoy.* [mor] *El carpintero negro come gusano de palo.*

carpintero pico rojo (*sustantivo*) Sakan sakan. [mor] *Ten ta na pa pana sakan sakan.* [mor] *El carpintero pico rojo pica el palo.*

carrita (*sustantivo neutro*) E ye mwiyak. [mor] *Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.* [mor] *La carrita está tomando agua.*

cascavel (*sustantivo masculino*) Xikit xikit. [mor] *Pa anon komara xikit xikit.* [mor] *Yo maté una cascabel.*

chancho de monte (*sustantivo neutro*) Tokowan. *Umari kaw naye pa uzip tokowan.* [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

chichilo (*sustantivo masculino*) Tapan. [kuy] Usiw'. [mor] *Kirik anon usiw'.* [mor] *He visto un chichilo.*

chulupi (*sustantivo masculino*) Toforo'. [mor] *Ak anon toforo'.* [mor] *He pisado un chulupi.*

chulupi (*sustantivo*) Tokara tokam. [mor] *Xi izat noka tokara tokam, kiw na.* [mor] *Chulupi no pica, muerde.*

chuubi (*sustantivo masculino*) Towa upwek. [mor] *Furu ton ana towa upwek.* [mor] *Vamos a matar chuubi.*

chuubi (*sustantivo masculino*) Mon owaw. [mor] *Umari ze noka mon owaw.* [mor] *El chuubi mon owaw está volando.*

chuubi (nombre general) (*sustantivo masculino*) Kukusi. [mor] *Umari kaw noko kukusi pa kakam.* [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

chuubi chico (*sustantivo*) Moro fofot. [mor] *Umari aya noko pa isim moro fofot.* [mor] *El chuubi chico canta de noche.*

chuubi chico pintado (*sustantivo*) Sikiw'. [mor] *Kirik mon sikiw'.* [mor] *He visto el chuubi chico pintado.*

chuubi grande (*sustantivo*) Towatam. [mor] *Kazo ti nipasiko towatam.* [mor] *Vamos a sacar plumas del towatam.*

chuubi grande (*sustantivo*) Yiwawaw. [mor] *Yiwawaw umari kaw noko pa tarako.* [mor] *El chuubi grande está comiendo gallina.*

chuubi grande pintado (*sustantivo masculino*) Won owaw'. [mor] *Furu anon won owaw'.* [mor] *Yo fleché el chuubi pintado.*

chuubi noturno (*sustantivo masculino*) Rexexet. [mor] *Oma' rexexet pa i'i'.* [mor] *Hay chuubi noturno aquí.*

chuubi pintado (*sustantivo*) Wukuti'. [mor] *Wukuti' aya na pa isim.* [mor] *El chuubi pintado canta de noche.*

chuubi pintado (*sustantivo*) Owaw'. [mor] *Furu anon won owaw'.* [mor] *Yo fleché el chuubi pintado.*

ubi pintado.

ciempiés (*sustantivo neutro*) Napasini. [mor] *Kirik mañ napasini?* [mor] *Viste el cienpies?*

ciervo (*sustantivo masculino*) Utataw. [mor] *Umari tok noko pa kom komara utataw.* [mor] *El ciervo está tomando agua.*

comadreja (*sustantivo masculino*) Aza'. [mor] *Xi kaw nokon aza' kure.* [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

concha grande (*sustantivo*) Korowa'. [mor] *Xi kaw e' natut korowa'.* [mor] *No se come concha grande.*

condor (*sustantivo*) Moko tama. [mor] *Pa' non sansan komara moko tama.* [mor] *El condor mató esta pava.*

conejo de monte (*sustantivo masculino*) Xik tenetep. [mor] *Kamara umari kirik nokon xik tenetep.* [mor] *Ella está mirando un conejo.*

corvina (*sustantivo masculino*) Mimaz pwek. [mor] *Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.* [mor] *Tiene mucha corvina en el Guaporé.*

coyakarau (*sustantivo masculino*) Koto'ok. [mor] *Umari aya noko koto'ok.* [mor] *Coyakarau esta cantando.*

cuco (*sustantivo neutro*) Wiriro. [mor] *Umari aya noka wiriro.* [mor] *Un cuco esta cantando.*

cuervo (*sustantivo*) Korom kom. [mor] *Kaw na pa pati' korom kom.* [mor] *El cuervo está comiendo pescado.*

cuervo blanco (*sustantivo*) Umwezen. [mor] *Kaw na umwezen pa iteyi.* [mor] *El cuervo blanco está comiendo un bagrecito.*

cuyu cuyu (*sustantivo masculino*) Taxaka. [mor] *Kaw ta ana pa taxaka pa tusi noka.* [mor] *Yo quiero comer cuyu cuyu cocido.*

el cocinero (pajaro) (*sustantivo*) Pip a. [mor] *Kirik anon pa pip a.* [mor] *Miro el cocinero (pajaro).*

el peto blanco (*sustantivo*) Mwerem tok. [mor] *Oma ye pam xe mwerem tok.* [mor] *El peto blanco tiene puga.*

erereu barcina (*sustantivo neutro*) Keze at. [mor] *Kiw nafum keze at.* [mor] *La abeja barcina keze at le mordió.*

erereu negro (*sustantivo*) Mem tokoñ. [mor] *Naran ye korom ye mem tokoñ.* [mor] *La casa de erereu negro es azul.*

gallina (*sustantivo*) Tarako'. [kuy] *Ariya tarako'.* [kuy] *Huevo de gallina.*

garrapatilla (*sustantivo*) I' ka toko'o. [mor] *Pa' ta ana pa i' ka toko'o.* [mor] *Voy a matar una garrapatilla.*

garza blanca (*sustantivo masculino*) Yasiki wo'at. [mor] *Ta' mon ana urukun yasiki wo'at.* [mor] *Yo saqué harta pluma de la garza blanca.*

garza rozada (*sustantivo neutro*) Rarawazi'. [mor] *Oma tuneñ rarawazi' pa oma ana.* [mor] *En mi casa tengo la pluma de garza rozada.*

gato (*sustantivo masculino*) Sa'uz. [mor] *Raman komara umari kirik nokon sa'uz.* [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

gato tigre (*sustantivo masculino*) Pa' ariyi. [mor] *Furu ton ana komara pa' ariyi.* [mor] *Voy a flechar este gato-tigre.*

gaviota (*sustantivo*) Sa'a. [mor] *Kirik mon sa'a.* [mor] *He visto la gaviota.*

gaviota chica (*sustantivo*) Witiriw. [mor] *Kirik mon witiriw.* [mor] *He visto la gaviota chica.*

gaviota negra (*sustantivo*) Wanakom. [mor] *Umari ze noko wanakom.* [mor] *Está volando la gaviota negra.*

general (*sustantivo neutro*) Afut. [mor] Aput. [kuy] *Furu ana afut.* [mor] *Yo fleché un pescado el general.*

getore (*sustantivo masculino*) Upinamon. [mor] *Xi kirik noko komara upinamon.* [mor] *Getore no mira.*

grillo grande (*sustantivo*) Xixiwit. [mor] *Arapat anon xixiwit.* [mor] *Escuché grillo grande.*

grillo saltamonte (*sustantivo masculino*) Xixok. [mor] *Pa anon komara xixok.* [mor] *Yo maté um grilo saltamonte.*

guasos (*sustantivo masculino*) Yimop. *Fura furu fu yimop.* [mor] *Ustedes mataron guaso.*

gusanera (*sustantivo*) Okam. [mor] *Kiw napa okam.* [mor] *Gusano me mordió.*

gusano (*sustantivo*) Ati atin. [mor] *Xi kirik anon pa atin atin.* [mor] *No veo el gusano atin atin.*

gusano (*sustantivo*) Kap. [mor] *Umari kaw noka kap pa tuneñ ipik.* [mor] *Gusano come hoja de suruba.*

gusano de chonta (*sustantivo masculino*) Mowaw. [mor] *Fota ti pa wen ko owaw.* [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

gusano de chonta (*sustantivo*) Tukum. [mor] *Ruxi ta ana pa pip toka tukum.* [mor] *Vamos assar la larva en hoja.*

gusano de chonta (*sustantivo*) Owaw. [mor] *Fota ti pa wen ko owaw.* [mor] *Vamos a buscar gusano de chonta.*

gusano de la almendra (*sustantivo*) Kifu tuke. [mor] *Kaw ta ana pa kifu tuke.* [mor] *Voy a comer gusano de la almendra.*

gusano de patuju (*sustantivo*) Wiwit. [mor] *Map ko asim wiwit.* [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

gusano de tarumacillo (*sustantivo masculino*) Kapan. [mor] *Kirik tun kaw ko kapan ta kaw nokon ma.* [mor] *Vamos a ver se los gusanos estan comiendo el tarumacillo.*

gusano de tropa (*sustantivo*) Yanon mwiyak. [mor] *Omari tut noka yanon mwiyak pa timak.* [mor] *Gusano de tropa anda en la tierra.*

gusano del maho (*sustantivo*) Xi. [mor] *Nin ti pa xi pa oma ka ti na kaw nati.* [mor] *Vamos a sacar gusano del maho para comer.*

gusano peludo (*sustantivo*) Raxumwiñ. [mor] *Pap napa raxumwiñ.* [mor] *Gusano peludo me picó.*

gusano peludo (*sustantivo*) Nakarañ. [mor] *Pa ta anon nakarañ.* [mor] *Voy a matar gusano peludo.*

halcón (*sustantivo*) Irimon. [kuy]

hormiga (*sustantivo masculino*) Ra'o'. [mor] *Izat napa ra'o'.* [mor] *La hormiga roxa me pico.*

hormiga (*sustantivo*) Aroxinat. [kuy]

hormiga cazadora (*sustantivo masculino*) Topapako'. [mor] *Tok nañ tuxika topapako'.* [mor] *La hormiga negra está tomando miel.*

hormiga culilarga (*sustantivo masculino*) Xik mon. [mor] *Oma ka yimara imwiye pana xik mon.* [mor] *La hormiga culilarga vive en palo muerto.*

hormiga culilarga (*sustantivo*) Ruxit nak. [mor] *May' napa izat ye ruxit nak.* [mor] *Me duele la picada de culilarga.*

hormiga culilarga negra (*sustantivo neutro*) Xon xon timak. [mor] *Napa mañ na xon xon timak pa yima.* [mor] *Hay harta hormiga culilarga negra por allá.*

hormiga grande (*sustantivo masculino*) Tipwizat. [mor] Xik mon'. [kuy] *Umari añ noko komara izat tapa tipwizat.* [mor] *El está llorando porque una hormiga grande lo picó.*

hormiga sepe (*sustantivo neutro*) Tukuwi. [mor] *Fum ti pa tukuwi.* [mor] *Vamos a tostar hormiga sepe.*

hueso de pescado (*sustantivo neutro*) Atako pati'. [mor] *Nak ana atako pati'.* [mor] *Huele a hueso de pescado.*

huevos de pescado (lit. feces de pescado) (*sustantivo*) Monoko pati. [mor] *Kirik ana pa monoko pati napa mañ na pa yima.* [mor] *Veo huevas de pescado. hay harta allá.*

jatuarana (*sustantivo masculino*) Pafoz. [mor] *Xi kaw natut pakon pafoz.* [mor] *No comimos jatuarana.*

jausi (*sustantivo neutro*) Rafokon. [mor] *Furu tin fu rafokon.* [mor] *Usted va a matar un jausi.*

jejen (*sustantivo*) Kapwin upwe'. [mor] *Izat napa kapwin upwe' upweyu.* [mor] *Los jenes me picaban na cabeça.*

jobobosi (*sustantivo*) Kufurum. [mor] *Xi kiw noka kufurum.* [mor] *Jobobosi no muerde.*

jochi (*sustantivo*) Pimon. [kuy]

la boyé (*sustantivo*) Nupiram. [mor] *Nupiram kaw na pa namam.* [mor] *La boyé come rata.*

la gama (*sustantivo masculino*) Sewen. [mor] *Mwixiñ mon na sewen pa koropan.* [mor] *La gama le gusta mucho de la pampa.*

la vaca (*sustantivo*) Waka. [mor] *Kirik ana pa waka.* [mor] *Miro la vaca.*

lacran (*sustantivo masculino*) Wukin. [mor] *Kirik mon wukin?* [mor] *Viste la lacrán?*

lagarto (*sustantivo neutro*) Seme. [mor] Seme'. [kuy] *Mana topaka seme.* [mor] *La boca del lagarto.*

larva (sustantivo) Mowaw'. [kuy]

larva de chonta (sustantivo) Osokoy. [mor] *Ruxi anon osokoy pa kaw ta ana.* [mor] *Asei gusano para comer. Xi oma' naye osokoy* [mor] *No hay gusano*

lechuza grande (sustantivo) Xaw sakasi. [mor] *Kirik nān isim komara xaw sakasi.* [mor] *La lechusa mira de noche.*

leon (sustantivo masculino) Mwem ko kinam. [mor] *Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.* [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

leoncito (sustantivo masculino) *Watut furu tun katut pako mwem ko kinam.* [mor] *Nosotros vamos a matar un leoncito.*

liendre (sustantivo neutro) Arizako iw. [mor] *Kure oma arizako iw.* [mor] *Ella tiene harto liendre.*

lobo de rio (sustantivo masculino) Am araz. [mor] *Komara am araz umari kaw noko pa pati.* [mor] *El lobo del rio está comiendo pescado.*

lontra (sustantivo masculino) Karara. [mor] *Umari kawak noko karara.* [mor] *La lontra está nadando.*

lora (sustantivo) Mara'. [mor] *Kaw nañ ruwi mara'.* [mor] *A la lora le gusta comer mangabas.*

lorito (sustantivo masculino) Sik sik. [mor] Xik xik. [kuy] *Kirik anon sik sik.* [mor] *Yo vi un lorito.*

lorito amarillo (sustantivo) Keyek keyek. [kuy]

loro (sustantivo) Torat. [kuy]

loro (sustantivo masculino) Towaraw. [mor] *Umari fuyu nana pa towaraw.* [mor] *Estoy criando loro.*

loro (esp.) (sustantivo) Towaran. [kuy]

loro chuto (sustantivo masculino) Kawit. *Kaw na pa mapak komara kawit.* [mor] *Loro chuto come maíz.*

loro grande (sustantivo) Xa'. [mor] *Umari kaw nokañ sawan xa'.* [mor] *El loro está comiendo maho.*

luciérnaga (sustantivo) Kirik isim. [mor] *Kirik isim ze na pa isim.* [mor] *Luciérnaga vuela de noche.*

macono (sustantivo) Wakawaw'. [mor] *Waw nokañ kom komara wakawaw'.* [mor] *El ma-*

cono llama el agua.

macuca (sustantivo masculino) Izamop. *Oma arirako izamop naran ye.* [mor] *Macuca tiene huevos azules.*

manduria (sustantivo) Korok korok. [mor] *Umari kaw nokañ natataw' korok korok.* [mor] *El manduria está comiendo sabal-lón.*

manechi (sustantivo) Werem. [kuy]

manechi blanco (sustantivo neutro) Towa ye werem. [mor] *Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.* [mor] *Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.*

manechi negro (sustantivo neutro) Tom ye werem. [mor] *Furu tañ ma tom ye werem.* [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

manguarí (sustantivo) Aw' aw'. [mor] *Umari pa nokon pati' aw' aw'.* [mor] *Este manguarí está pescando.*

maquisapa (sustantivo neutro) Wamop. [mor] *Umari kirik noko pati wamop.* [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

mari mono (sustantivo neutro) Owaram. [kuy] Waram. [mor] *Kaw ta ana pa ukuri waram.* [mor] *Voy a comer carne de mari mono.*

mariposa (sustantivo) Sanana. [mor] *Ze na pa awin sanana.* [mor] *Vuela arriba la mariposa.*

mariposa azul (sustantivo) Karapan. [mor] *Yi pwirim mañ na karapan.* [mor] *Bonita és la mariposa azul.*

mariposa nocturna (sustantivo) Wet ixé. [mor] *Wet ixé ze napa awin asim.* [mor] *La borboleta azul vuela alto en la casa.*

mariwi (sustantivo masculino) Sutaw'. [mor] *Xi oma' noko sutaw' pa i'i'.* [mor] *No hay mariwi aquí.*

martin pescador (sustantivo masculino) Atat. [mor] *Umari kaw noko pa pati' yimara atat.* [mor] *Martin pescador esta comiendo pescado.*

masi (sustantivo) Titin. [kuy]

masi (sustantivo masculino) Sarak. [kuy] Towasi'. [mor] *Furu ton katut towasi'.* [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

matrinchá (sustantivo) Mem kun. [mor]

Furu anon mem kun. [mor] *Maté matrinchã.*

monito gorisola (sustantivo masculino) Waxik. **Napa mon na waxik.** [mor] *Hay harto gorisola.*

mono (sustantivo) Nokin. [kuy]

mono (sustantivo masculino) Yuwin. **Xi kaw nana ukuruku yuwin.** [mor] *Yo no como carne de mono.*

mono (sustantivo) Ozun. [kuy]

mono ardilla (sustantivo masculino) **Furu ton katut towasí.** [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

mono cuatro ojos (sustantivo) Tusum. [mor] **Tusum umari tut noka pa umi umari foro noka.** [mor] *El mono cuatro ojos está caminando en el monte haciendo ruido.*

mosca (sustantivo) Naforam. [mor] **Pa' ta ana pa naforam.** [mor] *Voy a matar mosca.*

mosquito chiquito (sustantivo masculino) Kawiyam. [mor] Kawizam. [kuy] **Kirik anon kawiyam.** [mor] *Yo vi un mosquito chiquito.*

mosquito grande (sustantivo masculino) Upwek. [mor] **Pa anon upwek.** [mor] *Yo maté el mosquito grande.*

mosquito negro (sustantivo) **Izat napa towa upwek.** [mor] *Me picó el mosquito negro.*

murciélago (sustantivo masculino) Inaw. [mor] Kwinaw. [kuy] **Umari kirik nokon komara inaw.** [mor] *Él está mirando el murciélago.* **Xi maki noka inaw pa tiyipat.** [mor] *El murciélago no viene de día.*

murciélago vampiro (sustantivo masculino) Ko inayiko inaw. [mor] **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

niwa (sustantivo masculino) Tafoka'. [mor] **Te rapa pa tafoka' pa xinaka.** [mor] *Quita la pulga de mi pie.*

oso bandera (sustantivo) Fo' man. [mor] **Oma' pa fo' man pa yika.** [mor] *Hay oso bandera acá.*

oso hormiguero (sustantivo masculino) Ipwik. [mor] **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

oso oro (sustantivo masculino) Axumwiñ. [mor] **Umari fota nokañ kaw ka axumwiñ.** [mor] *El oso oro está buscando que*

comer.

paca (sustantivo) Mekop. [kuy] Mwikop. [mor] **Mwikop kaw na upweye fuyu pwira.** [mor] *La paca va a comer la fruta de la chonta fina.*

pacu (sustantivo masculino) Kapari'. [mor] **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *El pacú está comiendo fruta.*

pacupeba (sustantivo masculino) Kayi pari'. [mor] **Pwiti non kayi pari' kamara.** [mor] *Ella sancochó pacupeba.*

padre de wenka; peto (sustantivo) Ayikoraw. [mor] **May' napa izat ye ayikoraw.** [mor] *Me duele la picada de padre de wenka; peto.*

pajaro (sustantivo) Ume'. [mor] **Ara na ume'.** [mor] *El pajaro grito.*

paloma torcaza (sustantivo) Towa apam. [mor] **Umari kaw nokañ koropan komara towa apam.** [mor] *La paloma torcaza está comiendo paja.*

palometa (sustantivo masculino) Koki'. [kuy] Kuki. [mor] **Pwiti anon kuki.** [mor] *Yo sancoché una palometa.*

palometa real (sustantivo masculino) Warakan. [mor] **Furu anon warakan.** [mor] *Yo maté una palometa real.*

pantera negra (sustantivo masculino) Tom ko kinam. [mor] **Kure ko tom ko kinam umari ñok noko pa wik.** [mor] *La pantera negra está chupando sangre.*

paraba amarilla (sustantivo masculino) Kamakan. [mor] Xamin. [kuy] **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] *Por la mañana he visto una arara amarela.*

paraba roja (sustantivo masculino) Ariyi'. **Furu anon ariyi'.** [mor] *Yo fleché la paraba roja.*

paraba sete colores (sustantivo masculino) Samwin. [mor] **Ko pwiri marakon komara samwin.** [mor] *La paraba de siete colores es muy bonita.*

pasanca negra (sustantivo masculino) Papapat. **Oma' tunuku komara papapat.** [mor] *La pasanca es peluda.*

patito chorarín (sustantivo) Xorariñ. [mor] **Umari waw nokañ kom komara xorariñ.** [mor] *El patito chorarin llama el agua.*

pato (sustantivo masculino) Tipa'. **Furu anon tipa'.** [mor] *Yo fleché un pato.*

pato putiri (*sustantivo*) Wiyokan. [mor] *Kaw nañ tuneñ tan wiyokan.* [mor] *Come hoja el pato putiri.*

pava companilla (*sustantivo masculino*) Pifon. [mor] *Furu anon pifon.* [mor] *Yo maté una pava companilla.*

pava huaracachi (*sustantivo masculino*) San san. [mor] Xan xan. [kuy] *Furu non san san komara.* [mor] *Él mató una pava huara-cachi.*

pavo (*sustantivo masculino*) Utin. *Kirik anon utin.* [mor] *Yo vi un pavo.*

pejichi (*sustantivo neutro*) Pikipan. *Kirik ana pikipan tu nañ iman pa tupinañ.* [mor] *Yo vi el pejichi. Él cavó un hueco con su uña.*

pene (*sustantivo*) Xak iram. [mor] *Xi kaw ta nima xak iram.* [mor] *No se come lagarto pene.*

perdiz (*sustantivo masculino*) Iwiri. [kuy] Yuri. [mor] *Kirik anon yuri.* [mor] *Yo vi una perdiz.*

perdiz (*sustantivo*) Yiwowo. [mor] *Woy na yiwowo.* [mor] *La perdiz está silbando.*

perdiz (*sustantivo*) Oforop. [mor] *Woy na oforop pa isim.* [mor] *La perdiz canta de noche.*

perdiz (esp.) (*sustantivo*) Wanaran. [kuy]

perdiz (esp.) (*sustantivo*) Putun. [kuy]

perdiz negra (*sustantivo masculino*) Zam. *Kaw anon zam.* [mor] *Yo comí una perdiz negra.*

perico (*sustantivo*) Axumin'. [kuy]

perro de monte (*sustantivo masculino*) Kirik mapwito'. [mor] *Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.* [mor] *Usted va a matar un perro de monte.*

perro doméstico (*sustantivo masculino*) Fuyu toko kinam. [mor] *Fuyu anon fuyu toko kinam.* [mor] *Crié un perro doméstico.*

perro melero (*sustantivo*) Kurupi. [mor] *Xi kaw e' noka kurupi.* [mor] *No se come perro melero.*

pes jabón (*sustantivo masculino*) Timoraw. [mor] *Furu anon timoraw.* [mor] *Yo maté un pez jabón.*

pes jabón colorado (*sustantivo masculino*) Mem tok. [mor] *Furu anon mem tok.* [mor] *Yo maté un pez jabón colorado.*

pescado (esp.) (*sustantivo*) Apo'. [kuy]

peta (*sustantivo masculino*) Towa. *Umari kaw noko pa añom komara towa.* [mor] *La peta está comiendo anona.*

peta del monte (*sustantivo neutro*) Sapapa repek. [mor] *Kaw mañ sapapa repek.* [mor] *Usted comió peta del monte?*

peta del monte (*sustantivo*) Towa orot. [kuy]

peto (*sustantivo neutro*) Iwiri. [mor] *Fu ti iwiri.* [mor] *Vamos a quemar peto (general).*

peto chaturui (*sustantivo neutro*) Mem uz. [mor] *Pa ana mem uz.* [mor] *Maté un peto chaturui.*

peto llaho (*sustantivo neutro*) Xak xe xam-wira. [mor] *Ten mañ na xak xe xam-wira.* [mor] *El peto llaho trabaja hartó.*

piáu (*sustantivo masculino*) Yure. [mor] Yuw-erem. [kuy] *Kaw anon yure.* [mor] *Yo comí un piáu.*

picaflor (*sustantivo masculino*) Paxire'. [kuy] Piyo'. [mor] *Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.* [mor] *El colibrí está chupando una flor.*

picoa (*sustantivo*) Tusi tok. [mor] *Tusi tok ma mon na pa iten.* [mor] *Biguá se convirtió em gente.*

pintadito (*sustantivo neutro*) Tururu. [mor] *Oma pa rako ye pana tururu.* [mor] *Pintadito vive dentro de un palo.*

piojo (*sustantivo masculino*) Iw'. [mor] *Umari fota nokon iw' pa upweyiko yomayikin.* [mor] *Ella está buscando piojos en la cabeza de su hijo.*

pirapitinga (*sustantivo masculino*) E ko kapari'. [mor] *Tapam anon e ko kapari'.* [mor] *Asé pirapitinga.*

piyo (*sustantivo*) Pata pata. [mor] *Xak nañ ruwi pata pata.* [mor] *El piyo chupa las mangabas.*

presa (*sustantivo neutro*) Kakam. [mor] *Umari kaw noko kukusi pa kakam.* [mor] *El chuubi kukusi está comiendo su presa.*

pucarara (*sustantivo masculino*) Yaforop. [mor] *Izat napa komara yaforop.* [mor] *La pucarara me picó.*

puerco de tropa (*sustantivo neutro*) Mizak. [kuy] Mwiyak. [mor] *Umari furu nana mwiyak.* [mor] *Estoy flechando/matando un*

puerco de tropa.

puercoespina (*sustantivo masculino*) Sisop. [mor] **Watut fota ton katut sisop.** [mor] *Vamos a buscar um puercoespín.*

rana (*sustantivo masculino*) Patatak. [mor] **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *Rana está cantando.*

rata (*sustantivo masculino*) Namam. **Kure namam pwirip ta na pa umi.** [mor] *Esta rata quiere/va a huirse al monte.*

ratón silvestre (*sustantivo*) Ten ten korowa'. [mor] **Ten ten korowa' oma' pa tukusi pana.** [mor] *El ratón vive dentro de el hueco de palo.*

raya chica (*sustantivo neutro*) Tanapa'. **Furu anañ tanapa'.** [mor] *Yo fleché una raya chica.*

raya grande (*sustantivo neutro*) Pata'. [mor] **Furu nañ pata'.** [mor] *Yo fleché una raya grande.*

sabalo (*sustantivo masculino*) Waraza. [mor] Waraza'. [kuy] **Umari tapam nama pa waraza.** [mor] *Ella está asando sábal.*

sabayon (*sustantivo*) Kapikin. [mor] **Oma ana kapikin.** [mor] *Tengo sabayon.*

saki de cabeza blanca (*sustantivo neutro*) Imerop. [kuy] Imirop. [mor] **Ipwirim marañ tunañ imirop.** [mor] *Saki tiene pelo bonito.*

sama (*sustantivo masculino*) Wawaway. **Umari ten nokon wom wawaway.** [mor] *La sama está tejiendo su casa.*

sapo (*sustantivo masculino*) Kañ. [mor] **Maki raman komara kañ pa isim.** [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

sardina blanca (*sustantivo neutro*) Towa ko pati'. [mor] **Oma' mañ na pa towa ko pati'.** [mor] *Hay harta sardina blanca.* **Mwixiñ ana towa ko pati'.** [mor] *Me gusta la sardina blanca.*

sardina mediana (tipo de sardina) (*sustantivo masculino*) Kafowam. [mor] **Uwew yu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati tokosa.** [mor] *Mi abuelo está matando sardinas.*

sardinita (*sustantivo masculino*) Ratuket. [mor] **Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.** [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

serepapa (*sustantivo neutro*) Mara. [mor]

Xi oma naye ata mara. [mor] *La serepapa no tiene espina.*

serepapa amarilla (*sustantivo neutro*) Wanako'. [mor] **Xi oma naye ata wanako'.** [mor] *La serepapa amarilla no tiene la espina.*

serepapa pintada (*sustantivo masculino*) Sosoten. [mor] **Niko yu furu mon na pa sosoten.** [mor] *Mi hijo mató harta serepapa.*

serere (*sustantivo*) Kurusik. [mor] **Kirik ana napa naye kurusik.** [mor] *Ha llegado una tropa de serere.*

serpiente (*sustantivo masculino*) Karakaw. **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

serpiente coral (*sustantivo masculino*) Ayi kora. [mor] **Fut anon ayi kora.** [mor] *Encontré un serpiente coral.*

sicuri (*sustantivo neutro*) Nakaxito'. [mor] **Napa mañ na nakaxito' pa itene.** [mor] *Hay mucho sicuri en Rio Itenez (Guaporé).*

silvaco (*sustantivo*) May kuti. [mor] **Woy napa pa may kuti.** [mor] *Me silbó el espíritu.*

socori (*sustantivo neutro*) Axaka'. [mor] **Xi tok naye pa kom axaka'.** [mor] *Socori no bebe agua.*

sucha (*sustantivo masculino*) Patoa'. [kuy] Teke teke. [mor] **Umari kaw noko pa kuni komara teke teke.** [mor] *La sucha está comiendo carne podrida.*

surubi (*sustantivo neutro*) Arakuta'. [kuy] Rakota'. [mor] **Furu ana rakota'.** [mor] *Mata-mos un surubí.*

tabano (*sustantivo masculino*) Pwirikon. [mor] Xik mon. [kuy] **Ma' na ay wiki komara pwirikon.** [mor] *El tabano está lleno de sangre.*

tabano grande (*sustantivo masculino*) Pwiti. [mor] **Pa anon komara pwiti.** [mor] *Yo maté este tabano grande.*

tabano pintado (*sustantivo masculino*) Awayip. [mor] **Kirik anon komara awayip.** [mor] *Yo vi uno tabano pintado.*

taitetú (*sustantivo neutro*) **Umari kaw naye pa uzip tokowan.** [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

tambaqui (*sustantivo masculino*) **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] *El pacú está comiendo fruta.*

tarumasillo (*sustantivo*) Kaw ko kapan.

[mor] **Kaw ta ana pa kaw ko kapan mixim anañ.** [mor] *Me gusta comer tarumasillo.*

tatu (*sustantivo masculino*) Manim. [mor] Okare'. [kuy] **Pa anon manim.** [mor] *Yo mate un armadillo.*

tatu quinze kilo (*sustantivo masculino*) Okari'. [mor] **Kirik ana tupinañ okari'.** [mor] *Vi la uña de Tatú-Peba Grande.*

tejón (*sustantivo neutro*) Kafoza'. [mor] Kapusa'. [kuy] **Umari fuyu nana pa kafoza'.** [mor] *Estoy creando un tejón.*

tigre (*sustantivo masculino*) Kinam. **Pa' ton na patut komara kinam.** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

tigre pintado (*sustantivo masculino*) Ten ko kinam. [mor] **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

tigrillo (*sustantivo masculino*) Tokon tokon. [mor] **Kaw anon tokon tokon.** [mor] *Yo comí un tigrillo.*

tipo de abeja que come sus pelos (*sustantivo neutro*) Karaman. [mor] **Yi iyam yimara karaman.** [mor] *La abeja es valiente.*

tipo de abeja que hace su casita con forma de pene (*sustantivo neutro*) U tokoñ. [mor] **Pwe nañ pana komara u tokoñ.** [mor] *La abeja u tokoñ vive en palo.*

tipo de abeja señorita (negra) (*sustantivo masculino*) Maram toko forowa. [mor] **Kirik moñ maram toko forowa.** [mor] *Viste la abeja maram toko forowa?*

tipo de chuubi grande (*sustantivo masculino*) Koko'. [mor] **Rapat anon komara koko'.** [mor] *Escuche el chuubi koko'.*

tipo de hormiga que pica fuerte (*sustantivo masculino*) Towa kuruzip. [mor] **Imwi ye tipara pana oma ko towa kuruzip.** [mor] *La hormiga towa kuruzip vive en rama seca de árbol.*

tipo de peto amarillo (*sustantivo neutro*) Kaw pati'. [mor] **Izat napa kaw pati'.** [mor] *El peto kaw pati' mi picó.*

tipo de sardina (*sustantivo neutro*) Tokosa. [mor] **Uwewyu umari pa' noka pa kafowam towa ko pati' tokosa.** [mor] *Mi abuelo está matando sardinas. Napa mañ na tokosa pa isikakom.* [mor] *Hay harta sardina en el Río Azul*

tipo de sardina (*sustantivo masculino*)

Eka. [mor] **Kaw ti pa pip toka pa eka.** [mor] *Vamos comer sardina asada en hoja.*

tipo de yoperojobobo (*sustantivo*) Tima xoro. [mor] **Pa' ta ana pa tima xoro.** [mor] *Voy a matar yoperojobobo.*

torcaza (*sustantivo*) Mwiri zowan. [mor] **Kaw mon na watam mwiri zowan.** [mor] *La torcaza come hartu nui.*

tucán (*sustantivo*) Iwu. **Xak nañ watam iwu.** [mor] *El tucano está comiendo nui.*

tucán de pico rojo (*sustantivo*) Matapi. [mor] **Xi kiw noka matapi.** [mor] *El tucán de pico rojo no muerde.*

tucunaré (*sustantivo masculino*) Pirira'. [kuy] Pwirira'. [mor] **Napa mon na pwirira' pa isikakom.** [mor] *Tiene mucho tucunaré en el Río Azul.*

tucunarecito (*sustantivo*) Xok xok. [mor] **Ruxi ti xok xok.** [mor] *Vamos a asar tucunarecito.*

turiro (*sustantivo masculino*) Papakiz. [mor] **Umari oma noko papakiz pa oma ana.** [mor] *Hay turilo en mi casa.*

un benton con pecho amarillo (*sustantivo neutro*) Maram foka. [mor] **Furu na raman yoma maram foka.** [mor] *Los jóvenes flecharon venton de pecho amarillo.*

un tipo de pajaro nocturno (*sustantivo*) Wukuti. [mor] **Ara na umwe bukuti.** [mor] *Esta cantando el pajaro nocturno bukuti.*

urina (*sustantivo masculino*) Mwerem tem. [mor] **Kamara umari fota nakon mwerem tem.** [mor] *Ella está buscando una urina.*

venado (*sustantivo*) Towam. [kuy]

venado (*sustantivo masculino*) Sa' ko yimop. [mor] **Pwirip na komara sa' ko yimop.** [mor] *El venado se huyó.*

venton (*sustantivo neutro*) Aziw . [mor] **Oma' mañ ye aziw** [mor] *Hay hartu ventoncito.*

ventón (*sustantivo masculino*) Tikin. **Suk anon tikin.** [mor] *Yo lancé un ventón.*

víbora (*sustantivo masculino*) **Topako karakaw.** [mor] *Piel de la serpiente.*

víbora cuco (*sustantivo masculino*) Opa ko koko'. [mor] **Xi izat nokopa opa ko koko'.** [mor] *La víbora cuco no pica.*

víbora culebra (*sustantivo masculino*)

Payi ko karakaw. [mor] **Pa' anon payi ko karakaw.** [mor] *Maté la víbora culebra.*

víbora sirari (sustantivo masculino) Ayi ko kaw tayo. [mor] **Pa anon komara karakaw ayi ko kaw tayo.** [mor] *Yo maté a la víbora sirari.*

vibora verde (sustantivo neutro) Uzip. [mor] **Pa anañ uzip.** [mor] *Maté una vibora verde.*

víbora voladera (sustantivo masculino) Ze ko karakaw. [mor] **Ze na komara ze ko karakaw.** [mor] *La vibora voladera voló.*

yacami (sustantivo masculino) Irum. [kuy] Irum'. [mor] **Kirik anon irum.** [mor] *Yo vi un*

yacami.

yeyu (sustantivo masculino) Owam. [mor] **Xi imwi' noko owam pa mowa'** [mor] *Yeyú no muere con bejuco.*

yoperojobobo (sustantivo femenino) Xaka xaka. [mor] **Xi oma nama pa xaka xaka pa yika.** [mor] *No hay yoperojobobo acá.*

zapato (sustantivo neutro) Riku'. [mor] **Umari tapam nana pa riku'.** [mor] *Estoy asando pescado zapato.*

zorro (sustantivo masculino) Oyon. [mor] **Pwirip na komara oyon.** [mor] *Este zorro se huyó.*

cultura material

aguardente (sustantivo neutro) Awaranti. [mor] **Tok ta ana pa awaranti.** [mor] *Voy a beber aguardiente.*

aguja (sustantivo) Wawi'. [kuy]

almidon (sustantivo neutro) Fuwen. [mor] **Api na fuwerako akop.** [mor] *Se terminó almidon de yuca.*

arco (sustantivo neutro) Pari. [mor] **Mi rapa pa parinam.** [mor] *Dame tu arco.*

arepa de maiz (sustantivo neutro) Kapam. [mor] **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Esta apretando arepa de maiz.*

auto (sustantivo) Pwirik timak. [mor] **Kirik ana pa pwirik timak.** [mor] *Vi la moto.*

avión (sustantivo masculino) Wen awin. [mor] **Rapat anon wen awin.** [mor] *Yo escuché el avión. Kirik ana pa wen awin.* [mor] *Miré el avión.*

batan (sustantivo neutro) Te te. [mor] **Umari xi ep nama kamara pa tete.** [mor] *Ella todavía no maneja batán de piedra.*

bici (neologismo) (sustantivo) **Kirik ana pa pwirik timak.** [mor] *Vi la moto.*

bicicleta (sustantivo neutro) Kawayoxi. [mor] **Xi oma naye kawayoxi.** [mor] *No hay bicicleta.*

bico (sustantivo neutro) Moro ye kun. [mor] **Mwi rapa pa moro ye kun xakaw ta ana.** [mor] *Dáme el bico, voy a mascar.*

camioneta (sustantivo neutro) Pwirip

timak. [mor] **Ma' na pa wana pwirip timak.** [mor] *Hay una camioneta en el camino.*

caña de flecha (sustantivo neutro) Kiwo'. [mor] **Umari kat nana pa kiwo.** [mor] *Estoy sacando tacuara.*

canasta para cargar bebé (sustantivo) Tapam xe rato. [mor] **Ten ti tapam xe rato.** [mor] *Vamos a hacer cargador de bebé.*

canasto (sustantivo neutro) Aripapa'. [kuy] Ripapa. [mor] **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

canasto de asai (sustantivo) Iya. [mor] **Mwi rapa pa iya.** [mor] *Dame el canasto de asái.*

canasto de chonta para comer (sustantivo neutro) Tofop. [mor] **Umari wi nama pa tofop.** [mor] *Ella está tejiendo un tofop.*

canoa (sustantivo neutro) Kawak. [mor] **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Me olvidé del remo en la canoa.*

casa (sustantivo neutro) Asim. [mor] Axim. [kuy] **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

casa (poseída) (sustantivo neutro) Oma'. [mor] **Kaw katut pa oma' kama peke.** [mor] *Comimos en la casa de Peke.*

casa de artesanías (sustantivo neutro) Timafot. [mor] **Ten na raman pa timafot.** [mor] *Trabajan en la casa de arte-*

sanía.

casa temporaria (sustantivo neutro) Mapawin. [mor] *Ten ti pa mapawin.* [mor] *Vamos a hacer un abrigo temporario.*

casa temporaria (sustantivo neutro) Fu'ak. [mor] *Ten ti pa fu'ak.* [mor] *Vamos hacer tapiri.*

casita de motacú para cazar (sustantivo neutro) Tafot. [mor] *Korom mañ tafotum.* [mor] *Entraste a tu casita para cazar?*

cesta (sustantivo neutro) *Zuk ma na ripapayu.* [mor] *Mi canasta se rompió.*

chaco (sustantivo neutro) Titot. *Ta' ti katut pa titot.* [mor] *Vamos a tumbar el chaco.*

chapapa (sustantivo) Tawin. [mor] *Ten ti pa tawin.* [mor] *Vamos a hacer chapapa.*

chapapa de gallos verdes (sustantivo neutro) Kirisam. [mor] *Tak ron pati' pa kirisam.* [mor] *Puse el pescado en la chapapa.*

chibe (sustantivo neutro) Moro'. [mor] *Ten na pa moro'.* [mor] *Ella hizo chivé.*

chicha dulce (sustantivo neutro) Sakasi. [mor] *Xi tok e' nana pa sakasi.* [mor] *Yo no tomé chicha dulce.*

chicha fuerte (sustantivo masculino) Kopa'. [mor] Tok ta. [kuy] *Xi tok e' natut pa kopa'.* [mor] *Nosotros no bebemos chicha fuerte.*

colchón tejido (sustantivo neutro) Wirik toka. [mor] *Ten ti pa wirik toko uru upweye muwem.* [mor] *Vamos a hacer colchón de majo.*

collar (sustantivo) Xororo. [mor] *Oma pa xororo.* [mor] *El tiene un collar.*

corona de cuerda (sustantivo neutro) Kifuku samwin. [mor] *Umari fota nana kifuku samwin.* [mor] *Yo busqué mi corona de cuerda.*

corona de palito con pluma (sustantivo neutro) Tunuku samwin. [mor] *Umari ten noko komara pa tunuku samwin.* [mor] *Él está preparando una corona tunuku samwin.*

corona de pluma (sustantivo masculino) Rokom. [mor] *Oma' rokomiko komara.* [mor] *Él tiene una corona rokom.*

cuchara (sustantivo neutro) Yakan. [mor] *Nin rañ yakan.* [mor] *Tráeme la cuchara.*

cuchillo (sustantivo) Papi uz. [mor] *Mwi rapa pa papi uz.* [mor] *Dáme ton cuchillo.*

cuchillo (sustantivo neutro) Wiyak xe. [mor] *Ta' anon akop kon wiyak xe.* [mor] *Corté la yuca con cuchillo.*

deposito (sustantivo neutro) Yimafot. [mor] *Oma' pa yimafuta.* [mor] *Estoy en la oficina.*

dinero (sustantivo neutro) Maxiriri. [mor] *Mwi rapa pa maxiriri.* [mor] *Dáme dinero.*

el barrero (la vasija del tropero) (sustantivo) Uxuni mwiyak. [mor] *Kirik ta na pa uxuni mwiyak.* [mor] *Voy a mirar el barrero.*

embudo de pescado (sustantivo) Upwirip. [mor] *Taz ta ana pa pana ye iram ten ta ana pa upwirip.* [mor] *Me voy a sacar palo de assai. quero hacer un embudo.*

escoba de assai para barrer la casa (sustantivo neutro) Kiwin sisim. [mor] *Umari kiwin nama kamara pa kiwin sisim oma' kama.* [mor] *Ella está barriendo su casa con escoba de assai.*

estera de motacú (sustantivo neutro) Iwi. [mor] Iwi'. [kuy] *Umari wi nama pa iwirakin kamara.* [mor] *Ella está tejiendo su estera.* *Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram.* [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açai.*

flecha de tres puga para pescado (sustantivo neutro) Usiw. [mor] *Furu anon owam kon usiwa.* [mor] *Yo fleche un yeyú con la flecha de tres pugas.*

fuego de cocina (sustantivo) Ipitira'. [kuy]

gafas (sustantivo neutro) Kirik tok. [mor] *Mwi rapa kirik tok opa tok ana.* [mor] *Dáme las gafas, no puedo ver.*

hacha (sustantivo neutro) Pwera pwera te. [mor] *Ta' ana pana kon pwera pwera te.* [mor] *Yo corté el árbol con hacha.*

hamaca (sustantivo masculino) Xat. *Xataki kamara aninyu.* [mor] *La hamaca de mi hermana menor.* *Xatati'.* [kuy] *Nuestra hamaca.*

hamaca de caucho (sustantivo) Uru. [mor] *Wi ana pa uru.* [mor] *Estoy tejiendo una hamaca de caucho.*

hilo de chonta (sustantivo neutro) Ukem. [mor] *Umari kit nama raman pa ukem.* [mor] *Ellas están haciendo hilo de chonta.*

horcón (sustantivo neutro) Nama kura. [mor] *Tu nati a pa nati nama kura.* [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón.*

horcón lateral (sustantivo neutro) Tamañ nara. [mor] *Tu nati pa pa nati pa tamañ*

nara. [mor] *Cavemos un pozo para plantar el horcón lateral.*

huso (sustantivo neutro) Apa'. [mor] **Munup na pa apa'.** [mor] *Tejé con huso.*

instrumento muscial tradicional (sustantivo) Taran. [mor] **Ten ana taranyu.** [mor] *Hizo mi taran.*

instrumento musical tradicional (parecido flauta) (sustantivo) Wiro wiro. [mor] **Umari fota nana wiro wirona.** [mor] *Estoy buscando mi wiro wiro.*

karapakan de color blanco (antiguo) (sustantivo) Xañ um. [mor] **Umari wirik nana pa xañ um.** [mor] *Estoy costurando xañ um.*

la charagua del arco (parte de arco) (sustantivo) Oñokam. [mor] **Kirik ra pa oñokam.** [mor] *Mire la charagua del arco (parte de arco).*

maceta para machucar karapakan (sustantivo) Pap xe karapakan. [mor] **Ten ta ana pa pap xe karapakan.** [mor] *Voy a hacer una maceta para machucar el karapakan.*

machete (sustantivo neutro) Ekit. [kuy] Ikit. [mor] **Mwi rapa pa ikitum.** [mor] *Dame tu machete.*

Machete tradicional de chonta (sustantivo) Tokosam. [mor] **Ten ta ana pa tokosam yu.** [mor] *Voy a hacer mi tokosam. Umari para mon noka raman namakon pa tokosam. [mor] *Los hombres se están peleando con terzado.**

mescla de castana, yuca y hueso molido (sustantivo neutro) Koreñ koreñ. [mor] **Oma at pa i'i koreñ koreñ.** [mor] *Hay hueso alla en koreñ koreñ.*

moto (sustantivo) **Kirik ana pa pwirik timak.** [mor] *Vi la moto.*

nombre de una trompeta (y la muisica) (sustantivo neutro) Tamara. [mor] **Fura tamarayum.** [mor] *Soplen a su trompeta tamara.*

nombre general para la flecha con puga de hueso (sustantivo) U at. [mor] **Xi kat e nanañ kiwona u at.** [mor] *No quebre mi flecha u at.*

oficina (sustantivo neutro) **Oma' pa yimafuta.** [mor] *Estoy en la oficina.*

olla de barro (sustantivo neutro) Uxun. **Xi oma' naye uxun.** [mor] *No hay olla de barro.*

patio (sustantivo neutro) Maram me. [mor] **Ye pwirim maram maram me na.** [mor] *Mi patio está limpio.*

peine de cusimacho (sustantivo neutro) Apa. [mor] **Umari zok pwin nama kamara pa apa.** [mor] *Ella esté peinando sus cabellos.*

persona mitica (sustantivo) Kawanam. [mor] **Pan ta na pa kawanam.** [mor] *Voy a colocar veneno.*

plato (sustantivo neutro) Sikaw. [mor] **Kirik ana sikaw.** [mor] *Yo vi un plato.*

plato (sustantivo) Wiye uxun. [mor] **Futuk ana pa wiye uxun.** [mor] *Busque el plato.*

platos de vasija (sustantivo) Towa ye uxun. [mor] **Ten ta ana pa towa ye uxun.** [mor] *Voy a hacer platos de vasija.*

puerta (sustantivo neutro) Manañ asim. [mor] **Korom na kure pa manañ asim.** [mor] *Él entro por la puerta de la casa.*

recina (sustantivo) Naran. [mor] **Fot na pa naran.** [mor] *Tapar con recina (naran).*

recina (para pintar soga de arco) (sustantivo) Takaxi. [mor] **Kirik anon pa takaxi.** [mor] *Vemos recina (takaxi).*

recina colorada (sustantivo) Mem ye takaxi. [mor] **Kirik anon pa mem ye takaxi.** [mor] *Vemos takaxi colorado.*

recina con urucu (sustantivo) Naran takaxi. [mor] **Kirik anon pa naran takaxi.** [mor] *Vemos takaxi rojo.*

remo (sustantivo neutro) Koxape. [mor] **Am na timu pa koxape na pa kawak.** [mor] *Olvidé mi remo en la canoa.*

silla (sustantivo neutro) Nofon. [mor] **Mwi napa pa nofon.** [mor] *Él me dio una silla.*

soplador (sustantivo) Kozam. [kuy]

soplador de motacú (sustantivo neutro) Fokoyam. [mor] **Umari wi nokañ fokoyamikin.** [mor] *Ella está tejiendo su soplador.*

tabla para moler (sustantivo neutro) Kisik xe pana. [mor] **Xaw pwin tañ ana kisik xe pana.** [mor] *Voy a lavar la tabla (de batán).*

tacuara (sustantivo neutro) **Umari kat nana pa kiwo.** [mor] *Estoy sacando tacuara.*

tamal de choclo (sustantivo neutro) Pip sum. [mor] **Kaw ana pip sum.** [mor] *Yo comí tamal de choclo.*

tapiri (sustantivo neutro) **Ten ti pa**

fu'ak. [mor] *Vamos hacer tapiri.*

terzado (*sustantivo*) Pap xe. [mor] *Iw nañ karapakan pa pap xe.* [mor] *Él há machucado al karapakan con el machete.*

tiesta de barro (*sustantivo neutro*) Towa. [mor] *Umari fota nama pa towa kamara.* [mor] *Ella se fue buscar el tiesto de barro.*

tipo de hamaca (antiguo) (*sustantivo*) Uru' xat. [mor] *Ten ti katut pa uru' xat.* [mor] *Vamos hacer tipo de hamaca (antiguo).*

tipoya (para llevar niño) (*sustantivo*) Rukin toka. [mor] *Mwira pa pa rukin toka.* [mor] *Dame la tipoya.*

trompeta (para horadar la boca perforada) (*sustantivo*) Owi. [mor] *Kirik ana pa owi.* [mor] *Mira esta trompeta en la boca perforada.*

un bacuri (recina) (*sustantivo neutro*) Takaxi. [mor] *Ma' ti pa nama takaxi nin ta ana pa takaxi ten ta ana pa kiwo.* [mor] *Vamos a nama takaxi vamos a traer recina voy a hacer flecha.*

un instrumento tradicional (*sustantivo*) Moraw. [mor] *Umari wo noka pa moraw.* [mor] *Esta tocando moraw.*

un tipo de flecha con veneno (*sustantivo*) Wiri wirik. [mor] *Raman watut kat katut pa wiri wirik.* [mor] *Nosotros quebramos wiri wirik.*

un tipo de flecha de tacuara (*sustantivo*) Wikiram. [mor] *Umari fota nana wikiram papat.* [mor] *Estoy buscando wikiram pa-*

pat.

un tipo de flecha de tacuara (*sustantivo*) Ok wazañ. [mor] *Umari ten nana pa ok wazañ.* [mor] *Estoy haciendo ok wazañ.*

un tipo de flecha de tacuara (*sustantivo*) Tapan papat. [mor] *Kat anañ kiwona tapan papat.* [mor] *Quebre flecha papat.*

un tipo de flecha de tacuara (*sustantivo*) Tom wom. [mor] *Raman watut kat katut pa tom wom.* [mor] *Nosotros quebramos tom wom.*

una flecha con punta de hueso (*sustantivo*) Iwiri. [mor] *Kat na kiwona iwiri.* [mor] *Quebre flecha iwiri.*

una flecha con punta de hueso (*sustantivo*) Toki kiwo. [mor] *Umari ten nana pa toki kiwo.* [mor] *Estoy haciendo toki kiwo.*

una flecha con punta de hueso (de macaco) (*sustantivo*) *Xi kat e' nanañ kiwona usiw.* [mor] *No quebre flecha usiwu.*

urupe (*sustantivo*) Kamawin. [mor] *Ten ta ana pa pan ye aro mwi rapa pa kamawin.* [mor] *Voy a hacer pan de arroz dame el urupe.*

vela (*sustantivo neutro*) Yokopi. [mor] *Umari ten nana pa yokopi.* [mor] *Estoy haciendo vela.*

veneno (*sustantivo*) *Pan ta na pa kawatan.* [mor] *Voy a colocar veneno.*

vestimenta (*sustantivo*) Oro'. [kuy]

vestimenta (*sustantivo masculino*) Karapakan. [mor] *Xaw anon karapakan.* [mor] *Lavé el vestido.*

evento

acabar (*verbo*) Api. [mor] *Api na tom ye.* [mor] *Se acabó la quemada.*

acostarse (*verbo*) Titim. [mor] *Umari titim ana.* [mor] *Estoy acostado.*

afilar (*verbo*) Furuk. [mor] *Umari furuk nana pa e ye ikit.* [mor] *Estoy afiliando cuchillo.*

alzar (*verbo*) Sik. [mor] *Sik anon.* [mor] *Levanté a él.*

amarrar (*verbo*) Pip. [mor] *Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana*

asim. [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

amarrar (*verbo*) Orum. [mor] *Orum ti pa tan.* [mor] *Vamos a amarrar hojas.*

amarrar (*verbo*) Fotom. [mor] *Fotom ti pa xat.* [mor] *Vamos a amarrar hamaca.*

amarrar juntos (*verbo*) Ofo. [mor] *Umari ofo nanon mapaku.* [mor] *Estoy amarrando mi maíz.*

amasar (*verbo*) Mutuk. [mor] *Mutuk fu kanowan.* [mor] *Ustedes amasaron choco-*

latillo (para hacer guarapo).

andar (verbo) Tut. [mor] **Umari tut noko ip-wik payima'**. [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

andar despacito (verbo) Imiram. [mor] **Imwiram sa ra.** [mor] *Andaste despacito.*

aprender (verbo) Apwiñ. [mor] **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

apretar (verbo) Si. [mor] **Umari si nama pa kapam.** [mor] *Está apretando arepa de maíz.*

apretar (verbo) Tomin. [mor] **Tomin anon.** [mor] *Lo apreté / lo exprimí.*

arrañar (verbo) Zok. [mor] **Zok ron.** [mor] *Rasque le!*

arrancar com las manos; desplumar (verbo) Kazo. [mor] **Kazo nañ ite ye yati.** [mor] *Rasgó mi diente canino. Kazo toka pa torat* [mor] *Desplumó el loro.*

assar (verbo) Ruxi. [mor] **Ruxi anon ka-fuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

assar en horno (verbo) Tusi. [mor] **Tusi anañ miriwañ.** [mor] *Horneé huevo de perro.*

bailar (verbo) Op. [mor] **Op ti.** [mor] *Vamos a bailar.*

bajar (verbo) Kiyi. [mor] **Kiyi ra.** [mor] *Bajate!*

bañarse (verbo) Xom. [mor] **Xom non kure.** [mor] *Él lo curó.*

beber (verbo) Tok. [mor] **Komara imwin umari tok noko pa kom.** [mor] *Esta anta está tomando agua.*

besar (verbo) Xay. [mor] **Xay ana kure puye tama.** [mor] *Yo besé a una muchacha.*

bocesar (verbo) Katat. [mor] **Katat ana.** [mor] *Bostecé.*

buscar (verbo) Fota. [mor] **Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.** [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

caerse (verbo) Ipan. [mor] **Ipan ti katut.** [mor] *Vamos a caer.*

callarse (verbo) Nowa. [mor] **Nowa ra maka win nima.** [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

callejear (verbo) Furek. [mor] **Furek anon.** [mor] *Me equivoqué por él (el puerco).*

caminar (verbo) **Umari tut noko ipwik pa yima'**. [mor] *El oso hormiguero está andando por allá.*

cantar (verbo) Woki. [mor] **Woki ta ana.** [mor] *Voy a cantar.*

cantar (un animal) (verbo) Aya. [mor] **Umari aya noko komara patatak.** [mor] *La rana está cantando.*

casarse (verbo) Wet. [mor] **Xi wet e' nana.** [mor] *No estoy casado.*

cavar (verbo) Tu. [mor] **Tu ana mi-maz.** [mor] *Yo cave arena.*

cazar (caminar y mirar) (verbo) Tut ak. [mor] **Tut ak ta ana.** [mor] *Voy a cazar.*

cazar (hacer expedición) (verbo) Upwizi. [mor] **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] *Estoy cazando una carrera de puerco.*

champar (verbo) Sum. [mor] **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Deja el buriti en agua.*

chapapear (verbo) Tapam. [mor] **Tapam anon.** [mor] *He asado lo (pescado).*

chupar (verbo) Ñok. [mor] **Ko inayiko inaw ñok na pa wik.** [mor] *El murciélago vampiro chupa sangre.*

chupar (verbo) Xak. [mor] **Umari xak nima pa upweye pana.** [mor] *Usted está chupando fruta.*

cocinar (verbo) Pwiti. [mor] **Pwiti ta ana pa akop.** [mor] *Voy a cocinar yucca.*

comer (verbo) Kaw. [mor] **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

conocer (verbo) **Apwiñ ta anañ.** [mor] *Voy a aprender.*

conversar (verbo) Ya. [mor] **Ya katut.** [mor] *Conversamos.*

conversar (verbo) Yapaki. [mor] **Yapaki anan ito yu.** [mor] *Yo conversé con mi madre.*

correr (verbo) Wew. [mor] **Wew ye kom.** [mor] *El río está corriendo.*

cortar (verbo) Ta'. [mor] **Kure umari ta' nokon okon.** [mor] *Él está cortando la palmera.*

cortar (verbo) Kisik. [mor] **Kisik napa kawawa.** [mor] *La paja me cortó.*

cortar (con cuchillo) (verbo) Tisik. [mor] **Tisik anañ.** [mor] *Corté a él [n].*

cortar (con cuchillo) (verbo) Pwit. [mor] **Umari pwit natut pa ipik.** [mor] *Estamos cortando la siringa.*

cortar con instrumento (verbo) Taz .

[mor] **Taz nañ tuneñ tuku.** [mor] *Ella me cortó la ceja.*

cosechar (verbo) Pat. [mor] **Pat rañ tom kisik.** [mor] *Cosechamos la marmelada.*

coser (verbo) Wirik. [mor] **Wirik anañ wom.** [mor] *Cosí la camisa.*

criar (verbo) Fuyu. [mor] **Fuyu anon fuyu toko kinam.** [mor] *Creé perro doméstico.*

curar (verbo) **Xom non kure.** [mor] *Él lo curó.*

dar (verbo) Mwi. [mor] **Mwi napa pa nofon.** [mor] *El me dió la silla.*

dar luz (verbo) Awiran. [mor] **Awiran ta ma kamara.** [mor] *Esta dando la luz ella.*

defecar (verbo) Iwa. [mor] **Iwa' keteri'.** [kuy] **Iwa ana.** [mor] *He defecado.*

descascar (verbo) Oxok. [mor] **Oxok rañ upweye pana.** [mor] *Descasca el tamarindo.*

desgranar (verbo) Kuxe. [mor] **Aw ra ika kuxe ra pa mapak.** [mor] *Ven aquí para rallar maíz.*

desnudarse (verbo) Orok. [mor] **Orok na ito yikin.** [mor] *Su marido se desnudó.*

despertarse (verbo) Foñ. [mor] **Xi foñ nama.** [mor] *Ella no ha despertado.*

desviar (verbo) Waraw. [mor] **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vulteoó harto.*

dormir (verbo) Upweñ. [mor] **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

embarazar (verbo) Inam. [mor] **Inam na kamara anin yu.** [mor] *Mi hermana está embarazada.*

embotellar (verbo) Xip. [mor] **Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.** [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

empezar (verbo) Xin. [mor] **Pa pwinika umari xin naye kom.** [mor] *Ahora empezó a llover.*

empujar (verbo) Tun pwin. [mor] **Tun pwin ron.** [mor] *jempuja lo!*

encontrar (verbo) Fut. [mor] **Fut nañ naran.** [mor] *Encontrar naran (resina).* **Xi fut napa naye pa.** [mor] *No podemos encontrar la raíz.*

ensayar musica o baile (verbo) Isam. [mor] **Isam rañ.** [mor] *Vamos a ensayar (el baile).*

entrar (verbo) Korom. [mor] **Korom ta ana**

pa oma' ma. [mor] *Voy a entrar a su casa.*

envasar (verbo) **Xip ron anañ tuxik pa naran ye uxun.** [mor] *Voy envasar la miel en lo binbo/balde azul.*

esconder (verbo) Mon. [mor] **Mon nañ tuxikako maram toko forowa.** [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

escuchar (verbo) Arapat. [mor] **Arapat anon.** [mor] *Lo escuché.*

escupir (verbo) We pwin. [mor] **We pwin na.** [mor] *Él escupió.*

esperar alguna cosa (verbo) Ukun. [mor] **Umari ukun nanon izamop.** [mor] *Yo estoy esperando macuca.*

espuma (verbo) Iw. [mor] **Iw anon mowa.** [mor] *Hice el barbasco espumar.*

estar borracho (verbo) Imi' kopa. [mor] **Imi' kopa ana.** [mor] *Estoy borracho.*

estar lleno (cosa) (verbo) Epe. [mor] **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*

estar rendido (verbo) Raman. [mor] **Raman na timu.** [mor] *Estoy exhausto.*

estornudar (verbo) Axi'am. [mor] **Axi'am ana.** [mor] *Estornudé.*

existir (verbo) Mat. [mor] **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mi hambre).*

exprimir (verbo) Munuk. [mor] **Munuk nañ ito yu tuxik ko kuruki.** [mor] *Exprimió mi mujer la miel de lo peto abeja (abeja italiana).*

fluir (verbo) **Wew ye kom.** [mor] *El rio está corriendo.*

fregar (verbo) Pira. [mor] **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla se fregó.*

frotarse (verbo) Wik pwin. [mor] **Wik pwin nañ.** [mor] *Él se frotó en él (el banco).*

golpear (verbo) Pa'. [mor] **Pa' anon.** [mor] *Golpé a él.*

grietar (verbo) Teraman. [mor] **Teraman ti katut.** [mor] *Vamos a cortar (leña).*

gritar (verbo) Win. [mor] **Nowa ra maka win nima.** [mor] *Cállate, deja de hacer bulla.*

guardar (verbo) Matasi. [mor] **Matasi rañ toki wom pa kapawin.** [mor] *Guardar las semillas de algodón en una cabaza.*

gusta (verbo) Mixim. [mor] **Mixim anañ tuxik ko kuruki.** [mor] *Me gusta la miel de abeja peto/abeja italiana.*

- hablar** (verbo) *Ya katut.* [mor] *Conversamos.*
- hacer** (verbo) Ten. [mor] *Ati ten ten fu.* [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*
- hacer humo** (verbo) *Iw anon mowa.* [mor] *Hice el barbasco espumar.*
- hacer sexo** (verbo) Wan. [mor] *Umari wan mon na.* [mor] *¿estás acostado con él? Wan ana kure.* [mor] *Yo hice sexo con ella.*
- huir** (verbo) Pwirip. [mor] *Kure namam pwirip ta na pa umi.* [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte. Pwirip na komara oyon.* [mor] *Esta urina se huyó.*
- irse** (verbo) Ma'. [mor] *Xi ma' e' natut.* [mor] *No nos fuimos.*
- irse cerca** (verbo) Aw. [mor] *Aw ta ana pa yima' pa isikakom.* [mor] *Voy allá, al Río Azul.*
- jugar** (verbo) Apayan. [mor] *Umari apayan natut.* [mor] *Estamos jugando.*
- juntar** (verbo) Kum. [mor] *Kum ra pa ixe, kipwiri ana.* [mor] *Junte la leña (al fuego), estoy com frío.*
- juntar (una cosa)** (verbo) Fun. [mor] *Fun na raman pa okon.* [mor] *Juntamos el buriti.*
- lamer** (verbo) Kezek. [mor] *Kezek anañ kima ye umu.* [mor] *Lamí mi palma.*
- lanzar** (verbo) Pim. [mor] *Pim anañ.* [mor] *Lo lancé.*
- lavar** (verbo) Xaw. [mor] *Xaw anon karpakan.* [mor] *Lave la vestimenta / lave el vestido.*
- levantarse** (verbo) Ak. [mor] *Ak ra.* [mor] *Levantarse.*
- limpiar** (verbo) Kiwin. [mor] *Kiwin anañ.* [mor] *Yo lo limpié (el; chaco).*
- llamar** (verbo) Waw. [mor] *Umari waw namam.* [mor] *Ella esta llamándote.*
- llegar** (verbo) Iwan. [mor] *Iwan ana pa oma ana.* [mor] *Llege en mi casa.*
- llenar** (verbo) *Epe mañ.* [mor] *Usted lo llenó (cesto)?*
- llevar** (verbo) Wasi. [mor] *Wasi anon ikit niko yu.* [mor] *Lo leve cuchillo a mi hijo.*
- llorar** (verbo) Añ. [mor] *Añ mon na raman itene.* [mor] *Los itene lloraron.*
- machacar** (verbo) Ep. [mor] *Ep nañ*
- kira.* [mor] *Machacó la yerba medicinal.*
- mantener** (verbo) Pam. [mor] *Pam ran.* [mor] *¡sosténla!*
- masticar** (verbo) Xakaw. [mor] *Umari xakaw pwin nanañ.* [mor] *Lo estoy mascando (bejuco medicinal).*
- matar** (verbo) Furu. [mor] *Furu ton ana komara pa' ariyi.* [mor] *Voy a flechar este gatotigre.*
- menstruar** (verbo) Awup. [mor] *Awup na kamara tanaman.* [mor] *La mujer está menstruando.*
- mentir** (verbo) Ume. [mor] *Maka ume mon niman pa ina yum.* [mor] *No mientas para ella, tu madre.*
- mirar** (verbo) Kirik. [mor] *Umari kirik nokopati wamop.* [mor] *La maquisapa está mirandonos.*
- moler** (verbo) *Ep nañ kira.* [mor] *Machacó la yerba medicinal.*
- morder** (verbo) Kiw. [mor] *Yuwin kiw tun napati raman.* [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*
- morir** (verbo) Imwi. [mor] *Imwi na komara rokom ko towa.* [mor] *La peta del rio se murió.*
- mostrar** (verbo) Ximi. [mor] *Ximi ana ite yu pa kiwona.* [mor] *Yo mostré la flecha a mi padre.*
- nadar** (verbo) Kawak. [mor] *Umari kawak noko komara towa ro kom ka.* [mor] *La peta del rio está nadando.*
- nombre de enfermedad (penetrar la barriga)** (sustantivo) Korom tim. [mor] *Maki komara korom tim imwi ron kati.* [mor] *Vamos nos (es) enfemedad korom tim mueren todos.*
- oler** (verbo) Nak. [mor] *Nakrañ.* [mor] *Huele él.*
- olvidar** (verbo) Am. [mor] *Am na timu.* [mor] *Me olvidé.*
- orinar** (verbo) Ita. [mor] *Ita ta ana.* [mor] *Voy a orinar.*
- pasar adelante** (verbo) Kuzi. [mor] *Kuzi ta ana.* [mor] *Voy a pasar adelante.*
- pasar recto** (verbo) Kin. [mor] *Kin ta ana pa yima'.* [mor] *Voy a pasar recto.*
- pedar** (verbo) Fon. [mor] *Fon ta ana.* [mor]

Voy a tirar un pedo.

peinarse (verbo) Zok pwin. [mor] *Umari zok pwin nama kamara pa apa.* [mor] *Ella está peinando sus cabellos.*

pelar (verbo) Kot. [mor] *Kot ti tuneñ ko akop.* [mor] *Vamos a pelar la yuca.*

pelar (verbo) Wiyak. [mor] *Wiyak rañ upw-eye pana.* [mor] *Pela la fruta!*

pelear (verbo) Paraman. [mor] *Paraman ti.* [mor] *Vamos a pelear!*

pelliscar (verbo) Um. [mor] *Um napa kure.* [mor] *Elle me araña.*

pensar (verbo) Timu. [mor] *Mom ra timu ma yuwe.* [mor] *Usted quiere tabaco?*

perderse (verbo) Siza. [mor] *Siza mon ana pa umi.* [mor] *Me perdí en el monte.*

perderse (verbo) Sama. [mor] *Sama na raman kure.* [mor] *Ellos se perdieron.*

perforar (verbo) Suk. [mor] *Suk anañ wom.* [mor] *Metí la camisa. Suk napa pa fuyu pwira.* [mor] *Furar com espinho.*

pescar com canastro (verbo) Mañ. [mor] *Umari mañ noka raman pa ratuket pa ripapa.* [mor] *Estan pescando sardinas con canasta.*

picar (verbo) Izak. [mor] *Izak napa karakaw.* [mor] *La serpiente me picó.*

pinchar (verbo) *Suk anañ wom.* [mor] *Metí la camisa. Suk napa pa fuyu pwira.* [mor] *Furar com espinho.*

pintarse (verbo) Maram. [mor] *Maram ana tami pa warop.* [mor] *Yo me pinté de bí.*

pisar (verbo) *Ak ana monoko kinam.* [mor] *Pisé en las heces de perro.*

poner para asar (verbo) Tak. [mor] *Tak ron pati' pa kirisam.* [mor] *Ponga el pescado a la chapapa!*

poner; transferir (verbo) Ifo'. [mor] *Ifo' rañ toki wom pa kapawin.* [mor] *Póne las semillas de algodón en una cabaza.*

preparar (verbo) *Ati ten ten fu.* [mor] *¿qué estás haciendo? / ¿qué usted está haciendo?*

quedarse (verbo) Omasi. [mor] *Omasi ta ana.* [mor] *Voy a quedarme.*

queimar (verbo) Pwep. [mor] *Pwep napa yepwepwep.* [mor] *Abeja sicaé me quemó.*

quemar (verbo) Tom. [mor] *Tom naye titot pa natut pa akop.* [mor] *El chaco está que-*

mado para que la gente siembra la yucca.

querer (verbo) *Mom ra timu ma yuwe.* [mor] *Usted quiere tabaco?*

rallar (verbo) *Aw ra ika kuxe ra pa mapak.* [mor] *Ven aqui para rallar maiz.*

regresar (verbo) Opaki. [mor] *Opaki ta ana nin ta ana pa kiwona.* [mor] *Yo volví para buscar mi flecha.*

regressar (verbo) Kitat. [mor] *Kitat ta ana.* [mor] *Voy a volver.*

reir (verbo) Tasam. [mor] *Tasam ana.* [mor] *Estoy riendo.*

relampaguear (verbo) Wep. [mor] *Wep na sipwip pwikuñ.* [mor] *Relampaguó.*

respirar (verbo) Zak. [mor] *Xi zak nama kamara.* [mor] *Ella no está respirando.*

romper (verbo) Zuk. [mor] *Zuk ma na ripa-payu.* [mor] *Mi canasta se rompió.*

romper (verbo) Kat. [mor] *Kat na no-fora.* [mor] *Se rompió mi banco.*

saber (verbo) *Apwiñ ta anañ.* [mor] *Voy a aprender.*

sacar (verbo) Pwin. [mor] *Pwin ta ana pa ruwit mana topaka ye awañ mañ.* [mor] *Voy a tirar la mangaba de mi boca, es muy amarga.*

sacar (verbo) Te. [mor] *Te rapa pa tofoka' pa xinaka.* [mor] *Saca la pulga de mi pie.*

sacar (la semilla) (verbo) Fot. [mor] *Fot rañ toki fu'a'.* [mor] *Saque la siemilla de la papaya.*

sacar fibra (verbo) Kik. [mor] *Umari kik nama raman pa ukem.* [mor] *Ellas estan haciendo hilo de chonta.*

salir (verbo) Futuk. [mor] *Futuk ana pa iman.* [mor] *Salí del pozo.*

secar (verbo) Wo. [mor] *Wo tin pa mapwito.* [mor] *Vamos a secarlo al sol.*

seguir (verbo) Tifo'. [mor] *Tifo' rapa.* [mor] *Sígueme.*

sembrar (verbo) Pin. [mor] *Umari pin ti kati pa mapak.* [mor] *Vamos a plantar maiz.*

sentar (verbo) Pwe. [mor] *Pwe ra.* [mor] *Sientate! / sientase!*

sentir calor (verbo) Mafute. [mor] *Mafute ta ana.* [mor] *Yo siento calor.*

sentir frio (verbo) Kipwiri. [mor] *Kipwiri ana.* [mor] *Siento frío.*

ser (verbo) Oma'. [mor] **Xi oma' noko tom ko yuwin.** [mor] *Aquí no hay mono negro.*

ser (verbo) **Mat napa pa umwet.** [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mi hambre).*

silbar (verbo) Woy. [mor] **Woy ma.** [mor] *Usted silbó.*

soñar (verbo) Tipwiñ. [mor] **Tipwiñ na niko yu.** [mor] *Mi hijo soñó.*

soplar (verbo) Fu. [mor] **Fu anon.** [mor] *Yo lo soplé.*

subir (verbo) Pwini. [mor] **Pwini anañ manga.** [mor] *Subí la manguera.*

sudar (verbo) **Mafute ta ana.** [mor] *Yo siento calor.*

tapar (verbo) Map. [mor] **Map ko asim wiwit.** [mor] *Tapa su casa el gusano de patuju.*

tejer (verbo) Wi. [mor] **Wi ta ma.** [mor] *¿estás tejiendo?*

tejer hilo (verbo) Munup. [mor] **Munup anañ wom.** [mor] *Está tejiendo el algodón.*

tener (verbo) **Xi oma' noko tom ko yuwin.** [mor] *Aquí no hay mono negro.*

tener miedo (verbo) Iyiñ. [mor] **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *Tenemos miedo del tigre.*

tener olor (verbo) Tifuñ. [mor] **Tifuñ na pa pati.** [mor] *Huele pescado.*

tener rabia (verbo) Yimu. [mor] **Yimu e' nana kamara.** [mor] *Tengo rabia de ella.*

tirar (verbo) **Umari wan mon na.** [mor] *¿estás acostado con él?* **Wan ana kure.** [mor] *Yo hice sexo con ella.*

tirar (verbo) Kok pwin. [mor] **Kok pwin rañ.** [mor] *¡tira lo!*

tomar (verbo) **Pam ran.** [mor] *¡sosténla!*

toser (verbo) Param. [mor] **Param ana komara muruz.** [mor] *Tosí la flema.*

tostar (verbo) Kakarak. [mor] **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

traer (verbo) Min. [mor] **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

truenar (verbo) Sun. [mor] **Rapat ana sun naye kom.** [mor] *Yo escuché el trueno.*

unir (verbo) Kum. [mor] **Umari kum nama pa ixé.** [mor] *Ella está uniendo el fuego.*

untarse (verbo) Xiw. [mor] **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unté con urucu.*

vagabundear (verbo) **Furek anon.** [mor] *Me equivoqué por él (el puerco).*

venir (verbo) Maki. [mor] **Maki ana pa oma ma.** [mor] *Veni para su casa.*

ver (verbo) **Umari kirik nokopati wamop.** [mor] *La maquisapa está mirandonos.*

virarse (verbo) Fotaw. [mor] **Fotaw ra.** [mor] *Virase! Virate!*

vivir (verbo) **Xi oma' noko tom ko yuwin.** [mor] *Aquí no hay mono negro.*

volar (verbo) Ze. [mor] **Ze na.** [mor] *Él voló.*

vomitarse (verbo) We. [mor] **We ta ana.** [mor] *Voy a vomitar.*

vueltear (verbo) **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vuelteó hartó.*

flexión nominal

1pl.excl.poss (partícula posesiva) Yikatut. [mor] **Ina yikatut.** [mor] *Nuestra madre.*

1pl.incl.poss (partícula posesiva) Yiti. [mor] **Kirik mon wen ko afo' yeti.** [mor] *Viste el amigo de nuestro tío?*

1sg.poss (partícula posesiva) Yu. [mor] **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

2pl.poss (partícula posesiva) Yifu. [mor] **Xi oma' nama ina yifu pa i'.** [mor] *La madre de*

ustedes no está aquí.

2sg.poss (partícula posesiva) Yum. [mor] **Ite' yum.** [mor] *Su padre.*

3f.poss (partícula posesiva) Yikam. [mor] **Ina yikam.** [mor] *Madre della.*

3m.poss (partícula posesiva) Yikon. [mor] **Ina yikon.** [mor] *Madre del.*

3n.poss (partícula posesiva) Yikin. [mor] **Ite' yikin kure.** [mor] *Padre del [n].*

flexión verbal

1pl.excl.II (flexión verbal) Natut. [mor] *Umari fota natut pa towa komot pip tañ ana asim.* [mor] *Estamos buscando el bejuco para amarrar la casa.*

1pl.excl.II-2sg (flexión verbal) Natufum. [mor] *Umari rapat natufum.* [mor] *Estamos escuchando a usted.*

1pl.excl.nfut (flexión verbal) Katut. [mor] *Furu ton katut towasí.* [mor] *Vamos a matar/flechar un masi.*

1pl.fut-3f (flexión verbal) Tin. [mor] *Furu tin.* [mor] *Vamos a flecharla.*

1pl.fut-3m (flexión verbal) Tun. [mor] *Yuwin kiw tun napati raman.* [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

1pl.incl.II (flexión verbal) Nati. [mor] *Xi kaw e' nati.* [mor] *No comemos.*

1sg.A:3m.P.nfut.II (flexión verbal) Nanon. [mor] *Xi kirik e' nanon namakon.* [mor] *No vi el hombre.*

1sg.fut-3f (flexión verbal) Tan. [mor] *Furu tan ma sataw.* [mor] *Usted va a matar el bufeo.*

1sg.fut-3m (flexión verbal) Ton. [mor] *Pa' ton na patut komara kinam.* [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

1sg.fut-3n (flexión verbal) Tañ. [mor] *Furu tañ ma tom ye werem.* [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

1sg.II (flexión verbal) Nana. [mor] *Umari fota nana pa naransa.* [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

1sg.II-2pl (flexión verbal) Nanafufu. [mor] *Umari rapat nanafufu.* [mor] *Estoy escuchando.*

1sg.II-3f (flexión verbal) Nanan. [mor] *Xi kirik e' nanan.* [mor] *No la vi.*

1sg.II-3n (flexión verbal) Nanañ. [mor] *Umari xakaw pwiñ nanañ.* [mor] *Estoy mascandolo (bejuco medicinal).*

1sg.nfut (flexión verbal) Ana. [mor] *Kaw ta ana pa mapak.* [mor] *Quiero comer maíz.*

1sg.nfut-2pl (flexión verbal) Anafufu. [mor] *Rapat anafufu.* [mor] *El escuchó ustedes.*

1sg.nfut-2sg (flexión verbal) Anafum.

[mor] *Fota anafum.* [mor] *Te busqué.*

1sg.nfut-3f (flexión verbal) Anan. [mor] *Xaw anan tanaman.* [mor] *Lavé la mujer.*

1sg.nfut-3m (flexión verbal) Anon. [mor] *Xaw anon karapakan.* [mor] *Lavé la vestimenta.*

1sg.nfut-3n (flexión verbal) Anañ. [mor] *Tisik anañ.* [mor] *Lo corté [n].*

1sg.pass (flexión verbal) Ta'. [mor] *Um ta' patamu.* [mor] *Me pellizcaron la garganta.*

2pl.II-1sg (flexión verbal) Nifupa. [mor] *Umari rapat nifupa?* [mor] *¿ustedes están me escuchando?*

2pl.II-3n (flexión verbal) Nifuñ. [mor] *Umari rapat nifuñ mwiyak?* [mor] *¿ustedes están escuchando puerco de tropa?*

2pl.nfut (flexión verbal) Fu. [mor] *Iyíñ fu ko mem kama sataw.* [mor] *Ustedes tienen miedo del bufeo colorado.*

2pl.nfut-1pl.excl (flexión verbal) Fupatut. [mor] *Rapat fupatut pa maki natut.* [mor] *Ustedes nos escucharon cuando llegamos.*

2pl.nfut-1sg (flexión verbal) Fupa. [mor] *Rapat fupa pa maki natut.* [mor] *Me escuchaste cuando llegamos.*

2pl.nfut-3n (flexión verbal) Fuñ. [mor] *Ta' fuñ.* [mor] *Ustedes lo cortaron.*

2pl.nfut.II (flexión verbal) Nifu. [mor] *Fura umari kirik nifu sa'uz.* [mor] *Ustedes están mirando un gato.*

2sg.A:1sg.P.II (flexión verbal) Nimapa. [mor] *Ume mon nimapa pa waza.* [mor] *No mientas a mi mismo.*

2sg.fut-1sg (flexión verbal) Rapa. [mor] *Mwi rapa pa ikitum.* [mor] *Dame su machete.*

2sg.fut-3f (flexión verbal) Ran. [mor] *Apikon mwi ran pa mapak kure.* [mor] *Cuñado, da maíz para ella.*

2sg.fut-3m (flexión verbal) Ron. [mor] *Mwi ron pa tifton ye pana.* [mor] *Da le bejuco medicinal.*

2sg.fut-3n (flexión verbal) Rañ. [mor] *Nak rañ.* [mor] *Huele él!*

2sg.II (flexión verbal) Nima. [mor] *Umari xak nima pa upweye pana.* [mor] *Usted está*

chupando fruta.

2sg.II-3f (*flexión verbal*) Niman. [mor] **Maka ume mon niman pa ina yum.** [mor] *No mientas para ella, tu madre.*

2sg.II-3m (*flexión verbal*) Nimon. [mor] **Maka kirik nimon mapwito.** [mor] *No mire el sol.*

2sg.II-3m (*flexión verbal*) Nimañ. [mor] **Xi kirik nimañ atako akop.** [mor] *Usted no vio la rama de yuca.*

2sg.nfut (*flexión verbal*) Ma. [mor] **Furu tañ ma tom ye werem.** [mor] *Usted va a matar un manechi negro.*

2sg.nfut-1pl.excl (*flexión verbal*) Mapatut. [mor] **Kirik mapatut pa maki natut.** [mor] *Nos miraste cuando llegamos?*

2sg.nfut-1sg (*flexión verbal*) Mapa. [mor] **Te mapa pa tafoka pa xinaka.** [mor] *Usted sacó la niwa de mi pie.*

2sg.nfut-3f (*flexión verbal*) Man. [mor] **Xay man.** [mor] *La beso?*

2sg.nfut-3m (*flexión verbal*) Mon. [mor] **Furu mon ko inayikon sakuti.** [mor] *Flechaste una carachupa gigante?*

2sg.nfut-3n (*flexión verbal*) Mañ. [mor] **Epe mañ.** [mor] *Usted lo llenó (el cesto).*

3.nfut (*flexión verbal*) Na. [mor] **Zuk ma na ripapayu.** [mor] *Mi canasta se rompió.*

3.nfut-1pl.excl (*flexión verbal*) Napatut. [mor] **Pa' ton napatut komara kinam.** [mor] *Este tigre va a matarnos / este tigre quiere matarnos.*

3.nfut-1pl.incl (*flexión verbal*) Napati. [mor] **Yuwin kiw tun napati raman.** [mor] *Los monos quieren morder nosotros.*

3.nfut-1sg (*flexión verbal*) Napa. [mor] **Timu napa raman yoma.** [mor] *Los jóvenes me quieren.*

3.nfut-2sg (*flexión verbal*) Nafum. [mor] **Min ra nafum.** [mor] *Usted debe traer.*

3.nfut-3f (*flexión verbal*) Nan. [mor] **Komara kinam kaw nan kamara.** [mor] *La pantera negra la comió.*

3.nfut-3m (*flexión verbal*) Non. [mor] **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

3.nfut-3n (*flexión verbal*) Nañ. [mor] **Raman komara furu ti nañ tom ye werem.** [mor] *Ellos van a matar el manechi*

negro.

3f.II (*flexión verbal*) Nama. [mor] **Kamara xi kaw ta nama pa yuwin.** [mor] *Ella no quiere comer mono.*

3f.II-1pl.excl (*flexión verbal*) Namapatut. [mor] **Umari waw namapatut ina yiti.** [mor] *Ella está llamándonos.*

3f.II-1pl.incl (*flexión verbal*) Namapati. [mor] **Umari waw namapati.** [mor] *Ella está llamándonos todos.*

3f.II-1sg (*flexión verbal*) Namapa. [mor] **Umari waw namapa ina yu.** [mor] *Ella está llamándome.*

3f.II-2pl (*flexión verbal*) Namaufufu. [mor] **Umari rapat namaufufu raman kure.** [mor] *Ellas estan escuchandoles.*

3f.II-2pl (*flexión verbal*) Namafu. [mor] **Umari waw namafu.** [mor] *Ella está llamandoles.*

3f.II-2sg (*flexión verbal*) Namam. [mor] **Umari waw namam.** [mor] *Ella esta llamándote.*

3f.II-2sg (*flexión verbal*) Namafum. [mor] **Umari rapat namafum kure.** [mor] *Ella está escuchandole.*

3m.II (*flexión verbal*) Noko. [mor] **Umari tut noko ipwik pa yima'.** [mor] *El oso hormiguero está mirandonos.*

3m.II (*flexión verbal*) Noka. [mor] **Xi kaw e' noka.** [mor] *Él no comió.*

3m.II-1pl.incl (*flexión verbal*) Nokopati. [mor] **Umari rapat nokopati raman.** [mor] *Estan escuchandonos.*

3m.II-1sg. (*flexión verbal*) Nokopa. [mor] **Towa kuruzip izat nokopa towa kuruzip.** [mor] *Towa kuruzip me picó fuerte.*

3m.II-2pl (*flexión verbal*) Nokofufu. [mor] **Umari rapat nokofufu raman kure.** [mor] *Ellos estan escuchandoles.*

3m.II-2sg (*flexión verbal*) Nokofum. [mor] **Umari rapat nokofum kure.** [mor] *El está escuchandole.*

3m.II-3f (*flexión verbal*) Nokan. [mor] **Umari ñok nokan nikam yu.** [mor] *El esta chupando mi hija.*

3m.II-3m (*flexión verbal*) Nokon. [mor] **Xi kaw nokon aza' kure.** [mor] *Él no come comadreja / no le gusta comer comadreja.*

3m.II-3n (*flexión verbal*) Nokañ. [mor] **Xi**

kirik nokañ atako akop raman. [mor] Ellos no viran la rama.

3n.II-2pl (flexión verbal) Nayefufu. [mor] **Umari rapat nayefufu.** [mor] El (el puerco de tropa) está escuchandoles.

3n.II-2sg (flexión verbal) Nayefum. [mor] **Umari rapat nayefum mwiyak.** [mor] El puerco de tropa está escuchandole.

3n.nfut.II (flexión verbal) Ye. [mor] **Yimara ritan ye towaye.** [mor] Este plátano es grande.

3n.nfut.III (flexión verbal) Naye. [mor] **Xi mwem ta naye yimara tima'okon.** [mor] Este plátano no está maduro.

fut.pl (flexión verbal) Ti. [mor] **Kaw ti katut pa ukuri towa ye werem.** [mor] Vamos a comer carne de manechi blanco / queremos comer carne de manechi blanco.

fut.sg (flexión verbal) Ta. [mor] **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] Voy a comer carne de mari mono.

naturaleza

agua (sustantivo neutro) Kom. **Umari tok noko pa kom komara utataw.** [mor] El ciervo está tomando agua.

ahora (sustantivo neutro) Pwinika. [mor] **Pa pwinika umari xin naye kom.** [mor] Ahora está empezando la lluvia.

año; verão (sustantivo neutro) Kawazi'. [mor] **Xin ta na kawazi' pa xi ye kom.** [mor] El verano empieza en mayo.

arcilla (sustantivo neutro) Namakan. [mor] **Nin tañ nañ namakan kamara.** [mor] Las mujeres se fueron traer namakan.

arena (sustantivo neutro) Mimaz. [mor] **Tu ana mimaz.** [mor] Yo cavé arena.

ayer (sustantivo neutro) Risapañ. [mor] **Risapañ furu anon yimop komara.** [mor] Hayer mate este guaso.

barbecho (sustantivo neutro) Romami. [mor] **Umari ten nana pa romami.** [mor] Estoy trabajando en el barbecho.

barro (sustantivo neutro) Nasiki. [mor] **Tut ma ana xinaka korom ana nasiki.** [mor] Caminé a pie y entré a un barro.

basura (sustantivo neutro) Kiw. [mor] **Xi oma' naye pa kiw.** [mor] No está sucio ('no tiene basura').

camino (sustantivo neutro) Wana. [mor] **Xik ye wana.** [mor] Camino largo.

campo de barro (sustantivo) Nin nin. [mor] **Oma' ye kom pa nin nin.** [mor] Tiene agua in la pampa.

carne (sustantivo neutro) Ukuri. [mor] **Kaw ta ana pa ukuri waram.** [mor] Voy a comer carne de mari mono.

carne de monte (sustantivo neutro) Nawazip. [mor] **Komara ten ko kinam umari kaw noko pa nawazip.** [mor] Este tigre pintado está comiendo carne de monte.

carrera (sustantivo neutro) Uxuni. [mor] **Upwizi ana pa uxuni mwiyak.** [mor] Estoy cazando una carrera de cerdo.

ceniza (sustantivo neutro) Rupwit sikon. [mor] **Maram ana tami pa rupwit sikon.** [mor] Yo me pinte con ceniza.

cielo (sustantivo neutro) Awin. **Umari kirik nana awin.** [mor] Estoy mirando el cielo.

de mañana (sustantivo neutro) Risama. [mor] **Kirik anon kamakan pa yi risama.** [mor] Vi una arara amarilla por la mañana.

dia (sustantivo neutro) Tiyipat. [mor] **Ma' ta ana pa tiyipat.** [mor] Yo me voy de día.

el sur (sustantivo) Xiw ye ani. [kuy]

el viento; polvadera (sustantivo neutro) Fuyani. [mor] Puyani. [kuy] **Xi oma' naye fuyani.** [mor] No hay viento.

flor (sustantivo neutro) Piwañ. [mor] **Umari ñok noko piyo' pa piwañ pana.** [mor] El picafior está chupando una flor.

fruta (sustantivo neutro) Upweye. [mor] **Umari kaw noko pa upwe ye pana kapari'.** [mor] Pacu está comiendo fruta.

fuego (sustantivo neutro) Ixe. [mor] Ixe'. [kuy] **Komara umari fota noko pa ixe.** [mor] Él está buscando leña.

granizo (sustantivo neutro) Pwi ye kom. [mor] **Risapañ ipan mañ na pwi ye kom.** [mor] Ayer cayó harto granizo.

hoja (*sustantivo neutro*) Tan. [mor] *Ye inayi tan yimara.* [mor] *Esta hoja es grande.*

hueco (*sustantivo neutro*) Iman. [mor] *Pa' ti kati pa iman.* [mor] *Vamos a cavar un hueco.*

humo (*sustantivo neutro*) Iwi'. [mor] *Napa mañ na iwi'.* [mor] *Hay harto humo.*

la estrella (*sustantivo masculino*) Pipio'. [kuy] Pipiyo'. [mor] *Umari kirik nakon pipiyo' kamara.* [mor] *Ella esta mirando la estrella.*

la luna (*sustantivo masculino*) Panawo'. *Towa raman na panawo'.* [mor] *La luna esta llena.*

leña (*sustantivo neutro*) *Komara umari fota noko pa ixe.* [mor] *Él está buscando leña.*

lluvia (*sustantivo*) Panerikom. [kuy]

monte (*sustantivo neutro*) Umi. [mor] *Kure namam pwirip ta na pa umi.* [mor] *Esta rata queire/va a huirse al monte.*

noche (*sustantivo neutro*) Isim. *Maki raman komara kañ pa isim.* [mor] *Los sapos siempre llegan de noche.*

nube (*sustantivo*) Towa yawin. [kuy]

orilla del otro lado (*sustantivo neutro*) Nipakasi. [mor] *Xi oma' naye kawak pa nipakasi.* [mor] *No hay canoa por el otro lado (del rio).*

paja (*sustantivo neutro*) Koropan. [mor] *Umari taz noko raman komara pa koropan.* [mor] *Estan cortando la paja.*

paja cortadera (*sustantivo neutro*) Kawawa'. [mor] *Kisik napa kawawa.* [mor] *La paja cortadera me corto.*

palo (*sustantivo neutro*) Pana. *Xi kirik e' nana pana.* [mor] *Voy a cortar palo.*

pescado (general) (*sustantivo masculino*)

Pati'. *Ixe mon na pati'.* [mor] *El pescado está caliente.*

piedra (*sustantivo neutro*) Itip. [kuy] Pwikun. [mor] *Fota ana pwikun.* [mor] *Yo busqué una piedra.*

piedra para moler (*sustantivo*) Tu'tu'. [kuy]

raiz de palo (*sustantivo neutro*) Toki pana. [mor] *Taz pwin ana toki pana.* [mor] *Yo corté el raiz de palo.*

rastro (de animal) (*sustantivo neutro*) *Upwizi ana pa uxuni mwiyak.* [mor] *Estoy cazando una carrera de cerdo.*

rayo (*sustantivo neutro*) Sipip pwikun. [mor] *Kirik anon sipip pwikun.* [mor] *Yo vi el rayo.*

refucilo (*sustantivo neutro*) *Kirik anon sipip pwikun.* [mor] *Yo vi el rayo.*

saballon (*sustantivo neutro*) Natataw'. [mor] *Tu ti pa natataw'.* [mor] *Vamos cavar saballon.*

se hace oscuro el cielo (*sustantivo*) Towa ye awin. [mor] *Kirik ra pa towa ye awin.* [mor] *Mira se hace oscuro el cielo.*

sol (*sustantivo masculino*) Mapito'. [kuy] Mapwito. [mor] *Maka kirik nimon mapwito.* [mor] *No miré el sol.*

tarde (*sustantivo neutro*) Irawin. *Ma' na pa irawin.* [mor] *Él se fue de tarde.*

tiempo de lluvia (*sustantivo*) Ipan na kom. [mor] *Ukun ti kom pa ipanaye.* [mor] *Esperamos tiempo de lluvia.*

tiera (*sustantivo neutro*) Timak. *Tu ana timak.* [mor] *Yo cavé la tierra.*

varrero (*sustantivo neutro*) *Upwizi ana pa uxuni mwiyak.* [mor] *Estoy cazando una carrera de cerdo.*

partes del cuerpo

barba (*sustantivo neutro*) Tuneñ topak. [mor] *Tom nañ tuneñ topaka.* [mor] *Me quemó la barba.*

barbilla (*sustantivo*) A ye yati. [mor] *Pa' napa a ye yati.* [mor] *Me golpeó la barbilla.*

boca (*sustantivo neutro*) Mana topak. [mor] *Mana topaka seme.* [mor] *La boca del la-garto.*

boca della (*sustantivo*) Topakam. [kuy]

bochecha (*sustantivo*) Foka. [mor] *Xay napa foka yu.* [mor] *Ella besó mi mejilla.*

brazo (*sustantivo neutro*) Tipan. [mor] *Tiparako komara.* [mor] *Brazo de él.*

cabello (*sustantivo neutro*) Tana puetin. [kuy] Tuneñ. [mor] *Kure umari fota nokañ tuneñ.* [mor] *Él está buscando hoja.*

cabeza (*sustantivo neutro*) Upwek. [mor] *Tuneñ upweyefu yimara.* [mor] *El cabello de ustedes (el pelo de su cabeza).*

cara (*sustantivo*) Isi. [mor] Peye. [kuy] *Kamara xay na isi.* [mor] *Ella besó (mi) cara.*

catarro (*sustantivo masculino*) Muruz. [mor] *Param ana komara muruz.* [mor] *Tosí la flema.*

ceja (*sustantivo neutro*) Tuneñ tuku. [mor] *Taz nañ tuneñ tuku.* [mor] *Ella me cortó la ceja.*

clítoris (*sustantivo neutro*) Yasitim. [mor] *Yasitimikin.* [mor] *Clítoris de ella.*

cola (*sustantivo neutro*) Kifu. [mor] *Umari ayari nokañ kifuku xikit xikit.* [mor] *La cascavel está balanceando su cola.*

corazon (*sustantivo neutro*) Tuku timikon. [kuy] Tukuri tim. [mor] *Furu ana tukuri timiko kinam.* [mor] *Yo hé flechado el corazón del perro.*

costilla (*sustantivo*) Koriñ. [mor] *Tapam ana koriñ ye mwiya.* [mor] *Horneé la costilla de puerco de tropa.*

cuello (*sustantivo neutro*) Param. [kuy] Patam. [mor] *Uxuni patama.* [mor] *Mi garganta.*

dedo anular (*sustantivo*) Taparañ. [mor] *Taz ta' taparañ umu.* [mor] *Me cortaron el dedo anular.*

diente (*sustantivo neutro*) Yat. [mor] Yati'. [kuy] *Yasiko komara.* [mor] *Diente de él.*

diente canino (*sustantivo*) Ite ye yat. [mor] *Kazo nañ ite ye yati.* [mor] *Rasgó mi diente canino.*

enfermedad (*sustantivo neutro*) *Fut ana yimu.* [mor] *Estoy enfermo.*

gordura (*sustantivo neutro*) Mafum. [mor] *Um nañ mafoma komara.* [mor] *Él pellizco mi gordura.*

hambre (*sustantivo neutro*) Umwet. [mor] *Mat napa pa umwet.* [mor] *Tengo hambre (lit. hay para mí hambre).*

heces (*sustantivo neutro*) Mon. [mor] *Ak ana monoko kinam.* [mor] *Pise en las heces de perro.*

higado (*sustantivo neutro*) Sawan. [mor] *Kaw ana sawana mwiya.* [mor] *Comí higado de tropero.*

hoja [3n] (*sustantivo neutro*) *Kure umari*

fota nokañ tuneñ. [mor] *Él está buscando hoja.*

hombro (*sustantivo*) Tapam ye tipara. [mor] *Kiw nañ tapam ye tipara.* [mor] *Me mordió el hombro.*

hueso (*sustantivo neutro*) At. [mor] *Kat na ata.* [mor] *Quebré mi hueso.*

huevo (*sustantivo neutro*) Ariya. [kuy] Ariza. [mor] *Ariya ko towa'.* [kuy] *Huevo de peta de monte. Ariza tarako.* [mor] *Huevo de pollo.*

idioma (*sustantivo neutro*) Topak. [mor] *Topakati.* [mor] *Nuestro idioma.*

intestinal (*sustantivo neutro*) Mukuri mon. [mor] *Wirik pwin titikin ana mukuri muneñ mwiya.* [mor] *Me quité el intestino del tropero.*

la cintura (*sustantivo*) Pip timu. [mor] *Furu ta' pip timu.* [mor] *Él ha flechado mi cintura.*

la muela (*sustantivo*) Yurat. [mor] *May' napa pa yurat.* [mor] *Me duele la muela.*

labio inferior (*sustantivo neutro*) U ye topak. [mor] *Waza kiw ana u ye topaka.* [mor] *Me mordí el labio inferior.*

labio superior (*sustantivo*) Awín ye topak. [mor] *Kamara kiw napa awín ye topaka.* [mor] *Ella mordió mi labio superior.*

lagrimas (*sustantivo*) Kumi tok. [mor] *Kamara win nañ kumi tuku.* [mor] *Ella limpió mi lágrima.*

lengua (*sustantivo neutro*) Kapayak. [mor] Kapayakati'. [kuy] *Sum na kapayaka pa ixé.* [mor] *Me quemé la lengua con calor.*

liga de pescado (*sustantivo neutro*) Kiriki'. [mor] *Pañ mañ na kiriki'.* [mor] *Huele a liga de pescado.*

mano (*sustantivo*) Opoyet parati'. [kuy]

manzana de adán (*sustantivo*) Koro koro. [mor] *Komara um nañ koro koro kati.* [mor] *El pellizco mi manzada de adan.*

miel (*sustantivo neutro*) Toxik. [kuy] Tuxik. [mor] *Mon nañ tuxikako maram toko forowa.* [mor] *La abeja señorita esconde su miel.*

muela (*sustantivo neutro*) *Kat na fokayu.* [mor] *Mi muela se rompió.*

muñeca (*sustantivo neutro*) Ok ye umu. [mor] *Waza zok anañ ok ye umu.* [mor] *Me rasqué la muñeca.*

nalgas (sustantivo) Manamon. [kuy] *Kisik anañ koriñ ye ata munu.* [mor] *Corté mi nalgas.*

nariz (sustantivo neutro) Uru'. [kuy] Uz. [mor] *Uruki kamara.* [mor] *Nariz de ella.*

nuca (sustantivo) Wakaki. [mor] *Wakaki yu.* [mor] *Mi nuca.*

nuestra canilla (sustantivo) Atati. [kuy]

nuestra pierna (sustantivo) Pokati'. [kuy]

nuestra uña (sustantivo) Opinati'. [kuy]

nuestro ojo (sustantivo) Tokoti'. [kuy]

nuestro rostro (sustantivo) Opueti'. [kuy]

nuestros senos (sustantivo) Katati'. [kuy]

oído (sustantivo) Rapat ye tenetet. [mor] *Kamara xay napa rapat ye tenetet.* [mor] *Ella beso mi oído.*

ojo (sustantivo neutro) Tok. [mor] *Furu ana toki seme.* [mor] *He flechado ojo de un lagarto.*

ombligo (sustantivo neutro) Oñok. [mor] *Xi oma naye oñoka seme.* [mor] *El lagarto no tiene ombligo.*

oreja (sustantivo neutro) Tenetet. [mor] *Ta pwim ta tenetetem?* [mor] *Su oreja está sangrando?*

orina (sustantivo) Utut. [mor] *Fu mañ na utut ita man na raman iten.* [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

palma de la mano (sustantivo) Kima ye umu. [mor] *Kisik nañ kima ye umu.* [mor] *Cortó la palma de mi mano.*

párpado (sustantivo neutro) Topaka tuku. [mor] *Zok nañ topaka tuku.* [mor] *Arraño mi párpado.*

pecho (sustantivo neutro) Kim. [mor] *Furu ana kimako komara.* [mor] *He flechado el pecho de él.*

pechos (sustantivo neutro) Katat. [mor] *Katat siki kamara.* [mor] *Los pechos de la mujer.*

pelo (sustantivo neutro) *Kure umari fota nokañ tuneñ.* [mor] *Él está buscando hoja.*

pene (sustantivo neutro) Tokoñ. [mor] *Tokoñ pa seme.* [mor] *Pene de lagarto.*

pescuezo (sustantivo neutro) *Uxuni patama.* [mor] *Mi garganta.*

pie (sustantivo neutro) Poy xinak. [kuy] Xinak.

[mor] *Kirik ana xinakaki kamara.* [mor] *Yo ví los pies de la mujer.*

piel (sustantivo neutro) Topan. [mor] Tuparakon. [kuy] *Topako karakaw.* [mor] *Piel de la serpiente.*

pierna (sustantivo neutro) Fok. [mor] *Fokon komara.* [mor] *Su pierna.*

puga (sustantivo) Pam xe. [mor] *Oma' ye pam xe mwerem tok.* [mor] *El peto blanco tiene puga.*

pulmón (sustantivo neutro) Foto foto. [mor] *Foto foto ana yimara.* [mor] *Mi pulmón.*

pulso (sustantivo) Xon ye. [mor] *Izat ta' xon ye tipara.* [mor] *Me picaron en la muñeca.*

resina (sustantivo neutro) Warak. [mor] *Warakikon.* [mor] *Resina de él (para pasar en hilo de flecha).*

rodilla (sustantivo neutro) Tukuzim. [mor] *Tok ma na tukuzimam.* [mor] *Su rodilla está inchada.*

rostro de ella (sustantivo neutro) Marakin. [mor] *Sawan kamara ka pwirim marakin.* [mor] *Sawan tenía un rostro muy hermoso.*

saliva (sustantivo neutro) Morak. [mor] *Tok nañ morakako ikat kure.* [mor] *El tomó saliva del brujo.*

sangre (sustantivo neutro) Wik. *Ko inayiko inaw ñok na pa wik.* [mor] *El murciélagu vampiro chupa sangre.*

sarna (sustantivo masculino) Wiran. [mor] *Xi oma noka wiran ana.* [mor] *No tengo la sarna (enfermedad).*

semen (sustantivo neutro) *Warakikon.* [mor] *Resina de él (para pasar en hilo de flecha).*

sombra (sustantivo neutro) Ruku. [mor] *Kirik ana ruku siko komara.* [mor] *Yo ví la sombra de él.*

spaldas (sustantivo neutro) Ataw. [mor] *Atawa yimara.* [mor] *Mi espalda.*

tobillo (sustantivo neutro) Toki seme. [mor] *Toki semenako komara.* [mor] *Tobillo del hombre.*

tu canilla (sustantivo) Atam. [kuy]

tu labio (sustantivo) Pokayum. [kuy]

tu ojo (sustantivo) Tukum. [kuy]

tu oreja (sustantivo) Tenetetem. [kuy]

tu pierna (sustantivo neutro) Pukum. [kuy]

uña (*sustantivo neutro*) Top. [kuy] Tupi. [mor] **Umari u naye tupina.** [mor] *Mi uña está creciendo.*

vagina (*sustantivo neutro*) Takat. [mor] **Takat sikin kamara.** [mor] *Vagina de ella.*

vejiga (*sustantivo*) Axiki utut. [mor] **Furu ta' axiki utut.** [mor] *Flechó mi vejiga.*

vena (*sustantivo neutro*) Kuru pwiyip. [mor] **Kuru pwiyipa.** [mor] *Mi vena.*

partícula gramatical

allá (*demonstrativo*) Yima'. [mor] **Uma ye pana yima'.** [mor] *El árbol está allá.*

aquí (*demonstrativo*) (*demonstrativo*) I'i'. [mor] **Iwan na raman wakoran i'i' namakon.** [mor] *Dos hombres llegaron aquí.*

donde (*partícula*) Iya. [mor] **Iya tañ ma.** [mor] *A donde se vá?*

esta (*demonstrativo*) Kamara. [mor] **Pwirip na kamara itoyiko yimop.** [mor] *La hembra se huyó.*

este (*demonstrativo*) Yimara. [mor] **Yimara toki pana pira na.** [mor] *Esta semilla está fregada.*

este (*demonstrativo*) Komara. [mor] **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.*

harto (f) (*partícula*) Man. [mor] **Fu mañ na utut ita man na raman iten.** [mor] *Huele mal la orina, mucha gente orinó.*

harto (m) (*partícula*) Mon. [mor] **Kaw mon**

na watam mwiri zowan. [mor] *La torcaza come harto nui.*

harto (n) (*partícula*) Mañ. [mor] **Waraw mañ na wana.** [mor] *El camino vuelteó harto.*

imperativo negativo (*partícula*) Maka. [mor] **Maka upweñ nima.** [mor] *No duerma!*

negación (*partícula*) Xi. [mor] **Xi ma' ta nana.** [mor] *No me voy.*

pasado (*partícula*) E'. [mor] **Xi kirik e' nana pana.** [mor] *No ví el árbol.*

plural (*partícula*) Raman. [mor] **Raman komara umari kirik nokon sa'uz.** [mor] *Ellos estan mirando un gato.*

progresivo (*partícula*) Umari. [mor] **Umari tok naye pa kom e ye mwiyak.** [mor] *La carrita está tomando agua.*

que (*partícula*) Ati. [mor] **Ati ten ten fu.** [mor] *Que ustedes estan haciendo?*

reflexivo (*partícula*) Tami. [mor] **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unte con urucu.*

persona

abuela (*sustantivo femenino*) Apa'. [mor] **Kirik ta ana apayu.** [mor] *Me voy a mirar mi abuela.*

abuelo (*sustantivo masculino*) Apa'. [kuy] Uwew. [mor] **Uwew ti komara.** [mor] *Nuestro abuelo.*

amigo (poseído) (*sustantivo masculino*) Wen wen. [mor] **Xatako raman komara wen wen kati.** [mor] *Las hamacas de nuestros amigos.*

brujo (*sustantivo masculino*) Ikat. [mor] **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

ciego (*sustantivo*) Opatok. [mor] **Opatok komara.** [mor] *El está siego.*

compañero (*nombre.m / f*) Napa. [mor] **Napako pwirira'.** [mor] *Compañero del tucunaré.*

compañero (pariente) (*sustantivo*) Napakati. [mor] **Kirik anon napakati.** [mor] *Lo mire el compañero (pariente).*

crianza (*nombre.m / f*) Irato. [kuy] Rato. [mor] **Tan min na e' kama rato.** [mor] *Llego (solo) una mujercita.*

cuñada (*sustantivo femenino*) Nasiwi. [mor] **Nasiwi yu.** [mor] *Mi cuñada.*

cuñado; hermano de la esposa (*sustantivo masculino*) Apikon. [mor] **Apikon yu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da el maiz para ella.*

cuñado; marido de su hermana (*sustantivo masculino*) Wenem. [mor] **Paraman ana ko wenemu.** [mor] *Peleé con mi cuñado.*

duende mitico (*sustantivo masculino*) Teñ teñ korowa. [mor] **Iyñ anon teñ teñ korowa.** [mor] *Tengo miedo de duende.*

el blanco (*sustantivo masculino*) Karafo. [mor] **Xi ten ta noka karafo.** [mor] *El blanco no quiere trabajar.*

enemigo (*nombre.m / f*) Yimuwan. [mor] **Kirik anon yimuwan ana.** [mor] *Yo vi mi enemigo.*

espíritu (*sustantivo*) Kifukun. [mor] **Ma' na kifukun pa kinam.** [mor] *Espíritu se transformo en tigre.*

espíritu maligno (*sustantivo masculino*) Imwi kuti. [mor] **Maki komara imwi kuti.** [mor] *Vino uno espíritu maligno.*

esposa (*nombre.m / f*) Ito. [mor] **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

gente (*sustantivo masculino*) Iten. [mor] **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

gente con oreja grande (personaje legendario) (*sustantivo*) Yipwepwe. [mor] **Kirik anon pa wen ko iten pa yipwepwe.** [mor] *Miro otra gente con oreja grande.*

grupo de los cazadores (*sustantivo*) Ufem. [mor] **Ma' na ufem pa umi.** [mor] *Grupo de los cazadores se fue al monte.*

hermana mayor (*sustantivo femenino*) Uwe. [mor] **Uwe aw ra ika.** [mor] *Hermana, ven acá!*

hermana menor (*sustantivo femenino*) Anin. **Anin aw ra ika.** [mor] *Hermana, ven acá!*

hermano mayor (*sustantivo masculino*) Atiñ. [mor] **Atiñ yu.** [mor] *Mi hermano mayor.*

hermano menor (*sustantivo masculino*) Ayi. **Ayiyu.** [mor] *Mi hermano menor.*

hija (*sustantivo femenino*) Nikam. [mor] **Umari ñok nokan nikam yu.** [mor] *Mi hija está chupando (leche).*

hijo (*sustantivo masculino*) Niko. [mor] **Niko aw ra ika.** [mor] *Hijo, ven acá!*

hombre (*sustantivo masculino*) Namakon. [mor] Tanaman. [kuy] **Xi kirik e' nanon na-**

makon. [mor] *No vi el hombre.*

jefe antiguo (*sustantivo masculino*) Xixikat. [mor] **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

jefe antiguo (*sustantivo masculino*) Kanikani. [mor] **Atiñiko xixikat kanikani.** [mor] *Kanikani és el hermano mayor de xixikat.*

joven (*nombre.m / f*) Yoma. [mor] **Timu napa raman yoma.** [mor] *Los jóvenes me quieren.*

madre (*sustantivo femenino*) Ina'. **Maki ma inayu pa kirik nima pa.** [mor] *Madre, usted vino para mirar?*

marido (*nombre.m / f*) **Ito yu.** [mor] *Mi marido.*

muchacha (*sustantivo femenino*) Puye tama. [mor] **Xay ta ana pa puye tama.** [mor] *Voy a besar la muchacha.*

muchacho (*sustantivo masculino*) Kufu temwe. [mor] **Na kirik nifu raman yoma raman kufu temwe.** [mor] *Para miren ustedes, los jóvenes, los muchachos.*

mujer (*sustantivo femenino*) Namakon. [kuy] Tanaman. [mor] **Kirik natut pa tanaman.** [mor] *Vimos la mujer.*

nieto (*nombre.m / f*) Wisan. [mor] **Wisan ana.** [mor] *Mi nieto.*

niña (*sustantivo femenino*) I' kama. [mor] **Xi mwi' nifu pa i' kama koreñ koreñ.** [mor] *A las niñas no les deen el masaco de almendra.*

nombre (*sustantivo*) Ax kuye. [kuy]

nombre (*sustantivo*) Mo'aw. [kuy]

nombre propio (*sustantivo*) Wa'at. [kuy]

nombre propio de la madre de D. Francisca (*sustantivo femenino*) Kuruk kik. [kuy]

nuera (*sustantivo femenino*) Kunuwina. [mor] **Xi oma' nama kunuwina yu.** [mor] *No tengo nuera.*

padre (*sustantivo masculino*) Ite'. [mor] Tata'. [kuy] **Ite' yum.** [mor] *Tu/su padre.*

pareja de Xixikat (*sustantivo femenino*) Sawan. [mor] **Sawan kamara ka pwirim marakin.** [mor] *Sawan tiene un rostro lindo.*

perritos del brujo (espíritus ayudantes) (*sustantivo*) Funun. [mor] **Kirik anon pa funun.** [mor] *Veo perritos del brujo.*

persona (*sustantivo masculino*) **Pa' non iten komara ten ko kinam.** [mor] *Este tigre pintado está matando gente.*

primo (*sustantivo masculino*) Witi'. [mor] **Maki ma witiyu.** [mor] *Usted llevo, mi primo?*

pueblo kuyubim (*sustantivo*) Towa pam ka. [kuy]

recién nacido (*sustantivo*) Takara. [mor] **Sik anon takara awiran ta ko rato.** [mor] *Yo alcei a el recién nacido.*

sobrina; nieta (*sustantivo femenino*) Iwin. [mor] **Um anan iwin yu.** [mor] *Pellizqué a mi sobrina.*

sobrino (*sustantivo masculino*) Niwina. [mor] **Zok anon niwina.** [mor] *Me rasqué a mi sobrino.*

suegra (habla femenina) (*sustantivo femenino*) Nasiwi. [mor] **Si yapaki noko kam nasiwi.** [mor] *No se debe hablar con la suegra.*

suegra (habla masculina) (*sustantivo femenino*) Yato'. [mor] **Xi kirik e' nana kamara yato' yu.** [mor] *Yo no vi a mi suegra.*

suegro (*sustantivo masculino*) Apikon. [mor] **Iwan na komara apikoram.** [mor] *Ha llegado tu suegro.*

tia (*sustantivo femenino*) Awin. [mor] **Xay ana pa awin.** [mor] *Besé a mi tia.*

tío (*sustantivo masculino*) Afo'. [mor] Ayin. [kuy] **Kirik mon wen ko afo' yeti.** [mor] *Has visto el pariente de nuestro tío?*

vieja (*sustantivo femenino*) Okomati. [mor] **Um anan pa kamara okomati.** [mor] *Pellizqué la viejita.*

verno (*sustantivo masculino*) Wukun. [mor] **Aw ra ika wukun.** [mor] *Ven aquí, verno.*

verno (*sustantivo masculino*) Niwi. [mor] **Niwi yum.** [mor] *Su yierno.*

planta

abaca (*sustantivo neutro*) Fu ye pana. [mor] **Xi kirik natut pa fu ye pana.** [mor] *No conocimos albahaca.*

achachairu (*sustantivo masculino*) Kanayipi. [mor] Kanazupi. [kuy] **Xak anon kanayipi.** [mor] *Yo chupé achachairu.*

achachairu del monte (*sustantivo*) Takaxi'. [kuy]

aguai (*sustantivo masculino*) Kafuwip. [mor] **Ruxi anon kafuwip.** [mor] *Yo asé aguai.*

ajo (*sustantivo neutro*) Sa ye pana. [mor] **Xi oma naye sa ye pana pa i.** [mor] *No hay ajo aquí.*

alconorque (*sustantivo masculino*) Pwiy ye umwezen. [mor] **Piwakon mon na pwiy ye umwezen.** [mor] *El arconoqui está florido.*

algodon (*sustantivo masculino*) Wom. **Suk anañ wom.** [mor] *He pegado la camisa.*

algodón (*sustantivo*) Toki wom. [mor] **Fot anon toki wom.** [mor] *Estoy sacando semillas de algodón.*

algodoncillo (*sustantivo masculino*) Sipwipikun. [mor] **Koyt pwín anon sipwip-wikun.** [mor] *Saqué envira de algodoncillo.*

almendra (*sustantivo neutro*) Toke. [kuy]

Tuke. [mor] **Ta' ana tuke'** [mor] *Yo corté almendra.*

almendrilla (*sustantivo neutro*) Kawazan. [mor] **Ta' katut pa pan topak pwe nañ kawazan.** [mor] *Sacamos abeja irereú del almendrilla.*

amaibo (*sustantivo neutro*) Korokon. [mor] **Tom ti korokon.** [mor] *Vamos a quemar amaibo.*

arbol de aceituna (*sustantivo neutro*) Towa ye tayin. [mor] **Fu na pa towa ye tayin.** [mor] *Huele a árbol de aceituna.*

arbol de tutuma (*sustantivo masculino*) Kakam. [mor] **Kirik mon kakam.** [mor] *Vimos la tutuma (fruta).*

arca (*sustantivo neutro*) Xarira'. [mor] **Xi kaw naye pa ixé yimara xarira.** [mor] *La arca no quema.*

arroz (*sustantivo masculino*) Arusu. [mor] **Kaw non arusuna namam.** [mor] *El ratón comio mi arroz.*

arrozillo de la pampa (*sustantivo masculino*) Mapariko tipa. [mor] **Xi oma nokon mapakiko tipa pa umi.** [mor] *No hay arrozillo de pampa en el monte.*

assai (*sustantivo neutro*) Iram. **Ta' ana**

iram. [mor] *Yo corté asaí.*

bacaba (sustantivo neutro) Iyi'. [mor] **Taz ana iyi'.** [mor] *Cortamos bacaba.*

bacaba (sustantivo) Tutip. [mor] **Kaw na yimop pa tutip.** [mor] *El guaso está comiendo bacaba.*

bacaba? (sustantivo) Tutip. [kuy]

barbasco en bejuco (sustantivo masculino) Mowa. [mor] **Xi imwi' noko owam pa mowa.** [mor] *Pescado yeyú no muere con barbasco del bejuco.*

barbasco en raiz (sustantivo neutro) Rimokon. [mor] **Iw ana rimokon.** [mor] *Yo machuqué barbasco del raiz venenosa.*

bejuco (sustantivo neutro) Wizamwip. [mor] **Ye inayi wizamwipyimara.** [mor] *Este bejuco es grueso.*

bejuco medicinal (sustantivo masculino) Paw pana. [mor] **Xakaw anon paw pana.** [mor] *Yo mastiqué bejuco medicinal.*

bejuco medicinal (sustantivo neutro) Tifoñ. [mor] **Mwi ron pa tifoñ ye pana.** [mor] *Da el bejuco medicinal para él.*

bejuco para curar (sustantivo) Wipi ikat. [mor] **Ma xi kirik anon wipi ikat.** [mor] *No veo bejuco para curar.*

bejuco venenoso (sustantivo) Mokon. [mor] **Kirik anon pa mokon.** [mor] *Miramos mokon (bejuco).*

bejuco venenoso (sustantivo) Mowaw. [mor] **Fota ti pa mowaw.** [mor] *Vamos a buscar mowaw.*

bellaco (sustantivo neutro) Karakarapwek. [mor] **Xak ta ana pa karakarapwek.** [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

bi (sustantivo neutro) Warop. **Maram ana tami pa warop.** [mor] *Yo me pinté de bí.*

bibosi (sustantivo) Moko pari. [mor] **Ta' ti pa moko pari.** [mor] *Vamos a cortar bibosi.*

biriva (sustantivo neutro) Pana ye seme. [mor] **Xi kaw natut pa pana ye seme.** [mor] *No comimos biriva.*

buriti (sustantivo masculino) Okon. [mor] Okun. [kuy] **Sum ron pa kom okon.** [mor] *Champé el buriti en agua.*

calabaza hoco (sustantivo neutro) Katip. [mor] **Omari pwiti nama kamara pa katip.** [mor] *Ella está cocinando hoco.*

cambará (sustantivo masculino) Suwiv. [mor] **Xi oma noko suwiv pa umi.** [mor] *No hay cambará en el monte.*

camote (sustantivo neutro) Orotiman. [kuy] Rutiman. [mor] **Kaw ana rutiman.** [mor] *Comí un camote.*

camote largo (sustantivo) Miriwa'. [kuy]

caña (sustantivo neutro) Arizam. [mor] **Yimara arizam ye iwiyiwinye.** [mor] *Esta caña es muy dulce.*

caña cayana (sustantivo neutro) Towa at. [mor] **Xakaw ti pa arizam towa at.** [mor] *Vamos a chupar la caña cayana.*

caracoré (sustantivo neutro) Pwisiriwa. [mor] **Sak raman rañ pwisiriwa.** [mor] *Pica el caracoré.*

cari-cari (sustantivo masculino) Tom toko towa. [mor] **Umari taz nokon ton toko towa komara.** [mor] *Él está cortando cari-cari para hacer fuego.*

caucho (sustantivo masculino) Wen ko uru'. [mor] **Ta anon wen ko uru'.** [mor] *Corté caucho.*

caucho (sustantivo) **Ma' ti mwi na fota rapa pa uru.** [mor] *Vamos buscamos caucho.*

caucho blanco (sustantivo masculino) Towa ko uru'. [mor] **Ta anon towa ko uru'.** [mor] *Corté caucho blanco.*

cayú (sustantivo neutro) Oropwek. [mor] **Kakarak katut pañ toki oropwek.** [mor] *Tostamos castaña de cayu.*

cedro (sustantivo masculino) Kawak. [mor] **Tifoñ mon na komara kawak.** [mor] *Huele lindo el cedro.*

chaaco (sustantivo neutro) Wiyifum xe pari. [mor] **Ta' ta ana pa wiyifum xe pari.** [mor] *Voy a cortar chaaco.*

cherimoya (sustantivo neutro) Nakatip. [mor] **Xak mañ nakatip.** [mor] *Usted comió chirimoya (contestacion).*

chocolate de monte (sustantivo neutro) Kayiti. [mor] **Xak ti pa kayiti.** [mor] *Vamos a chupar chocolate.*

chocolatillo (sustantivo) Kayiti. [kuy]

chocolatillo del monte (sustantivo masculino) Kanawan. [kuy] Kanowan. [mor] **Mem muna komara kanowan.** [mor] *Chocolatillo ya está maduro.*

chonta del monte (sustantivo masculino)

Owaw'. **Ta' anon owaw'**. [mor] *Yo corte chonta del monte.*

chonta dura (sustantivo neutro) **Tikat na isiki pari**. [mor] *Yo tengo una machete de chonta dura.*

chonta fina (sustantivo) Fuyu pwira. [mor] **Fota ti pa fuyu pwira na ten nati papi uz**. [mor] *Vamos a buscar chonta fina para hacer terzado de barbecho.*

chonta lora (sustantivo neutro) Onañ. [mor] **Xak ti pa onañ**. [mor] *Vamos a chupar chonta lora.*

chuchillo (sustantivo neutro) Sapak. [mor] **Ten ti pa sapak**. [mor] *Vamos tumbar el chuchillo.*

cogollo (de açai) (sustantivo neutro) Kuruk pwisi. [mor] **Apa yu wi nañ kuruk pwisi iram**. [mor] *Mi abuela hace estera de cogollo de açai.*

conduru (sustantivo masculino) Kaw ko kapari. [mor] **Oma ka yima' kaw ko kapari**. [mor] *Hay conduru ahí.*

corté el platano verde (sustantivo) Ato ye ritan. [mor] **Ta' ana ato ye ritan**. [mor] *Corté el corté el platano verde.*

cuchi (sustantivo) Wipi. [mor] **Pa' ta ana wipi**. [mor] *Yo corté cuchi.*

cusimacho (sustantivo neutro) Uzip. **Umari kaw naye pa uzip tokowan**. [mor] *El taitetu está comiendo cusimacho.*

cuta del monte (sustantivo neutro) Pweye tapweteñ. [mor] **Umari okun nokañ raman upweye pweye tapweteñ**. [mor] *Él espera que caiga la fruta de cuta (para comer).*

espina (sustantivo) Pi. [mor] **Suk napa pi**. [mor] *La espina me sunchó.*

frijol (sustantivo masculino) Komata. [mor] **Pa non komata komara**. [mor] *Ella sembró poroto.*

fruta (esp.) (sustantivo) Mixup. [kuy]

fruta de mangué (sustantivo neutro) Wipi tata. [mor] **Kaw nañ wipi tata**. [mor] *Comí fruta de mangué.*

fruta de massaranduba (sustantivo) Xuri. [mor] **Kaw na raman mwiyak pa xuri**. [mor] *Los puercos están comiendo fruta de massaranduba.*

goyabilla (sustantivo) Munurip. [mor] **Oma' munurip pa oñoka pa wisan**. [mor] *Hay una*

hoja de goyabilla en el ombligo del niño.

gualuza (sustantivo neutro) Mororo. [mor] **Tu ti pa mororo**. [mor] *Vamos a cavar gualuza.*

guapomo de casa (sustantivo neutro) Kaw ko karara. [mor] **Xak ta ana katat kaw ko karara**. [mor] *Voy a chupar guapomo del árbol.*

guapomo del monte (sustantivo neutro) Katat. [mor] **Pat ana katat**. [mor] *Yo coseché guapomo.*

guayaba (sustantivo neutro) Mayawa. [mor] **Xak ti pa mayawa**. [mor] *Vamos a chupar guayaba.*

guineo blanco (sustantivo neutro) Waka pi pwek. [mor] **Pa ana waka pi pwek**. [mor] *Yo sembré guineo blanco.*

hoja de usumweye (árbol no identificado) (sustantivo) Usumweye tan. [mor] **Kirik ana pa yima napa mañ na usumweye tan**. [mor] *Por allá miro hoja de usumweye.*

hoja seca (sustantivo neutro) Xiri ye tuneñ pana. [mor] **Ye xiri ye tuneñ pana**. [mor] *La hoja está seca.*

huehuemiche (sustantivo) Mem uz. [mor] **Oma' mem uz pa koropan**. [mor] *Hay huehuemiche en la pampa.*

huevo de perro (sustantivo) Miriwañ. [mor] **Tusi anañ miriwañ**. [mor] *Horneé huevo de perro.*

isigo (sustantivo) Tatawari. [mor] **Taz ta ana pa tatawari**. [mor] *Voy a cortar isigo.*

isigo (sustantivo neutro) Monap. [mor] **Xi oma naye monap**. [mor] *No hay fruta de isigo.* **Xak ta ana pa monap**. [mor] *Voy a chupar la fruta de isigo.*

isigo grande (sustantivo neutro) Yapara. [mor] **Ta' ti pa yapara**. [mor] *Vamos a tumbar el árbol de isigo.*

itaúva (sustantivo neutro) Kok. [mor] **Fota ti pa kok ten ta ana pa kawak**. [mor] *Vamos buscar itauba, voy a hacer canoa.*

la cascara de wembe (un bejuco) (sustantivo) Ofot. [mor] **Kirik ta ana pa ofot**. [mor] *Voy a mirar la cascara de wembe.*

la fruta (no identificada) (sustantivo) Yakan. [mor] **Xak ti pa yakan**. [mor] *Vamos a chupar yakan.*

la oreja del palo (un hongo) (sustan-

tivo) Tenetet pana. [mor] **Kaw ti katut pa tenetet pana.** [mor] *Vamos a comer todos la oreja del palo (un hongo).*

lija vegetal (*sustantivo neutro*) Tokozam. [mor] **Ta' ta ana tokozam wiyifum ta ana pa parina.** [mor] *Voy a cortar tokozam, voy a lijar mi arco.*

llave (*sustantivo neutro*) Kina. [mor] **Fota ta ana pa kina pa umi.** [mor] *Me voy a buscar llave en el monte.*

llave (*sustantivo neutro*) Sayat. [mor] **Xi oma naye sayat pa nama kawit.** [mor] *No hay llave en Ricardo Franco.*

lúcuma (*sustantivo*) Apan. [mor] **Umari kaw noka tokowan pa apan.** [mor] *El taitetú esta comiendo lúcuma.*

maíz (*sustantivo masculino*) Mapak. **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

majo (*sustantivo neutro*) Sawan. [mor] Xawan. [kuy] **Umari tok noko pa sawan.** [mor] *Él está tomando majo. Ma' ta ana pa nama xixok. Fota ta ana pa sawan.* [mor] *Voy a ir a nama xixok para buscar majo.*

malva (*sustantivo*) Yiwoy. [mor] **Ten ta ana pa yiwoy pa kiwin nati pa timak.** [mor] *Voy a hacer escoba con malva para varrernos la tierra.*

mangaba (*sustantivo neutro*) Ruwi'. [mor] **Xak pi fu ruwi'.** [mor] *Ustedes chuparon las mangabas.*

mano de perro (*sustantivo*) Wakamop. [mor] **Xi' oma naye wakamop.** [mor] *No hay mano de perro ahora.*

mapajo (*sustantivo neutro*) Muwem. [mor] **Ta ti pa muwem.** [mor] *Vamos a tumbar mapajo.*

mara (*sustantivo neutro*) Tata wiran. [mor] **Kaw ana toki tata wiran.** [mor] *Comimos semilla de mara.*

marayahu (*sustantivo neutro*) Apa'. [mor] **Xak ti pa apa'.** [mor] *Vamos a chupar marayahu.*

marmelada de monte (*sustantivo neutro*) Tom kisik. [mor] **Pat ta ana pa tom kisik.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada.*

marmelada de pampa (*sustantivo masculino*) Toko'o. [mor] **Pat ta ana pa toko'o.** [mor] *Voy a cosechar la marmelada (chica) !cosechate.*

mate (*sustantivo masculino*) Upwin. [mor] **Pat anon upwin.** [mor] *Yo sorté el mate grande.*

matico (*sustantivo neutro*) Kawazako. [mor] **Xi fot e' nanon kawazako.** [mor] *No encontré matico. Kirik ana pa kawazako.* [mor] *Miré el matico.*

mora (*sustantivo neutro*) Pi sowat. [mor] **Tom ti pisowat.** [mor] *Vamos quemar mora.*

motacu (*sustantivo neutro*) Towasi'. **Fu ana towasi'.** [mor] *Yo quemé motacú.*

naranja (*sustantivo neutro*) Naransa. [mor] **Umari fota nana pa naransa.** [mor] *Yo estoy buscando naranja.*

nombre de un lugar (toponimos) (*sustantivo*) Wana ye kom. [mor] **Ma' ti pa wana ye kom.** [mor] *Vamos a wanaye kom (camino de la agua).*

nui (*sustantivo neutro*) Watam. **Pat ana watam.** [mor] *Yo coseché nui.*

nui grande (*sustantivo*) Kasi kari. [mor] **Waza timu anon kasi kari.** [mor] *Yo quiero probar nui grande.*

pachió del monte (*sustantivo masculino*) Moroyiko yuwin. [mor] **Ko may' ka komara moroyiko yuwin.** [mor] *El pachió del monte es ácido.*

pachió maracuyá (*sustantivo neutro*) Pipip tokoro. [mor] **Tok kati kumi pipip tokoro.** [mor] *Tomamos jugo de maracuyá.*

pachiuba grande (*sustantivo neutro*) Kuruxak. [mor] **Fota ta' ana pa kuruxak pa kaw nati pa tuke.** [mor] *Voy a buscar cascara de pachiuba grande para comernos almendra.*

pakai chuto (*sustantivo masculino*) Iteye um. [mor] **I' kom matata' iteye um.** [mor] *Pacai del rio es chiquito.*

pakai del monte (*sustantivo masculino*) Matata'. [mor] **Xak anon matata'.** [mor] *Yo chupé pacai del monte.*

pakai grande (*sustantivo masculino*) Xak o'. [mor] **Xak anon matata' xak o'.** [mor] *Yo chupé el pakai grande.*

palmera (general) (*sustantivo masculino*) **Ko inayiko okon komara.** [mor] *Esta palmera es grande.*

palo de la vida (*sustantivo neutro*) Uwit. [mor] **Ta' nañ uwit komara ikat.** [mor] *El brujo cortó palo de la vida.*

palo leche leche (sustantivo) Wakawaw. [mor] *Kamakan kaw na upweyeko wakawaw.* [mor] *La paraba amarilla como (la fruta de) palo leche leche.*

papa (sustantivo neutro) Mazan. *Pwiti ana mazan.* [mor] *Yo cociné papas.*

papaya (sustantivo neutro) Fu'a'. [mor] Po'a'. [kuy] *I iwiyiwin ye yimara fu'a'.* [mor] *Esta papaya está dulce.*

paquió (sustantivo) Simwiyip. [mor] *Oma' simwiyip pa wana.* [mor] *Hay paquió en el camino.*

patuju (sustantivo) Tan. [mor] *Oma ko wiwit pa tan.* [mor] *Gusano de patuju vive en lo patuju.*

patuju (planta) (sustantivo) Komaritan. [mor] *Kirik anon pa komeritan.* [mor] *Miré la planta patuju.*

paxiuba (sustantivo neutro) Forop. [mor] Porop. [kuy] *Umari kuruk nama pa akop pa forop.* [mor] *Ellas estan rallando yuca con pachiuva.*

pimienta (sustantivo neutro) O'. [mor] *Pa anañ o'.* [mor] *Planté aji.*

piña (sustantivo neutro) Kaxin. [mor] *Ye inayi kaxin yimara.* [mor] *Esta piña es grande.*

piñon (sustantivo neutro) Waraki pana. [mor] *Xak mañ waraki pana.* [mor] *Comiste piñon?*

pirañera (sustantivo) Irañ. [mor] *Ta' ta ana pa irañ.* [mor] *Voy a cortar pirañera.*

piraquina negra (sustantivo masculino) Unim. [mor] *Pwira na komara unim.* [mor] *Está fregada esta piraquina negra.*

pitahaya (sustantivo neutro) Tapan pana. [mor] *Fota ta ana pa tapan pana.* [mor] *Voy a buscar pitahaya.*

planta medicinal (sustantivo neutro) Mazi. [mor] *Nin rañ pa mazi.* [mor] *Trae mazi.*

planta medicinal (sustantivo) Fu ye korokan. [mor] *Pa' ta ana pa fu ye korokan.* [mor] *Yo corté fu ye korokan.*

planta no identificada (sustantivo) Mosañ. [mor] *Taz ta ana pa mosañ nin ta ana pa ixe xiri mañ na.* [mor] *Voy a cortar 'mosañ' para hacer leña, está seco.*

plátano (sustantivo neutro) Ritan. *Yimara ritan ye towaye.* [mor] *Este plátano es*

grande.

plátano largo (sustantivo neutro) Tima'okon. [mor] *Xi mwem ta naye yimara tima'okon.* [mor] *Este plátano no está maduro.*

plátano verde (sustantivo neutro) *Xak ta ana pa karakarapwek.* [mor] *Yo quiero comer plátano verde.*

ropa (sustantivo masculino) *Suk anañ wom.* [mor] *He pegado la camisa.*

sangretero (sustantivo neutro) Tataw'. [mor] *Oma pa umi tataw'.* [mor] *Hay sangretero en el monte.*

sarumacillo (sustantivo masculino) So soko pwiw. [mor] *Xak ti pa so soko pwiw.* [mor] *Vamos a chupar fruta de sarumacillo.*

siringa (sustantivo neutro) Ipik. [mor] *Umari pwit natut pa ipik.* [mor] *Estamos cortando la siringa.*

sinini (sustantivo masculino) Añom. [mor] *Umari kaw noko pa añom komara towa.* [mor] *La peta está comiendo sinini.*

sumuqué (sustantivo neutro) Tima iram. [mor] *Xi oma naye pa i' tima iram.* [mor] *No hay sumuqué aquí.*

tabaco (sustantivo neutro) Yuwe. [mor] *Waza timu ana yuwe.* [mor] *Yo quiero tabaco.*

tacuarembó (sustantivo neutro) Tamara'. [mor] *Niñ ra yimara tamara tok ti pa sakasi'.* [mor] *Trae mi tamara vamos tomar con chicha.*

tajibo (sustantivo masculino) Pwiw'. [mor] *Ta' ton pwiw'.* [mor] *Voy a cortar tajibo.*

tamarindo (sustantivo masculino) Tima makarakaw. [mor] *Xi xak nanon tima makarakaw.* [mor] *Yo no chupo tamarindo.*

taquara (sustantivo) Papapat. [kuy] Papat. [mor] *Ta' rañ pa ikit papat.* [mor] *Corte la taquara para flecha con un machete.*

tarumacillo (sustantivo masculino) Kaw ko kapan. [mor] *Kirik ti kaw ko kapan.* [mor] *Vamos mirar el tarumacillo.*

toco (sustantivo masculino) Sapwi'. [mor] *Ta' ta ana komara pa sapwi'.* [mor] *Voy a cortar este toco.*

totalí (sustantivo) Towan. [mor] *Xak ti pa towan.* [mor] *Vamos a chupar totalí.*

totali (arbol y fruta) (sustantivo) Ture.

[mor] **Xak ra pa ture.** [mor] *Chupe la totai (fruta).*

totaí de la pampa (sustantivo neutro) Xuwem. [mor] **Ta' ta ana pa xuwem ye koropan.** [mor] *Voy a cortar totaí de la pampa.*

trompeanta (sustantivo) Papakasi. [mor] **Ta' ta ana papakasi ten ta ana pa asim.** [mor] *Voy cortar trompeanta para hacer casa.*

tucum (sustantivo) **Xi oma' noko tukum.** [mor] *No hay tucum.*

turino (sustantivo) Mwisop. [mor] **Xi oma' naye mwisop.** [mor] *No hay turino ahora.*

turo (sustantivo) Toka'. [mor] **Kaw ti kati pa toka'.** [mor] *Vamos a comer turo.*

tutuma (sustantivo masculino) Orom. **Ta' anon orom.** [mor] *Yo corté la tutuma.*

tutuma redonda (sustantivo masculino) Kapawin. [mor] **Pat anon kapawin.** [mor] *Yo coseché tutuma redonda.*

una yerba medicinal (sustantivo) Kira. [mor] **Ep nañ kira.** [mor] *Machacar la yerba.*

urucu (sustantivo neutro) Mawin. **Xiw ana tami pa mawin.** [mor] *Yo me unté con urucú.*

uvilla (sustantivo neutro) Tok xi tok. [mor] **Kuxe ta ana pa tok xi tok xak ta ana.** [mor] *Voy desgranar uvilla. voy a chupar.*

yucca (sustantivo masculino) Akop. **Waza umari kaw nana pa akop.** [mor] *Estoy comiendo yuca.*

preposición

obl. (preposición) Pa. [mor] **Kaw ta ana pa mapak.** [mor] *Quiero comer maíz.*

obl.1pl.excl (preposición) Patut. [mor] **Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.** [mor] *El leoncito está mirandonos.*

obl.1pl.incl (preposición) Pati. [mor] **Yuwin kiw tun na pati raman.** [mor] *Los monos quieren mordernos.*

obl.2pl (preposición) Fufu. [mor] **Furu ta na fufu.** [mor] *Él va flechar ustedes.*

obl.2sg (preposición) Fum. [mor] **Timu ana fum.** [mor] *Te amo.*

obl.3f (preposición) Pakin. [mor] **Iyiñ katut paki ka mem kama sataw.** [mor] *Nosotros tenemos miedo del bufeo colorado.*

obl.3m (preposición) Pakon. [mor] **Watut kirik kirik katut pako okon.** [mor] *Nosotros estamos mirando una palmera.*

obl.3n (preposición) Pañ. [mor] **Watut pa' katut pañ.** [mor] *Lo matamos (el puerco de tropa).*

pronombre enfático

el (pronombre enfático) Kure. [mor] **Apikonyu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

el [n] (pronombre enfático) Ye. [mor] **Ye usi ye karapakara.** [mor] *Es viejo mi vestimento.*

el/ella [m/f] (pronombre enfático) **Apikonyu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

ella (pronombre enfático) **Apikonyu mwi ran pa mapak kure.** [mor] *Cuñado, da maiz para ella.*

nosotros (pronombre) Wati. [mor] **Raman wati ukuti kati.** [mor] *Ya somos viejos, nosotros.*

nosotros exclusivo (pronombre enfático) Watut. [mor] **Watut iyiñ katut pako kinam.** [mor] *La gente tiene miedo de jaguar.*

tu (pronombre enfático) Mom ra. [mor] **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va flechar un perro del bosque.*

usted (pronombre enfático) **Mom ra furu ton ma kirik mapwito'.** [mor] *Usted va flechar un perro del bosque.*

ustedes (pronombre enfático) Fura. [mor] **Fura umari kirik nifu sa'uz.** [mor] *Ustedes están mirando un gato.*

yo (pronombre enfático) Waza. [mor] **Waza timu ana iwe.** [mor] *Yo quiero tabaco.*

propiedad

alegre (verbo) Xay. [mor] *Xay mon ana.* [mor] *Estoy alegre.*

amargo (adjetivo) Awañ mañ. [mor] *Awan mañ na ruwit.* [mor] *La mangaba está amarga.*

amargo (verbo) Awan. [mor] *Wakawaw awan mon na.* [mor] *Palo leche leche és amargo.*

amarillo (verbo) Sasik. [mor] *Sasik ka.* [mor] *Este es amarillo.*

azul (verbo) *Naran ye.* [mor] *Es azul.*

blanco (color) (verbo) . [mor] *Towa na isiki kom.* [mor] *La agua esta blanca.*

bonito (verbo) Pwirim. [mor] *Pwirim mon mom ra.* [mor] *Usted es bonito.*

cansado (verbo) U'. [mor] *U' zak ana.* [mor] *Estoy cansado (respirando fuerte).*

cerca (verbo) Tapan. [mor] *Tapan na.* [mor] *Está cerca.*

con dolor (verbo) May. [mor] *May ta xina.* [mor] *Duele mi pie.*

con fiebre (verbo) Ixe. [mor] *Ixe mon ana.* [mor] *Yo tengo fiebre.*

corto (verbo) Utuk. [mor] *Utuk ye.* [mor] *Está corto.*

desnudarse (verbo) *Orok na ito yikin.* [mor] *Su marido se desnudó.*

dos (verbo) Wakoran. [mor] *Wakoran mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

dulce (verbo) Iwiyiwin. [mor] *Iwiyiwin ye pan topak.* [mor] *Miel de irereú es dulce.*

dulce (adjetivo) Iwiyiwin ye. [mor] *Xi awan mañ na, xak ti, iwiyiwin ye.* [mor] *No es amargo, vamos a chupar, es dulce.*

erecto (adjetivo) Kan. [mor] *Xi kan ta noka.* [mor] *Él no va a tener erección.*

esta salado (verbo) Kamañ. [mor] *Kamañ na pati.* [mor] *El pescado esta salado.*

estar bravo (verbo) Wakawi. [mor] *Wakawi ana.* [mor] *Estoy bravo.*

estar feo (verbo) Pwiraka. [mor] *Pwira ka komara.* [mor] *Él es feo.*

estar fraco (verbo) Fuxi. [mor] *Fuxi mon ana.* [mor] *Estoy muy débil.*

estar frio (verbo) Xiw. [mor] *Mwi rapa pa xiw ye kom.* [mor] *Me da agua fría.*

estar loco (verbo) Ani iten. [mor] *Ani mañ na iten.* [mor] *Esta loco (otra persona).*

estar sordo (verbo) Sa mon. [mor] *Sa mon na Rosendo.* [mor] *Rosendo esta sordo.*

feo (verbo) *Pira na.* [mor] *Está mal.*

flojo (verbo) Tawan. [mor] *Tawan mon na karafo.* [mor] *El blanco es flojo.*

fuerza (sustantivo) Pwi. [mor] *Pwi mon ana.* [mor] *Tengo mucha fuerza.*

grande (verbo) U. [mor] *Uye mwiyak.* [mor] *El puerco es grande.*

hacer bulla (verbo) Foron mañ. [mor] *Foron mañ na oma kati.* [mor] *Hace harto ruído en nuestra casa.*

hacer ruído (verbo) *Foron mañ na oma kati.* [mor] *Hace harto ruído en nuestra casa.*

harto (partícula) Mwiye. [mor] *Xak mwiye ana pa fu'a'.* [mor] *Yo comí harta papaya.*

harto [m] (verbo) Napa mon. [mor] *Napa mon na mapak.* [mor] *Hay harto maíz.*

harto [n] (verbo) Napa mañ. [mor] *Napa mañ na ruwi.* [mor] *Hay harto mangaba.*

haver nariz tapado (verbo) Osañ. [mor] *Osañ ana.* [mor] *Estoy con nariz tapado.*

hermoso (verbo) Ipwirim. [mor] *Ipwirim marañ ye oma ko sawan.* [mor] *La casa de sawan es muy bonita.*

huele feo (verbo) Sa mañ. [mor] *Sa mañ na utuyi tokowan.* [mor] *Es hedionda la orina del taitetú.*

inchado (verbo) Sik mañ. [mor] *Sik mañ na xinakakon.* [mor] *Está inchado su pie.*

largo (verbo) Xik. [mor] *Xik ye wana.* [mor] *Camino largo.*

lejo (sustantivo neutro) Ipwe. [mor] *Ma' na pa ipwe nikam yu.* [mor] *Mi hija se fue lejos.*

ligoso (verbo) Izañ. [mor] *Xi kaw ta nana pa izañ ko pati'.* [mor] *Yo no como pescado ligoso.*

maduro (verbo) Mwem. [mor] *Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.* [mor] *Este leoncito está mirandonos.*

malo (verbo) *Pira na.* [mor] *Está mal.*

mojado (verbo) Mom. [mor] *Mom na.* [mor] *Está mojado.*

muto (verbo) Utun. [mor] *Utun na ikit.* [mor] *El cuchillo está roto.*

negro (verbo) Tom. [mor] *Tom na pati nati.* [mor] *Esta quemado nuestro pescado.*

nuevo (verbo) Takarakon. [mor] *Takarakon noka.* [mor] *Él es nuevo.*

nuevo (objeto) (verbo) Takarañ. [mor] *Fota tañ ana karapakara takarañ.* [mor] *Estoy buscando mi karapakan nuevo.*

pegajoso (adjetivo) Xarapam. [mor] *Xarapam noka.* [mor] *Es pegajoso.*

pequeño (verbo) I'. [mor] *I' ye wana.* [mor] *Camino pequeño.*

petacudo (gordo) (verbo) Turu mon. [mor] *Turu mon komara.* [mor] *El es petacudo (gordo).*

poco (verbo) *Wakoran mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

poco (verbo) *Wakoran na mapaku.* [mor] *Hay poco maíz.*

quemado (verbo) *Tom na pati nati.* [mor] *Esta quemado nuestro pescado.*

rallar (verbo) Kuruk. [mor] *Kuruk ta ana.* [mor] *Voy a rallar.*

redondo (verbo) *Waraw ye.* [mor] *Está redondo.*

retado (verbo) *Utun na ikit.* [mor] *El cuchillo está roto.*

rojo (verbo) *Komara mwem ko kinam umari kirik noko patut.* [mor] *Este leoncito está mirandonos.*

seco (verbo) Xiri. [mor] *Xiri na ixe.* [mor] *La leña está seca.*

ser otro (verbo) Wen. [mor] *Wen kama pa tanaman.* [mor] *La compañera de la mujer.*

tener lastima (de una persona) (verbo) Masam. [mor] *Masam anan nikam yu.* [mor] *Tengo lastima de mi hija.*

tener verguenza (verbo) Mamwit. [mor] *Mamwit na kamara.* [mor] *Ella tiene verguenza.*

una (verbo) Tan min. [mor] *Tan min na e' kama rato.* [mor] *Es sola una mujercita.*

uno [m] (verbo) Tan mon. [mor] *Tan mon na namakon.* [mor] *Es solo un hombre.*

uno [n] (verbo) Tan mañ. [mor] *Tan mañ na pana.* [mor] *Es solo un árbol.*

valiente (verbo) Pwiw. [mor] *Kanikani ko pwiw ko iten komara.* [mor] *Kanikani era un hombre valiente.*

verde (verbo) Ato. [mor] *Ato ka.* [mor] *Es verde.*

viejo (verbo) Tazama'. [kuy] Ukuti. [mor] *Ukuti ana.* [mor] *Soy viejo.*

viejo (objeto) (verbo) Usi. [mor] *Ye usi ye karapakara.* [mor] *Es viejo mi vestimento.*

topónimo

arroyo abajo de Monte Azul en el otro lado del río Azul (sustantivo neutro) Tima wu. [mor] *Yi ina ye oma ko tima wu.* [mor] *Hay casa grande (de hormiga) en tima wu.*

arroyo arriba de Monte Azul hoy conocido como Santo Domingo (sustantivo neutro) Nama ra'o. [mor] *Napa mañ na ra'o nama ra'o.* [mor] *Hay harto hormiga en nama ra'o.*

el arroyo cerca de Monte Azul (sustantivo neutro) Imwi oñ. [mor] *Xom ta ana pa imwi oñ.* [mor] *Voy a nadar en el arroyo imwi oñ.*

el castanhal en la cabecera del Río Azul (sustantivo neutro) Kaw xe ofo'. [mor] *Kirik anañ kaw xe ofo'.* [mor] *Yo vi kaw xe ofo'.*

el corte del indio (sustantivo neutro) Nin xe ikit. [mor] *Kawak tikin nañ komara pa nin xe ikit.* [mor] *Él cruzo el río por el Corte del Indio.*

estancia ses de mayo (sustantivo neutro) Komiko utataw. [mor] *Furu furu ti ti pa komiko utataw.* [mor] *Vamos a cazar cerca de una estancia Seis de Mayo (komiko utataw).*

la posa de los cuervos (sustantivo neutro) Furu xi uzip pwek. [mor] *Oma kuki pa*

furu xi uzip pwek. [mor] Hay la piraña en furu xi uzip pwek.

la posa donde se sacaba barro (*sustantivo neutro*) Mwem ye timak. [mor] **Ma' ta ana pa mwem ye timak fota ta ana pa timak.** [mor] Voy a ir a mwem ye timak buscar barro.

lugar cerca de Monte Azul (casa de los yeyu) (*sustantivo neutro*) Oma ko owam. [mor] **Oma ko raman napakati pa oma ko owam.** [mor] Viven nuestro pariente en oma ko owam.

monte azul (arroyo imi oñ) (*sustantivo neutro*) Pwe ye mi oñ. [mor] **Korom ta ana pa pwe ye mi oñ.** [mor] Me voy a entrar por un arroyo cerca de Monte Azul (pwe ye mi oñ). **Xi ma' ron kati pa pwe ye mi oñ.** [mor] No vamos a ir a pwe ye mi oñ.

motacuzal (*sustantivo neutro*) Izañ ye towasi. [mor] **Xi ma' noko raman pa izañ ye towasi.** [mor] No se fuerón al motacusal.

nombre de un arroyo (*sustantivo neutro*) Pap toko si mon. [mor] **Xom ti katut pa pap toko si mon.** [mor] Vamos a bañarnos en pap toko si mon.

nombre de un arroyo lleno de tucunaré chico (*sustantivo neutro*) Nama xixok. [mor] **Ma' ta ana pa nama xixok.** [mor] Voy a ir a nama xixok.

nombre de un arroyo pasando de Kaw Xe Ofo (*sustantivo neutro*) Oma ko samwin. [mor] **Ma' ta ana pa oma ko samwin tok ta ana pa kom.** [mor] Voy a ir a oma ko samwin voy a tomar agua.

nombre de un buritisa (*sustantivo neutro*) Oma ko okon. [mor] **Ma' na raman tanaman pa oma ko okon.** [mor] Las mujeres fueron a oma ko okon.

nombre de un lago (*sustantivo neutro*) Axi ko unim. [mor] **Oma ko towa atam pa axi ko unim.** [mor] Hay mucho towatam en axi ko unim.

nombre de un lago (donde se mata guaso) (*sustantivo neutro*) Pa' toko yimop. [mor] **Ma' ti furu ti pa yimop pa pa' toko yimop.** [mor] Vamos a cazar guaso en pa' toko yimop.

nombre de un lugar (donde cae la agua-tumbo) (*sustantivo neutro*) Awin timi. [mor] **Ten na raman namakon pa awin timi.** [mor] Los hombres estan trabajando en

awin timi.

nombre de un tacuaral cerca de Monte Azul (donde nacen las flechas?) (*sustantivo neutro*) Nama kiwo. [mor] **Ma' ta ana pa nama kiwo ta' ta ana pa nama kiwo.** [mor] Voy a ir a tacuaral cortar flecha.

nombre de una laguna (*sustantivo neutro*) Pap xi ripapa. [mor] **Oma' pa aziw pa pap xi ripapa** [mor] Hay ventoncito en pap xi ripapa

nombre de una piedra donde el hombre besó la mujer (mítico) (*sustantivo neutro*) Xay orok. [mor] **Ma' ti pa xay orok kirik ti pa tanaman.** [mor] Vamos al xay orok mirar la mujer.

nombre de una posa (*sustantivo neutro*) Nama kurusik. [mor] **Nama kurusik oma' pa koropan.** [mor] La posa nama kurusik está en la pampa.

nombre de una posa donde el tigre queria matar un chico (*sustantivo neutro*) Ten toko rato. [mor] **Pa' non namakon pa yoma yikon pa ten toko rato.** [mor] El hombre mato su hijo en ten toko rato.

nombre de una posa llena de bufeo (*sustantivo neutro*) Nama natataw. [mor] **Kirik ana sataw pa nama natataw.** [mor] Miré el bufeo en nama natataw.

nombre de una poza de la garza (*sustantivo neutro*) Furu xi ararawazi. [mor] **Ma' ta ana furu ta' ana pa ararawazi.** [mor] Me voy a furu xi ararawazi flechar la garza.

Piedra (nombre de un lugar - toponimo) (*sustantivo neutro*) Pwikuñ. [mor] **Ma' ta ana pa pikuñ fota ta ana pa pikuñ.** [mor] Voy a ir a pikuñ buscar la piedra.

posa en el río Azul (*sustantivo neutro*) Nama pafoz. [mor] **Ma' ti pa nama pafoz furu ta ana pafoz.** [mor] Vamos a nama pafoz voy a flechar jatuarana.

poza cerca de ses de mayo (*sustantivo neutro*) Xom ko yimop. [mor] **Korom ti pa xom ko yimop.** [mor] Vamos a entrar a una poza cerca de estancia Seis de Mayo (xom ko yimop).

Ricardo Franco (*sustantivo neutro*) Nama kawit. [mor] **Ma' na pa oma' ka nama kawit.** [mor] El se fue a su casa en Ricardo Franco.

Rio Azul (*sustantivo neutro*) Isikakom.

[mor] *Napa mon na pwirira' pa isikakom.* [mor] Hay mucho tucunaré en Rio Azul.

rio cautáριο (sustantivo) Ixakom. [kuy]

Rio Itenez (sustantivo neutro) Ruwit. [mor] *Napa mon na mimaz pwek pa ruwit.* [mor] Tiene mucha corvina en el Guaporé.

rio Mamore (sustantivo neutro) Towak tok. [mor] *Ta' ti pa karapakan pa towak tok.* [mor] Vamos a sacar karapakan por el rio Mamore.

toponima (nombre de lugar y persona mítica) (sustantivo) Maram panawo. [mor] *Maram panawo pwenañ kom maram panawo pa kom.* [mor] Maram panawo se asento en el agua.

un arroyito bajo de Monte Azul lleno de yeyu (sustantivo neutro) Pwe ko owam. [mor] *Oma oma ka pa pwe ko owam uwew yu.* [mor] Mi abuelo tenia su casa en pwe ko owam.

un arroyo al otro lado del río Azul (donde nacen los cangrejos) (sustantivo neutro) Nama sakara. [mor] *Ma' ti pa nama sakara pa' ti pa asakara.* [mor] Vamos a nama sakara vamos matar cangrejo.

un arroyo cerca de Boye (sustantivo neutro) Nama forop. [mor] *Xi oma noko pwirira pa nama forop.* [mor] No hay tucunare en nama forop.

un arroyo cerca de Monte Azul (sustantivo neutro) Nama tanikap. [mor] *Xi ipwe naye nama tanikap.* [mor] Nama tanikap no es lejo.

un arroyo con monte (sustantivo neutro) Tun xe onañ. [mor] *Yi ipwe mañ ye tun xe onañ.* [mor] Tun xe onañ es muy lejo.

un arroyo con su monte (sustantivo neutro) Mure. [mor] *Napa mañ na ipik pa mure.* [mor] Hay harto siringa en mure.

un arroyo donde hacian un cercado (sustantivo neutro) Tawit pana. [mor] *Ma' ti pa tawit pana furu ti pa pati'.* [mor] Vamos a tawit pana flechar pescado.

un arroyo en la Florida (sustantivo neutro) Sa ye kom. [mor] *Sa mañ na kom pa sa ye kom.* [mor] Arroyo sa ye kom tiene agua muy hedionda.

un castanal cerca de Boye (toponimo) (sustantivo neutro) Ixe ka. [mor] *Ta' ti pa tuke pa ixe ka.* [mor] Vamos a sacar almen-

dra por el castanal ixe ka.

un chontal ("la casa de chonta") (sustantivo neutro) Oma ko owaw. [mor] *Ma' ti pa yima oma ko owaw.* [mor] Vamos alla a oma ko owaw.

un monte alto arriba de Monte Azul donde hay harto sinini (sustantivo neutro) Nama añom. [mor] *Ma' ti pa yima' nama añom fota ti pa añom.* [mor] Vamos alla a nama añom buscar el sinini.

un monte cerca de Boye (donde cogieron la perdiz) (sustantivo neutro) Pam toko oro. [mor] *Ma' ti pa umi pam toko oro fota ti pa niko yiko.* [mor] Vamos a monte pam tokoro buscar a los hijos.

un seringal (sustantivo neutro) Furu xi ninin. [mor] *Raman watut ten katut pa ipik pa furu xi ninin.* [mor] Nosotros trabajamos seringa en furu xi ninin.

un sitio de una maloca antigua que se quemo (sustantivo neutro) Tom pwin. [mor] *Xi oma naye iten pa tom pwin.* [mor] No hay gente en tom pwin.

una laguna donde el brujo llamo los puercos (lugar mítico) (sustantivo neutro) Nama tuke. [mor] *Oma oma ka raman imwikuti pa nama tuke.* [mor] Los finados (espíritu) viven en nama tuke.

una maloca (arroyo) (sustantivo neutro) Patak kapwin. [mor] *Xi oma naye iten pa patak kapwin.* [mor] No hay gente en patak kapwin.

una maloca antigua (sustantivo neutro) Tok xe moro. [mor] *Maki katut pa omakati tok xe moro maki katut pa wiye asim.* [mor] Llegamos a nuestra casa de la maloca tok xe moro, llegamos de otra casa.

una maloca antigua cerca de Monte Azul (sustantivo neutro) Kaw xe pip sum. [mor] *Kirik si uti pa napakati pa kaw xe pip sum.* [mor] Vamos a ver nuestros parientes en kaw xe pip sum.

una poza (lugar mítico) (sustantivo neutro) Kima marañ. [mor] *Omasi na afo yiti pa kaw ta pa kom pa kima marañ.* [mor] Nuestro tío se quedo allá en kima marañ cuando la agua se comio.

una poza (lugar mítico) (sustantivo neutro) Xi ye kom. [mor] *Ma' ti pa xi ye kom pa' ti pa pati.* [mor] Vamos a xi ye kom matar el pescado.

Aneks fotograficzny

Fotografia nr 1. Pastor Leigue Pwika i Elza Sae Ikit w drodze do Monte Azul.

Fotografia nr 2. Rosendo Tokon Viri opowiadający historię.

Fotografia nr 3. Śp. Carmen Atoiche wspominająca przeszłość.

Fotografia nr 4. Śp. Pura Kina Upwon wspominająca przeszłość.

Fotografia nr 5. Hernan Chichon przy pracy.

Fotografia nr 6. Bernardo Utip przy pracy.

Fotografia nr 7. Manoel Sae Ikit przy pracy.

Fotografia nr 8. Edgar Leigue Ikit opowiadający historię.

Streszczenie

Niniejsza praca doktorska, na którą składa się cykl sześciu opublikowanych i recenzowanych artykułów autorskich, dotyczy etnograficznego opisu oraz antropologicznej analizy wybranych aspektów kultury boliwijskiego ludu Moré. Jej tematem jest kultura i historia Moré analizowana z dwóch perspektyw. Pierwszą stanowi interpretacja wybranych przejawów światopoglądu Moré, które na potrzeby analizy teoretycznej (antropologicznej) nazywam animistycznymi. Druga dotyczy badania wybranych aspektów zewnętrznych (obcych) oddziaływań względem kultury Moré, z jakimi lud ten zetknął się na przestrzeni dekad. Pod względem empirycznym praca opiera się na autorskich długotrwałych (łącznie 21 miesięcy) badaniach etnograficznych pośród Moré oraz analizie zastanych niepublikowanych źródeł archiwalnych. Pod względem teoretycznym praca mieści się w nurcie tzw. antropologii amazonistycznej, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji ontologii animistycznej w ujęciu Philippe Descoli.

Celem tej pracy jest ukazanie specyfiki animizmu Moré oraz przedstawienie na wybranych przykładach, że odgrywa on rolę w zrozumieniu zmian kulturowych, jakich Moré doświadczyli na przestrzeni dekad. Celem tym podporządkowana jest struktura pracy, która dzieli zebrane tu teksty na dwie zasadnicze części. Część pierwsza: świat Moré; oraz część druga: obce oddziaływania.

Słowa kluczowe: Moré, animizm, ontologia, zmiana kulturowa, Boliwia

Abstract

This doctoral dissertation, consisting of a series of six published articles, addresses the ethnographic description and anthropological analysis of selected aspects of the culture of the Bolivian Moré people. Its subject is the culture and history of the Moré, analyzed from two perspectives. The first is the interpretation of selected aspects of the Moré worldview, which, for the purposes of theoretical (anthropological) analysis, I refer to as animistic. The second pertains to the analysis of selected external (foreign) influences on the Moré culture that this people have encountered over the decades. Empirically, the work is based on the author's long-term (a total of 21 months) ethnographic research among the Moré, as well as the analysis of existing unpublished archival sources. Theoretically, the work falls within the field of so-called Amazonian anthropology, with particular emphasis on the concept of animistic ontology as proposed by Philippe Descola. My goal is to demonstrate the specificity of Moré animism and to show, through selected examples, that it plays a role in understanding the cultural changes that the Moré have experienced over the decades. The structure of the work is subordinated to these goals, dividing the collected texts into two main parts: the first part: the world of the Moré; and the second part: external influences.

Keywords: Moré, animism, ontology, cultural change, Bolivia